Juhani Laurinkari – Nelu Bradean-Ebinger – Peter Herrmann
(Editors / Szerkesztők / Herausgeber)

Independence and Improvisation

Challenges for the nation-states as social systems,
then and now

Függetlenség és rögtönzés

A nemzetállamok mint társadalmi rendszerek előtt álló kihívások,
egykor és most

Unabhängigkeit und Improvisation

Nationalstaatlichkeit als Herausforderung
für die Gesellschaftssysteme,
damals und heute

Juhani Laurinkari – Nelu Bradean-Ebinger – Peter Herrmann (Eds. / Szekr. / Hg.)
Independence and Improvisation
Challenges for the nation-states as social systems, then and now
Függetlenség és rögtönzés
A nemzetállamok mint társadalmi rendszerek előtt álló kihívások, egykor és most
Unabhängigkeit und Improvisation
Nationalstaatlichkeit als Herausforderung für die Gesellschaftssysteme, damals und heute
ISBN/EAN: 978-3-99061-030-5

Release information / **Kiadási információk** / **Informationen zur Veröffentlichung:**
Edition / Kiadás / Auflage: 1
Publication year / Megjelenés éve / Erscheinungsjahr: 2024
Place of publication / Kiadás helye / Erscheinungsort: Vienna, Austria / Ausztria / Österreich
www.wienerverlag.at – www.viennaacademicpress.com
© Planet E Publishing House e.U.
Picture: Vecteezy
All rights reserved by the publisher and the respective licensors. / A kiadó és a licenc mindenkori birtokosai minden jogot fenntartanak maguknak. / Alle Rechte beim Verlag und bei den jeweiligen Lizenzgebern.

Foto: Ágnes Pászti

Professor Dr. Zoltán Tefner
Dr. Tefner Zoltán professzor
Professor Dr. Zoltán Tefner

75

Juhani Laurinkari – Nelu Bradean-Ebinger – Peter Herrmann
(Editors / Szerkesztők / Herausgeber)

Jubilee Publication for Zoltán Tefner

Independence and Improvisation

Challenges for the nation-states as social systems,
then and now

Ünnepi kötet Tefner Zoltán számára

Függetlenség és rögtönzés

A nemzetállamok mint társadalmi rendszerek előtt álló kihívások,
egykor és most

Festschrift für Zoltán Tefner

Unabhängigkeit und Improvisation

Nationalstaatlichkeit als Herausforderung
für die Gesellschaftssysteme,
damals und heute

Foreword by / Előszava / Mit Geleitwort von
Professor Dr. Kurt Schmoller

By these essays, the authors and editors of this publication wish to honour Professor Dr. Zoltán Tefner on his 75th birthday, March 4, 2024. A kiadvány szerzői és szerkesztői ezekkel az esszékkel kívánnak tisztelegni Dr. Tefner Zoltán professzor 75. születésnapján, 2024. március 4-én. Durch diese Aufsätze möchten die Autorinnen, die Autoren und die Herausgeber dieser Publikation Professor Dr. Zoltán Tefner an seinem 75. Geburtstag am 4. März 2024 ehren.

Editors / Szerkesztők / Herausgeber:
JUHANI LAURINKARI
Full Professor, Dr. Soc.Sc., DEC, Dr.h.c., University of Eastern Finland, Vice Dean and Permanent Member of the European Academy of Science and Arts,
NELU BRADEAN-EBINGER
Full Professor, Dr.habil., Professor Emeritus, Corvinus University of Budapest, and / és / und
PETER HERRMANN
Professor, Dr.habil., Research Fellow at the Human Rights Centre at the Law School of Central-South University, Changsha, China. Permanent member of the European Academy of Sciences and Arts.

ISBN: 978-3-99061-030-5

Planet E Publishing House e.U., 2024

Foreword

Zoltán Tefner looks back on a remarkable and multidimensional professional career. Before his doctoral examination, he worked as an assistant librarian, primary school teacher, cultural director and deputy director of a cultural centre. After his PhD in 1997, he was appointed Associate Professor in 1998 and subsequently worked at several significant research institutions in Hungary and abroad. As a special feature, he also published his first poem collection (only) in 2023. This Jubilee publication is dedicated to honour Zoltán Tefner's versatile – still energetic and innovative – work.

The main title of the book, *"Independence and Improvisation"*, aptly describes both Zoltán Tefner as a person and researcher as well as it captures his work and the nature of academic work in general. In addition, this Jubilee publication impressively demonstrates the importance and benefits of scientific cooperation while maintaining one's independent line and innovativeness. With texts written in three languages, the Jubilee publication illustrates not only the richness and opportunities but also the challenges of international science. The book contains twenty-one scientific contributions in which well-known students and colleagues of Zoltán Tefner as well as other renowned members of the international scientific community from various disciplines, countries and backgrounds deal with historically and socially current and significant issues.

For the European Academy of Sciences and Arts, the constant endeavour to look beyond the boundaries of its own discipline has been a leading idea and characteristic feature since its foundation in 1990. The members of the Academy, leading scientists, artists and persons of governance, are committed to innovative research, interdisciplinary and transnational exchange and the cross-border dissemination of knowledge. The Academy considers itself fortunate that Zoltán Tefner has been a full member since 2017.

The subtitle of the commemorative publication *"Challenges of nation-states as social systems, then and now"* concretizes the content of the book and points to the topics dealt with and perspectives taken, which overall illustrate the necessity and common benefits of multi-layered cooperation between (nation) states – above all with regard to current and future possibilities. The various challenges are considered from several perspectives – taking into account

Zoltán Tefner's discipline and interests – in different periods and eras. The authors discuss the following topics, among others: Territoriality orders and the politics of borders in Europe, "contractual civilization" in Europe, the legendary Hungarian "golden team" of the 1950s, the relevance of jurisprudence to the process of civilization, the role of welfare economics in a modern welfare model, the systematic conception of human being, child welfare policy in Hungary and Finland, as well as the critical years of Poland and the Danube Monarchy at the beginning of the 20th century. The historical and geographical scope of the contributions ranges from Italy and Croatia in the 1840s to Hungary, Poland and Lithuania in the 20th century and the European Union in the 2020s, however, the earliest topics even date back to events as far as the turn of the 8th and 9th centuries.

On behalf of the European Academy of Sciences and Arts – and also personally – I extend my very best wishes to Professor Zoltán Tefner on the occasion of his 75th birthday and congratulate him on his extraordinary academic career. Special thanks go to the authors of the individual contributions and the three editors for their work on this impressive Jubilee book.

March 4, 2024

O. Univ.-Prof. Dr. Kurt Schmoller
Dean of Social Sciences, Law & Economics
in the European Academy of Sciences and Arts

Előszó

Tefner Zoltán figyelemre méltó és sokoldalú szakmai életútra tekinthet vissza. PhD. címének elnyerése előtt volt többek között segéd-könyvtáros, általános iskolai tanár, beosztott népművelő és művelődési központ igazgató-helyettes. 1997-ben szerezte meg doktori címét, 1998-ban kinevezték egyetemi docenssé, ezt követően több jelentős kutatási programban vett részt Magyarországon és külföldön. Különös dolog, hogy első verseskötetét (csak) 2023-ban jelentette meg. Jelen ünnepi tanulmánykötet Tefner Zoltánnak ezt a sokoldalú – ezzel együtt tetterőtől és innovatív készségtől duzzadó – munkásságát ismeri el.

A könyv címe „Függetlenség és rögtönzés" nagyon találóan jeleníti meg Tefner Zoltánt, mint személyiséget és kutatót, de általánosságban életművét és tudományos munkásságát is hűen ábrázolja. Emellett nagy hangsúlyt kap benne a tudományos együttműködés jelentősége és haszna, amelynek során ezzel együtt az ünnepelt saját irányvonala és alkotóereje is érvényesülni tudott. A három nyelven közölt ünnepi tanulmánykötetünk nemcsak a nemzetközi tudományosság gazdagságát és esélyeit érzékelteti, hanem a benne rejlő kihívásokat is. A kötet huszonegy tudományos értekezést tartalmaz, ezekben Tefner Zoltán ismert tanítványai és kollégái, valamint a nemzetközi tudományos közösség tagjai a legkülönbözőbb tudományágakból és országokból a legkülönbözőbb tudományos háttérrel, történelmi és társadalmilag jelentős témákat dolgoznak fel.

Az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia 1990-es megalapítása óta mindig azon fáradozik, az a vezérgondolata és lényegi ismertető jegye, hogy lépjünk túl a saját szakterületünk határain. Az Akadémia tagjai, vezető tudósok, művészek, és prominens közéleti személyiségek az innovatív kutatásnak kötelezték el magukat, a tudás interdiszciplináris és nemzeteken átívelő cseréjének. Az Akadémia ezért tartja azt szerencsésnek, hogy Tefner Zoltánt 2017 óta az Akadémia rendes tagjai között találjuk.

A tanulmánykötet alcíme *„A nemzetállam mint a társadalmi rendszerek előtt álló kihívás, egykor és most"* konkretizálja a könyv tartalmát, és rámutat azokra a tárgyalt témákra és távlatokra, amelyek kiemelik a (nemzet)államok közötti többrétegű együttműködés közös hasznát – kitekintve az aktuális és jövőbeli lehetőségekre is. Tefner Zoltán szakterületére és érdeklődési körére

pillantva megállapíthatjuk: a különféle kihívásokat különféle nézőpontokból kell szemügyre vennünk, különböző időintervallumokban és korszakokban kell megvizsgálnunk azokat.

A tanulmánykötet szerzői többek között a következő témák fölött folytatnak diskurzust: területi rendezés és határkérdés Európában, „szerződéses civilizáció", az 1950-es évekbeli legendás magyar „aranycsapat", a jogtudomány relevanciája a civilizációs folyamatban, a jóléti gazdaság szerepe a modern gazdasági modellben, szisztematikus emberkép, gyermekgondozási politika Magyarországon és Finnországban valamint Lengyelország kritikus évei és a Dunai Monarchia a 20. század elején. A tanulmányok történeti és földrajzi íve körülbelül az 1840-es évekbeli Olaszországtól és Horvátországtól nyúlik a 20. századi Magyarországon, Lengyelországon és Litvánián át a 2020-as évek Európai Uniójáig, miközben a legkorábbi érintett témák a 8. és a 9. évszázadok fordulójáig is visszamennek.

Az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia nevében – és ugyanígy személyesen is – a legmélyebb jókívánságaimat küldöm Tefner Zoltánnak 75. születésnapja alkalmából, gratulálok neki rendkívüli tudományos karrierjéhez. Az egyes tanulmányok szerzőit és a szerkesztőket is ugyanez a köszönet illeti azért a munkáért, ami által ez a lebilincselő gyűjteményes kötet létrejött.

2024. március 4.

Prof. Dr. Kurt Schmoller egyetemi tanár,
az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia
Társadalomtudományi, Jogtudományi és Közgazdaságtudományi
Karának dékánja

Geleitwort

Zoltán Tefner blickt auf eine bemerkenswerte und vielschichtige berufliche Laufbahn zurück. Vor seiner Promotion arbeitete er unter anderem als Bibliotheksassistent, Grundschullehrer, Kulturdirektor und stellvertretender Direktor eines Kulturzentrums. Nach seiner Promotion im Jahr 1997 wurde er 1998 zum außerordentlichen Professor berufen und war danach an mehreren bedeutenden Forschungseinrichtungen in Ungarn und im Ausland tätig. Als Besonderheit veröffentlichte er zudem (erst) 2023 seinen ersten Gedichtband. Mit der vorliegenden Festschrift soll das vielseitige – nach wie vor tatkräftige und innovative – Wirken von Zoltán Tefner gewürdigt werden.

Der Haupttitel des Buchs *„Unabhängigkeit und Improvisation“* beschreibt sehr treffend sowohl Zoltán Tefner als Person und Forscher als auch sein Werk und das Wesen des wissenschaftlichen Arbeitens im Allgemeinen. Daneben belegt die vorliegende Festschrift eindrucksvoll die Bedeutung und den Nutzen wissenschaftlicher Kooperation unter gleichzeitiger Beibehaltung der eigenen Linie und Innovationskraft. Mit Texten in drei Sprachen veranschaulicht die Festschrift nicht nur den Reichtum und die Chancen, sondern auch die Herausforderungen einer internationalen Wissenschaft. Das Buch enthält einundzwanzig wissenschaftliche Beiträge, in denen bekannte Schüler(innen) und Kolleg(inn)en von Zoltán Tefner sowie weitere Mitglieder der internationalen wissenschaftlichen Gemeinschaft aus verschiedenen Disziplinen, Ländern und mit unterschiedlichem Hintergrund historisch und gesellschaftlich aktuelle und bedeutende Themen behandeln.

Für die Europäische Akademie der Wissenschaften und Künste ist das ständige Bemühen, über die Grenzen des eigenen Fachs hinaus zu blicken, seit ihrer Gründung im Jahr 1990 Leitgedanke und Wesensmerkmal. Die Mitglieder der Akademie, führende Wissenschaftler, Künstler und öffentliche Führungspersönlichkeiten, haben sich der innovativen Forschung, einem interdisziplinären und transnationalen Austausch sowie der grenzüberschreitenden Verbreitung von Wissen verschrieben. Die Akademie schätzt sich glücklich, dass Zoltán Tefner seit 2017 ihr ordentliches Mitglied ist.

Der Untertitel der Festschrift *„Nationalstaatlichkeit als Herausforderung für die Gesellschaftssysteme, damals und heute“* konkretisiert den Inhalt des

Buchs und weist auf die behandelten Themen und eingenommenen Perspektiven hin, die insgesamt die Notwendigkeit und der gemeinsame Nutzen einer vielschichtigen Zusammenarbeit der (National-)Staaten verdeutlichen – gerade im Hinblick auf die aktuellen und künftigen Möglichkeiten. Die diversen Herausforderungen werden aus verschiedenen Blickwinkeln – unter Berücksichtigung des Fachgebiets und der Interessen von Zoltán Tefner – in unterschiedlichen Zeiträumen und Epochen betrachtet. Die Autor(inn)en diskutieren dabei unter anderem folgende Themen: Territorialitätsordnungen und Politik der Grenzen in Europa, „Vertragszivilisation" in Europa, die legendäre ungarische „goldene Mannschaft" der 1950er Jahre, die Relevanz der Rechtswissenschaft für den Prozess der Zivilisation, die Rolle der Wohlfahrtsökonomie in einem modernen Wohlfahrtsmodell, das systematische Menschenbild, Kinderfürsorgepolitik in Ungarn und Finnland sowie die kritischen Jahre Polens und der Donaumonarchie zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Der historische und geografische Bogen der Beiträge reicht etwa vom Italien und Kroatien der 1840er Jahre über das Ungarn, Polen und Litauen des 20. Jahrhunderts bis zur Europäischen Union der 2020er Jahre, wobei die frühesten behandelten Themen sogar auf Ereignisse an der Wende vom 8. zum 9. Jahrhundert zurückgehen.

Im Namen der Europäischen Akademie der Wissenschaften und Künste – und ebenso persönlich – entbiete ich Professor Zoltán Tefner die allerbesten Wünsche anlässlich seines 75. Geburtstags und gratuliere ihm zu seiner außergewöhnlichen wissenschaftlichen Karriere. Den Autoren der einzelnen Beiträge sowie den drei Herausgebern gilt besonderer Dank für ihre Arbeit an dem vorliegenden beeindruckenden Sammelband.

4. März 2024

O. Univ.-Prof. Dr. Kurt Schmoller
Dekan für Sozialwissenschaften, Recht und Wirtschaft
der Europäischen Akademie der Wissenschaften und Künste

Editors' Preface

"Give me the child until he is seven and I will show you the man.", says the frequently quoted wisdom. This summary statement especially applies to the person we are celebrating now: Professor Dr. Zoltán Tefner.

He was born in Kötcse, a Transdanubian village of Swabian origin, in 1949. We know from him about the circumstances of his birth which predicted an unusual walk of life. In such a kind of sack village like Kötcse being cut off from the world there was not a midwife at that time. There was one beyond the forest on the Szólád Hill where must have been sent for her. "When there was a need for her assistance at dawn on the 4th of March a horse-drawn sleigh - a "lovasszankó" - was sent for her. However, conditions of the way through the rough forrest and weather condition made impossible for the midwife to arrive in time. Consequently, Professor Tefner was obliged to be born "independently".

The whole life of Zoltán Tefner can be characterized by this independence and improvisation. He went about the world like the one who is his own master, as the idiom says: "*Self-do, self-help*", and this kind of neatness was mandatory not only for him but for all members of the village community. Most of the Lutheran Germans of Kötcse immigrated to Hungary from the Hessian territory of Germany, firstly to the Tolna County close to the River Danube, and then to North-Somogy, next to the Lake Balaton and settled down among Catholic and Calvinistic Hungarian villages, even if these were not hostile with the newcomers they had different interests. Life became a struggle, and the capability of an independent way of thinking, also creativity based on sudden ideas was essential for them in getting everyday bread.

In this insularity, the village became *linguistically* Magyarized, but in other aspects did not in the least: their inherited reflex to work from early morning till late afternoon; the stubborn clinking to old traditions, the cuisine, clothing, etc., they had brought from the old country made them different from the inhabitants of the surrounding settlements, even after the linguistic assimilation. Our celebrated person often says *"It was good to be a child there."* But if someone has been born must go further down the road and give up the convenient vision to grow old in his home village.

Professor Tefner took in the course of nature and completed primary school in Kötcse, and after it was the will of his grandparents and parents to let him fly into the world "to take on polish". This is how he got to Budapest to the Toldy Secondary Grammar School. The famous, principal secondary grammar school on the Buda side of the capitol city of Budapest, mellowed by age became the place of his "polishing". It had a civil milieu and the students of the school came from families whose had books of famous poets, Goethe and János Arany on their bookshelves at home, went to dance school and had a season ticket to the Opera House. The "polishing" took four years.

It is almost unbelievable that the schoolboy Zoltán Tefner committed himself to History at the age of thirteen. The detailed story he often tells and to almost everyone is the following: he was recruited to the History fans during a school excursion. It was based on naive information he got from his naive classmate and sounded like this: *"(...) being a historian is a very good profession because you only need to know all the kings of the world and the time when they reigned and you can make money with this.*" "*So this is the hope for a better life*" – said to himself the young Professor Tefner – "*so it would be a pity not to realize.*" However in secondary grammar school and later at the university (at the branch of History and German) was revealed that is not as simple as that. He needed to swallow a lot of disappointments, but several interesting things maintained his commitment to the profession. It was the seminar of Professor István Diószegi at the Eötvös Loránd University where world history was opened up to him, especially the foreign policy of the Austro-Hungarian Monarchy embedded in a greater European context. However, at that time it was not a naïve tale but sincerity.

The purpose of Professor Diószegi's research was to find out whether the eleven nationalities were able to influence the foreign policy of the Monarchy. For this reason, he sorted out the nationalities among those who were working on their thesis and gave them the task of searching for something useful in different archives which he could use in his forthcoming book. Professor Tefner who was a second-grade student with a high degree of naivety got the Polish nationality. This decision of Professor Diószegi became a life program for Zoltán Tefner. Although our celebrated person has not become a polonist his commitment to the history of the Polish people of the Monarchy has remained until today. He wrote a forty-page thesis entitled *"A galíciai lengyel–ukrán viszony és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája" ("The Polish-Ukrainian relationship in Galicia and the foreign policy of the Austro-Hungarian*

Monarchy*")*. This tiny essay is not considered to be the pinnacle of historiography but gave him a programme for research work for the following years.

The "epic" of German language study was different. Today it is covered by the obscurity of the past but is still a constant theme of joking among the old school mates, that the German language subjects – to put it mildly – did not draw his attention. The perpetual bad for so long, frequent failures in different exams poisoned the relations with the teaching staff of the German Department. The editors of this book are not far from the truth that his original independence impeded him from adapting himself to the subject, as well as to the educational system. At that time the education method of the German Department was similar to a Prussian non-commission officer training school of the 19th century which greatly contributed to our man's failures. But he used the "*Self-do, self-help*" -method again and after some autodidactic self-development, from 1991–2005 he taught business German at quite a good level at the Corvinus University of Budapest.

So it was in 1991 when he started working at Corvinus which was called the University of Economics at that time. There despite all the difficulties, his scientific endeavor had been developed. According to his own evaluation it consisted of and still consists of the interference of the three fields of interest. The first one is the micro level which means the research of the German nationality sporadically including the ethnic minority groups. He wrote four studies for the 970-page *"Kötcse monográfiája" ("Monograph of Kötcse")* about the German settling in Kötcse, the Jewish population, cultural life and parallel biographies. The next one, the mezzo level is the Danube Monarchy with its diplomatic aspects. In a military language, Professor Tefner considers it the major offensive direction. The third is the highest level which is Europe. At this level he dealt with the prehistory of European thought, he was the author of a textbook (*„Die Entwicklung des paneuropäischen Gedankens. Grundrisse einer Synthese" – "The development of pan-European thought. Outline of a Synthesis", 2011)*, namely he wrote a monograph in the German language about the prehistory of the European Union.

However, before he became a teacher at the University of Economics he must have taken a big roundabout way in the world of culture. After the death of his father, he moved to Kötcse and then started to work at Siófok, the capitol city of Lake Balaton as a public educator. Today the job title would be called cultural manager and he worked in this position until 1991. During this time he took his third university degree in cultural management. After this detour, he became the teacher of the German Department at the Corvinus University of

Economics. He took his PhD degree in 1998 with the dissertation *"Az 1863-as lengyel felkelés és az európai politika" ("The Polish Uprising of 1863 and European Politics")* and completed his habilitation in 2007 *"Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914" ("The Polish Policy of the Austro-Hungarian Monarchy 1867-1914")*.

In the year 2005, there was a reorganisation at the Faculty of Social Sciences consequently the Language Departments ceased to function, and those teachers who had scientific degrees opened a possibility to work in other institutes. Professor Tefner continued his work in the Institute of Sociology and Social Policy. In the years after 1998 with the support of different scholarships, he succeeded in finishing his book about the Polish Policy of the Monarchy which was the dissertation for his habilitation. After that, his scientific and research career took a favourable turn. As a part of the ERASMUS Programme, he was given the possibility to get in contact with the University of East Finland, personally with Professor Juhani Laurinkari and cooperate with him in the field of education and publication. This was the most productive period of his scientific career. There was mutual cooperation between them which meant that they gave lectures in each other seminar groups, took part together in conferences, and had common publication works. Their cooperation culminated when for the proposal of the Finnish delegation Professor Zoltán Tefner became the Ordinary Member of the *European Academy of Science and Arts.*

Tefner has also edited and published several works together with his colleagues, e.g. the work *„Grundlinien der ungarischen Sozialpolitikgeschichte. Ein internationaler Ausblick"* ("Basic lines of Hungarian social policy history. An international outlook") (2013) together with Erika Cser, Juhani Laurinkari and Mária Sáros, and the publication entitled *"Revisiting Values and Rights in a Digitalizing World"* (2019), which is based on the lectures of the European Science and Technology Association Art Academy Symposium September 18, 2018 in Helsinki, together with Juhani Laurinkari and Felix Unger. He has also created studies in collaboration with Finnish researchers, such as: "*Realization of justice in the European Union: Does EU promote justice? An analysis on the basis of the Austro-Hungarian diplomatic history from 1867"* (2015).

As a conference speaker, Tefner has been invited to various conferences in Finland and abroad several times a year, e.g. to Kuopio, University of Eastern Finland on October 31, 2014, with the topic *"Problems of the Social Policy in Hungary since 1867"* and to Helsinki on September 18, 2018, with the topic „*Entwicklungstendenzen der Sozialpolitik im Laufe von hundert Jahren in*

Ungarn und Finnland" ("Development-trends in social policy over the course of a hundred years in Hungary and Finland").

Professor Tefner's scientific approach to the European structures, the foreign relations of the Monarchy and also his work as a visiting professor in Finland formed an organic unit and completed each other. The sociological and economic common research works on the possibilities of the European welfare societies and the historical approach of the European structures are also in close connection with each other.

Professor Tefner considered it an honorary task to contribute to a better future with the help of historical science to make the world a better and more beautiful place and let the world go forward and not backward, not to mention that according to the views of certain professional groups, the Austro-Hungarian Monarchy was the "experimental laboratory" of the European Union in the past and continue their research work on this segment.

In 2019 there was an unpleasant change in Zoltán Tefner's career. After twenty-six years of university education owing to a meaningless reorganisation, he was told that there was no further need for his work at the university. But as always, Professor Tefner's ability for improvisation and his perseverance helped him to find new ways and continued his research work on complex structures in the framework of the Aktion Österreich–Ungarn scholarship at the University of Vienna. He worked for three years there as a contributor and in charge of research in cooperation with Professor Andrea Komlosy. As the result of his three years of research was, in 2023, published the book „*Spielräume der ungarischen Wirtschaftspolitik 1867–1918: die Flamme wird weiterhin am Brennen gehalten Saarbrücken, Németország: AV Akademikerverlag"* (*"Scope of Hungarian economic policy 1867–1918: the flame is kept burning Saarbrücken, Németország: AV Akademikerverlag")*

There was a certain break in Tefner's career in 2019 when he retired after 27 years due to the privatization of Corvinus University. But this did not mean an interruption in his research; thanks to a scholarship from the Austria-Hungary Action, he was able to continue it at the University of Vienna, where he worked with Prof. Dr Andrea Komlosy published the work „*Spielräume der ungarischen Wirtschaftspolitik 1867–1918: die Flamme wird weiterhin am Brennen gehalten Saarbrücken, Németország: AV AV Akademikerverlag"* (*"Scope of Hungarian economic policy 1867–1918: the flame is kept burning Saarbrücken, Németország: AV Akademikerverlag")* (2023) as the result of his three years of research.

Versatility is also characteristic of Zoltán Tefner, as he still spends most of his time on his farm in Kötcse doing agricultural work, in addition to this, he is the cantor and organist of the Evangelical Church in Kötcse. There is hardly any better proof of his versatility and his ability to renew himself and, if necessary, start from scratch than the fact that at the age of 72, he began to write poems, stories and literary translations of the poems of Hungarian and foreign writers. The collection was published in 2023 under the title *"Lábjegyzetek a dombtetőről. Versek, mesék, műfordítások" ("Footnotes from the hilltop. Poems, fairy tales, adaptations")*.

In his Faust, Goethe raises the question of what holds the world together. The diversity of Tefner's interests and fields of activity also raises the question: what is the common thread of these different interests? To this question, the diversity of this work provides a very coherent answer: although the work deals with a wide range of themes, they are united and guided by the fact that the nation-state forms an important part of today's social systems. This fact is discussed in the writings from different perspectives, and its historicity, comparability and diversity – as well as the question of its significance in terms of current affairs – are the subject of the discussion in the book. If from a future point of view, one has to ask how far this social system model based on nation-states is viable in the future, the historical point of view is particularly important. Above all, it is essential to understand that it is a question of changing periods – the concept should be understood on the one hand as a reflection of certain periods, as an understanding that arises from certain points in time and at certain points in time, but on the other hand also as that periods and eras are at the same time also location determinations, in which and from which certain points of view come to the fore. From the editors' point of view, the texts of the publication are suitable for combining and concretising the diversity of Tefner's work and also raising critical questions for the development of social scientific thinking. Although in extreme cases it can be assumed that the nation-state can only be preserved to a limited extent, understanding the current situation as it has been formed is a prerequisite for critical utopias, which should be guided by the principle of hope. Also from the point of view of scientific research, it is essential to be aware of the importance of periods and their change for the formation of perspectives and the interpretation of events. The difficulty of choosing more comprehensive – in a certain sense perhaps even more objective – research topics and defining research problems more adequately is all the more concrete, the closer the discipline operates to the concrete problems and challenges of everyday life and the more it uses contemporary documents as its main material.

For example, in social policy and history, the probability of the influence of the temporal and national perspective is greater than in the natural sciences. In the case of history, the line between reasoned reinterpretation and nationalism can be very blurred. Both the recent Soviet rewriting of history for Russia and the Cold War era show that examining one perspective can lead to condemnation of another. The great challenges, such as digitization, artificial intelligence and global warming, which we are facing today, however, demonstrate the necessity of a truly open perspective, the need to analyze these phenomena outside the limiting influence of ideologies of nationalism, competition and continuous growth, while seeking tolerance and cooperation. All this means as well, that as editors we are aware of the different perspective, accepting that the positions are also controversial, not reflecting a commonly agreed position. The broad topic provokes difference and it is crucial to enter a debate, work on the controversies and look for a constructive answer, suitable to overcome nationalism and parochialism.

We thank the authors of the articles, who between all their tasks and responsibilities found time and enthusiasm to write, and Professor Zoltán Tefner, who approached our project positively and without prejudice. We also thank our colleagues who do not appear in the pages of this book, but who contributed to the project by reading individual articles or parts of this book and commenting critically and constructively on what they read. Finally, we thank the publisher of the manuscript, *Dr Therese Bauer*, and her collaborators in Vienna Academic Press for their professional help, *Ágnes Pászti* for translating the foreword from Hungarian to English, and everyone who helped and supported the completion of the book.

Dear Professor, the authors of this volume and we, the editors, wish you a long life, lots of inspiration for creative work and excellent health!

Ad multos annos!

March 4, 2024

Juhani Laurinkari
Nelu Bradean-Ebinger
Peter Herrmann

Szerkesztői előszó

Az ember olyanná válik, amilyen hatások életének első hét évében érik – szól a sokat idézett bölcsesség. Ünnepeltünkre, Dr. Tefner Zoltán Professzor Úrra ez a sommás kijelentés különösen áll. Egy dunántúli, sváb eredetű faluban, Kötcsén született 1949-ben. Tőle tudjuk, hogy már a születésének körülményei is előre jelezték, hogy rendhagyó életpálya előtt áll. Kötcsén, ebben a világtól elzárt, zsákfaluban akkoriban nem volt bábaasszony. Csak az erdő másik oldalán, a Szóládi-hegyen, ahová el kellett menni érte. Amikor március 4-én, a hajnali órákban szükség mutatkozott a közreműködésére, „lovasszankó", azaz lóvontatású szán indult érte az erdőn keresztül. Az időjárás azonban közbeszólt. Az órákig el nem álló hatalmas havazás miatt a „szankó" visszafelé már nem tudott elindulni. Így aztán a Professzor Úr kénytelen volt „önállóan" megszületni.

Tefner Zoltán egész életére ez az önállóság, ez a rögtönzés volt jellemző. Úgy járt-kelt a világban, hogy láthatóan a maga urának tekintette magát, egy másik népi szólással kifejezve: *„Segíts magadon, s az Isten is megsegít."* És erre a talpraesettségre bizony nemcsak neki, hanem egy ilyen faluközösség többi tagjának is feltétlen szüksége volt. Kötcse evangélikus németségének zöme ugyanis Kelet-Hesszenből vándorolt be Magyarországra, először a Dunához közeli Tolna Vármegyébe, majd onnan tovább költöztek Észak-Somogyba, a Balaton mellé. Ha nem is ellenséges, de vallásilag mindenképpen ellenérdekű katolikus és református magyar falvak közé. Harc lett az élet. És a mindennapi kenyér megszerzése nem nélkülözhette az önálló gondolkodás, a hirtelen ötletből alkotni tudás képességét.

A szigethelyzetben a község *nyelvileg* elmagyarosodott. De egyéb vonatkozásokban egyáltalán nem: a reggeltől késő estig tartó munkaidő öröklött reflexe, a nyelvi asszimilációt követően is makacs ragaszkodás az óhazából hozott szokásokhoz, étrendhez, öltözködéshez, stb., továbbra is megkülönböztette őket a környező községek lakóitól. Az ünnepelt gyakran mondja: „jó volt ott gyereknek lenni". De ha az ember megszületik, tovább kell mennie az úton. Fel kell adni azt a kényelmes jövőképet, hogy a szülőfalujában öregedjen meg. Professzor Úr Kötcsén annak rendje és módja szerint elvégezte az általános iskolát, majd maguk a szülők és nagyszülők röptették ki a nagyvilágba, „hogy csiszolódjon." Így került Budapestre a Toldy Gimnáziumba. A híres és patinás Budai Főreál lett a pallérozás színtere. Polgári környezet, ahol osztálytársainak

lakásában Goethe és Arany János-kötetek a polcokon, tánciskola, operabérlet. Négy évig tartott a „csiszolódás".

Szinte alig hihető, hogy már tizenhárom éves korában elkötelezte magát a történettudomány mellett. A sokszor, és szokása szerint mindenkinek részletesen elmesélt történet szerint a „beszervezés" egy iskolai kiránduláson történt. Naiv osztálytárstól kapott, naiv információ alapján: „[…] a történész egy nagyon jó szakma, nem kell mást tudnia, mint azt, hogy a világon az összes király mettől- meddig uralkodott. És még pénzt is kap érte." Akkor tehát ez reménység a jobb életre – állapította meg magában a Professzor Úr –, amit bűn lenne nem megvalósítani. Persze a gimnáziumban és az egyetemen (történem–német szak) egyértelműen kiderült, hogy mindez nem olyan egyszerű. Sok csalódást le kellett nyelnie, azonban egy sereg érdekesség mégis a pályán tartotta. Diószegi István szemináriumában az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (ELTE) megnyílt előtte a világtörténelem, ezen belül az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája, annak beágyazottsága a nagy európai összefüggésekbe. Ezúttal már nem naiv mesék formájában, hanem halálos komolyan.

Akkoriban Diószegi István azt vizsgálta, hogy a Dunai Monarchia tizenegy nemzetisége képes volt-e befolyásolni a birodalom külpolitikáját. Így történt, hogy szétosztotta a nemzetiségeket a szakdolgozói között, kutassanak különféle levéltárakban, hátha találnak valamit, amit készülő könyvében ő maga is fel tud használni. Tefner Professzor Úr (akkor még másodéves hallgató volt, akiben tobzódott a naivitás) a lengyeleket kapta. Diószegi Tanár Úr döntése aztán egy életre szólt. Ünnepeltünk nem vált ugyan polonistává, de mind a mai napig elkötelezett maradt a Monarchia lengyel népének története iránt. Negyven oldalas szakdolgozatot írt *"A galíciai lengyel–ukrán viszony és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája"* címmel. Ez a szerény kis írás ma sem számít ugyan a történetírás csúcsának, de azért programot adott az elkövetkezendő évtizedekre.

A német szakkal másként alakult a hősköltemény. Az ma már idejét múlt állapot, továbbá a régi évfolyamtársakkal folytatott viccelődéseinek állandó témája, hogy a nyelvészeti tárgyak – enyhén szólva – nem keltették fel az érdeklődését. Az örökös nyüglődés, a gyakori bukások a különféle vizsgákon elmérgesítették a viszonyt az akkori Német Tanszék tanári karával. A szerkesztők nem járnak messze az igazságtól, ha azt mondják, a vele született önállóságra törekvés akadályozta meg az alkalmazkodását a tantárgyhoz és magához az oktatási rendszerhez is. A törést és a kudarcokat módfelett elősegítette, hogy akkoriban a pesti Német Tanszék úgy működött, mint egy porosz altisztképző intézet a 19. században. (Megint más kérdés, hogy szokása szerint ismét segített

magán, és némi auodidakta önfejlesztést követően 1991–2005-ig német gazdasági szaknyelvet oktatott egészen elfogadható szinten a Budapesti Corvinus Egyetemen.

Tehát 1991-ben került az akkor még Közgazdasági Egyetemnek nevezett Corvinusra. Itt aztán a korábbi nehézségek ellenére kialakult a tudományos kutatói arculata. Saját megítélése szerint ez három terület egymásra hatásából áll és áll ma is. A mikroszintből, amit a német nemzetiség kutatása alkot, hellyelközzel beleértve más etnikai és kisebbségi csoportokat is. Négy nagy tanulmányt írt a 970 oldalas (sic!) *Kötcse monográfiája* című könyvbe (német telepítés, zsidók, közművelődés, párhuzamos életrajzok). A következő szint a mezzo-szint, a Dunai Monarchia, annak diplomáciatörténeti vonatkozásaival. Katonai szaknyelven szólva a Professzor Úr ezt a területet tekinti a *főcsapás irányának*. A harmadik a legfelső szint: Európa. Európa témájában az európai gondolat őstörténetével foglalkozott, tankönyvet, azaz monográfiát írt németül az Európai Unió őstörténetéről ”*Die Entwicklung des paneuropäischen Gedankens. Grundrisse einer Synthese”* (2011).

De még mielőtt egyetemi oktató lett volna, kényszerűségi okokból nagy vargabetűt tett a kultúra világában. Édesapja halála után Kötcsére költözött, majd Siófokon népművelői állást vállalt. A *népművelés*, mai elnevezéssel *művelődésszervezés* területén 1991-ig dolgozott, ez idő alatt harmadik diplomát is szerzett, mivel elvégezte a népművelés szakot. Ezután került át a Corvinus Egyetem német tanszékére. 1998-ban szerezte meg a PhD-fokozatát ”*Az 1863-as lengyel felkelés és az európai politika”*, majd 2007-ben a habilitációt ”*Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914”*.

A Corvinus Társadalomtudományi Karán 2005-ben átszervezésre került sor, megszűntek a nyelvi tanszékek, s a tudományos fokozattal rendelkező oktatóknak lehetősége nyílt más intézményekben dolgozni. Professzor Úr ekkor került át a Szociológia és Társadalompolitika Intézetbe. 1998 után különféle ösztöndíjak igénybe vételével megírta a habilitációs disszertációul szolgáló könyvét a Monarchia lengyelpolitikájáról. Ezt követően, 2006-ban, jelentős fordulat következett be tudományos és oktatói pályáján. Ekkor került kapcsolatba az ERASMUS-program keretében a Kelet-Finnországi Egyetemmel, nevezetesen Juhani Laurinkari Professzorral, akivel tíz évig tartó oktatási és publikációs kapcsolatban állt. Tudományos pályafutásának ez az időszak volt a legtermékenyebb periódusa. Kölcsönös oktatói tevékenység egymás szemináriumi csoportjaiban, közös publikációk, konferenciák. Az együttműködésük csúcspontja volt az, amikor 2017-ben a finn delegáció javaslatára rendes tagja lett az *Európai Tudományos és Művészeti Akadémiának.*

Szerkesztőként közreműködött Erika Cser, Juhani Laurinkari, Mária Sárosi és Zoltán Tefner: „*Grundlinien der ungarischen Sozialpolitikgeschichte. Ein internationaler Ausblick."* Herausgeber: Juhani Laurinkari, Zoltán Tefner. disserta verlag, Hamburg, 2013 című munkában, valamit Juhani Laurinkarival és Felix Ungerral együtt a „*Revisiting values and rights in a digitalising world: International Symposium 18.09.2018 in Helsinki",* European Academy of Science and Arts. Bad Vöslau, Vienna, Academic Press (2019) című tanulmánykötet kiadásában. Tanulmányokat írt finn kooperációban: *"Realisation of justice in the European Union: Does EU promote justice? An analysis on the basis of the Austro-Hungarian diplomatic history from 1867"*. In: Juhani Laurinkari & Felix Unger (eds.), „*Justice and Solidarity: The European Utopia in a Globalising Era"*. European Academy of Sciences & Arts. Grano Oy, Kuopio, (2015).

Konferencia-előadóként évente több alkalommal kapott meghívást különböző hazai és külföldi konferenciákra, a többi között Kuopióba és Helsinkibe is: 2014. október 31. "*Problems of the Social Policy in Hungary since 1867. Kelet-Finnországi Egyetem Campus Kuopio"*; 2018. szeptember 18. "*Entwicklungstendenzen der Sozialpolitik im Laufe von hundert Jahren in Ungarn und Finnland"*. Helsinki.

Az európai struktúrákhoz fűződő tudományos kapcsolata, a Monarchia külkapcsolatai és a finnországi vendégprofesszori működés szerves egységet képeztek, kiegészítették egymást. Az európai jóléti társadalmak fejlesztési lehetőségeiről folytatott kuopiói szociológiai-közgazdaságtudományi összevont kutatások és az európai struktúrák történeti megközelítése szoros kapcsolatban állnak. Történeti eszközökkel közreműködni abban – gondolta –, hogy az élet szebb és jobb legyen, hogy a világ ne visszafelé, hanem egy *jobb jövő felé haladjon*, megtisztelő feladat. Nem is beszélve arról, hogy egyes szakmai körök az Osztrák–Magyar Monarchiát az Európai Unió múltbéli „kísérleti laboratóriumának" tekintik, s ebben a metszetben vonják kutatás alá azt.

Pályafutásában 2019-ben törés következett be. Huszonhét év oktatói tevékenység után egy értelmetlen átszervezési kísérlet keretében a Budapesti Corvinus Egyetem közölte vele, hogy nem tart tovább igényt az oktatói szolgálatára. Professzor Úr rögtönzési képességére és kitartására jellemző, hogy a kapcsolat megszűnése után az összetett struktúrák kutatását tovább folytatta a Bécsi Egyetemen, az *Aktion Österreich–Ungarn* ösztöndíj keretében. Három évig dolgozott a Bécsi Egyetemen külső munkatársként kutatói megbízatással Dr. Andrea Komlosy Professzor Asszonnyal együttműködve. A kutatás eredménye egy könyv: *„Spielräume der ungarischen Wirtschaftspolitik 1867–1918: die*

Flamme wird weiterhin am Brennen gehalten Saarbrücken, Németország: AV Akademikerverlag" (2023). Sokoldalúságára az is jellemző, hogy idejének nagy részét ma is a kötcsei birtokon mezőgazdasági munkával tölti, a Kötcsei Evangélikus Egyházközség kántora, orgonistája. Ezt a sokoldalúságot és újrakezdési kedvet mi sem igazolja jobban, mint hogy 72 éves korában elkezdett verseket, novellákat, meséket írni, s ezeket 2023-ban ki is kiadta egy kötetben: „*Lábjegyzetek a dombtetőről. Versek, mesék, műfordítások. Napkút Kiadó, Budapest, 2023"*.

Goethe Faustjában azt a kérdést veti fel, hogy mi tartja össze a világot. Tefner érdeklődési körének és tevékenységi köreinek sokszínűsége is felveti a kérdést: mi a közös szála ezeknek a különböző érdeklődési köröknek? Erre a kérdésre e munka sokszínűsége nagyon koherens választ ad: bár a kötet sokféle témával foglalkozik, ezeket mégis egyesíti és megmutatja, hogy a nemzetállam a mai társadalmi rendszerek fontos részét képezi. Ezt a tényt az írások különböző perspektívákból tárgyalják, történetiségük, összehasonlíthatóságuk, sokszínűségük, valamint aktualitásuk a könyv tárgya. Ha a jövő szempontjából azt a kérdést kell feltennünk, hogy ez a nemzetállamokra épülő társadalmi rendszermodell mennyire életképes a jövőben, a történeti szempont különösen fontos. Mindenekelőtt elengedhetetlen annak megértése, hogy változó időszakokról van szó − a nemzetállam fogalma egyrészt bizonyos időszakok tükröződéseként értendő, amely bizonyos időpillanatokból és bizonyos pontokon keletkezik. Másrészt úgy is, hogy az időszakok és periódusok egyben helymeghatározások is, amelyekben és amelyekből bizonyos nézőpontok kerülnek előtérbe. A kiadvány szövegei a szerkesztők szempontjából alkalmasak Tefner sokszínűségének megjelenítésére, konkretizálására, valamint a társadalomtudományi gondolkodás fejlesztése szempontjából kritikai kérdések felvetésére. Bár szélsőséges esetben feltételezhető, hogy a nemzetállam csak korlátozottan tartható meg, a kialakult jelenlegi helyzet megértése előfeltétele a kritikai utópiáknak, amelyeket a remény elvének kell vezérelnie. A tudományos kutatás szempontjából is elengedhetetlen, hogy tisztában legyünk az időperiódusok és azok változásának fontosságával a perspektívák kialakításában és az események értelmezésében. Az átfogóbb – bizonyos értelemben talán még objektívebb – kutatási témák megválasztásának és a kutatási problémák megfelelőbb meghatározásának nehézsége annál konkrétabb, minél közelebb áll a tudományág a mindennapi élet konkrét problémáihoz, kihívásaihoz, és minél inkább használja a kortárs dokumentumokat, mint fő anyagokat. Például a társadalompolitikában és a történelemben az időbeli és nemzeti perspektíva befolyásának valószínűsége nagyobb, mint a természettudományokban. A történelem esetében nagyon

elmosódhat a határvonal az indokolt újraértelmezés és a nacionalizmus között. Mind a közelmúltbeli szovjet történelem Oroszország számára történő újraírása, mind a hidegháborús időszak azt mutatja, hogy az egyik nézőpont vizsgálata egy másik elítéléséhez vezethet. Napjaink nagy kihívásai, mint például a digitalizáció, a mesterséges intelli-gencia és a globális felmelegedés azonban azt mutatják, hogy szükség van egy valóban nyitott perspektívára, hogy ezeket a jelenségeket a nacionalizmus, a verseny és a folyamatos növekedés ideológiáinak korlátozó hatásán kívül elemezhessük, miközben a toleranciára és az együttműködésre törekszünk. Mindez azt is jelenti, hogy mi, mint szerkesztők, tisztában vagyunk a különféle megközelítésekkel. Így el kell fogadnunk, hogy az álláspontok ellentmondók is lehetnek, és semmilyen általánosan elfogadott helyzetet nem tükrözhetnek vissza. A témák széles köre különbözőségeket provokál, ezért fontos, hogy vitákba bocsátkozzunk az ellentmondások feloldása érdekében, és olyan konstruktív választ keressünk, amely alkalmas arra, hogy leküzdjük a nacionalizmust és a szűklátókörűséget.

Köszönetet mondunk a cikkek szerzőinek, akik minden feladatuk és felelősségük mellett időt szakítottak az írásra, valamint Tefner Zoltán professzor úrnak, aki pozitívan és előítéletek nélkül állt hozzá projektünkhöz. Köszönetet mondunk azon kollégáinknak is, akik nem jelennek meg a könyv lapjain, de hozzájárultak a projekthez azzal, hogy elolvasták a könyv egyes cikkeit vagy részeit, kritikusan és konstruktívan kommentálták az olvasottakat. Végezetül köszönetet mondunk a kézirat kiadójának, *Dr. Therese Bauernek* és munkatársainak a Vienna Academic Pressben a szakmai segítségért, *Pászti Ágnesnek* az előszó magyarról angolra fordításáért, valamint mindazoknak, akik segítették és támogatták a könyv elkészülését.

Tisztelt Professzor Úr! A kötet szerzői és mi, szerkesztők kívánunk Önnek hosszú életet, termékenyítő ihletet az alkotó munkához és kiváló egészséget.

Ad multos annos!

2024. március 4

Juhani Laurinkari
Nelu Bradean-Ebinger
Peter Herrmann

Vorwort der Herausgeber

Der Mensch wird von den ersten sieben Jahren seines Lebens geprägt – lautet eine alte Weisheit. Für Prof. Dr. Zoltán Tefner gilt dies insbesondere. Er wurde 1949 in einem donauschwäbischen Dorf, Kötcse in Ungarn, geboren. Von ihm ist bekannt, dass schon die Umstände seiner Geburt voraussagten, dass ihm eine außerordentliche Laufbahn bevorsteht. In Kötcse, das damals ein von der Welt ausgeschlossenes Sackdorf war, gab es keine Hebamme. Nur auf der anderen Seite des Waldes auf dem Szóládi Berg, von wo man sie holen musste. Als man sie am 4. März im Morgengrauen brauchte, musste sie ein Pferdeschlitten durch den Wald holen. Aber das Wetter kam dazwischen: Wegen des riesigen stundenlangen Schneiens konnte der Schlitten nicht mehr zurückfahren. So war Zoltán gezwungen, „selbständig" auf die Welt zu kommen.

Für ihn waren dem zufolge das ständige Improvisieren und die Selbständigkeit charakteristisch. So wanderte er als sein eigener Herr durch die Welt, wie es auch eine andere Volksweisheit besagt: *"Hilf dir selbst, dann hilft dir auch Gott!"*. Diese Schlagfertigkeit brauchte auch die Dorfgemeinschaft auf jeden Fall zum Überleben. Die evangelischen Deutschen von Kötcse sind nämlich im 18. Jahrhundert aus Ost-Hessen eingewandert zuerst in das Komitat Tolna und danach in die Nord-Schomodei südlich vom Balaton, zwischen katholische und reformierte (kalvinistische) Dörfer mit nicht gerade freundlichen Absichten. Das Leben wurde zu einem stetigen Kampf um das tägliche Brot, wozu man eigenständiges Denken und die Fähigkeit brauchte, um aus plötzlichen Ideen Wissen zu schaffen.

In dieser Insellage hat sich die Dorfgemeinschaft bis Ende des 19. Jahrhunderts *sprachlich* madjarisiert. Aber in Bezug auf andere Eigenschaften überhaupt nicht: die Arbeitszeit mit Fleiß von morgens bis abends, das Beharren auf den aus der alten Heimat geerbten Sitten und Bräuchen, die sie von den nachbarlichen Dörfern unterschieden. Man musste das bequeme Zukunftsbild aufgeben, im eigenen Dorf alt zu werden. Auch Tefner absolvierte so die achtklassige Grundschule, wonach ihn seine Eltern und Großeltern in die große Welt schickten, um sich weiterzubilden. Er kam in das Toldy Gymnasium in Budapest, das berühmte Oberreal von Buda. In eine bürgerliche Umgebung, wo in den Wohnungen seiner Klassenkameraden Bücher von Goethe und Arany auf

den Regalen standen, wo es Tanzschulen, Operndauerkarten usw. gab. Dies dauerte vier Jahre lang.

Schon im Alter von dreizehn Jahren entschied er sich Geschichtswissenschaft zu studieren, eine Idee eines seiner Klassenkollegen, der ihm verriet, dass Historiker ein guter Beruf sei, wo man nur die Jahreszahlen von Königen Herrschern zu wissen brauche und noch dazu viel Geld verdiene. Das gab ihm Hoffnung auf ein besseres Leben, meinte der junge Tefner.

Das Gymnasium und das Studium an der Eötvös Loránd Universität in Budapest in den Bereichen Geschichte und Germanistik zeigte ihm jedoch, das es gar nicht so einfach ist. Er musste am Anfang viele Enttäuschungen hinnehmen, aber zahlreiche neue Kenntnisse ließen ihn daran festhalten. Im Seminar von Professor István Diószegi eröffnete sich vor ihm die ganze Weltgeschichte, darin die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und deren Einbettung in die große europäische Politik. Diesmal aber nicht in einer naiven Form, sondern todesernst.

Zu jener Zeit untersuchte Diószegi, ob die elf Nationalitäten der Monarchie imstande waren, die Außenpolitik des Reiches zu beeinflussen. Dazu verteilte er die elf Nationalitäten unter seinen Diplomanden zur Erforschung dieses Themas in Archiven, wovon er sicher einige Ergebnisse in sein neues Buch aufnehmen könnte. Tefner erhielt die Polen, was bis heute zu seinem Grundthema wurde. Er schrieb eine Diplomarbeit von vierzig Seiten unter dem Titel *„A galíciai lengyel–ukrán viszony és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája" („Das polnisch-ukrainische Verhältnis in Galizien und die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie"),* das ihm für die nächsten Jahrzehnte zum Programm wurde.

Im Fach Germanistik entwickelte sich sein Studium ganz anders, was heute schon vergessen ist. Aber bei Treffen mit alten Kommilitonen machen wir oft Witze über die unbeliebten linguistischen Fächer. Die häufigen schlechten Noten, das ständige Angstmachen seitens der Lehrer haben unser Verhältnis zu den Dozenten des damaligen Deutschen Lehrstuhls vergiftet, der wie eine preußische Offizierschule aussah. Das hatte natürliche auch mit unserer Selbständigkeit und unserer schwierigen Anpassung an das Hochschulsystem jener Zeit zu tun. Wie das Leben es will, hat Tefner danach zwischen 1991 und 2005 an der Wirtschaftsuni Budapest (heute Corvinus) Wirtschaftsdeutsch gar nicht so schlecht unterrichtet. Hier entstand endlich sein wissenschaftliches Bild, das ihn bis heute kennzeichnet. Von der Mikroebene her in seiner Forschung über die ungarndeutsche Minderheit, und auch über andere Nationalitäten.

In seiner 970-seitigen „*Kötcse monográfiája“* (*„Monographie von Kötcse“)* auch über die deutsche Ansiedlung, Juden, Bildung, bekannte Persönlichkeiten des Dorfes usw. Auf der Mezzo-Ebene über die Monarchie und deren außenpolitischen Geschichte, die zu seinem Hauptforschungsthema wurde. Auf der oberen Ebene Europa hat er sich mit der Urgeschichte des europäischen Gedankens beschäftigt in sein deutsches Lehrbuch *„Die Entwicklung des paneuropäischen Gedankens. Grundrisse einer Synthese“ (2011).*

Bevor er Hochschullehrer wurde, hat er zwangsweise wegen des Todes seines Vaters bis 1991 als Volkskundler in Siófok unweit seines Dorfes gearbeitet. In dieser Zeit hat er ein drittes Hochschuldiplom im Bereich Volkskunde erworben.

1998 promovierte er mit einem PhD-Titel mit der Dissertation *„Az 1863-as lengyel felkelés és az európai politika”*, *(„Der polnische Aufstand von 1863 und die europäische Politik*") und habilierte 2007 *„Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914” (”Die Polenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1867-1914”).*

Als 2005 an der Corvinus eine Umstrukturierung stattfand und die Lehrstühle für Fremdsprachen zu einem eigenen Institut zusammengelegt wurden, erhielt Tefner eine Dozentenstelle am Institut für Soziologie und Sozialwissenschaft. 2006 erwarb er ein Erasmus-Stipendium an die Ostfinnische Universität in Kuopio, wo er eine bis heute andauernde Zusammenarbeit und Freundschaft mit Professor Juhani Laurinkari aufbaute. Für ihn war das die fruchtbarste Zeit seiner Laufbahn in Forschung und Publikation. Der Höhepunkt dieser Zusammenarbeit war, als er auf Vorschlag der finnischen Delegation Vollmitglied der *Europäischen Akademie der Wissenschaften und Künste* wurde.

Tefner hat gemeinsam mit seinen Kollegen mehrere Werke herausgegeben und veröffentlicht, z. das Werk „*Grundlinien der ungarischen Sozialpolitik–geschichte. Ein internationaler Ausblick*“ (2013) zusammen mit Erika Cser, Juhani Laurinkari und Mária Sáros, und die Publikation mit dem titel „*Revisiting Values and Rights in a Digitalising World“* (2019), das basierend auf den Vorträgen des Europäischen Wissenschafts- und Kunstakademie Symposium 18. September 2018 in Helsinki, zusammen mit Juhani Laurinkari und Felix Unger. Er hat erstellt auch Studien in Zusammenarbeit mit finnischen Forschern, wie z. „*Realisation of justice in the European Union: Does EU promote justice? An analysis on the basis of the Austro-Hungarian diplomatic history from 1867” („Verwirklichung der Gerechtigkeit in der Europäischen Union: Fördert die EU Gerechtigkeit? Eine Analyse auf der Grundlage der österreichisch-ungarischen Diplomatiegeschichte ab 1867“)* (2015).

Als Konferenzredner wurde Tefner mehrmals im Jahr zu verschiedenen Konferenzen in Finnland und im Ausland eingeladen, zum Beispiel nach Kuopio, Universität Ostfinnland am 31. Oktober 2014 mit dem Thema „*Problems of the Social Policy in Hungary since 1867*“ („Probleme der Sozialpolitik in Ungarn seit 1867“) und nach Helsinki am 18. September 2018 mit dem Thema „*Entwicklungstendenzen der Sozialpolitik im Laufe von hundert Jahren in Ungarn und Finnland“*.

Die wissenschaftliche Verbindung mit den europäischen Strukturen, die Außenbeziehungen der Monarchie und die Gastprofessur in Finnland bildeten eine Einheit, bereicherten einander. Die Forschungen über die Entwicklungs möglichkeiten der europäischen Wohlstandsgesellschaften in Kuopio ergänzen sich mit derer historischen Aspekten. Es ist somit eine ehrenhafte Aufgabe, mit historischen Instrumenten dazu beitragen zu dürfen, dass die Welt sich nicht rückwärts, sondern vorwärts, in eine bessere Zukunft bewegt. In etlichen Fachkreisen betrachtet man die Monarchie als „Experimentlabor“ der Europäischen Union in der Vergangenheit. Und sie wird auch so historisch erforscht.

In Tefners Laufbahn erfolgte 2019 ein gewisser Bruch, als er nach 27 Jahren wegen der Privatisierung der Corvinus Universität emeritiert wurde. Aber dies bedeutete in seinen Forschungen keine Unterbrechung, sondern er konnte diese dank eines Stipendiums der Aktion Österreich-Ungarn an der Uni Wien fortführen, wo er in Zusammenarbeit mit Frau Prof. Dr. Andrea Komlosy das Werk „*Spielräume der ungarischen Wirtschaftspolitik 1867–1918: die Flamme wird weiterhin am Brennen gehalten Saarbrücken, Németország: AV Akademikerverlag“* (2023) als Ergebnis seiner dreijährigen Forschungen veröffentlichte.

Charakteristisch für Zoltán Tefner ist auch seine Vielseitigkeit, da er die meiste Zeit noch immer auf seinem Bauernhof in Kötcse mit landwirtschaftlichen Arbeiten verbringt, außerdem ist er Kantor und Organist der Evangelischen Kirche in Kötcse. Es gibt kaum einen besseren Beweis für seine Vielseitigkeit und seine Fähigkeit, sich zu erneuern und bei Bedarf ganz von vorne anzufangen, als die Tatsache, dass er im Alter von 72 Jahren begann, Gedichte, Erzählungen und literarische Übersetzungen der Gedichte ungarischer und ausländischer Schriftsteller zu schreiben . Die Sammlung erschien 2023 unter dem Titel *„Lábjegyzetek a dombtetőről. Versek, mesék, műfordítások“ („Fußnoten vom Hügel. Gedichte, Märchen, Adaptionen“)*.

Goethe wirft in seinem Faust die Frage auf, was die Welt zusammenhält. Die Vielfalt der Interessen und Tätigkeitsfelder Tefners wirft auch die Frage auf: Was ist der rote Faden dieser nterschiedlichen Interessen? Auf diese Frage liefert die Vielfältigkeit dieser Arbeit eine sehr schlüssige Antwort: bwohl die

Arbeit ein breites Spektrum an Themen behandelt, verbindet und leitet sie die Tatsache, dass der Nationalstaat einen wichtigen Teil der heutigen Gesellschaftssysteme darstellt. Dieser Sachverhalt wird in den Schriften aus unterschiedlichen Perspektiven thematisiert und seine Historizität, Vergleichbarkeit und Vielfältigkeit sowie die Frage nach seiner Bedeutung für das Zeitgeschehen sind Gegenstand der Auseinandersetzung im Buch. Wenn man sich aus einer Zukunftsperspektive fragen muss, inwieweit dieses auf Nationalstaaten basierende Sozialsystemmodell auch in Zukunft tragfähig ist, ist die historische Perspektive besonders wichtig. Wesentlich ist vor allem das Verständnis, dass es sich um wechselnde Zeiträume handelt – der Begriff ist einerseits als Widerspiegelung bestimmter Zeiträume zu verstehen, als ein Verständnis, das von bestimmten Zeitpunkten und zu bestimmten Zeitpunkten aus entsteht Zeit, andererseits aber auch, dass Zeitabschnitte und Perioden zugleich auch Ortsbestimmungen sind, in denen und von denen aus bestimmte Gesichtspunkte in den Vordergrund treten. Aus Sicht der Herausgeber sind die Texte der Publikation geeignet, die Vielfalt von Tefners Werk zu bündeln und zu konkretisieren und darüber hinaus kritische Fragen für die Entwicklung sozialwissenschaftlichen Denkens aufzuwerfen. Auch wenn im Extremfall davon ausgegangen werden kann, dass der Nationalstaat nur bedingt erhalten bleiben kann, ist das Verständnis der aktuellen Situation, wie sie sich herausgebildet hat, Voraussetzung für kritische Utopien, die sich am Prinzip der Hoffnung orientieren sollten. Auch aus Sicht der wissenschaftlichen Forschung ist es wichtig, sich der Bedeutung von Zeiträumen und ihrem Wandel für die Perspektivenbildung und die Interpretation von Ereignissen bewusst zu sein. Die Schwierigkeit, umfassendere – in gewissem Sinne vielleicht sogar objektivere – Forschungsthemen auszuwählen und Forschungsprobleme adäquater zu definieren, wird umso konkreter, je näher die Disziplin an den konkreten Problemen und Herausforderungen des Alltags operiert und je stärker sie sich der Gegenwart bedient Dokumente als Hauptmaterial. Beispielsweise ist in der Sozialpolitik und Geschichte die Wahrscheinlichkeit des Einflusses der zeitlichen und nationalen Perspektive größer als in den Naturwissenschaften. Im Fall der Geschichte kann die Grenze zwischen begründeter Neuinterpretation und Nationalismus sehr fließend sein. Sowohl die jüngste sowjetische Umschreibung der Geschichte Russlands als auch die Ära des Kalten Krieges zeigen, dass die Prüfung einer Perspektive zur Verurteilung einer anderen führen kann. Die großen Herausforderungen der heutigen Zeit wie Digitalisierung, künstliche Intelligenz und globale Erwärmung zeigen jedoch die Notwendigkeit einer wirklich offenen Perspektive, die Notwendigkeit, diese Phänomene außerhalb des einschränkenden

Einflusses von Ideologien des Nationalismus, des Wettbewerbs und des kontinuierlichen Wachstums zu analysieren und gleichzeitig nach Toleranz und Zusammenarbeit zu streben. All dies bedeutet auch, dass wir uns als Herausgeber der unterschiedlichen Perspektiven bewusst sind. So muessen wir akzeptieren, dass die Positionen auch kontrovers sind und keine allgemein anerkannte Position widerspiegeln können. Das breit gefächerte Thema provoziert Differenzen, und es ist wichtig, in eine Debatte einzutreten, sich den Kontroversen zu stellen und nach einer konstruktiven Antwort zu suchen, die geeignet ist, Nationalismus und Engstirnigkeit zu überwinden.

Wir danken den Autoren der Artikel, die trotz all ihrer Aufgaben und Verantwortlichkeiten Zeit und Begeisterung zum Schreiben gefunden haben, und Professor Zoltán Tefner, der positiv und ohne Vorurteile an unser Projekt herangegangen ist. Wir danken auch unseren Kollegen, die nicht auf den Seiten dieses Buches erscheinen, aber zum Projekt beigetragen haben, indem sie einzelne Artikel oder Teile dieses Buches gelesen und das Gelesene kritisch und konstruktiv kommentiert haben. Abschließend danken wir der Herausgeberin des Manuskripts, *Dr. Therese Bauer*, und ihren Mitarbeitern bei Vienna Academic Press für ihre professionelle Hilfe, *Ágnes Pászti* für die Übersetzung des Vorworts vom Ungarischen ins Englische und allen, die bei der Fertigstellung des Buches geholfen und unterstützt haben.

Sehr geehrter Herr Professor, die Autoren dieses Bandes und wir, die Herausgeber, wünschen Ihnen ein langes Leben, viel Inspiration für kreatives Schaffen und beste Gesundheit!

Ad multos annos!

4. März 2024

Juhani Laurinkari
Nelu Bradean-Ebinger
Peter Herrmann

Curriculum Vitae of Zoltán Tefner

- Born March 4, 1949, in Kötcse
- 1955–1963, primary school in Kötcse
- 1963–1967, studied at the Toldy-Ferenc-High-School in Budapest. Abitur in mathematics, Hungarian, history and German
- August 1987 – February 1968, military service in Budapest as a university team member
- September 1968 – September 1973, university studies at the ELTE in Budapest in history – German

– *From January 1971 a semester at the MGU Lomonosov in Moscow. Studies in history, preparation for the diploma thesis (Galician parties and the foreign policy of the Austro-Hungarian Monarchy) Doctoral supervisor: Prof. Dr.habil. István Diószegi*
– *January – June 1873, further training at the Friedrich Schiller University in Jena*
– *Autumn 1973: Defense of the diploma thesis, Absolutorium and state examination in Budapest at the ELTE*

- 1973–1974, assistant librarian in the Budapest Parliament Library
- October 1974 – April 1976, hired as a teacher in the elementary school in the municipality of Ságvár
- April 1976 – September 1980, South Balaton Cultural Center in Siófok: Hired as an employee for an event organization
- September 1980 – May 1986, Education Department of the City Council of Szentendre: Cultural Director of the city and the county

– *1980–1983, studies and graduation in popular education*
– *Diploma thesis on Germanness in Szentendre, publication of the essay (head of research: Dr. Karl Manherz)*

- July 1986 – July 1990, deputy director at the Százhalombatta City Cultural Center

– *April 1988, doctoral examination (Dr. univ.) at the ELTE on the topic „Az 1863-as lengyel felkelés és az európai politika" ("The Polish Uprising of 1863 and European Politics") with the qualification summa cum laude. Opponents: István Diószegi and Katalin Szokolay*

- 1990– Teaching position at the Budapest University of Economics in the German Chair
- June 1997, obtaining the degree of PhD at ELTE summa cum laude
- September 1, 1998, promoted to Associate Professor
- October 15, 2005– Employee of the Institute of Sociology and Social Policy at Corvinus University Budapest
- December 11, 2006– Habilitation at the ELTE in the history of Eastern Europe *„Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914" ("The Polish policy of the Austro-Hungarian Monarchy 1867–1914")*
- 2017– Full member of the European Academy of Sciences and Arts
  2019–2021 – External research associate at the University of Vienna as part of the AUÖ scholarship

Tefner Zoltán szakmai önéletrajza

- 1949. március 4-én született Kötcsén
- 1955–1963, kötcsei általános iskola
- 1963–1967, a budapesti Toldy Ferenc Gimnáziumban tanult. Abitur matematikából, magyarból, történelemből és németből
- 1987. augusztus – 1968. február katonai szolgálat Budapesten egyetemi csapattagként
- 1968. szeptember – 1973. szeptember egyetemi tanulmányok az ELTÉ-n Budapesten történelem – német szakon

– *1971 januárjától egy szemeszter a moszkvai Lomonoszov MGU-n. Történeti tanulmányok, diplomamunka előkészítése (galíciai pártok és az Osztrák-Magyar Birodalom külpolitikája) Doktori témavezető: Prof. Dr.habil. Diószegi István*
– *1873. január – június, továbbképzés a jénai Friedrich Schiller Egyetemen*
– *1973 ősz: Diplomadolgozat védése, abszolútórium és államvizsga Budapesten az ELTÉ-n*

- 1973–1974, segédkönyvtáros a Fővárosi Parlamenti Könyvtárban
- 1974. október – 1976. április, Ságvár község általános iskolájában tanítónak vették fel
- 1976. április – 1980. szeptember, siófoki Dél-balatoni Kulturális Központ rendezvénycsoport-vezető
- 1980. szeptember – 1986. május, Szentendre Város Tanácsának Oktatási Osztálya a város és a járás közművelődési felügyelője

– *1980–1983, művelődési tanulmányok és érettségi*
– *Diplomadolgozat a szentendrei németségről, az esszé publikálása (kutatásvezető: Dr. Karl Manherz)*

- 1986. július – 1990. július, a Százhalombattai Városi Művelődési Központ igazgatóhelyettese

– *1988. április doktori szigorlat (Dr. univ.) az ELTÉ-n „Az 1863-as lengyel felkelés és az európai politika” témában summa cum laude minősítéssel. Opponensek: Diószegi István és Szokolay Katalin*

- 1990– Oktatói állás a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem német tanszékén
- 1997. június, PhD fokozat megszerzése. az ELTÉ-n summa cum laude
- 1998. szeptember 1-jén egyetemi docensi rangot kapott
- 2005. október 15.– a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai és Szociálpolitika Intézetének munkatársa
- 2006. december 11.– Habilitáció az ELTÉ -n Kelet-Európa történetében *(Az Osztrák-Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914)*
- 2017– Az Európai Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja
- 2019–2021 – AÖU kutatói ösztöndíj keretében a Bécsi Egyetem külső munkatársa.

Beruflicher Lebenslauf von Zoltán Tefner

- Geboren 4. März 1949 in Kötcse
- 1955–1963, Grundschule in Kötcse
- 1963–1967, Studien im Toldy-Ferenc-Gymnasium in Budapest. Abitur in Mathematik, Ungarisch, Geschichte und Deutsch
- August 1987 – Februar 1968, Militärdienst in Budapest als Universitätsmannschaftler
- September 1968 – September 1973, Universitätsstudien an der ELTE in Budapest im Fach Geschichte – Deutsch

– *Ab Januar 1971 ein Semester an der MGU Lomonosow in Moskau. Studien in der Geschichte, Vorbereitungen zur Diplomarbeit (Galizische Parteien und die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie) Doktorvater: Prof. Dr.habil. István Diószegi*
– *Januar – Juni 1873, Weiterbildung an der Friedrich-Schiller-Universität in Jena 1973 Herbst: Verteidigung der Diplomarbeit, Absolutorium und Staatsexamen in Budapest an der ELTE*

- 1973–1974, Bibliothekarassistent in der Parlamentsbibliothek Budapest
- Oktober 1974 – April 1976, Einstellung als Lehrer in der Grundschule der Gemeinde Ságvár
- April 1976 – September 1980, Kulturzentrum Süd-Balaton in Siófok: Einstellung als Mitarbeiter für Veranstaltungsorganisation
- September 1980 – Mai 1986, Bildungsabteilung des Rates der Stadt Szentendre: Kulturintendant der Stadt und des Kreises

– *1980–1983, Studien und Absolvierung im Fach Volksbildung*
– *Diplomarbeit über das Deutschtum in Szentendre, Veröffentlichung des Aufsatzes (Forschungsleiter: Dr. Karl Manherz)*

- Juli 1986 – Juli 1990, stellvertretender Direktor im Kulturzentrum der Stadt Százhalombatta

- April 1988, Doktorprüfung (Dr. univ.) an der ELTE im Thema „Az 1863-as lengyel felkelés és az európai politika" („Der polnische Aufstand des Jahres 1863 und die europäische Politik") mit der Qualifikation summa cum laude. Opponenten: István Diószegi und Katalin Szokolay

- 1990– Lehrtätigkeit an der Budapester Wirtschaftsuniversität auf dem Deutschen Lehrstuhl
- Juni 1997, Erwerb des Grades Ph.D. an der ELTE summa cum laude
- 1. September 1998, Beförderung zum Associate Professor
- 15. Oktober 2005– Mitarbeiter des Instituts für Soziologie und Sozialpolitik der Corvinus-Universität Budapest
- 11. Dezember 2006– Habilitation an der ELTE im Fach Geschichte Osteuropas „*Az Osztrák-Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914" („Die Polenpolitik der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1867–1914")*
- 2017– Ordentliches Mitglied der Europäischen Akademie der Wissenschaften und der Künste

2019–2021 – externer Forschungsmitabeiter an der Wiener Universität im Rahmen des AUÖ-Stipendiums

Contents / Tartalom / Inhalt

Foreword 9

Előszó 11

Geleitwort 13

Editors' Preface 15

Szerkesztői előszó 23

Vorwort der Herausgeber 29

Curriculum Vitae of Zoltán Tefner 35

Tefner Zoltán szakmai önéletrajza 37

Beruflicher Lebenslauf von Zoltán Tefner 39

NELU BRADEAN-EBINGER
Olajág a nagy emberek kezében. Lengyelország sorsa és a Monarchia néhány meghatározó politikusa (1914–1918) 49

- Liberális külpolitika – reálpolitika 51
- Berchtold és Andrian együttműködése a szerző megítélésében 53
- Tisza és Burián konfliktusai a dualizmus megmentése érdekében 62
- Az osztrákok: Franz Conrad von Hötzendorf, Arthur von Arz, Karl von Stürgkh, Ottokar Czernin 71
- Összegzés 82

ÁKOS KÁRBIN
A második Wekerle-kormány szociális politikája (1906–1910) 87

- A koalíció élén: Wekerle Sándor 88
- Szociálpolitika, mint királyi akarat, mi több kormányprogram 89
- Népesedési viszonyok az 1900-as években, az állami tisztviselők kérdése 92
- 1907. évi XIX. törvénycikk (az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról) 94

Darányi Ignác két szociális törvénye 96

Kispesti Állami Munkástelep: a Wekerletelep 99

Összegzés 101

GÉZA GECSE
Hogyan érintette a nemzetközi diplomáciát a lengyelkérdés
megoldatlansága az I. világháború kitörésekor? 105

A felosztások által vágott seb gyógyíthatatlansága 107

A klasszikus német és angol geopolitika megkerülhetetlensége.
Tervek sorozata 109

Újragondolni mindent, ami 1815 óta történt.
A fősodor: ausztropolonista megoldás 111

Elágazó tervek 114

Német tervek a háborúkitörése után, rivalizálás a Monarchiával.
„Pufferstaat" kontra Leopold von Andrian emlékirata..... 117

Vezető katolikus nagyhatalom 121

Három variáns 122

Harmadik terv: a Szent István-i birodalomhoz csatolás és
„Galícia elengedése" 124

Kezdeti intézkedések. Tisza a trializmus elszánt ellenfele..... 126

Katonai helyzet 1915-ben s a lengyelpolitika kihívásai
a német és osztrák–magyar diplomáciát érintően..... 130

Burián lengyelpolitikai kísérletei. A német dominancia felerősödése 131

Tárgyalni és felülkerekedni az ausztropolonista megoldáson.

A német világuralmi törekvések felerősödése..... 134

Burián diplomáciájának veresége a lengyel rendezésben
a németek diplomáciájával szemben 135

GÁBOR UJVÁRY
Trianonról és az önreflexió szükségességéről.
Töprengések Makkai Sándor gondolatai kapcsán 139

ÁGNES KOVÁCS
A magyar közvélemény a dualista Monarchia németországi szerepvállalásáról 151

PÉTER BEDŐK
A magára hagyatott város
A vilniusi lakosság összetételének átalakulása
a második világháború alatt 167

Bevezetés 167

A litván fennhatóság és a szovjet megszállás időszaka 169

A német megszállás 174

A német megszállás utolsó napjai,
a lengyel–litván kapcsolatok mélypontja 177

A harmadik (végleges) szovjet megszállás, kitelepítések 178

Összefoglalás 180

SÁNDOR SZAKÁLY
Magyar katonai attasék Finnországban 1927–1944 185

CSABA KÁSA
A Katyńi erdőben című film magyarországi
forgalmazásának és az emiatti megtorlásnak a története 191

Epilógus 211

E. LÁSZLÓ VARGA
Die Aggression des kommunistischen Totalitarismus gegen Europa:
Die Verteidigerrolle Polens und Ungarns 213

MAX F. SCHMIDT
Magyarisierung, Nation-Building, im Ungarn des Dualismus
und außenpolitische Meinungsverschiedenheiten mit Deutschland 221

Einleitung 221

Methodologie 224

Forschungsfrage 225

Nation und Imperium – ein Gegensatzpaar? 226
Ausgleich von 1867 232
Magyarisierung 237
Theorie und Begründung 237
Praxis und Maßnahmen 240
Beiträge zu den außenpolitischen Konflikten anlässlich zwischen der Donaumonarchie und dem Deutschen Kaiserreiche 245
Pangermanen und deutsche Staatspolitik 245
Verbindung mit dem Balkan 249
Konklusion 251

ANDREA KOMLOSY
Territorialitätsordnungen und Politik der Grenze in Europa: Rückblick und Ausblick 257
Präludium 257
Kaleidoskop überlappender Territorialitäten (13.-15. Jahrhundert) 259
Frühneuzeitlicher Flächenstaat mit imperialer bzw. kolonialer Erweiterung (16.-18. Jahrhundert) 260
Souveränitätsordnung der Nationalstaaten im 19. und 20. Jahrhundert .. 263
Entnationalisierte Staatlichkeit unter globaler Governance an der Wende vom 20. zum 21. Jahrhundert 267

BÁLINT SIMON
Vertragszivilisation Europa: Konstruktion und Diskurs 273
Der Ring des Nibelungen – Die erste Pseudomorphose in der Geschichte der faustischen Kultur .. 275
Ostmitteleuropa als Schicksalsgemeinschaft – Die folgenden Wellen der Pseudomorphosen 283
Das halbe Jahrtausend der flammenden abendländischen Ratio 290
Zusammenfassung 297

JUHANI LAURINKARI
Wohlfahrtsökonomie – das finnische Modell 303
Der Wohlfahrtsstaat als wirtschaftliches System 305
Der umfassende Wohlfahrtsstaat 306
Die sich ausweitende Wohlfahrtspolitik 309
Die Wirtschaft des abnehmenden Wohlfahrtsstaates 311
Verteilersystem und Finanzierung 312
Die Alternativen der öffentlichen Wohlfahrtspolitik 316
Marktorientierte Wohlfahrtspolitik 316

VIOLA KERTAI
Österreich und seine Mitteleuropapolitik im 21. Jahrhundert 329
Überblick über Wiens Mitteleuropa 329
Der erste Wendepunkt 330
Der zweite Wendepunkt 330
Der dritte Wendepunkt 332
Der vierte Wendepunkt 333
Der fünfte Wendepunkt 334
SPÖ-ÖVP: die (Wieder)Entdeckung Mitteleuropas? 334
Die erste Möglichkeit 335
Die zweite Möglichkeit 335
Die dritte Möglichkeit 336
Die vierte Möglichkeit 337
Die regionale Partnerschaft 338
Die Donauraumstrategie – die Donau verbindet 342
Die Zentraleuropäische Initiative 345
Ungarn: das beste Beispiel der österreichischen Mitteleuropapolitik? ... 348
Fazit, Schlussbemerkungen 348

IMRE RESS
Italian Unity, Hungarian Independence and Croatian Autonomy in the Period of the Revolution of 1848–49 357

ATTILA PÓK
On the Politics of Writing European History in East-Central Europe 371
The ”East” as a victim of the ”West” 372
Regions of Europe 373
Central Europe 374
”Backwardness” of the East 376
Challenges of European integration 377
Cultural fault lines 380
Conclusion 381

PETER HERRMANN
Jurisprudence: Search for Relevance in the Civilising Process 385
Introduction 385
Law – more than a quasi-universal set of rules 386
Jurisprudence – being caught in a self-built cage 387
Jurisprudence – a processual-relational approach 389
Ingrained individualism and mediocrity 390
The challenge 394
The social and the individual 394
The universal and the socio-historical 397
The abstract and the practical 397
Conclusion and Outlook: A Protestant Ethics of Social Law? 399
Some Methodological Conclusions 399
Methodology for social policy and social saw 400

BÉLA BORSI-KÁLMÁN
Managing a Dream Team. Puskás and the Chief Trainer of the Hungarian „Golden Team” Gusztáv Sebes 407

A taste of Gusztáv Sebes's witches' brew: 1949–1956 407
The protagonist: Gyula Lóránt 410
Who spilled the beans? 413
The Secret Service factor 418
Sebes in a bind 424

PAULI NIEMELÄ
A Systematic Conception of Human Being 431
Introduction 431
The basic conception of man as a general system of being 435
The levels-of-analysis approach to the topic: a preliminary conception 437
The dimensions and levels of action (example of subsystem) 441
Physical-material action: livelihood, work, and ownership 443
Sociolinguistic action: interfacing, serving, and controlling 444
Activity related to the human spirit: growth, creation, and skill: 445
Conclusion: The emergent systems dynamics of evolution 446
The universal principles of development: some general Propositions 447

JUHA HÄMÄLÄINEN
On Challenges of Comparative Child Protection Research: Child Welfare Policies in Hungary and Finland 453
Introduction 453
Comparison of Hungarian and Finnish child protection policies 454
Identifying differences in child protection policy between countries 456
Explaining the country-specific features of child protection policy 459
Conclusions 461

JAANA PASANEN & JUKKA KORHONEN
The Sustainable Welfare Policy and New Dynamics of Social Change 465
Introduction 465
The changing context 466

The perspective of the ecosystems 470

The resilience theory and the logic changes in welfare policy..... 473

Recent welfare policy reforms in Finland and Hungary 478

Some major challenges
of renewal capacity of sustainable welfare policy..... 487

Authors / Szerzők / Autoren.....503

The most relevant Publications of Zoltán Tefner

Tefner Zoltán legfontosabb publikációi
Die wichtigsten Veröffentlichungen von Zoltán Tefner 507

Olajág a nagy emberek kezében. Lengyelország sorsa és a Monarchia néhány meghatározó politikusa (1914–1918)

(Kritikai megjegyzések egy tanulmányhoz)

Nelu Bradean-Ebinger

A cím Roboz Istvántól, annak egy cikkéből[1], a „Somogy" címet viselő, Kaposvárott megjelenő hetilap főszerkesztőjétől származik. Az idő 1883 szeptembere. A Solymosi Eszter perében lefolytatott pert Eötvös Károly ügyvéd, a védelem képviselője megnyerte. Magyarországon – a Kárpátoktól az Al-Dunáig – kitört az antiszemita tömegek lázadása, zavargások mindenütt, követelve a tiszaeszlári zsidók megbüntetését. Az ügy európai érdeklődést váltott ki, a sajtó mindenütt a perről írt, ki pro, ki kontra. Az ügyben „nagy" emberek is megszólaltak, az angol miniszterelnök, Victor Hugo, Giuseppe Verdi. Tisza Kálmán miniszterelnök kormányzata és a magyar politikai elit keményen fellépett a perhez kapcsolódó antiszemita izgatással szemben, és elfojtotta a zavargásokat. A rendbontás megszüntetése érdekében a „nagy ember", Kossuth is megszólalt Turinban. Roboz, megrögzött Kossuth-párti, a „kápolnai ima" szerzője a cikkben Kossuth érvelését ismerteti. Az ügy horderejére való tekintettel úgy érezte Kossuth is és Roboz is, hogy meg kell szólalniuk.

Valami hasonló történt az első világháború elején is. „1915. augusztus 5-én a német csapatok bevonultak Varsóba. Ezt megelőzően a front délen is és keleten is lassan araszolt messze az Orosz Birodalom fejlett nyugati kormányzóságainak belseje felé, s fokozatosan megszűnt a Lengyel Királyság 1795 óta tartó orosz megszállása. A katonai sikerek felett érzett öröm a Monarchia és Németország vezető testületeiben, a társadalmi lelkesültség kiszínezte a jövőbe vetett reményeket mindkét megszálló birodalom gazdasági elitjének köreiben. Nagy üzletek, tömérdek pénz, a konjunktúra reménye, német oldalon pedig egyenesen a világuralmi álmok megvalósulásának közelsége valósággal euforikus hangulatba ringatta a Központi Hatalmak vezetőinek nagy részét. Kisebbségük

[1] Somogy, 1883. szeptember 18.

látta csak ebben a helyzetben a széthullás veszélyét. *Persze más az emberek lelkesedése a felszín láttán, s más a szakmai mélységeket figyelembe vevő katonai megítélés*. [Kiemelés – B-E. N.] A hadicélokban az elején – még 1914 augusztusában – Oroszország teljes vereségét fogalmazták meg, s a „B és C-forgatókönyvekben" lehetett nyomát látni a mérsékeltebb hatású győzelmeknek."[2] A fenti idézet a „Háborús szövetség és vetélkedés. Ahogy a lengyelkérdést az Osztrák–Magyar Monarchia néhány jelentős politikusa látta (1914–1918). In: Közép-Európai Közlemények, XI. évfolyam 1. szám, 2018/1. No. 40." tanulmányából való. A lengyelkérdés hasonló horderővel vált publikussá, mint az 1883-as vérvád per, persze más tartalommal. A különbség az, hogy a felmentő ítélet után Magyarországon minden visszazökkent a rendes kerékvágásba, a háború viszont minden szörnyűségével négy évig tartott. A hasonlóság a kettő között abban is megnyilvánult, hogy a hatalmi eszközök felett rendelkező, döntésképes, tehát – ahogy Tefner fogalmaz – „mértékadó" személyiségek bele is avatkoztak/avatkozhattak a dolgok menetébe.

A történettudomány, amely az 1772-től húzódó lengyelkérdést mindig is nagy figyelemmel kezelte, akár a Monarchia utódállamainak valamelyikében születtek az értékelő művek, akár valahol nyugaton, esetenként az Egyesült Államok valamelyik egyetemén, imponáló egységet alkot abban a kérdésben, hogy mikor volt a lengyel ügynek legnagyobb jelentősége. A válasz meglehetősen kurta és egyértelmű: ez az időszak az I. világháború négy éve. De nemcsak a történészeket érdekli ez most, hanem akkoriban, 1914 és 1918 között az egész világ erről írt, beszélt, ítélkezett. Szimpatizált a lengyelekkel, vagy élhetetlen, követelődző, felelőtlen népségnek tartotta. Amikor véget ért a Nagy Háború, mind a történész szakma, mind a publicisztika felébred a sokkból, és a többi nagy kérdéssel egyetemben elkezdi értékelni, mi is történt valójában a lengyel ügy kapcsán 1914 és 1918 között? Nyilvánvaló, hogy egy ilyen nagy horderejű kérdést csak úgy lehet megválaszolni, ha egyrészt visszatekintünk az 1914 előtti százhúsz esztendőre, másrészt úgy, hogy nem szakadunk el a nagy folyamatoktól, amikor visszatekintünk a lengyel nemzet szerepére ebben a válságos helyzetben. Nem elszakadva ugyanakkor maguktól a színen szereplő emberektől sem, jelen esetben a lengyelektől, akik talán a legmegosztottabb nemzetet alkották az egész európai kontinensen.

[2] Tefner Zoltán: Háborús szövetség és vetélkedés. Ahogy a lengyelkérdést az Osztrák–Magyar Monarchia néhány jelentős politikusa látta (1914–1918). In: Közép-Európai Közlemények, XI. évfolyam 1. szám, 2018/1. No. 40. 75. old.

Liberális külpolitika – reálpolitika

Tefner Zoltán írja az alant részletes elemzés, kritika alá vont tanulmányában: „A kérdés maga, s a megválaszolására összekomponálható bármilyen válasz annyira bonyolult és sokrétű, ugyanakkor a részletekben annyira elvesző, hogy az 1960-as évek eleje óta megszületett átfogó, a lengyel kérdés háború alatti alakulását elemző munkák valamennyien hiányosak, s ennek megfelelően örökös újra gondolásnak, kiegészítésnek vannak kitéve. A lengyel rendezés kérdése a Nagy Háború legbonyolultabb probléma-együttese."[3] Jelen esetben meg sem kíséreljük, hogy ezeket a réseket betömjük. Ha már a tátongó réseket vagy harminc ország történészeinek eddig sem sikerült betömnie. Inkább arra teszünk kísérletet, hogy átáramoltassuk az emlékezetünkben és jegyzeteinkben összegyűlt szerény mennyiségű tudást arra vonatkozón, hogy az adott korban a politika felső régióiban mozgó emberek mit próbáltak tenni az ügy konfliktusmentes elintézése érdekében. Hogyan tudták kezelni azt a különleges helyzetet, amikor egy nagy létszámú, történelmileg jelentős népnek az események sodrában sikerült robbanásszerűen kitörni a passzivitásból, abból a célból, hogy végre újra egyesülni lássa a három részre szakított hazáját. Tanulmányunkban a középpontot tehát a gondolkodó, cselekvő ember alkotja. A történettudományban az ember jelenléte nem abszolutizálható, ugyanakkor nem is elhanyagolható, de mindenképpen „megragadandó" tényező.– szól a fent idézett tanulmány, idézve Ernst Bloch történészt[4]: „Akinek ez nem sikerül, az legfeljebb a műveltség segédmunkása. A jó történész a legendák emberevő óriására hasonlít. Tudja, hogy ott van a zsákmány, ahol emberhúst szagol."[5]

A lengyelek sorsa egy átfogóbb, általánosabb kérdésfeltevéssel is összefüggésben áll. Sokszor és sokan tették fel a kérdést a történettu–dományban, hogy a Habsburgok miért vallottak gyakorta kudarcot a korai újkorban, és miért nem sikerült megmenteni a birodalmukat az 1914-es konfliktus kirobbanása után. Számtalan átfogó és részletekben elvesző magyarázat született az elmúlt száz év alatt. A Monarchia széthullott. Fejtő Ferenc szerint „szétrombolták". Mi volt a széthullásban a lengyelek szerepe? Mennyiben járultak hozzá a Monarchia – minden negatívuma ellenére is alapjában jól működő – mechanizmusának csődjéhez. Egyszerű üzemzavar volt-e mindez csupán, ami 1918 októbere után

[3] Tefner Zoltán: Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 75–95. old.

[4] Uo.

[5] Bloch, Marc: A történész mestersége. Osirisz Kiadó, Budapest, 1996. 25. old.

történt, vagy a mélyebb funkcionális zavarok következménye? – kérdezi Tefner Zoltán több tanulmánya.[6]

Van ugyanakkor egy szokatlan megközelítési mód, amikor a szubjektum szemüvegén keresztül láthatunk meg olyan rejtett tényezőket, részleteket, amelyek (talán?) éppen a hiányzó láncszemet jelentik. Ezek a szubjektumok lehetnek művészek, akik a maguk világlátását tudják megjeleníteni nem kifejezetten egzakt módszerekkel. És vannak politikusok, akik két részre oszlanak. Vannak az álmodozók, akik a liberalizmus sötét szemüvegén látják a megoldandó nehézségeket. A legjobb példa erre Woodrow Wilson amerikai elnök, aki egy újabb európai háború veszélyét úgy próbálta elhárítani, hogy meghirdette a demokrácia beköszöntét. Ha a politikába bevezetjük a demokráciát, akkor egy csapásra elrendeződik minden, kitör a világbéke – vélte Wilson, amivel európai kollégái mélységesen nem értettek egyet, ezt követően a saját fejük után haladva széttrancsírozták Kelet-Európát. Clemanceau és Lloyd George a legjobb példa arra nézve, hogy a reálpolitika, amellett, hogy emberi mércével unszimpatikus, lehet még ráadásként távlatvesztő is.

Wilson úgy vélte, hogy csak a Népszövetséget kell megalapítani és akkor az európai nemzetek nagy tanácsában a demokrácia önmagától érvényesül. Meg tudnak egyezni abban, hogy ne rontsanak fegyverrel egymásra. Hogy mennyire nem így lett, arra a II. világháború adta meg a feleletet. De a realisták, a reálpolitika követői is pusztulásba döntötték Európát, mert hiányzott belőlük a szakmájukhoz szükséges látnoki képesség. Kevésbé szimpatikusak, mint a romantikusok, de célravezetőbb, amit csinálnak abban az esetben, ha a jövőbe látás képessége is megvan bennük. De ilyen intellektusok a századfordulón nem jelentek meg a külpolitikai porondon. A 19. században Talleyrand, Andrássy Gyula és Bismarck napja leáldozott, utánuk nagy űr tátongott a diplomáciában. Tefner Zoltán fent idézett tanulmányában megkísérli, hogy a romantikus álmodozás és a reális valóságlátás kettősségére hívja fel a figyelmet. Egyenként, lépésről lépésre próbálja leírni azt, hogy melyik politikus milyen szempontból látta a saját területe felett tornyosuló viharfelhőket, mennyire volt látnoki erejű

[6] Tefner Zoltán: Háborús szövetség és vetélkedés i. m.; A két főkormányzóság. A katonai igazgatás megszervezése a visszafoglalt Lengyelországban 1914–1915. In: Valóság, 2019 december LXII. Évfolyam 12. szám. 60–83. old.; Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikájának alapvonalai az I. világháború kezdetén. Tervek és prognózisok. In: Valóság, LXII. évfolyam, 2019. március, 3. szám. 40–55. old.; István Burián and the Settling of the Polish Issue during the First World War. In: Prague Papers on History of International Relations 2016/2. 82–103. old.; Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés. In: Valóság, 2004 augusztus. XLVII. Évfolyam 8. Szám 37–63. old.

intézkedésekre képes. A címben a szerző arra gondolt, hogy mennyire tudott „mértékadó" lenni. A „mértékadás" azonban csupán látszat, amennyiben zsákutcába viszi a népek nemzetek ügyeit nemtudás, tehetségtelenség, korrupció és egyéb negatívumok miatt.

A „mértékadó politikusokról" szóló tanulmány mindenre kiterjedő és alapos, hosszas hazai és bécsi kutatásokon alapszik. Az a monográfia, amely nemrég jelet meg[7], és amelynek az egyik bevezető fejezete éppen a fent említett tanulmányra épül, tömegével tartalmaz olyan új dolgokat, amelyek mindeddig a tudomány és az olvasó közvélemény előtt ismeretlenek voltak. Másként mondva: tele van nóvummal. Vannak azonban részek, amelyek – nézetünk szerint – kiegészítésre, vagy esetenként korrekcióra szorulnak. *Ezekre a részekre, a csomópontokra próbál jelen tanulmány rámutatni, esetenként kiegészítésükre és kijavításokra javaslatokat tenni.*

Berchtold és Andrian együttműködése a szerző megítélésében

1915 előtt is voltak hadicélok és tervek, de a lengyel ügyben 1915 augusztusa után megindult ezeknek a tömeges „gyártása". A tanulmány helyesen írja le, amit a kutatás eredményei világosan mutatnak, hogy osztrák–magyar és a német *nem katonai szereplők* ugyanúgy rendelkeztek tervekkel, még ha az ő szempontjaik mások is voltak, mint a tábornokoké. Elsősorban a két külügyi vezetés apparátusa készítette (vagy fogadta be) a különféle emlékiratokat, tanulmányokat, akcióterveket, vagy egyszerű, ötletszintű javaslatokat. Nagyon sok van belőlük mind a berlini Auswärtiges Amt mind a bécsi Haus- Hof und Staatsarchiv mind a Kriegsarchiv gyűjteményeiben. Osztrák–lengyel, német-lengyel, orosz–lengyel megoldások. S hogy az 1914-es döntéshozók melyik programhoz nyúltak, miből táplálkoztak elképzeléseik, az szinte követhetetlen folyamat. Tefner tanulmánya mégis megkísérli ezt a lehetetlen vállalkozást.

Időrendi sorrendben – megint csak némileg önkényesen – elsőként az ausztropolonista megoldás gondolatát pendíti meg, amely történetileg a legrégebbi rétegben keletkezett. A dinasztikus politikából nőtt ki, területi, nem föderalista, és nem funkcionális alapon[8] – utal Gyarmati Enikő hasonló témájú munkájára

[7] Tefner Zoltán (2022): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

[8] Gyarmati Enikő (2017): A föderalizmus pozíciói a Nagy Háború korában. Friedrich Nauman „Közép-Európá"-ja száz év távlatából. In: Közép-Európai Közlemények, 2017/1. X. évfolyam 1. szám. No. 36. 159. old. 116. old.

–, s ez a szemlélet a 19. század folyamán végig megmaradt. Csírájában már az 1831-es felkelés idején létezett, amikor bebizonyosodott, hogy az oroszokkal az együttműködés nem járható út. A Bécsi Kongresszuson az Oroszországhoz került rész alkotmányt kapott, amelyet az oroszok I. Sándor haláláig nagyjából be is tartottak. A „kiszolgáltatott önállóság" viszonylag nyugalmas évtizede I. Miklóssal véget ért. Előtte az alkotmányos királyság jó ideig a nyugalom, és a remény esztendeit élte.[9]

A történelem sajátos logikája – írta Wilhelm Feldman a lengyel politikai gondolkodásról szóló művében – a nemzeti sors irányításában a vezető szerepet különböző korokban mindig más és más nemzetrésznek szánta: a negyvenes években ez a szerep a poseni résznek jutott, a hatvanas évek végétől az Ausztriában élő lengyel politikai elit vette át a kezdeményezést, 1815 után azonban ezt a szerepet még a királysági lengyelek játszották.[10] A 19. században mindig ott élt a remény, hogy adott pillanatban a nemzetnek sikerül megegyeznie a megszálló hatalmakkal, s azok valamiféle közös rendezési program keretében az autonómia kiszélesítésével,[11] esetleg egy „kvázi egységes Lengyelországhoz" is hozzájárulhatnak.[12] A rövid poseni korszak után a lengyelek szerepe Galíciában akkor kezdett felértékelődni, s akkor lett az osztrák kormánypolitika konciliáns saját lengyeljeivel szemben, amikor a krími háborút követően Ausztria elhidegült, sőt ellenséges viszonyba került Oroszországgal. 1868 után a galíciai lengyelek privilegizált etnikai csoporttá váltak a Monarchián belül, önkormányzatuk erősítésére egyre több engedményt kaptak, nagyon kiterjedt autonómiához juttatták őket. Az ukránokkal, ahogy akkoriban hívták őket, a ruténekkel szemben az irányító fél szerepét juttatták nekik. Kézenfekvőnek tartották nemcsak ők, hanem a Monarchia egész társadalma, hogy „adott esetben", tehát valamilyen világjelentőségű fordulat bekövetkeztével (ilyen lett az I. világháború) Lengyelország a Habsburgok jogara alatt egyesül.

A dualizmus korában a választandó közjogi formák esetében csupán a fokozatokról folytak viták. Már akkor felmerült a teljesen önálló Lengyelország képe (több okból tartották irreálisnak), a trialista megoldás (a csehek és a föde-

[9] Tefner Zoltán (2007): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 42–43. old.

[10] Feldman, Wilhelm (1917): Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungen (1795–1914). München–Berlin, Verlag von R. Oldenbourg. 228–229. old.

[11] Topolski, Jerzy (1989): Lengyelország története. Gondolat Kiadó, Budapest. 251. old.

[12] Tefner Zoltán (2007): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914 i. m. 43. old.

ralisták nem akarták, miattuk lett irreális), a horvát mintára szubdualista viszony Ciszlajtániához (a többség által a leginkább jónak tartott verzió; itt viszont a lengyelek akartak többet). Sőt Andrássy köreiben még az is napirendre került, hogy Lengyelország a Magyar Királysággal egyesül, s megvalósul „valami" a Báthori István neve által fémjelzett álomból, a „három tenger által körülmosott" nagy birodalomból.[13] „A szövetséges németek 1914-ben eleinte nem is foglalkoztak azzal, hogy mit gondolnak politikus kollégáik Bécsben, de nem is volt rá okuk, hiszen az oroszok betörésével a központi hatalmak defenzívába kerültek. „Látszólag zöld utat engedtek az osztrák–lengyel megoldásnak. Taktikai okokból. A háborús szövetséges jóindulatát nem akarták eljátszani azzal, hogy mindjárt 1914 augusztusa, a hadicselekmények elindulása után bejelentik igényüket az esetleges lengyel területi szerzeményekre."[14]

Tefner jól látja, hogy a legnépszerűtlenebb Lengyelország-koncepció a germanopolonista volt.[15] A szerző eltúlozza némileg ezt a germán averziót, mert Posenben akadtak azért követői, ezt a téma tárgyalása során maga is többször említi. Mindenesetre a többi tervhez hasonlítva kevesen propagálták a germanopolonista megoldást. Legkarakteresebb hirdetője a poroszbarát lengyel Bogdan Hutten-Czapski gróf[16], aki a Lengyel Királyság jövőjét a Hohenzollernek uralma alatt képzelte el. 1914 augusztusától arra gondolt, hogy lenne egy német protektorátus, lenne egy nagylengyel egység, amely rendet tart a renitenskedésre hajlamos lengyelek között. Merthogy a nagylengyel koncepcióban benne vannak az etnikai tömbök Ukrajna bizonyos részein, Fehéroroszországban és Litvániában. Ezen a ponton hiányoljuk azt, hogy a három etnikumról a bécsi külügyben milyen iromány ok találhatók. Mert vannak emlékiratok, feljegyzések a bécsi külügyi levéltár, a HHStA polcain jócskán.

Az oroszokat ezekről a területekről 1914 őszén még nem lehetett kiverni. Éppen az ellenkezője következett be, ősszel betörtek Kelet-Galíciába és két év múlva, 1916-ra a Bruszilov támadás következtében bent álltak Mármarosszigetnél. Hutten-Czapski terveit maguk a németek (katonai lobbi) keresztezték

---

[13] Ress Imre (2007): Andrássy Gyula a „birodalmi miniszterelnök"? i. m. 534–537. old., ill. Tefner Zoltán (2004): Hohenwart, Beust, Andrássy és a lengyelkérdés. In: Valóság, 2004/8. 44–47. old.

[14] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 77. old.

[15] Uo.

[16] Hutten-Czapski, Bogdan (1851–1937): lengyel főnemes a tengermelléki slachta soraiból, 1895-ben a porosz felsőház tagja, 1915-től részt vállal Beseler mellett a Német Katonai Főkormányzóság munkájában, Beseler a varsói Egyetem kurátorává nevezi ki. 1920 után jelentős szerepet vállal a lengyel közéletben.

azzal, hogy egy kisebb csatlósállamot, tehát nem egy történelmileg körülhatárolható Nagy-Lengyelországot akartak kialakítani Lengyelországból. Ez lett volna a „Pufferstaat", az „ütközőállam". Mi is úgy látjuk, hogy miatta Hutten-Czapski népszerűsége a minimálisra csökkent. Nemcsak Bécsben és Krakkóban, hanem a sajátjai körében is. Szávai Ferenc írja, hogy Hutten-Czapski 1916-ban Bethman-Hollweg német kancellárral folytatott tárgyalásakor élesen ellenezte az osztrák–lengyel megoldást, nézeteivel egyetértésre talált.[17] Azt viszont Tefner Zoltán is jól látja, hogy […] valójában egy közép-európai német politikai és gazdasági szupremácia eléréséről volt szó.[18] Mert erről volt szó, hiszen a német kelet-európai szupremácia, sőt a világuralom pángermán alapokon nyugvó tézisei már a századfordulón készen álltak.

Tovább vizsgálva Tefner Zoltán tanulmányának érdekesnél érdekesebb adatait, azt látjuk, hogy nagyobb teret enged a szerző az oroszpártiság jelenségének. Mind a magyar történetkutatásban, mind a közgondolkodásban elterjedtebb az a nézet, hogy a lengyelek a nagy általánosságban oroszellenesek voltak az újkor történetében. A valóságban az orosz koncepciónak némileg nagyobb is volt a népszerűsége, mint a németnek. Mert a lengyelek jobban féltek a poroszoktól, mint az oroszoktól. Méltán: figyelembe véve a németek elnémetesítő inváziójá a lengyel lakta övezetekben. A csehek pedig kifejezetten a létüket féltették az orosz kolosszustól, később azonban a pánszlávizmus zászlóvivőjévé váltak.[19] Tefner kiemeli, hogy az oroszpártiság 1895 után tömegbázisra talált nemzeti demokratizmus talajából nőtt ki. „A nemzeti demokraták a nemzeti érdek primátusából indultak ki, s az 1863-a felkelés kudarcából kiindulva elkezdett úgynevezett »organikus munka« révén akarták fejleszteni a lengyel gazdaságot, kultúrát, a nemzeti identitást, gondolván, hogy az »adott pillanatban« a nemzeti újjászerveződés alapja csakis egy minden szempontból fejlett társadalom lehet. Nem akartak forradalmat, romantikus nemzeti felkelést a 19. századi minták alapján. Elítélték a megszálló hatalmakkal való megalkuvást. Ugyanakkor a két nagyhatalom, az orosz és a német közül az előbbit tartották lengyel szempontból jobbnak, úgy vélekedvén, hogy a német civilizációs szem-

[17] Szávai Ferenc (2016): Küzdelem az egységes közép-európai gazdaságért: Hantos Elemér 1881–1942. In: Közép-Európai Közlemények 9:(4. / No. 35.). 173-190. old.; Tefner Zoltán: Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 78. old.

[18] Uo.

[19] Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés i. m. 43. old.

pontból fejlettebb, s ezáltal sokkal veszélyesebb, mint az orosz.[20] – írja Lagzi Gábor munkáiból merítve.

Leopold von Berchtold 1912. február 17. és 1915. január 13. között szolgált közös külügyminiszterként. 1914 júliusában, de előtte még a Balkán háborúk idején is a Szerbia ellenes keményvonalas politikát képviselte. A 19. században véget ért a zsenik korszaka, s beköszöntött a szürkéké. Tefner megemlíti ugyan Berchtold esetében az általunk fent említett rendező elvet az emberi tényező szerepéről a történelemábrázolásban, de aztán ezt a szükségszerű követelményt nem viszi Berchtold esetében végig. A történeti megítélésben elterjedt nézetek szerint szerényebb intellektuális és gyakorlati-diplomáciai képességekkel rendelkezett, mint „[…] számos kor- és pályatársa. Majláth János, Ugron István, Leopold von Andrian. Bár ők sem voltak mérhetők Andrássyval vagy Bismarck-kal. Berchtold ugyanakkor „alkatilag" mindenben megfelelt a diplomata pályaalkalmassági követelményeinek."[21] Széles körű műveltség, udvarias, diszkrét, arisztokratikus megjelenés, finom úri modor, ő az abszolút „grandseigneur", lebilincselő arisztokratikus tartás. Ami jó, ha van, de nem elég. A Monarchia „szolgálati nemességéhez" tartozott. A „Dienstadel" egyik fő társadalom-tipológiai jellemzője Tefner találékony terminusa szerint, az *identitás-semlegesség*. Nem tudja, hova tartozik. „Mérhetetlen gazdagság, hatalmas kiterjedésű birtokok Magyarországon is, a Sopron vármegyei Peresznye központtal. S ami ezzel jár: zavart mosoly, ha a diplomáciai fogadásokon a nemzetiségi hovatartozás iránt érdeklődnek. De nyitottság minden irányban. Berchtold jól beszélt magyarul."[22]

Egy bekezdéssel lejjebb a lengyelekhez való viszony taglalásánál már jobban megmutatkozik a szerző emberközpontú történetszemlélete, természetesen a státuszból eredő torzulásokkal. „A lengyelekhez fűződő viszonya ilyen pedigré, és ilyen személyiségjegyek birtokában mindenképpen különlegesnek mondható. Az alattvalói státust abszolutizáló aulikus arisztokrata nyilvánvalóan az etnikai csoportokba is ugyanezeket az attitűdöket képzeli bele, elvárásait velük szemben ez a felfogás határozza meg." Aztán a továbbiak során ez a módszertani megoldás Berchtolddal szemben lelassul és megáll. Nem elemzi

[20] Lagzi Gábor (2017): A lengyel nacionalizmus forrásvidékein – Roman Dmowski: Egy modern lengyel gondolatai (1903). In: Limes. Nemzeti programok. http://www.academia.edu/10244037/A_lengyel_nacionalimus_forr%C3%A1svid%C3%A9kein_Roma. Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 78. old.

[21] Uo.

[22] Uo.

azt, bár megítélésünk szerint kellene, hogy döntéseiben mi az, ami az objektív körülmények hatására történik, és mi az, ami „grandseigneur" mentalitásának következménye. Pedig lehetne említeni számos olyan esetet, amikor alacsonyabb státuszú Reichsrat képviselők véleményét nem hallgatja meg, szociális érzékenysége a galíciai tömegekkel szemben gyengén csörgedezik (hozzá kell tenni, hogy ezek megemlítésének elmulasztásakor a tanulmány megírásánál a helyhiány is szorongatta).

Egy dolog biztos, hogy Berchtold *akarja* Lengyelországot. Amikor a lengyelkérdés a háború elején terítékre kerül, az ausztropolonista tervnek nincs ellenjavallata. Sem Bécsben, sem Berlinben. „A Habsburg-hagyományok a 18. századból tökéletesen rímelnek ezzel a tervvel. Már Mária Terézia úgy akarta jóvá tenni bűneit az 1772-es első felosztás után, hogy a lengyel újraegyesítést a dinasztia kötelességeként jelölte meg. *Egykoron majd* a lengyel földeket és királyságokat a Habsburg-jogar – mint egy mágnes – fogja összerántani. A 18. századi dinasztikus politika hagyományai a modern kor nemzetállami viszonyai között is jelen voltak, s keveredtek a modern közgazdasági, ipari, bányászati, katonai igények megfogalmazásában. Berchtold Lengyelország megszerzésében a »dinasztia nagyobb dicsőségét« szolgáló, »lakosságszámot növelő« aktust *is* látott." Az idézet arra mutat, hogy történészek esetében gyakori az a hiba, amit „túlgondolásnak" hívnak. Úgy látjuk, hogy ennél a bekezdésnél erről a hibafajtáról van szó. Nem látunk bele utólag Berchtold gondolataiba, de áttekintve Berchtold erre vonatkozó megnyilvánulásait, úgy véljük, hogy ilyen ódon dolgok nem befolyásolták a külügyminisztert egy olyan válságos helyzetben, amikor a Monarchiát megtámadták az oroszok.

Hamarosan meg is történik, hogy Berchtold valamilyen pragmatikus tervet szeretne látni Ballhausplatz-i íróasztalán. Kérésére azon idők egyik prominens lengyelszakértője, Leopold von Andrian báró állított össze egy vaskos tervezetet „Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland" [Az észak-keleti osztrák területszerzés kérdése egy Oroszország elleni szerencsés kimenetelű háborúban][23]. Ezt az iratot Tefnernek nem kellett a levéltárból előbányásznia. De némi levéltárosi segítséggel mégis előbányászta, mert – saját bevallása szerint – a kézirat érdemi része csak töredékesen, mindenféle csonka lábjegyzetekből

[23] HHStA. PA I. Allgemeines. Geheime Akten. 1839−1868, 1873−1918. Liasse XLVII 1c. Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland. (Továbbiakban: HHStA. PA. I. Karton 496. Liasse XLVII 1c. Verschiedene Memoranden.). (Az irat fénymásolatát Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátus bocsátotta Tefner rendelkezésére.)

lett volna összeállítható.[24] Andrian címválasztása önmagában jelzi, hogy az „A-forgatókönyv" kategóriájában gondolkodik: teljes orosz vereség, feltétel nélküli béke. Másképpen hogyan lehetne egy ilyen nem éppen nagyhatalmat, de mégis egy nagyon nagy országot annektálni? Andrian, aki azon kívül, hogy kiváló diplomata volt, de művészember is[25], mégis becsempészi a kéziratba a vezérgondolatot, a Habsburg-hivatástudatot. „[…] A Monarchia küldetése és létezésének célja az, hogy a kis népeknek, amelyek földrajzi helyzetük, továbbá számszerűségükből fakadó gyengeségük miatt nem tehetik meg, hogy önálló államként létezzenek, biztosítsa a nemzeti fejlődés azon előnyeit, melyek a biztonsággal, a hatalommal és a gazdasági növekedéssel állnak összefüggésben, azáltal, hogy részei lehetnek Európa egyik legnagyobb birodalmának."[26]

De miben állt ennek a tervnek a komplexitása, mi volt benne a romantikus liberalizmus és mi a keményvonalas reálpolitika? A tanulmányban ez a fentiekben felállított tézisben foglaltak nincsenek kifejtve, s az őszinteséget megvallva, jelen sorok írójának sincsenek használható ötletei, hogy ezt a kéziratban fellelhető két dolgot hogyan lehetne szétválasztani. Az osztrák–lengyel tervnek sok változata látott napvilágot. Andrian terve lényegét tekintve úgy foglalható össze, hogy az osztrák koronatartományt, Galíciát az oroszoktól elfoglalandó Lengyel Királysággal, azaz a varsói területekkel egyesítik, s ez által a Habsburg birodalom kétközpontúból háromközpontúvá válik. Tömény idealizmus, ellentmond a Monarchiában uralkodó hatalmi viszonyoknak. Nem szerepel részeként egy *föderalista konstrukciónak*, hanem egy *háromközpontú szerkezet* harmadik elemévé válik. Tefner megállapítása helyes: „A csehek által az 1870-es évek elején mániákusan (hozzá kell tenni: némi joggal) követelt trialista formációt fogalmazta meg Andrian tanulmányában, adaptálva lengyel viszonyokra."[27] Lényeges elem, hogy valakit az osztrák főhercegek közül (esetleg magát az osztrák császárt) lengyel királlyá koronáznak, s ez a perszonálunió garanciát jelent arra, hogy a történelmi keretek között újra létrehozott lengyel állam sem politikailag, sem katonailag, sem gazdaságilag nem fog a Monarchia ellen fordulni.[28] Andrian terve szerint dualista struktúra megszűnik, Ciszlajtánia két

[24] Tefner Zoltán szóbeli közlése, 2019.

[25] Költő, újságíró, színházi rendező, a háború után a Bugtheater intendánsa.

[26] Haus, Hof- und Staatsarchiv Politisches Archiv I. Allgemeines. Geheime Akten. 1839−1868, 1873−1918. Liasse XLVII 1c.

[27] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 79. old.

[28] Tefner Zoltán (2011): Ugron István és a német külpolitika 1918 április-májusában. In: Századok, 2011/6. 145. évfolyam. 1421. old.

részre oszlik: örökös tartományok plusz „Böhmen", valamint a porosz fennhatóság alatt álló Posen és Porosz-Szilézia nélküli nagy Lengyel-Rutén Tartomány, amely adott esetben azonos lesz a Lengyel Királysággal. Következményeiben természetesen sok mindentől függött a terv kivihetősége. Maga Tefner is elismeri, hogy a terv csupán Andrian művészi fantáziája révén születhetett meg, az kivihetetlen. Mindenekelőtt a magyar politika ellenállásától. Tiszától, aki foggal-körömmel ragaszkodott a dualista szerkezethez. Andrian úgy gondolta, hogy a magyarok kielégítésére elég, ha a memorandum megígéri nekik Dalmáciát és Bosznia-Hercegovinát. Tefner: „Ez az, amiben tévedett."[29]

A soron következő bekezdésekben a szerző ezúttal kimerítően elénk tárja az emberi tényezőt a maga ellentmondásosságában. Gyakran van úgy, hogy nehéz részleteiben megragadni a „főnök" és a „beosztott" rátermettsége közötti különbségeket a „beosztott" javára, s ezúttal sem próbálkozunk ezzel – mondja Tefner –, csupán annyit szűrünk le a tények és a legendák világából hozzánk eljutott információ-morzsákból, hogy Leopold von Andrian sokoldalú tehetséggel megáldott diplomata volt. Irodalmi műveket is írt, köztük költeményeket, 1918-ban pedig a Hoftheatert is vezette, jó barátságban állt Hermann Bahrral, Hofmannsthallal és Arthur Schnitzlerrel. Ami pedig a lengyel ügyekben való jártasságát illeti, Andrian valóban a „jelentős" kategóriába sorolható. Tervezete a hasonló iratokkal összevetve a legegységesebb és legkoherensebb. Nem járunk messze a valóságtól, amikor kijelentjük, hogy mindent összefoglalt benne, amit a birodalmi külpolitika erről a kérdésről korábban gondolt, s ezért az ausztropolonista megoldás korábbi összes iratanyagát figyelembe véve ideál-tipikusnak tekinthető.[30] A szerző itt észre vesz egy nagyon fontos momentumot Andrian írásában: a bécsi politikusok egy ponton egyformán gondolkodtak, „[...] Mindenek előtt azért, mert a birodalom vezetésében – függetlenül politikai nézeteitől – a lengyelkérdés szorosan összefüggött a katolicizmus kérdésével. (»Ausztria, mint vezető katolikus hatalom.«) Andrian tézisében nemkülönben: a külpolitikai elv szintjére emelkedett vallási megközelítés a korabeli külpolitikai doktrínából következett, amely Európát, sőt akkor már a világot, négy csoportba sorolta. A nagyhatalmak, ehhez tartozott Anglia, Oroszország, Németország és Ausztria–Magyarország, döntően képesek befolyásolni a változások irányát. Franciaország nem állt a besorolandók között."[31] Aehrenthal is úgy látta, hogy Franciaország csak középhatalom, de 1871 óta tulajdonképpen senki

[29] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 79. old.
[30] Uo.
[31] Uo. 80. old.

sem tekintette Franciaországot *igazi* nagyhatalomnak. Ezért aztán Franciaország alkotta az egyszemélyes második csoportot (esetleg még Olaszország és Törökország jöhetett volna szóba). Ott voltak még kis- és középállamok, akik túl nagy súllyal nem bírtak, akik ebbe a skatulyába tartoztak, azok a szövetségesi tervezgetések esetében szerepet játszottak ugyan, valójában azonban nem nagyon foglalkoztak velük.

„Mind Andrian mind Berchtold úgy ítélte meg, hogy Franciaország kiesésével az első dobozban Ausztria–Magyarország maradt, mint az egyedüli vezető katolikus állam (katholische Vormacht). „Bécs konzervatív politikai gondolkodói, a jezsuita neveltetésben részesült Andrian is természetesen belső meggyőződésből tartották fontosnak Lengyelország Monarchiához történő csatolását, de a liberálisok, sőt helyenként még a baloldaliak is (ők nyilvánvalóan a külpolitikai irányítás befolyásolásának lehetőségétől elzárva) szimpatizáltak ezzel az ideológiai tézissel."[32] Az utóbbi kettő természetesen gyakorlati okokból. Az ugyanis világossá vált az előző fél évszázad során, hogy Oroszország milyen sokat profitált abból, hogy az ortodox keresztény vallást összekötötte a politikával."[33]

Tefner itt érdekes, bár ismét csak kissé erőltetett párhuzamot von a Balkán-háborúk és a lengyelkérdés között. „Pár hónapja, hogy véget ért a második Balkán-háború, amely távolabbi kihatásait tekintve orosz sikernek is volt tekinthető, de az oroszok az 1878-as berlini kongresszus óta többször bebizonyították, hogy mire képes egy »ortodox keresztény vezető nagyhatalom«. A »balkáni keresztények protektora« jelzőjének adaptálása Bécsben irányadó lett a háború elején: Ausztria Lengyelország protektora."[34] Hogy ez valójában hogy volt, azt a jelenleg rendelkezésre álló források alapján nehéz eldönteni: valóban gondoltak-e arra, hogy utánozzák az oroszokat, vagy az orosz politikától teljesen függetlenül veszik pártfogásba Lengyelország ügyét.

Tefner a téma tárgyalása során elhagyja ezeket a bizonytalan vizeket és konkrét tényeket keres a konkrét reálpolitikai döntések megjelenítésére. Mert korántsem volt azonban mindegy, hogy ezt a protektori szerepet Ausztria miképpen játssza el. A terv elfogadtatása a politikai establishment körében fölöttébb nehéz lett: a dualizmus több mint négy évtizede alatt mindig is az egyik fő gondot okozta, hogy hogyan integrálják az új területeket. Sőt, már maga az a

[32] Uo.
[33] Uo.
[34] Tefner Zoltán (2011): Ugron István és a német külpolitika 1918 április-májusában i. m. 1422. old.

kérdésfeltevés is megosztotta a politikai táborokat, hogy szükség van-e *egyáltalán* a birodalom területi bővítésére.[35] Közismert, hogy 1878 kora őszén Bosznia-Hercegovina okkupálása — amely nemzetközi politikai tekintetben teljesen rendben volt — milyen földindulásszerű mozgásokat eredményezett a birodalom belpolitikájában.[36] De a vitát a fent vázolt 1915-ös háborús sikerek eldöntötték. Ha nem akartak a szövetséges Németország mellett lemaradni, akkor vállalniuk kellet a területi bővítést.[37]

A szerző itt jó szemmel veszi észre a fordulatot. A külpolitikai vezetésbe lassanként beleúnó Berchtold úgy látta, hogy el kell indítani a diplomáciai akciót Lengyelország megszerzéséért. Megtalálta azokat a még soha nem idézett iratokat, amelyek erről a fordulatról árulkodnak. És itt ismét belép az emberi tényező. Felvetődik az a praktikus kérdés, hogy mi az az életkori határ, ameddig diplomatákat biztonságosan lehet alkalmazni nagy felelősséggel járó posztokon. Ilyen posztként ítélhető meg Berlin. 1914. augusztus 8-án a Monarchia berlini nagykövete, gróf Szőgyény-Marich László bejelentette a Wilhelmstraßén, hogy a Monarchia igényt tart Lengyelországra. „Az elaggott magyar diplomatának talán ez az akció volt nyugállományba helyezése előtt a legutolsó ténykedése és jelentős üzenete Bécsbe. Pozitív visszajelzés, némi sokat sejtető felhanggal: Bethmann-Hollweg »dilatorikusan«, azaz halasztó hatállyal kívánja intézni Lengyelország ügyét, de mindamellett nem gördít akadályt Lengyelország Ausztriához csatolása elé.”[38] Szögyény úgy továbbította a német véleményt Bécsbe, ahogy a maga feje szerint értelmezte. Ebből aztán különféle bonyodalmak származtak.

Tisza és Burián konfliktusai a dualizmus megmentése érdekében

Tisza esküdt ellensége volt a trializmusnak. Kezdettő fogva ellenezte a lengyelkérdés trialista megoldását. Miniszterelnökként mind a parlamentben, mind a közös minisztertanács ülésein elszánt harcot folytatott ez ellen közjogi megoldás ellen. „A dualizmus nélkül sok más nemzettársával egyetemben elképzelhetetlennek tartotta a Magyar Királyság jövőjét. Intézkedései a lengyelkérdés

[35] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 80. old.
[36] Diószegi István (1967): Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika. Gondolat Kiadó, Budapest.
[37] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 80. old.
[38] Uo.

tisztázására minden fórumot megjártak, minden követ megmozgatott, minden személyes kapcsolatát az ügy szolgálatába állította. 1914 novemberében látogatást tett Berlinben Bethmann-Hollwegnél. A német kancellár neki is ugyanazt mondta, mint Szőgyény-Marichnak, hogy német részről a kivárás taktikája van érvényben, s hogy kedvező katonai helyzet esetén *is* ki kell várni a háború végét, s akkor kell dönteni Lengyelország státusát illetően."[39] Az 1915. október 6-i közös minisztertanácson ugyanezt a dilatórikus kezelési módot javasolta*:* kivárás, a döntési szabadság megtartása. Ami pedig a dualizmust illeti: „noli me tangere". Érveiben sok minden más mellett a félelem fejeződött ki. A lengyel társadalom „új elem", – mondta – nagy tömeg, s bár lojális néptörzs volt *eddig* a Monarchiában, de mégiscsak szlávok (sic!), s ha ilyen sokan vannak, vajon milyen hatással lesznek a külpolitikára? Tiszát e miatt a véleménye miatt a lengyelek nem szerették, s azok a lengyelek, akik még nem felejtették el, ma sem szeretik.

Kérlelhetetlensége még két ügyben erősödött hónapról-hónapra, a szerint, hogy hogyan javult, vagy rosszabbodott a Monarchia katonai és ezáltal nemzetközi helyzete. Az egyik a Romániához való viszony, a másik Trentino átadása Olaszországnak. A helyzet veszélyes volt a közvélemény várhatóan heves ellenkezése miatt. A Monarchia vezetése megpróbálta a két „szövetségest" visszatartani attól, hogy az antant oldalán lépjenek be a háborúba. Az első esetben Erdély átadása lett volna az ár, ez az engedmény Tisza esetében abszolút kizárt minden tárgyalási alapot, a második esetben Trentino átadása már nem annyira, de folytonos ellenkezése a közös minisztertanácsban és egyéb fórumokon, hivatalos és magánlevelezésében azt mutatják, hogy bármilyen területi engedményben is a dualizmus veszélyeztetettségét látta. Az ellenkezés olyan fokot ért el, hogy a szövetséges németekben az a kényszerképzet is felmerült, hogy mind Tisza, mind a röviddel korábban közös külügyminiszterré kinevezett Burián István a Monarchia széthullását és Magyarország elszakadását akarja. Kurt Riezler[40], Bethmann-Hollweg talán legközelebbi tanácsadója írja naplójában 1915. február 20-án: „Az osztrákok semmi szín alatt nem akarják Trentinót átadni. […] Burián talán az összeomlást akarja. Tisza is. Magyarország leválása. S akkor nem marad más, minthogy előbb kössünk különbékét

[39] Uo. 81. old.

[40] Riezler, Kurt (1882–1955): német filozófus, politikus, diplomata, a német kancellár, Theobald von Bethmann-Hollweg tanácsadója az I. világháború idején. Oroszország meggyengítéséhez a bolsevik forradalom felszítását tartotta a legmegfelelőbb eszköznek. Tevékeny része volt Lenin „hazaszállításában" 1917 októberében.

Oroszországgal, mint Ausztria, felajánlva az oroszoknak Galíciát és Bukovinát, röviden hogy szót értsünk az oroszokkal Ausztria felosztásáról."[41]

Tefner éles szemmel veszi észre, hogy minderről természetesen *így*, ebben az olvasatban nem volt szó. Inkább arra a Tisza írásaiból kielemezett összefüggésekre helyezi a hangsúlyt, ahogy Tisza a Monarchiát a külső erők által veszélyeztetve látja. Külső erőnek számított-e a lengyel nemzet? Tefner lapról-lapra bizonyítja, hogy Tisza számára igen. „S ebben tényleg benne rejlett, sőt időnként expressis verbis kimondva is megjelent a javaslat: a Monarchiának le kellene mondani a lengyel tervekről, Galíciát átadni egy teljesen független Lengyelországnak, vagy odaadni a németeknek. Az első esetet Tisza azért látta veszélyesnek, mert „egy teljesen szabadjára engedett", független Lengyelország játékszere lenne a környező hatalmaknak, ahogy az az elmúlt évszázadokban történt."[42] Jelen sorok írója, ha az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktumot nézi, bátran azt mondhatja: nem járt messze az igazságtól. A következő mondat nagyon kíméletlenül hangzik: „A második esetben legyen Lengyelország kolonc a németek nyakán."[43] Vesződjenek velük a németek. A tervezett német „Satellitenstaat" állandó irredenta és függetlenségi lázadások előképét vetítette a magyar miniszterelnök szemei elé. Magatartása a lengyel körökben – határon innen és túl – azt eredményezte, hogy a legkevésbé kedvelt magyar politikussá vált.

A szerző megtalálja a kapcsolódást Tisza nézetei és mások nézetei között. Tisza javaslatával nem állt egyedül. Leopold von Andrian – mint jeles lengyelszakértő 1915 augusztusától 1917 elejéig a Monarchia Varsói követe a német Katonai Főkormányzóságnál akkreditálva – módosult formában, de ugyanígy vélekedett. Munkája során nap nap után szembesült azzal, hogy a szövetséges németek a főkormányzósági területen a lengyel lakosság körében Ausztria ellenes propagandától kísérve a Németországhoz való csatlakozást népszerűsítik. Azon kívül taktikáznak a Monarchia és Németország között. Ugyanúgy ahogy Tisza, alternatívaként Andrian is meggyőződésének adott kifejezést, hogy az esetlegesen létrehozandó német „Pufferstaat", az „ütközőállam" nagyon veszélyes, „[…] olyan vonzerőt fog gyakorolni Galíciára, hogy azt képtelenség lesz majd a Monarchián belül tartani. Ezért javasolta azt főnökének, Burián Istvánnak, hogy le kellene mondani Galícia bizonyos részéről, mégpedig a régi,

[41] Riezler, Kurt (1972): Tagebücher, Aufsätze, Dokumente. Eingeleitet und herausgegeben von Karl Dietrich Erdmann. Vaandenhoeck & Ruprecht in Göttingen. 207. old.
[42] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 81. old.
[43] Uo.

úgynevezett »Krakkói Nagyhercegségről«, s a hozzá kapcsolódó kerületekről akár egészen le a Dunajec folyóig,[44] s azt saját szóhasználatával »nászajándékként«[45] odaadni a németeknek."[46] A maradék Kelet-Galíciával már sokkal könnyebben lehetne elbánni, merthogy ott már az ukrán, s nem a lengyel elem van többségben.

Galícia megosztásának javaslata Andriannál Burián távozása és Czernin hivatalba lépése után is többször felvetődött. Az egyik Czerninnek írt magánlevelében még 1916. december 30-án is felmerül Galícia felosztása a németekkel egy másik formában, hivatkozva arra, hogy Burián idejében, 1916 nyarán a terv komolyan szóba jött.[47] (Ebben a tervben a határt a német és az osztrák–magyar területrész között északabbra húzták volna meg.) És ha visszalapozunk Tefner Zoltán korábbi, 19. századról írt tanulmányaiban, akkor azt látjuk, hogy ez a megosztási ötlet legalább olyan régi, mint az ukrán nemzeti mozgalom radikalizálódása.

A kérdésről Tisza és a közös külügyminiszter, Burián István között 1916-ban polémia bontakozott ki. A polémia a magyar történetírásban ismert, többen írtak róla, egy kissé talán feleslegesnek tartjuk, hogy a szerző aránylag sokat foglalkozik vele. Valahogy enged a történelmi pletyka kísértésének, és egy regénybe illő konfliktust csinál belőle. A konfliktus kettejük között annál is inkább figyelemre méltónak számított, mivel Burián magasra ívelő karrierjét jórészt Tiszának köszönhette. Burián István, a Monarchia közös külügyminisztere ezekben a hetekben, 1915 januárjában érkezett el élete legfontosabb állomására, amikor elfoglalta helyét a Ballhausplatzon, Metternich íróasztalánál. „A 18. század vége óta sok minden megváltozott." – írja a szerző. De a diplomácia továbbra is a maga köreit rótta. Hogy kiből mikor, mi lehetett, azt szigorúan a hagyományok határolták be. A követi, nagyköveti beosztás, netalántán

[44] „Als Lösung schlug er Außenminister Stephan Burián vor, dem jungen Königreich gegen finanzielle und wirtschaftliche Vorteile das sogenannte Großfürstentum Krakau, unter Zugabe einiger angrenzender rein polnischer Bezirkshauptmannschaften (etwa bis zum Dunajec), als Morgengabe abzutreten. Das restliche Galizien, in dem die Ukrainer dann eine knappe Majorität besäßen, wäre dann nach seiner Einschätzung leicht zu behaupten." In: https://de.wikipedia.org/wiki/Leopold_Andrian

[45] Morgengabe, „móring".

[46] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 82. old.

[47] HHStA. Krieg. 56/a/1. Polen seit der Proklamation von 5. XI. 1916. K. 1011. Andrian–Czerninnek, 1916. december 30. „Am wahrscheinlichsten erschien in Wien in dieser Zeit (April–Juli 1916) eine Theilung des Königreiches zwischen Deutschland und Oesterreich–Ungarn."

egy magasabb állás a bécsi intézményben még 1890 körül is a hercegek, grófok, legrosszabb esetben a bárói rangúak foglalkozása lehetett.

Köznemesi származék csak alacsonyabb beosztást kaphatott, vagy a presztízsben alacsonyabban álló konzuli állások nyíltak meg előtte. Kivétel el-elvétve akadt. Az Erdélyből, Mezőzáhról származó Ugron István, aki éppen a lengyel ügy kapcsán emelkedett ki a külügyi szolgálatosok „átlagából", ezt a kivételt jelentette, amikor következtként Varsóban a német Katonai Főkormányzóságon képviselte a Monarchiát. De hogy valaki közös külügyminiszter legyen, erre nagyon szerencsés csillagállás kellett, még a 20. században is. Tisza Buriánt először saját kormányában a felség körüli miniszter posztjára hozta be a diplomácia területéről (tanácsadóként, merthogy ő maga bizonytalanul mozgott külügyekben), majd Berchtold megbuktatása után Tiszának nem kevés szerep jutott abban, hogy Buriánból Bécs érdekkörei közös külügyminisztert csináltak."[48] Az Ernst Bloch által kitalált metafora az emberhúsról ezekben a bekezdésekben visszanyúlt gyökeréhez. Tehát a protezsált szembe szállt a mentorral. Mélyen emberi tulajdonság. Ebben az esetben azonban ezt a szembefordulást a szerző mégsem tekinti olyan tragikusnak, hiszen Buriánnak Metternich íróasztalánál nem Tiszát és Magyarországot kellett képviselnie, hanem az teljes Monarchia érdekeit. Ezzel a konfliktussal Andrássy sem tudott néha mit kezdeni, néhány esetben sok haragost szerzett döntéseivel magyar politikai körökben és a zsurnalisztikában.[49]

A magyar érdek nem különbözött jelentősen a birodalmi érdektől 1916 kora nyarán, amikor már tavasszal közelségbe került a románok átállása az antant oldalára (Erdély megszerzésének reményében). „A Bruszilov-áttörés pedig, a kapitális veszteségek, a hadvezetés csődje, a Monarchia katonai értékének lecsökkenése a német szövetségesek szemében válságnak lett az elindítója. Tisza rettegése a románok váratlan lépései miatt a két politikus között feszültséget gerjesztett. Tisza, amikor Burián karrierjére tett, egy nagyon fontos dolgot nem vett figyelembe. Burián személyiségének doktriner hajlamait."[50] És itt megjelenik a dolgok ábrázolásában egy új fogalom, a „doktriner" fogalma. Az élettel nem mindig összhangban álló, az elvekhez, korábbi tudásához mereven ragaszkodó személyé.

A szerző elemében érzi magát, amikor egy beható ismertetést ír mag Buriánról, aki iránt láthatóan személyileg maga is az átlagnál intenzívebb érdek-

[48] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 82. old.
[49] Például a három császár szövetségének ügyében 1873-ban.
[50] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 82. old.

lődést tanúsít. „Burián a bécsi Keleti Akadémiát[51] végezte, kiváló eredménynyel, nagy elméleti tudást szerezve. Végigjárta a diplomáciai pálya grádicsát. Kiváló képességeinek köszönhette, hogy kisebb jelentőségű helyeken (Szófia, Stuttgart, Athén) már következő szolgálhatott.[52] De az igazi áttörés akkor következett be, amikor 1903-ban, Kállay Béni halála után, a közös pénzügyminiszteri posztra szemelték ki. Kapott a sorstól pár évet, amikor már nem a távoli állomáshelyekről, hanem »felsőbb pozícióból«, Bécsből figyelhette a nagyhatalmi politikát."[53] Tragikus törés következik be 1912 februárjában, amikor leváltják. De nem sokáig tart a sokk, pályája pár hónap múlva ismét felfelé ível. „Minister am Allerhöchster Hoflager" azaz „király személye körüli miniszter" lesz belőle, azon egyszerű oknál fogva, hogy Tisza pályája is újabb lendületet kap. Tisza akkor lesz újra miniszterelnök, amikor Burián éppen munka nélkül van, Tisza beveszi a kormányba, Burián a Hofburgba kerül. Kiválasztása Tisza által nem véletlen. „Tisza a magyar belpolitikai küzdelmek során távolra került a világpolitika nagy áramlataitól, idegenül mozgott a nemzetközi kérdések szövevényében, s 1915 júniusában olyasvalakire volt szüksége, akiben megbízik, s ugyanakkor rajta tartja a kezét a nemzetközi diplomácia ütőerén."[54]

Aztán jött a nagy változás életpályáján, a közös külügyminiszteri poszt. Elfoglalhatta helyét Metternich és Andrássy Gyula íróasztalánál. A szerző jellemzése Burjánról remekbe szabott és a lényeget tömören kifejező. „Burián sok mindent tudott a világról, a kultúrákról, történelemről, a politikáról, s talán túl sokat is. Elképzeléseit próbálta a valóságra rákényszeríteni, mint a doktriner hajlamú emberek általában. A lengyelkérdés lett az a terep, amelyen elképzeléseit a reális helyzet figyelmen kívül hagyásával próbálta megvalósítani. Tisza július 15-én, amikor már javában folyt a Bruszilov-féle támadás, levélben figyelmeztette Buriánt a közelgő veszélyre: »Ne áltassuk magunkat. *A román veszély nagyon komoly és bármely pillanatban aktuális [lehet].* […] Bratianu már elmulasztott egy jó alkalmat, bizonyára el lesz határozva reá, hogy még egyet el ne szalasszon és sietni fog, ha egyszer arra a tudatra ébred, hogy a kellő pilla-

[51] K. K. Orientalische Akademie, Wien.

[52] Tefner Zoltán (2016): Régi célokkal az elvesztett vártán. Burián István és a lengyel ügy az első világháborúban. In: Valóság, 216 december. 65. old.

[53] Uo.

[54] Uo. Ill. Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 82. old.

nat elérkezett.«."[55] Majd pár sorral lejjebb: a németekkel nem a lengyelek miatt kell veszekedni, hanem meg kellene velük beszélni, hogy mit lehet tenni a román veszély elhárítására. De nem lehetett – sugallja a szerző –, mert a németek mással voltak elfoglalva, ott volt a lecsengő, de még mindig óvatosságra intő Bruszilov offenzíva, s Belgiumban sem álltak jól a dolgok.

Tisza nem hagyta magát. Követelődzött, tanácsait többször megismételte: bizalmas beszélgetés néhány napon belül, meleg, baráti, bajtársi hangulat, a közös veszély elhárítása, végső erőfeszítés – ezek Tisza kulcsszavai. (Tisza ugyanennek a levélnek az elején a Bruszilov áttörés embervesztességét 400 ezer főben jelölte meg, valójában 600 ezer[56]volt). „Ezt a szempontot nem veszíthetjük szem elől a lengyel kérdésben. Különben is nem a lengyel hódításokról van szó, hanem a Monarchia létéről vagy nemlétéről. A fenyegető katasztrófával szemben igazán háttérbe szorul az a kérdés, hogy Lengyelországgal mi lesz."[57] Tisza pontosan látta, hogy nincs olyan veszély, amit megfelelően magas ár kifizetése esetén nem lehetne elhárítani. A szerző ezen a ponton elvezeti az olvasót a bizonytalanságba, holott határozottan ki kellene jelentenie, hogy a külpolitika a zsákutca bejáratánál áll. Ez konkrétan azt jelenti, hogy félreértette a helyzetet, a *valószínűvel* cserélte fel a *biztosat.* „Valószínű, hogy Tisza *közvetlenül* az olasz hadba lépés előtt pontosan látta Burián (és a saját) elkövetett hibáját Trentino kérdésében. Az olasz tartomány átadása *kontra* olasz hadba lépés – az államférfi attól államférfi, hogy helyesen érzékelje, *el lehet-e menni egy ilyen ügyletben egy olyan határig, amin túl már a mélység tátong*.[58] Az alábbi néhány mondat szépírói kvalitásokra vall: „Ez volt az a pont, amikor az 1913-tól kezdődő »tanácsadói« pozíció megrendült, s útjaik különváltak. Tisza szinte

[55] Gróf Tisza István összes munkái. 5. kötet (1933). Budapest. Tisza Buriánnak, 1916. július 15. „[…] megállapítani honnan, mikor, milyen erőt fordíthatunk a román veszély elhárítására és habozás nélkül megtenni a szükséges lépéseket, ha még oly fájdalmas is." 247. o.

[56] Galántai József (1974): Az első világháború története. Akadémiai Kiadó, Budapest. 298. old. A németeké 85 ezer volt, az oroszoké 800 ezer.

[57] Tisza (1933) 247. old.

[58] Krupinski, Kurt (1941): Die Westmächte und Polen von Napoleon I. bis Versailles. München und Berlin. Mind Tisza, mind a magyar közvélemény inkább Trento megtartását választotta volna, mint Lengyelországét: „Was die Rückwirkung der Abtretung österreichisch–ungarische Gebietes auf die öffentliche Meinung der Monarchie betrifft, ist Graf Tisza der Ansicht, wenn auch das Geheimnis über die erfolgte Abtretung nicht zu halten sein wird, die große Öffentlichkeit dieses Opfer doch nicht so schmerzlich empfinden wird, als man annehmen könnte." 223. old.

esdeklő hangvételű levele teljesen idegenül hat száz év távlatában is ettől a nagy formátumú, makacs (kálvinista) államférfitól. Buriánt elhelyezte a reménytelenek kategóriájában."

A magyar miniszterelnök levelében természetesen *egyéb* kompenzációra[59] (s nem Erdély átadására) gondolt: „Ilyen viszonyok között végzetes dolognak tartanám, ha lengyel terveid továbbszövésével foglalnád el az égetően szükséges sürgős védintézkedések [értsd: külügyi intézkedések – T. Z.] előkészítésére szükséges időt s azok előtérbe állításával csökkentenéd a fenyegető veszély elhárítására irányuló akció kilátásait. Kedves barátom, kérve kérlek: szakíts e kedvenc eszméiddel. Azok úgy sem kivihetők. Sem a két kormány nem járulhat hozzájuk, sem a németek. Még ha a Monarchia struktúrája és további belső fejlődése szempontjából elfogadhatnók is propozícióidat, a legkárosabb hatást idézne elő, ha azokkal éppen most lépnél a németek elé."[60] Majd sorban jönnek a szemrehányásként is felfogható kritikus hangok, amelyek arról vallanak, hogy Tisza – előző állításunkkal szemben – talán mégis elég jól ismerhette Burián valódi természetét: grandiózus álmok, illúzió, soha be nem teljesülő remények. S a legvégén: „Még egyszer nagyon kérlek, hallgass reám. Azoknak a világtörténelmi perceknek egyikét éljük, amelyekben egy eltévesztett vagy elmulasztott lépés államok és nemzetek halálos ítélete lehet."[61] A román betörés Erdélybe akkor már eldöntött kérdés volt egy több évtizede tartó folyamat záróakkordjaként. A francia kultúrájú, román intellektuális polgárság, az úgynevezett „Titulescu-nemzedék" külpolitikai credója úgy szólt, hogy egyidejűleg kell gyengíteni a Monarchiát és Oroszországot, elfoglalni Erdélyt, és megnyitni az utat a francia tőke beáramlása előtt.[62]

A fejezet további részében a tanulmány epikus gördülékenységgel halad tovább. „Másnapi válaszában Burián – írja Tefner – a »nehezen tanul és könnyen felejt« szellemében megpróbálja bizonyítani, hogy nincs baj, a két üggyel történő párhuzamos, intenzív törődés nem zárja ki egymást. A trializmust mereven elutasító, és Lengyelországot Németországnak már régóta átadni akaró Tisza nem kis megrökönyödéssel olvashatta: »A lengyel kérdést a román veszély mellett is *kezelni* kell, mert azt Németország is megkívánja. Bizonyítékát fogod

[59]Délszláv területek megszerzésére.

[60] Tisza Buriánnak, 1916. július 15. In: Tisza (1933) 247. old.

[61] Uo.

[62] Borsi-Kálmán Béla (1996): Nicolae Titulescu – hagyomány és európaiság. In: Kihívás és eretnekség. Adalékok a román–magyar viszony történetéhez. Sepsiszentgyörgy. 42–43. old.

látni Tschirschky [bécsi német nagykövet – B. E.-N.] tegnapi levelében is, mely nagyon előzékeny hangon fejezi ki a kancellár várakozását további nyilatkozataim iránt és kívánatosnak mondja a minél előbb való megegyezést."[63] Majd: „Tudok ellentállani ingerlés nélkül is. De módszerem nem lehet mindig és mindenben engedni. Ennyi kifelé. Befelé alig szükséges megjegyeznem, hogy a lengyel kérdésben semmiféle rögeszmém nincs, hanem alkalmazkodni a változó helyzet követelményeihez és törekszem megmenteni mentül többet érdekeinknek. Nem volt ez talán már eddig sem egészen reménytelen a kancellárral szemben, amennyiben levélben, most már »eine parallele Stellung zu den Polen in Berlin und Wien«-ről beszél."[64] Pár héttel a román betörés előtt még a legbarátibb kapcsolataiban is merő diplomáciai formalitások felhozatalával védekezik, hogy mit ír a német kancellár. Aminek egyébként alig van jelentősége, hiszen a levél végén maga is elismeri, hogy a németek katonailag erősebbek. Nehezen értelmezhető levélfordulat: a Monarchia politikailag attól még lehet erősebb.[65]

Mentegetőző válasz: mindent megtett a haza védelme érdekében. „Hogy képzeled, hogy én ilyenekkel telítem magam, oly pillanatban, midőn, mint azt magad is oly melegen hangsúlyozod, a Monarchia és a haza megmentéséről van szó?"[66] A sors azonban nem vár. Ha nincs belső ellenállás, akkor a külső erők irányítják a történelmet. 1916. augusztus 17-én Bukarestben titkos szerző–désben csatlakoztak az antanthoz, 27-én Bécsben átadták a hadüzenetet, s a román csapatok még ugyan e nap éjjelén átlépték a teljesen őrizetlen kárpáti hágókat. A káosz a Székelyföldön és a Szászföldön óriásira duzzadt, mintegy 200 ezer menekült árasztotta el a belső vármegyéket.[67]

---

[63] Burián Tiszának, 1915. július 16. In: Tisza (1933) 249. old.

[64] Uo.

[65] Uo. „Ne felejtsük el, hogy katonailag gyengébbek vagyunk Németországnál, politikailag előnyeink vannak, melyeket szövetségesünk nagyon jól ismer és azért nem tartok erőszakoskodástól." 249–250. old.

[66] Uo. 248. old.

[67] Szász Zoltán (1987): Románia kísérlete Erdély elfoglalására. In: Erdély története. Harmadik kötet. 1830-tól napjainkig. Szerk. Szász Zoltán. Budapest. 1694–1695. old.

Az osztrákok: Franz Conrad von Hötzendorf, Arthur von Arz, Karl von Stürgkh, Ottokar Czernin

Az osztrák politikusok névsorát a szerző némi önkényességgel választotta ki. Több osztrák politikust lehetett volna még kiválasztani, akik a szerző szóhasználatával „mérvadóak" voltak. Különösen kifogásolható az, hogy a Monarchia lengyeljei közül senki sem került fel a kitárgyalandók listájára. Jól látta ugyanakkor, hogy bármi is legyen a külpolitikusok álláspontja, háború volt, s ilyenkor a katonai vezetők érdekei vannak az első helyen. „A katonai vezetésnek szükségletei és elvárásai sok esetben feszültséggel jártak a birodalom kormányszerveivel való kapcsolatban. Biztosítani kell a front ellátását, a hátországban a nyugalmat, de ugyanakkor – a standard katonai doktrína értelmében – a „morális győzelem" eszmei értékeinek figyelembe vételével az orosz uralomtól sokat szenvedett lakosság kíméletét is a harcok folyamatában. A vezetésben német oldalon is egyre élesebben vetődött fel a kérdés: mi lesz, ha győzünk, mégpedig úgy, hogy Oroszországra megsemmisítő vereséget mérünk. Az Oroszország elleni menetelés a 19. században is folyton visszatért, midig a teljes győzelem reményében.[68] Ez volt az „A-forgatókönyv". Semmilyen ország vagy birodalom nem tervezheti magát annyira alul, hogy mindjárt a háború elején egy szerény status quo-békére törekedne, vagy esetleg vereségre. Ha ez így lenne, nem lenne érdemes háborút kezdeni. A hadicéloknak mindig a „nettó hatásra" kell törekedni, még akkor is, ha a háború során esetleg jöhetnek hullámvölgyek a katonai eredményektől függően."[69]

A „nettó hatás" fogalmának bevezetése újszerű a történetkutatásban. Eredetileg a közgazdaságtudományok és a szociológia fogalmi készletébe tartozik. Tefner értelmezésében ez azt jelenti, hogy a sok hatótényező egyidejű érvényesülése létrehoz egy olyan állapotot, amely alapjaiban eltér azoktól a tényezőktől, amelyek a nettó hatás folyamatában, mint eredmény létrejött. A koncepcióval lehet egyetérteni, vagy elutasítani, véleményünk az, hogy nem kell elutasítani. Módszertani alapot biztosít éppen a nagyon bonyolult lengyel probléma megoldásához a tényezők igen nagy száma miatt. A lengyelkérdést a háború során mindig napirenden kellett tartani. „A gyakorlat, a közigazgatás oldaláról nézve a feladat látszólag egyszerű volt. Létrehozták az ilyenkor katonai szempontok szerint egyetlen racionális szerkezetet, a katonai főkormányzóságokat. Ez a gyakorlat az osztrák–magyar és a német politikában a háború során a

[68] Tefner Zoltán: Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés i. m. 60. old.
[69] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 82. old.

megszokott menetrendet követte. Az elfoglalt területeken mindenütt létrejött ez a hivatali szervezet, amely nélkül az élet regenerálása a háborús sokkot követően bajosan lett volna elképzelhető, ezzel szemben működése a helyi lakosság körében nem mindenütt számíthatott általános tetszésre. Ilyen főkormányzóság működött Belgrádban, s ilyent működtettek a németek Belgiumban."[70] – olvassuk a tanulmányban. Mindezt belpolitikailag egységben tartani nem volt könnyű feladat, ráadásul összefüggésben állott a kérdés külpolitikai és a ciszlajtániai tartományok belpolitikai nehézségeivel. A feladat nagyobb súllyal helyeződött az osztrák, mint a magyar katonai és polgári vezetőkre a ciszlajtániai társadalom nagyobb összetettsége miatt.

A problémákra – ami nemcsak a nettó hatást illeti – Tefner vizsgálódási körébe bevont négy politikus eltérően reagált. Hogy mi lesz intézkedéseim eredménye Lengyelországra nézve, és főleg arra nézve, hogy egyben marad-e a Monarchia, meg lehet-e tartani a Lajtán túli területeket a maguk hagyományos egységében? Conrad von Hötzendorf – sarkos katonai személyiség – a problémát hajlamos volt kurtán elintézni. Arról, hogy az oda bevonuló katonai egységek milyen viszonyt alakítsanak ki a lengyel néppel több elképzelés volt forgandóban. Ha Oroszország vonul be győztesként Lengyelországba, az maga a tökéletes elnemzettelenítés, Németország csak úgy tud hódítani, hogy az nem felel meg más nemzeteknek, harmadszorra csak Ausztria képes egyedül a „morális hódításra". A morális hódítás osztrák politikusok találmányaként került be a köztudatba. A vezérkari főnök Franz Conrad von Hötzendorf rövid válasza csupán ennyi volt, amikor a Reichsrat-képviselő Władysław Jaworski felvetésére ezt válaszolta: *hódítás csak egyféle lehet.* Tefner bevallja, hogy ennek a szónak Conrad által értett valódi tartalmát nem érti, az is nehezen definiálhatónak tartja, hogy megközelítőleg arról van-e szó, hogy a meghódított területek lakosságával emberi módon kell bánni, s a hódítás tényét ne önző politikai érdekek szerint használják ki.[71] Jelen tanulmányunkban mi is bevalljuk, bizonytalan, hogy Conrad miként állt hozzá a lengyelek megnyeréséhez. Tefner korábbi tanulmányaiban több azt írja, hogy nem szerette őket.

Mindenesetre, amikor 1917. március 1-jén Conradot leváltották, ez a felfogás volt katonai ügyekben mérvadó. Conrad stratégiája nem felelt meg a „standard" katonai doktrínának. Szociáldarvinista alapokon nyugodott: az erősebb harca a gyengébbek ellen a háború logikája is, ezért a támadó, megelőző magatartás az egyetlen racionális megoldás (hevesen agitált a balkáni beavatkozás

[70] Uo. 76. old.
[71] Uo.

mellett nemcsak 1914 júliusában, hanem már a Balkán-háborúk alatt is). Örök harc, kímélet nélkül, s ugyanez vonatkozik a lakosságra is, amely a háborús övezetekben él.[72] Mint német pályatársainak többsége (Hindenburg, Ludendorff), ő is a katonai szükségleteknek igyekezett alárendelni a külpolitikát. A rögzült felfogásokkal ellentétben ez még a német pályatársaknak sem sikerült teljes mértékben, ami pedig az osztrák–magyar viszonyokat illeti, IV. Károly trónra lépte után ez a kíméletlenség hamarosan Conrad bukásához vezetett.

Conrad a lengyelkérdést nem tartotta „komolynak", emlékirataiban gyakran macskakörmök között említi az „úgynevezett" jelzőt követően. A bécsi lengyel politikai elit már augusztus elején döntést akar kicsikarni Berchtoldtól, hogy hol húzódjanak Lengyelország jövendő határai. 1914. augusztus 12-én – alig pár nappal a keleti hadműveletek megindulása után – a Ballhausplatzon megbeszélést tartottak, amelyen két lengyel, Leon Biliński pénzügyminiszter[73] és Juliusz Leo[74], a Reichsrat lengyel klubjának elnöke is rész vett. Emlékirataiban ez áll: „Felvetődött a kérdés, hogyan legyenek Lengyelország határai, hogy vajon engedjük-e el Ukrajnát, s hogy határait keleten a Horyn folyóig toljuk-e ki. Nagyon időszerűtlennek tűnt fel számomra ez a fejtegetés, és meg is jegyeztem: »De várjuk csak ki, amíg miénk lesz Lengyelország«."[75]

Tefner – tanulmányozva Conrad emlékiratait – megállapítja, hogy magukról a lengyel politikusokról sincs túl jó véleménye. „Az *úgynevezett lengyelkérdés* a következőkben a legzavaróbb módon húzódott végig az egész háború alatt"[76] – írja lesújtó közönnyel. Az emlékirat szövegéből ömlik a panasz: a lengyel pártok hol a németeknél, hol Bécsben lépnek fel legkülönbözőbb, néha egymással is ellenkező aspirációikkal, de – amíg azok nincsenek legyőzve – az oroszoknál is. Mikor hol előnyösebb. Egymás között is őszintétlenek, kívülállónak nagyon nehéz valódi céljaikat átlátni. Csupán egy dologban egységesek:

---

72 Ez a megállapítás azt árulja el, hogy a kedvező nettó hatás elérése érdekében senkit sem akart kímélni.

73 Biliński, Leon (1846–1923): kelet-galíciai lengyel politikus, közgazdász, a Lembergi Egyetem rektora, Reichsrat-képviselő, 1912–1915 között közös pénzügyminiszter és Bosznia–Hercegovina polgári helytartója (wspólny minister skarbu Austro-Węgier i namiestnik cywilny Bośni i Hercegowiny).

74 Leo, Juliusz Franciszek (1861–1918): lengyel jogász, politikus, Reichsrat-képviselő, több alkalommal Krakkó főpolgármestere, 1912-től a lengyel parlamenti csoport elnöke.

75 Feldmarschall Conrad (1923): Aus meiner Dienstzeit 1906–1918. Vierter Band: 24. Juni bis 30. September 1914. Rikola Verlag, Wien/Leipzig/München. 206. old.

76 Uo. „Diese sogenannte polnische Frage zog sich in der Folge in störendster Weise durch die ganze Dauer des Krieges fort".

az önálló lengyel birodalom visszaállításában. Ami egyébiránt mind a németek, mind a Monarchia ellen irányul. „A lengyel viselkedéshez mindig a legnagyobb bizalmatlansággal viszonyultam”[77]. Úgy érezzük, hogy ez a kép Conradról megállja a kritikát.

Conrad után jött Arthur Arz von Straussenburg tábornok, egy erdélyi szász, aki engedékenyebb és humánusabb gondolkodású volt, mint elődje. Legalábbis ezt állapítja meg róla a szerző, s ha a róla szóló szakirodalmat nézzük, ez valóban így is lehetett.[78] „Arz engedékenységére szükség is lett két évvel később, amikor a háborús tömegpusztítás miatt szükség lett a lengyel emberanyagra, a sorozások elkezdésére Orosz–Lengyelországban, félre kellett tenni az ellenszenvet, bár Arz számára a lengyelek inkább rokonszenvesek voltak. Ami az alapképleten, a „morális hódítás” merev elutasításán egy jottányit sem változtatott. A birodalmi politika volt az, ami viszont *nagyon* megváltozott, s a fentiekben többször említett különbéke-kísérletek Conrad hajthatatlan és kíméletlen természetének tökéletes tagadásai lettek. Bármennyire is a hadtörténelem egyik legnagyobb stratégájával történt, ami történt, Conradnak mennie kellett.”[79] Jönnie kellett Arthur von Arz vezérezredesnek, aki apolitikus és alkalmazkodó természete révén jól beváltotta a császár reményeit. Oldott, joviális viselkedése, életvidámsága miatt a németek is megkedvelték (Conradnak nagyon rossz volt a viszonya Falkenhaynnal).[80] Tefner úgy fogalmaz, hogy Arz „tevőlegesen” nem politizált, mint Conrad, tisztán a katonai feladatok ellátására összpontosította a figyelmét, a politikáról csupán véleményt mondott.[81] Conrad úgy tartotta, hogy „tárgyalóasztal és csatamező a legszorosabban függ egymástól”. S mivel Arz nem politizált, a lengyelkérdéshez sem volt szorosan köze. Mint *katona* jelentős sikereket is elkönyvelhetett (a románok kiverése Erdélyből, Caporetto 1917 nyarán), de mint *politikus* nem tartozott az úgynevezett „mértékadók” közé.

---

[77] Uo. „Ich habe dem polnischen Gebaren stets das größte Mißtrauen entgegen–gebracht”.

[78] Ligeti Dávid Ádám (2013): A Monarchia utolsó vezérkari főnöke. Arthur Arz von Straussenburg élete és pályafutása. PhD-disszertáció, ELTE Történettudományi Doktori Iskola, Budapest.

[79] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 82. old.

[80] Ligeti Dávid Ádám (2013): A Monarchia utolsó vezérkari főnöke. Arthur Arz von Straussenburg élete és pályafutása. PhD-disszertáció, ELTE Történettudományi Doktori Iskola, Budapest. 130. old.

[81] Uo. „[…] csak akkor avatkozott be, amikor az események már folyamatban voltak […].” 137. old.

Tárgyalásunkban a következő politikus Karl von Stürgkh osztrák miniszterelnök, aki azon fáradozott, hogy létrehozza a magyar és az osztrák–német politikai elit érdekközösségét a dualizmus fenntartásában. Stürgkh egy híressé vált elaborátumot készített, amelynek megállapításait a szerző a német–osztrák–magyar „birodalmi" külpolitika szélesebb összefüggéseibe helyezi. Tisza, Burián és az osztrák kormányzat között 1915 decembere, a németek kezdődő pálfordulása után egyre inkább érdekközösség kezdett kiformálódni, amely 1916 novembere után (Ferenc József halála) néha a közös külpolitika útjait is keresztezte. 1915 végén alig telt el egy év Szőgyény-Marich jegyzékének átadása és Bethmann-Hollweg dodonai válasza óta, s a németek előléptek valódi szándékaikkal, érzékeltették, hogy *akarják* Lengyelországot. 1916. április 5-én Bethmann-Hollweg beszéde a Reichstagban nem hagyott kétséget e felől: „A történelem könyörtelen lépésekkel nyomul az úton előre, s nem visszafelé. Németország és Ausztria–Magyarország nem voltak képesek megmozdítani a lengyelkérdést; mozdítsa meg hát azt a csaták sorsa. Most is megoldatlan, s rendezésre vár. Oldja meg azt Németország és Ausztria–Magyarország […]" – idézi Tefner Ludwik Bazylow lengyel történészt.[82]

Stürgkh Tefner szerint, miután 1915-ben Németországban a katonai szempontok kerültek előtérbe a lengyel rendezésben, lépéskényszerbe került. Mind a nyugati mind a keleti fronton elszenvedett mérhetetlen veszteségek a német katonai vezetésben aggodalmakat ébresztettek, hogy az élőerő fogyása miatt hamarosan nem tudják folytatni a háborút. Felmerült a különbéke gondolata az oroszokkal annak érdekében, hogy az erőket a nyugati frontra vihessék át, de már Falkenhayn vezérkari főnök ideje alatt előtérbe került a németeknél az a felismerés, hogy létre kellene hozni *valamilyen* lengyel államkezdeményt, állami jelvényekkel és a szuverenitás kezdetleges elemeivel, mivel a lengyel nemzeti karakter ismeretében tudták, hogy ezek nélkül az intézkedések nélkül nem lehet az orosz–lengyelországi társadalom fiataljait katonáskodásra ösztönözni.[83] Az 1915 őszétől lezajlott sorozási kísérletek eredménytelensége ezt bizonyította. A két birodalom katonai vezetése, nevezetesen a két katonai főkormányzó, Beseler vezérezredes, és Kuk táborszernagy 1916. december 5-én kibocsátott egy deklarációt, amelyben ígéretet tettek, hogy „az orosz uralom alól

[82] Bazylow, Ludwik (1982): Sprawa polska po wybuchu pierwszej wojny światowej. In: Historia Dyplomacji Polskiej. Tom III. 1795–1918 pod redakcją L. Bazylowa. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa. 849. old.

[83] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 86. old.

nagy áldozatokkal elragadott lengyel területeket" új államban egyesítik.[84] A deklarációban nagy hangsúlyt kapott a múlt és a jelen lengyel katonai dicsősége, az elesett bajtársak emlékezete, s az, hogy ezek a hagyományok az új, felállítandó lengyel hadsereg szellemiségében éljenek tovább. Régenst, régenstanácsot, s később Ideiglenes Államtanácsot neveztek ki.

1916 kora tavaszán több egyeztetés történt a németek és Burián között. Már ekkor sejteni lehetett, hogy a németek maguk akarják az új Lengyelországot berendezni. Amit korábban Falkenhayn, s később a militarista, a háborút minden körülmények között folytatni akaró „Hindenburg–Luddendorff-vonal" képviselt, a lengyel élőerő betagozása a német hadseregbe, átkerült a diplomácia területére. A német kormánypolitika felfedte igazi szándékait, s a német kancellár a nagyipar meghatározó köreinek hatására, valamint a német közvélemény nyomására bejelentette igényét a teljes Lengyelországra. Az április 5-i joggal túl általánosnak érzett megfogalmazás után Burián Berlinbe utazott, ahol a német kancellár – Tefner kutatásai szerint – Buriánt kész tények elé állította: az ausztropolonista koncepció kútba esett. Az osztrák–magyar diplomáciát a német bejelentés nem érte teljesen váratlanul, de mégis megütközést, sőt sokkhangulatot ébresztett.[85] A Jörg Villain német történész szerint a „lövészárokközösség"[86] épületében jókora repedés keletkezett. Ez után, ennek folyományaként indult el Burián fent említett makacs akciója a német szövetséges ellen.[87]

A tárgyalásokat Tefner összefüggésbe hozza azzal a lehetőséggel, hogy a Monarchia dualista szerkezetén is módosítani kellene. Tisza – ahogy a szerző megállapítja– vagy a tartományi státust látta volna legelőnyösebbnek a magyar

[84] Szokolay Katalin (1967): Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején. Akadémiai Kiadó, Budapest. 113. old.

[85] HHStA P. A. Geheime Akten. I. Liasse XLVII. Korrespondenzen aus dem Komplexe der Verhandlungen während des Krieges 1914—1918. Aufzeichnungen über die Beratungen in Berlin am 14. und 15. April 1916. „Der k. u. k. Minister des Aeussern führt aus, dass er sehr überrascht war, gelegentlich der am selben Tage abgehaltenen Vorbesprechung zu hören, dass die deutsche Regierung in der polnischen Frage sich nicht mehr auf dem Standpunkt befinde, den der Reichskanzler gelegentlich früherer Besprechungen vertreten hat."

[86] Villain, Jörg (1977): Zur Genesis der Mitteleuropakonzeption Friedrich Naumanns bis zum Jahre 1915. In: Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis 1917. Jahrbuch für Geschichte. Bd. 15. Akademie Verlag, Berlin. 207–215. old. Idézi: Gyarmati […] 116. old.

[87] Ress Imre (2017): Andrássy Gyula a „birodalmi miniszterelnök"? i. m. „1141. old. Burián látszólag, hogy Tiszát leszerelje, visszavonulót fújt, valójában azonban a harc a németekkel egészen leváltásáig tovább folyt.

szempontok miatt (valamilyen torz föderalizmust Ciszlajtánián belül[88]), vagy a horvátországiéhoz hasonló szubdualista megoldást.[89] Az első variációt közigazgatásilag is nehéz lett volna megoldani (Lengyelország óriási terület, nagy lakosságszám), de a szubdualista viszony Ciszlajtániához járható útnak tűnt. De a német hadicélok már régen túlléptek minden kelet-európai demokratikus-föderalista tervet[90] és elképzelést.

A tanulmány itt átvált Burián kritikájába: miért nem volt „jó" közös külügyminiszter, miért látta „rosszul" a dolgokat? „De még mielőtt a németek végzetes bejelentése megtörtént volna, Burián (1915 január 13-tól közös külügyminiszter [miután Tisza Berchtoldot megbuktatta]) lépéseket tett, hogy a németek előtt bemutassa, hogyan képzeli el a Monarchia az új lengyel állam betagozódását a monarchiába (Úgy, ahogy az Tiszának is megfelelt – a szubdualizmus alakjában). 1915 őszén tárgyalások kezdődtek a németekkel, s az anyag ezekhez szolgált volna kiindulási pontként. A tervezet kidolgozására azt kérte fel, akinek a leginkább érdekében állott a dualizmus megerősítése, Karl von Stürgkh osztrák miniszterelnököt"[91]. Az elaborátum az 1915. október 6-i közös minisztertanács függelékében található, s „A jövendő Lengyelország alkotmány- és közigazgatás-politikai berendezkedésének alapvonalai" címet viseli.[92] Az ügy fontosságát kiemeli, hogy az október 6-i ülés második részében csak ez a téma szerepelt. Ami ezután következik az események értékelésében, azt Tefner a szakirodalom jól kidolgozott passzusaiból vette. Stürgkh tervezete kijelentette, hogy az Oroszországgal kötendő későbbi békeszerződésben az orosz–lengyel területeket Galíciához csatolva a Lengyel Királyságban egyesítik. A tervnek Tefner némileg túlzó véleménye szerint a szöveg bevallott célként annak adott hangot, hogy a Monarchia érdekeit és a lengyel nemzeti érdekeket közös nevezőre hozza, de ténylegesen Lengyelországot csatlós állammá tette volna. Elvonta azokat a lényeges jogosítványokat, amelyek egy országot szuverén országgá tették volna.

A végrehajtó hatalmat egy Bécsben felállított „lengyelminisztérium" gyakorolta volna, amelynek minisztere a ciszlajtániai kormány tagja. A tartomány-

[88] Valami hasonló, mint 1867-ben volt a csehek részéről. In: Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés i. m. 46. old.
[89] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 87. old.
[90] Uo. Például az ekkor már közkézen forgó Naumann-féle Közép-Európa-terven is.
[91] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 87. old.
[92] A tervezet címe: „Grundzüge der verfassungs- und verwaltungspolitischen Einrichtung des künftigen Königreiches Polen." In: Komjáthy Miklós (1966): Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918). Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 10. Budapest.

gyűlés ugyanazokkal a jogokkal rendelkezik, mint bármely más osztrák tartomány. A belső ügyekben eljáró hatóságok, hivatalok, bíróságok nyelve a lengyel, de a külső forgalomban a német. Hasonlóan német a nyelve a vasútnak, a távíróforgalomnak, a bankrendszernek, a számvizsgálatnak. Marad tehát lengyel döntési jogkörnek, az oktatás, egészségügy, kultúra stb. „A jogok tehát ugyanazok a nagy Lengyel Királyságnak, mint a nálánál körülbelül száznyolcszor kisebb Vorarlbergnek. A terv végig titokban maradt, de a kiszivárgott részletek a szóbeszédben megjelentek, s nagyon negatív felhangot kaptak a lengyelek körében."[93]

Ami a tervezet egészét illeti, abban a leginkább figyelemre méltó a B. pont, amely a magyar álláspontot rögzíti[94], s amely terjedelmében majdnem olyan hosszú, mint az A. pont, a tervezet tematikusan „érdemi" része. A B. pont a Lengyel Királyság megalapítását feltételekhez köti, ezek a dualizmus fenntartása, valamint a magyar paritás megőrzése a birodalmon belül az 1867-es kiegyezési törvény alapján, amelynek a csehek föderációs tervei a végveszélyt jelethették volna.[95] Magyarország nem szenvedhet veszteséget Lengyelország visszaállítása során. De nemcsak magyar szempontból fontos, hogy ez így legyen – fogalmaz Stürgkh (Tisza) tervezete – hanem ezt diktálja a Monarchia létérdeke is, mint nagyhatalom.[96] A két birodalomrész vezető elitjének álláspontja tehát találkozott a lengyel kérdésben. A birodalom előtt álló feladat nem is úgy jelent meg, hogy trializmus kontra dualizmus, hanem úgy, hogy meg kell nyerni a háborút. Ezen a téren a tervezet minden bizonnyal Tisza által sugalmazott „magyar része" fokozott óvatosságra int: „Egy egész sor katonai feladatot kell viszonylag rövid időn belül megoldanunk, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy ellenségeink legalább is egy részét békére kényszerítsük, vagy pedig szerényebb eredménnyel kell megelégednünk, mielőtt bekövetkezik a kimerültség állapota, vagy mielőtt annak közelségét az ellenség észreveszi."[97]

A szerző bebizonyítja, hogy Tisza és Stürgkh a lényeget tekintve ugyanazon a járszalagon haladva próbálta megmenteni – s nem „szétrombolni hagyni" – a Monarchiát. „A Tisza feltételeit tartalmazó B. pont ugyanakkor azt is elismerte, hogy Lengyelország Ausztria ügye (természetesen, hiszen ez a trializmus

[93] Tefner Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés i. m. 87. old.
[94] Uo. „B) Stellungnahme der kgl. ung. Regierung zur Frage der Angliederung Russisch Polens an die Monarchie".
[95] Tefner Zoltán: Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés i. m. 7. Old.
[96] Komjáthy Miklós (1966): Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie i. m. 312. old.
[97] Uo.

elkerülésének módja), s az új helyzet megelégedésül szolgál majd mind a lengyel, mind az osztrák-német etnikai tömb számára."[98] „[…] az állami élet etnikai ágait elsődlegesen érintő erőviszonyok lényegesen jobbak lesznek a szlávokkal, mint eddig voltak." [99] A B. pont 2. alpontja meghatározza a lengyel rendezés osztrák kézbe adásának területi feltételeit. A kompenzáció az ülés során részleteiben megtárgyalt délszláv területekre, Boszniára és Hercegovinára vonatkozott, valamit arra a Fiumétól nyugatra fekvő tengerparti szakaszra, ahol Magyarország kikötőbővítést szándékozott elkezdeni. Nagy vonalakban ezekben állapodtak meg, s a csereobjektum nem volt kevesebb, mint maga Lengyelország. Az utóbbi megállapítás a nyilvánvaló szándékot közli, de Tefner tanulmányának egyik nagyon hasznos ötlete, hogy ezt a tényt nem hagyja a felejtés homályába tűnni. Stürgkh, jóindulatú mint magánember a magyarokkal, ha nem lövi le 1916-an egy merénylő, sokat tehetett volna még 1920-ig Magyarország megmentéséért.

Végzetül Ottokar Czernin, aki a fenti megállapítást tekintve nem állja ki a próbát. 1916 decemberében változások történtek a Monarchia legfelső vezetésében. IV. Károly Ottokar von Czernint[100] nevezte ki közös külügyminiszternek. „Czerninben a Habsburg-monarchia konzervatív, szláv hagyományai éledtek újjá egy rövid, majd másfél éves időszakra a birodalom bukását megelőzve. Czernin Ferenc Ferdinánd köréhez, az úgynevezett Belvedere-csoporthoz tartozott, kinevezése 180 fokos fordulatot jelentett a dualizmus fenntartását képviselő Tisza–Burián–Stürgkh-csoport leváltása után (Tisza még egy darabig maradt magyar miniszterelnök). A háborús politikát illetően is változás kezdődött: a különbéke próbálkozások időszaka Buriánnak a háború folytatása mellett kiálló politikáját megváltoztatva." Ami a szerző számára kiemelten érdekes: a különbéke kísérletek, IV. Károly és Czernin nem éppen a Talleyrand–Andrássy–Bismarck-trió képességeihez mérhető teljesítménye. Mentségükre legyen mondva, hogy a világhelyzet sokkal áttekinthetetlenebb volt, mint az előző évszázadban. A Monarchia és a fiatal uralkodó kétségbeesett helyzetére mi sem jellemzőbb, mint II. Vilmoshoz intézett saját kezű levele. „[…] Nemcsak egész Lengyelországról vagyok kész lemondani, hanem hajlandó vagyok arra is, hogy átengedjem Galíciát Lengyelországnak, s elősegítsem ezen

[98] Uo.

[99] Uo. 313. old.

[100] Czernin, Ottokar, teljes német nevén Ottokar Theobald Otto Maria Graf Czernin von und zu Chudenitz (1872–1932): cseh arisztokrata családból származott, 1895-ben diplomáciai szolgálatot teljesített (Párizs, Hága, Bukarest), 1920 után az osztrák nemzetgyűlés tagja. 1916. december 23-tól 1918. április 14-ig közös külügyminiszter.

birodalom [sic!] Németországhoz csatolását. Így Németország keleten egy birodalmat nyerne, mialatt nyugaton országának egy részét áldozná fel."[101] Az uralkodók közötti diplomáciában a saját kezűleg írt levélnek mindig különös jelentősége van. Az új politikai vezetés eldöntötte, hogy a Monarchia megmentése érdekében feláldozza Lengyelországot. Czernin ehhez segédkezet nyújtott.

A békediplomácia több irányban zajlott. Mindenek előtt a németeket próbálták meggyőzni a háború értelmetlenségéről. Eredménytelenül. Az 1917. január 12-i Badenben tartott közös minisztertanácson a hadicélokat, pontosabban már nem is magát a háborút, hanem a békekísérleteket és – részletekbe menően – a hozzájuk kapcsolódó lengyelkérdést tárgyalták az uralkodó elnöklete alatt.[102] A kérdés az újabb német ultimátum miatt került a tanácskozás középpontjába. A németek követelték, hogy a Monarchia ürítse ki az egész megszállási övezetet, ahol a német kormány felállítja a maga államigazgatási apparátusát egy szász herceg, mint régens elnökletével.[103] Mind a császár mind Czernin kifejezésre juttatták álláspontjukat, hogy a német követelést nem szabad teljesíteni: katasztrofális következmények, Galíciára nézve a tartomány biztos elszakadása a Monarchiától, galíciai irredenta, a Monarchia területi épségének és szuverenitásának végzetes megsértése. A legjobban talán az osztrák miniszterelnök fejezte ki aggodalmát a jövő miatt. A galíciai lengyelek irredentizmusa idővel erősödni fog, s csupán idő kérdése a tartomány elszakadása és csatlakozása a nemzettársakhoz.[104]

Tefner 1917 első hónapjaitól kezdve belemerül a részletekbe. A tárgyalás egész menetét ezek a félelmek kísérték végig – írja. A lengyelektől tehát meg kell szabadulni. (Ebben az ellenlábas Tisza is ugyanígy vélekedett.) Nyilván Czernin is, és maga a császár is azt a megoldást helyezte első helyre, amidőn a problémát maguk a központi hatalmak oldják meg, de nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy a „status quo ante" béke megkötését követően az elintézés az antanttal közösen kell, hogy történjék. Bármi történjék is – így Czernin – a Monarchiának ragaszkodnia kell a „szabad kéz" formulához, hogy adott esetben semmilyen posztulátum ne álljon a racionális rendezés útjában. Mindenekelőtt az legyen a fő kívánalom, hogy a német függőség ne öltsön túl nagy

[101] HHStA. Politisches Archiv I. Krieg 56a/7. Karton rot 1015. Károly – II. Vilmosnak, 1917. augusztus 20.
[102] Komjáthy Miklós (1966): Protokoll des zu Baden am 12.Jänner 1917 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten, unter dem Allerhöchsten Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers und Königs. K.Z. 4. G.M.K.P.Z. 530. 440. old.
[103] Uo. 442. old.
[104] Uo. 444. old.

méreteket.[105] Nem meglepő, hogy résztvevők között a terv legnagyobb ellenállásba Tisza részéről ütközött.[106] Lengyelországot oda kell adni Németországnak. Fölösleges az ellenállás egy olyan politikával szemben, amely az elmúlt években a legtöbb meglepetést okozta a maga sarkos fordulataival.[107]

De a kérdés továbbra is nyitott maradt, mert a jövőbe egyikük sem látott bele: kivel kell megkötni a békét (nem egész egy hónappal vagyunk az orosz februári forradalom és majd egy évvel az 1917. novemberi bolsevik puccs előtt), mik lesznek a másik fél elvárásai és követelései, vissza kell-e adni Franciaországnak Elzász-Lotaringiát, vagy Oroszországnak – netalántán (!) – magát Lengyelországot? Jött a breszt-litovszki ukrán tárgyalás, s az eredmény: csőd, teljes kiábrándulás Lengyelországban a Monarchia lengyelpolitikájából. Ez volt az a tárgyalássorozat, amely Brest-Litovszkban kezdődött, s amelynek része lett az úgynevezett „Brotfrieden", a „kenyérbéke", lerombolva mindazon vívmányokat, amelyeket 1815-től kezdve a Monarchia lengyelpolitikájában elért. A háborús kimerültség, az éhező Bécs, a forradalom fenyegetése kikényszerítette alku, az 1918. február 9-én Brest-Litovszkban aláírt úgynevezett „ukrán béke", lesújtó következményekkel járt a lengyel társadalom és Ausztria–Magyarország viszonyában.[108] A császár és Czernin úgy bocsátotta el a tárgyaló delegációt, hogy *mindenképpen* eredményt kell produkálniuk, meg kell kötni a megállapodást az orosz „maximalistákkal" (akkor még így hívták a bolsevikokat). [109]

Az osztrák–magyar delegáció a tárgyalásokon hivatalosan szereplő szovjet delegáció háta mögött külön megállapodást írt alá az Ukrán Radával. A megállapodás értelmében az Ukrán Népköztársaságnak másfél millió tonna gabonát kellett szállítania a Monarchia éhező városainak (A gabona sosem érkezett meg.). Cserébe a Monarchia vezetése lemondott a chełmi területről[110], Bukovi-

[105] Uo.

[106] Ress Imre (2017): Andrássy Gyula a „birodalmi miniszterelnök"? i. m. „Die Angst Ungarns vor einer Gefährdung des Dualismus durch den austro-polnischen und großkroatischen Trialismus." 1139. old.

[107] Komjáthy Miklós (1966): Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie i. m. 443. old.

[108] Grossfeld, Leon (1962): Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej. Warszawa. 267. old.

[109] Komjáthy Miklós (1966): Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie i. m. 633. old.

[110] Chełmi terület: jelenleg a lublini vajdaság része. Ukránul Cholm. A középkorban halicsi fejedelmi székhely, 1795-től Oroszország, 1918-tól Lengyelország része.

náról és Kelet-Galíciáról, amely a jövőben az Ukrán Népköztársaság részének lett volna tekintendő. Ez a lépés, bármennyire is elvonatkoztatunk a nehézségektől, Tefner szempontjából is hozzájárult a Monarchia szétrombolásához. De – s ez a szerző véleménye is – erről nem *csak* a lengyelek tehettek, hanem egy olyan politikai vezetés tehetett, amely ügyetlenül politizált. Lehet, hogy az olajágat valakiknek másoknak kellett volna a kezükben tartani ez idő alatt a Monarchiában.

Összegzés

A tanulmány értékes, egyedi tagja az I. világháborúval foglalkozó külpolitikai dolgozatok sorozatának. A szerző nem ír róla, de evidens, hogy ilyen nagy, szerteágazó témát nem lehet két tucat folyóiratlapon megjeleníteni. Ha a külpolitikában működő politikusokról akar tudósítani, abba nem fér minden bele, szűkíteni kell a személyek számát. Ennek ellenére a szerző jól súlyozott, amikor éppen *azokat* a politikusokat választotta ki, akik a háború négy éve alatt valóban „mérvadóak" tudtak lenni. A Berchtold–Andrian együttműködésről kiderült, hogy a „beosztott" alkalmasabb volt a politikusi posztra, mint a „főnök". A Tisza–Burián együttműködésről az derült ki, hogy a birodalmi és a magyar érdek néhol keresztezte egymást. Tisza látta jól a helyzetet, Burián korábbi elképzeléseit próbálta megvalósítani, ami a lengyel ügy számára is visszahúzó erővé vált. Az osztrákok, Conrad, Arz, Stürgkh, Czernin nem terhelhetők azzal a történészi ítéletre, hogy egyértelműen nekik lett volna betudható a Monarchia szétrombolása. Valamennyien kezükben tartották az olajágat, a német katonai lobbi azonban nem. Bár a szerzővel együtt konstatálhatjuk, hogy Czernin és IV. Károly hibái a lengyel ügyre kedvezőtlen hatással voltak és a Monarchia szétdarabolását elősegítették. Az igazi ok természetesen a háború elvesztése önmagában. Egyedül Andrássy Gyulával nem foglalkoztunk érdemben, tekintettel arra, hogy a róla szóló fejezetet tartjuk a legeredetibbnek, annak ellenére, hogy a szerző ezt a fejezetet kis részben alapozta levéltári kutatásokra. Az olajág az ő kezében is ott volt, s ha terve megvalósul, akkor a független Lengyelországot nem az antantnak kellett volna visszaállítani.

Vegyesen lengyel-ukrán lakosság lakja. Itt született Mihajlo Hrusevszkij (1866-1934) ukrán politikus, az Ukrán Népköztársaság elnöke. Az ukrán érvelés alapja a terület átadásakor a vegyes etnikai jelleg volt. Lásd Surányi Róbert (1994): Ukrajna és az európai hatalmak 1917–1921. In: História, 1994/7.

Felhasznált irodalom

Andrássy, Gyula [ifj.] (1916): A világháború problémái. „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., Budapest.

Bazylow, Ludwik (1982): Sprawa polska po wybuchu pierwszej wojny światowej. In: Historia Dyplomacji Polskiej. Tom III. 1795–1918 pod redakcją L. Bazylowa. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Bloch, Marc (1996): A történész mestersége. Osirisz Kiadó, Budapest.

Borsi-Kálmán Béla (1996): Nicolae Titulescu – hagyomány és európaiság. In: Kihívás és eretnekség. Adalékok a román–magyar viszony történetéhez. Sepsiszentgyörgy.

Conze, Werner (1958): Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg. Köln-Graz.

Diószegi, István (1967): Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika. Gondolat Kiadó, Budapest.

Feldman, Wilhelm (1917): Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungen (1795–1914). München–Berlin, Verlag von R. Oldenbourg.

Feldmarschall, Conrad (1923): Aus meiner Dienstzeit 1906–1918. Vierter Band: 24. Juni bis 30. September 1914. Rikola Verlag, Wien/Leipzig/München.

Galántai, József (1974): Az első világháború története. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gellért, Oszkár (1917): Gróf Andrássy Gyula könyve a világháború problémáiról. In: Nyugat, 1917. 1. szám. In: http://epa.oszk.hu/00000/00022/00213/06500.htm. Letöltve: 2017. március 31.

Gróf Tisza István összes munkái (1933): 5. kötet. Budapest.

Grossfeld, Leon (1962): Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej. Warszawa.

Gulyás, László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Reionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió, Budapest.

Gyarmati, Enikő (2017): A föderalizmus pozíciói a Nagy Háború korában. Friedrich Nauman „Közép-Európá”-ja száz év távlatából. In: Közép-Európai Közlemények, 2017/1. X. évfolyam 1. szám. No. 36. Képviselőházi napló, 1910. XXVII. kötet. 1915. május 7–december 21. 592. országos ülés.

Haus, Hof- und Staatsarchiv Politisches Archiv I. Allgemeines. Geheime Akten. 1839−1868, 1873−1918. Liasse XLVII 1c. Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland.

Haus, Hof- und Staatsarchiv Politisches Archiv I. Karton 496. Liasse XLVII 1c. Verschiedene Memoranden. (Az irat fénymásolatát Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátus bocsátotta Tefner rendelkezésére.)

Haus, Hof- und Staatsarchiv Politisches Archiv Geheime Akten. I. Liasse XLVII. Korrespondenzen aus dem Komplexe der Verhandlungen während des Krieges 1914—1918. Aufzeichnungen über die Beratungen in Berlin am 14. und 15. April 1916.

Haus, Hof- und Staatsarchiv Politisches Archiv. Krieg. 56/a/1. Polen seit der Proklamation von 5. XI. 1916. K. 1011. Andrian–Czerninnek, 1916. december 30.

Haus, Hof- und Staatsarchiv Politisches Archiv. Politisches Archiv I. Krieg 56a/7. Karton rot 1015. Károly – II. Vilmosnak, 1917. augusztus 20.

Komjáthy Miklós (1966): Protokoll des zu Baden am 12. Jänner 1917 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten, unter dem Allerhöchsten Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers und Königs. K.Z. 4. G.M.K.P.Z. 530.

Komjáthy, Miklós (1966): Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918). Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 10. Budapest.

Krupinski, Kurt (1941): Die Westmächte und Polen von Napoleon I. bis Versailles. München und Berlin.

Lagzi, Gábor (2017): A lengyel nacionalizmus forrásvidékein – Roman Dmowski: Egy modern lengyel gondolatai (1903). In: Limes. Nemzeti programok. http://www.academia.edu/10244037/A_lengyel_nacionalizmus_forr%C3%A1svid%C3%A9kein_Roman_Dmowski_Egy_modern_lengyel_gondolatai_1903_. Letöltve: 2017. március 25.

Lemke, Heinz (1977): Allianz und Rivalität. Die Mittelmächte und Polen im Ersten Weltkrieg (Bis zur Februarrevolution). Hermann Böhlaus Nachf. Wien–Köln–Graz.

Ligeti, Dávid Ádám (2013): A Monarchia utolsó vezérkari főnöke. Arthur Arz von Straussenburg élete és pályafutása. PhD-disszertáció, ELTE Történettudományi Doktori Iskola, Budapest.

Nagy, László (2014): Az „ifjabb" Andrássy. Ifj. gr. Andrássy Gyula politikai, tudományos és kulturális tevékenységének fő irányelvei. Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola Gazdaság-, Régió- és Politikatörténeti Műhely.

Ress, Imre (2007): Andrássy Gyula a „birodalmi miniszterelnök"? In: Történelmi Szemle, 2007/4. Somogyi Éva különszám.

Ress, Imre (2017): Andrássy Gyula a „birodalmi miniszterelnök"? i. m. „Die Angst Ungarns vor einer Gefährdung des Dualismus durch den austro-polnischen und großkroatischen Trialismus."

Riezler, Kurt (1972): Tagebücher, Aufsätze, Dokumente.Eingeleitet und herausgegeben von Karl Dietrich Erdmann. Vaandenhoeck & Rprecht in Göttingen.

Surányi, Róbert (1994): Ukrajna és az európai hatalmak 1917–1921. In: História, 1994/7.

Szász, Zoltán (1987): Románia kísérlete Erdély elfoglalására. In: Erdély története. Harmadik kötet. 1830-tól napjainkig. Szerk. Szász Zoltán. Budapest.

Szávai, Ferenc (2016): Küzdelem az egységes közép-európai gazdaságért: Hantos Elemér 1881–1942. In: Közép-Európai Közlemények 9: (4/No. 35.).

Szokolay, Katalin (1967): Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tefner, Zoltán (2004):Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés. In: Valóság, 2004 augusztus. XLVII. Évfolyam 8.

Tefner, Zoltán (2007): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Tefner, Zoltán (2011): Ugron István és a német külpolitika 1918 április-májusában. In: Századok, 2011/6. 145. évfolyam.

Tefner, Zoltán (2016): Régi célokkal az elvesztett vártán. Burián István és a lengyel ügy az első világháborúban. In: Valóság, 216 december.

Tefner, Zoltán (2016): István Burián and the Settling of the Polish Issue during the First World War. In: Prague Papers on History of International Relations 2016/2.

Tefner, Zoltán (2018): Háborús szövetség és vetélkedés. Ahogy a lengyelkérdést az Osztrák–Magyar Monarchia néhány jelentős politikusa látta (1914–1918). In: Közép-Európai Közlemények, XI. évfolyam 1. szám, 2018/1. No. 40.

Tefner, Zoltán (2019a): Háborús szövetség és vetélkedés i. m.; A két főkormányzóság. A katonai igazgatás megszervezése a visszafoglalt Lengyelországban 1914–1915. In: Valóság, 2019 december LXII. Évfolyam 12. szám.

Tefner, Zoltán (2019b): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikájának alapvonalai az I. világháború kezdetén. Tervek és prognózisok. In: Valóság, LXII. évfolyam, 2019. március, 3. szám. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta.

Topolski, Jerzy (1989): Lengyelország története. Gondolat Kiadó, Budapest.

Varga, Beáta (2017): „Két Ukrajna?" Ukrajna megosztottságának történeti gyökerei. In: Közép-Európai Közlemények, 2017/1. X. évfolyam 1. szám. No. 36.

Villain, Jörg (1977): Zur Genesis der Mitteleuropakozeption Friedrich Naumanns bis zum Jahre 1915. In: Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis 1917. Jahrbuch für Geschichte. Bd 15. Akademie Verlag, Berlin.

A második Wekerle-kormány szociális politikája (1906–1910)

Ákos Kárbin

Wekerle Sándornak sikerült az, ami a dualizmus fennállása alatt csak keveseknek, hiszen 1906-ban másodjára is visszatért a miniszterelnöki székbe. A századforduló problémái meglehetősen rányomták bélyegüket a politikai és gazdasági folyamatokra. A politikai nehézségek úgy, mint a 1905. évi választások eredményei, és az azt követő Tisza- majd Fejérváry-kormányok okozta válság feloldása égető volt. Hosszas és komplikált előkészítő folyamatokat követően a krízis megoldása egy egyezség megkötésével tűnt biztosítottnak. Ezt elősegítendő ifjabb Andrássy Gyula és Kossuth Ferenc Bécsbe utaztak, s nehézkes egyeztetést követően 1906. április 6-án rendezték Fejérváryval a vitás kérdéseket. A koalíció által vállalt kötelezettségeket írásban rögzítették, így e nyolc pontból álló dokumentum áprilisi paktumként vált ismertté. A megbékélés érdekében a koalíció feladta programját és vállalta a katonai követelések elvetését, a költségvetés és az újoncjutalék megszavazását, a vámközösség fenntartását, a külkereskedelmi szerződések kodifikációját, a Tisza- és Fejérváry-kormányok teljes felmentésének biztosítását és végül, de nem utolsó sorban a választójog kiszélesítését.[1] Tehát az áprilisi paktumot is tekintetjük programnak.

A századfordulót követő másik válságterületet a gazdaság és annak a társadalomra gyakorolt hatása képezte. Ezzel együtt a nemzetet érintő, valamint a mindennapi megélhetést fenyegető gondok sora várt megoldásra. Tehát a második Wekerle-kormánynak nem volt elégséges az áprilisi paktumban rögzített pontok betartása, valamint végrehajtása, hanem válaszokat kellett adnia a társadalmi és szociális problémákra egyaránt.[2] Ugyanakkor a koalíció nem feszíthette túl a határokat, bár a Tisza- és a Fejérváry-kormányok hibáitól elhatáro-

[1] Hanák Péter: Az 1905–1906. évi politikai válság. In: Magyarország története 1890–1918. I. Kötet. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Budapest, Akadémiai, 1978. 605.

[2] Csík Tamás: A koalíciós kormány hatalomra kerülése és a Nemzeti Munkapárt létrejötte (1906–1910) a Budapesti Hírlap és Az Újság valóságkonstrukciójában. In: Médiakutató 2011 tavasz. (Letöltés ideje 2023. november 30.)

lódott, s a kommunikációjában azt hangoztatta, hogy az „alkotmány megmentői”, a „nemzeti” kormány, „vaskabinet”, amely a választók akaratából került az ország élére. Végső soron a koalíciós kabinetnek tekintettel kellett lennie a saját választói, vagyis a földbirtokosok, a köztisztviselők, a vármegyék tisztikara, a tehetős polgárság és a függetlenségi érzelmű szavazók elvárásaira, akik jószerivel nem kívántak társadalmi és egyúttal szociális változásokat, hanem a politikai válság mielőbbi megoldásában voltak érdekeltek.

A Wekerle-kormány megalakulására és hivatalba lépésére sokan nagy várakozással tekintettek, mivel a törvényes rendet kellett helyreállítani, valamint – ami szintén nagy fontossággal esett a latba, – egy sor szociális kihívás várta a kérdés megnyugtató rendezését. Ennek ellenére a kortársak és a közvélemény megkérdőjelezte a második Wekerle-kormány teljesítményét. Annak törvényalkotását, tevékenységét és eredményeit a mai történetírásunk kezdi helyén kezelni.

Jelen tanulmányban nem általában a szociálpolitikáról kívánok szólni,[3] hanem megkísérlem vázlatosan áttekinteni a második Wekerle-kormány szociális kérdésekre adott válaszait, szemügyre venni azokat a válságterületeket, amelyek megoldása nem tűrt halasztást. Igyekezem megvizsgálni azt, hogy vajon milyen eszközök álltak a döntéshozók rendelkezésére, s az adott keretek között milyen eredményeket értek el.

A koalíció élén: Wekerle Sándor

Wekerle 1906. április 8-i kinevezésével oldódott meg a bonyolult politikai helyzet, aki megkezdhette 1906-tól 1910-ig tartó második, koalíciós kormányzását, amihez a parlamenti többséget éppen a szövetkezett ellenzéki pártok biztosították, melyek ez által kormánypárttokká váltak. Az új miniszterelnök a pártpolitikai életen kívülről került a miniszterelnöki székbe, s hogy szándékait megerősítse, belépett az ifjabb Andrássy Gyula gróf által vezetett Alkotmánypártba. Ezáltal Andrássy és Wekerle kiemelkedtek a kormány személyiségei közül és nagyobb tekintélyük lett az államfő szemében is. Ugyanakkor Wekerle miniszterelnökként teljesen szuverén politikai egyéniség maradt, nem rendelte

[3] Erről bővebben lásd: Tefner Zoltán: Das Zeitalter des Dualismus 1867–1914. In: Juhani, Laurinkari; Zoltán, Tefner (Hrsg.) Grundlinien der ungarischen Sozialpolitikgeschichte. Ein internationaler Ausblick. Hamburg, Disserta Verlag, 2013. 49–102.

alá magát Andrássynak.[4] Ezzel együtt Wekerle magát szakembernek, szakpolitikusnak tartotta, nem erős pártkatonának. Kormányon belüli pozíciója mellett hangsúlyozta, hogy elsősorban szakember, semmint a különféle pártérdekek kiszolgálója. Azt le kell szögezni, hogy bár Wekerle erős embernek számított, a 11 éves pihenő miatt nem volt meg mögötte a kellő képviselőházi támogatottság. Wekerle és miniszterei azon része, akik '67-es alapon álltak (ifj. Andrássy Gyula, Darányi Ignác) jelentették a garanciát az uralkodó számára, hogy alkotmányos politikát fognak folytatni.

A király nem kedvelte Wekerlét és Kossuth Ferenctől egy világ választotta el, mégis kinevezte előbbit miniszterelnöknek, utóbbi pedig korábban elképzelhetetlen módon tárcát kapott a nemzeti kabinetben.[5]

Wekerléről így vélekedett Rudolf Sieghart osztrák titkos tanácsos: „Magyar ellenfeleinkről érdemes néhány szót ejteni. Dr. Wekerle miniszterelnök, aki a bevándorló svábok leszármazottja, s aki fejhosszal tornyosult a többiek fölé, ép testben ép lélek volt. Természeténél fogva rengeteg képességgel rendelkezett, a Pénzügyminisztériumban dolgozott a legalacsonyabb beosztásokban, és éppoly pártatlanul és ügyesen tudott tárgyalni egy adó- vagy pénzügyi törvény minden részletéről, mint fontos alkotmányos vagy gazdasági kérdésekről. Dialektikus folyékonysága elképesztő volt. Személyes kapcsolataiban elbűvölően barátságos volt, talán túlságosan is kedves, mert többet ígért, mint amit teljesíteni tudott. Ezért az őszinteség hiányával vádolták, amit a császár, annak ellenére, hogy nagyra értékelte Wekerle kiemelkedő szellemi képességeit, gyakran kellemetlennek talált. Simulékony volt, nem minden jóság nélkül, és mégis tudott néha kemény lenni, rokonszenves és egyben csüggesztő, rugalmas és mégis energikus".[6]

Szociálpolitika, mint királyi akarat, mi több kormányprogram

A destabilizáció éveit követően a közvélemény, a politika, illetve legfőképpen az uralkodó a stabilizációt várta a koalíciós kabinettől. Ferenc József az 1906 és 1911 közötti országgyűlési ciklust megnyitó trónbeszédében kitért a

[4] Szalai Miklós: Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, 2003. 62.
[5] Bled, Jean Paul: Franz Joseph. „Der letzte Monarch der alten Schule." Wien-Köln-Graz, Böhlau Verlag, 1988. 486–487.
[6] Sieghart, Rudolf: Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht. Menschen, Völker, Probleme des Habsburger-Reichs. Berlin, 1932. 106.

kormány előtt álló szociális kérdések kezelésével kapcsolatos elvárásaira. „*Gazdasági téren a népek nagy világversenyéből felénk intő szózatot sem hagyhatjuk nyomtalanul elhangzani s mindent el kell követnünk, hogy gazdaságilag nemzeti irányban megerősödve, népünk erejét kihasználjuk, (Helyeslés.) megélhetését biztosítsuk, jólétét emeljük, a munkásosztály sorsát javítsuk és biztosítsuk, (Helyeslés a baloldalon és a középen.). Nem szabad késnünk mezőgazdasági termelésünk nagyobb mérvű, belterjesebb és minden ágra kiterjedő előbbrevitelében, (Helyeslés.) ipari és kereskedelmi tevékenységünk rendszeres és nagyarányú fejlesztésében, (Helyeslés.) pénzügyi és hitelviszonyaink rendezésében, közszolgáltatásainknak arányosabbá s elviselhetőbbé tételében. Mindezekre vonatkozólag feladata leend kormányunknak a* szükséges *intézkedéseket megtenni, vagy legalább előkészíteni*.”[7] Vagyis az uralkodó – a miniszterelnök javaslatára ugyan, de – kormányprogramra vette a szociális kérdés rendezését. Így Herczeg Ferenc helytállóan nyilatkozott erről a jelenségről visszaemlékezésében: „*Midőn Wekerle elnöksége alatt megalakult a koalíciós kormány, amely magát következetesen „nemzeti kormánynak” nevezte, ezzel mintegy jelezve, hogy minden egyéb kormány nemzetietlen és értéktelen utánzat, megindult az a politikai folyamat, amely újból bebizonyította a világnak, hogy Ferenc József király alatt százféleképpen lehet beszélni, kormányozni azonban csak egyféleképpen lehet*”.[8]

Ugyanakkor jónéhányan voltak olyanok, akik nem látták kivitelezhetőnek a koalíció vállalásait, mivel abban a kiegyezésről és az alkotmányról ellentétesen gondolkodó pártok léptek szövetségre. „*Ez az alakulat – az első, ahol egy választás az eddig kormányon volt többséget elseperte – már születése pillanatában magában hordta a bomlás csíráit. 67-es alkotmány- és ókonzervatívok, mindez olyan vegyüléket adott, amelyet csak ideig-óráig lehetett egy edényben összezárni, de összeolvasztani egy egésszé soha. Ráadásul pedig lehetetlen állapot, lefelé 48-at hirdetni, tényleg, és felfelé továbbfolytatni a kiegyezés politikáját, amelyről eleve tudták, hogy a másik és a valóságban erősebb alkotmányos tényező, a korona, azon soha a legkisebb rést sem engedi ütni*.”[9]

A trónbeszéddel összhangban a kormány is elhatározta magát abban, hogy kiemelt figyelmet fordít a társadalomra és a szociális politikára. Az új minisz-

[7] Képviselőházi napló 1906–1911. I. Kötet 3.
[8] Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház. Szerk. Németh G. Béla. Budapest, Szépirodalmi, 1985. 423.
[9] Szontagh, Jenő: Arcképek I. Ferenc József korából. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T., 1934. közli Patay Géza – Görög–Staub Károly: Wekerle Sándor. Budapest, Helikon. Kiadó, 2011. 117–118.

terelnök 1906. május 29-én a képviselőházban elmondott beszédében ismertette kormányprogramját, és kitért annak szociális vetületére. „*De, t. ház, ezen szorosan vett gazdasági intézkedéseken kívül a szociálpolitikai intézkedések elől sem kívánunk elzárkózni, hanem azokat is mielőbb megoldásra kívánjuk juttatni. (Halljuk!) A munkásvédelem, az ipari képviselet, az ipari bíráskodásnak kérdéseit maga az ipartörvény fogja megoldani. Ezenkívül előterjesztéseket fog kelleni tennünk a kereskedelmi és ipari alkalmazottak betegsegélyezése ügyének gyakorlatias és célszerű rendezése iránt, (Élénk helyeslés.) a baleset elleni biztosítás* kötelező *behozatala, (Elénk helyeslés.) valamint a kötelező aggkori biztosításnak behozatala iránt. (Élénk helyeslés és taps.) Mindezek a nagyjelentőségű szociálpolitikai intézkedések, amelyeket egész terjedelmükben előkészítünk, épen úgy, mint az iparfejlesztéssel járó egyéb tevékenységünk tetemes áldozatokat és beruházásokat fognak kívánni, de ezektől, bármily terheseknek látszassanak is, nem szabad visszariadnunk, ha valóban új kereseti forrásokat akarunk nyitni és a nemzeti gazdagodásnak ezen kétségtelenül jövedelmező elemeit nem akarjuk gyümölcsözetlenül hevertetni*.”[10]

Az egyes miniszterek is elhivatottak voltak a szociális kérdés megoldásának kidolgozásában és keresztülvitelében. „*Csodálom, hogy csak levelemből értesült arról, hogy a jelenlegi kormány socialpolitikát akar csinálni: hisz ezzel van telítve annak minden tagja, ez uralkodik egész gondolkodásunkon. Ha van időnk, hogy tervünket kivigyük, jól mondta Kossuth, akkor Magyarország lesz a művelt világ élén socialpolitikai tekintetben. A szabadelvű párt egyik legnagyobb bűne éppen ennek a területnek a teljes elhanyagolása volt. Az a banda pedig amely magát itt socialistának nevezi, a valóságban pedig a munkások kizsarolásából él (dúsan és bőven) azért gyűlöl minket oly halálosan, mert, ha valaki, úgy mi vagyunk arra képesítve, hogy lába alól kihúzzuk a gyéknyt. A császári absolutismus ezen kész szolgái kenyerüket – jobban szólva: pecsenyéjüket féltik tőlünk és vasúti ingyenjegyüket – írta levelében Apponyi Albert vallás és közoktatásügyi miniszter.*[11]

[10] Képviselőházi napló 1906–1911. I. Kötet 32.

[11] Apponyi Albert levele Marczali Henrikhez. Budapest, 1906. december 28. In: Apponyi Albert válogatott levelezése. Szerk. Anka László. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2016. 247.

Népesedési viszonyok az 1900-as években, az állami tisztviselők kérdése

Az 1900. évi népszámlálás eredménye szerint Magyarország lakossága Horvátországgal együtt 19 254 559 főt tett ki.[12] Ugyanakkor az 1910. évi népszámlálás eredménye: 20 886 487 fő, így a lakosság száma bővülést mutat tíz esztendős távlatból.[13] A KSH által 1912-ben közreadott általános jelentés szerint: „*1 631 928 lélekkel több, mint 1900-ban. A tíz évi népszaporodás e szerint 8,5%-ot tett, a mi meglehetős nagy visszaesést jelent az előző két évtized 10%-nál magasabb szaporodásával szemben. Némi vigasztalásul szolgálhat azonban, hogy a népnövekvés arányának ez a visszaesése nem a természetes szaporodás hanyatlásából ered, hanem csak a túlnyomólag munkakeresés jellegével bíró kivándorlási mozgalom fokozódásának tulajdonítható*."[14]

A kivándorlás mértéke aggodalomra okot adó adat, hiszen a magyar társadalomban meglehetősen magas azon polgárok száma, akik egyrészt pusztán munkavállalási szándékkal, másrészt tartós külföldön (döntő többségében az Amerikai Egyesült Államokban) történő letelepedési szándékkal hagyta el hazáját. Ez a migrációs folyamat éppen a 20. század első évtizedének közepén csúcsosodott ki, ha úgy tetszik, akkor valamiféle biztonsági szelepként működött, s főként a mezőgazdasági nélkülözőket mozgósította. 1905-ben 165 861, a Wekerle-kormány megalakulásának évében 169 202, 1907-ben 192 982, 1908-ban 52 942, 1909-ben 113 315, míg végül, de nem utolsó sorban 1910-ban 96 324 fő hagyta el Magyarországot.[15] A kivándorlás okai között szerepelnek: általános alacsony, vagy súlyos anyagi helyzet, nehéz megélhetési viszonyok, keresethiány, rossz termés, elemi csapás, magas telekárak, magas kamatláb, eladósodás, uzsora. Ugyanakkor tetemes azok száma is, akik a könnyű pénzszerzési lehetőség reményében, kalandvágyból hagyják el hazájukat. Ki

[12] A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenkint (1902) Első rész. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1902. 1.
[13] A magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1912. 1.
[14] Uo.
[15] A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913. Statisztikai Közlemények Új Sorozat 67. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1918. 14.

kell emelni azt is, hogy jelentős mértékű visszavándorlás kísérte a kivándorlás folyamatát.

A századfordulót követően a magyar állami tisztviselők munkabérének növekedése nem tartott lépést az infláció mértékével. Fontos, hogy a tisztviselők bérfejlesztése már közel két évtizede elmaradt. A köztisztviselők javadalmazását 1883-at megelőzően módfelett eltérően szabályozták, azonban az 1883. évi I. törvénycikk a köztisztviselők minősítéséről oly módon rendezte a kérdést, hogy rögzítette az iskolai végzettség alapján történő értékelést. Viszont az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a megyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről szóló 1893. évi IV. törvénycikk állította fel az egységesen szabályozott illetményrendszert és alakította ki a köztisztviselői hierarchiát, amely alapján tizenegy fizetési osztályba sorolták be a munkavállalókat.[16]

Az áremelkedés és az illetményrendszer közötti távolodás az oka annak, hogy a drágaság ellen közösen kívánnak fellépni az Állami Tisztviselők Országos Egyesülete, a Vasutasszövetség, az Országos Tanári és Tanítóegyletek, a Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete és a Magántisztviselők Országos Szövetsége.[17]

Az állam 1907-re vonatkozó költségvetésébe 1 262 035 561 korona bevételt tervezett, míg kiadási oldalon 1 262 015 239 koronával számolt.[18] Ugyanannak az évnek a zárszámadása már 1 262 615 561 korona bevétellel és 1 262 595 239 korona kiadással került lezárásra.[19]

A zárszámadásban a magyar állam 1907. évi költségvetése 108 000 állami alkalmazott személyi járandóságát 250 799 289 koronában állapította meg, s ugyanezen szféra dolgozóinak nyugdíjára fordított összege pedig 26 142 000

[16] Olasz Lajos: A polgárosodás színe és visszája. A dualizmus korának magyarországi társadalma. In: Cora Zoltán – Kiss Mária Rita – Olasz Lajos: Fejezetek a magyarországi társadalom- és szociálpolitika történetéből. I. Tanulmányok a kiegyezéstől a rendszerváltásig (1867–1989). Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó – Belvedere Meridionale, 2020. 23.

[17] Lengyel Ernő: A koalíció története. In: A magyar országgyűlés története 1867–1927. Szerk. Balla Antal. Budapest, Országház Kiadó, 2019. 294. (a továbbiakban Lengyel, 2019.)

[18] Állami Költségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1907. évre. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda, 1906. – Részletezés 30.

[19] A M. Kir. Állami Számvevőszék jelentése az 1907. évi zárszámadásról, valamint az államháztartás, államvagyon és állami adósságok kezelése körül az 1907. évben szerzett tapasztalatairól. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda, 1908. 21.

koronát tett ki.[20] Ebben az összegben nincsenek benne a pl.: a honvédség, a vármegyék közigazgatási és gyámhatósági kiadásai.

Az 1907. évben alkotott törvények egy része emelte a bírák, az ügyészek egyes csoportjai, a tanítók, a MÁV tisztviselők javadalmazását, és az 1907. évi XVI. törvénycikk eredményeképpen növekedtek a katonai nyugdíjak is. Továbbá az 1907. évi XIX. törvénycikk[21] új hivatali állások egész sorát tette szükségessé, ami a költségvetést új kiadásokkal növelte.[22] A kormánynak tekintettel kellett lenni a tervezés és előkészítés során arra, hogy a kiegyezés évében frissen hivatalba lépett tisztviselőknek a 40 éves szolgálati ideje éppen 1907-ben járt le. Így ez a nyugállományba vonuló köztisztviselő réteg a korábbiakhoz képest nagyobb arányban növelte meg a nyugdíjjakkal kapcsolatos kiadásokat.

A kormány eltökélt célja a közszolgálati reform, ahol az illetmény megállapításánál figyelembe kívánták venni a mindennapi szükségleteket, nevelési járulék, lakhatási támogatás, az özvegyi nyugdíj kérdéseit, korhatár revízióját, továbbá az elavult nyugdíjtörvény korrekcióját. Így ezen törekvések egyértelműen a második Wekerle-kormány szociális tevékenységéhez kapcsolódtak. Így fordulhatott elő 1909-ben a tizenegy fizetési osztályon belül az a jelenség, hogy a VI. fizetési osztályban a kereset mintegy 33%-kal, a IX.-ben pedig 142%-kal nőtt meg.[23]

1907. évi XIX. törvénycikk (az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról)

A kereskedelmi tárca élén Kossuth Ferencet találjuk, közvetlenül alatta szolgált Szterényi József, akit 1905-ben a kereskedelemügyi minisztérium adminisztratív államtitkárává nevezett ki az uralkodó. Kossuth 1906 áprilisában a Wekerle-kormány megalakulását követően őt hívta meg a politikai államtitkári állásra.[24]

---

[20] Márkus Dezső: Az államszolgálat reformkérdései. Bürokratizmus, illetmények, végellátás, fegyelmi eljárás. Budapest, Franklin, 1911. 16. (a továbbiakban Márkus, 1911.)
[21] 1907. évi XIX. törvénycikk az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról
[22] Márkus, 1911. 17.
[23] Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete, a reformkortól a második világháborúig. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 96.
[24] Fabro Henrik–Ujlaki József szerk. Sturm–féle országgyűlési almanach 1906–1911. Budapest, 1906. 239.

Szterényi viszont Alkotmánypárti képviselő és Wekerle egyik legkiválóbb tisztelője és barátja volt. Az államtitkár szerkesztette ugyan a tervezetet, mindazonáltal annak szövegét a minisztériumtól mégis független bírói szervezet kodifikálta. Ennek az volt a célja, hogy ne érje vád a kormányt, illetve a tervezetet ne lehessen politikai célokra felhasználni.[25]

A kormány már nagyon korán, 1906 júniusában hozzákezdett a törvény előkészítéséhez, s a tervezetet tanulmányok tömkelege, továbbá számos egyeztetés előzte meg, amíg a javaslatot az 1906. október 1-jei Minisztertanácsban bemutatták.[26] A munkások betegség és baleset esetére szóló kötelező biztosítása a Wekerle-kormány egyik legjelentősebb reformjának tekinthető, amelynek előzménye az 1892. április 1-jén életbe lépett 1891. évi XIV. törvénycikk az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetén való segélyezéséről. Azonkívül a törvény előtörténetéhez hozzátartozik az is, hogy 1906 és 1907 között számos ipari és agrársztrájk gyakorolt nyomást és helyezett lépéskényszert a kormányra. A törvény alapelveit a szervezet egysége, az országos pénztár felállítása, az autonómia, a felek közötti paritás és a szoros állami felügyelet képezték.

Az 1907 áprilisában életbelépett törvény értelmében kiterjesztették a biztosítottak körét, sőt, megnövelték a segélyek összegét is, valamint fontos újításként bevezették a baleset esetére szóló biztosítást. Ezt a lépést még a szociáldemokraták is üdvözölték. Ugyanakkor a korabeli közvélemény számára sérelmes volt az új szabályozás, mivel a korábbi gyakorlathoz képest változást hozott a tekintetben, hogy a munkáltatók és a munkavállalók egyenlő mértékben vettek részt a járulékfizetésben és a biztosító intézmény képviseletében.[27] Korábban a munkáltatók egy-, a munkavállalók kétharmados arányban képviseltették magukat a gyengén teljesítő jogelődintézményben.[28] Egyes értékelések szerint a kormány – eltekintve a munkanélküli-biztosítás bevezetésének hiányától – az európai tendenciának megfelelően alkotta meg a törvényt.[29]

---

[25] Lengyel, 2019. 295.

[26] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 27 Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek (a továbbiakban MTJK) 1906. október 1. 9. pont

[27] Erényi Tibor: Liberalizmus és kormánypolitika – Wekerle Sándor három miniszterelnöksége. Múltunk, 1993. 1. szám 26. (a továbbiakban Erényi, 1993.)

[28] Dolmányos István: A koalíció kormányzatának első szakasza. In: Magyarország története 1890–1918. II. Kötet. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Akadémiai, Budapest, 1978. 636.

[29] Szikra Dorottya: Modernizáció és társadalombiztosítás a 20. század elején. In: Augusztinovics Mária (szerk.) Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről. Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2000. 5.

Darányi Ignác két szociális törvénye

A közelmúltban Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek a Wekerle-kormány égisze alatt megszületett szociális törvényeiről számos kiváló feldolgozás született.[30] Így ezek – 1907. évi XLV. törvénycikk a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról, 1907. évi XLVI. törvénycikk a gazdasági munkásházak építésének állami támogatásáról – bemutatására nem vállalkozhatom. Inkább igyekszem összefoglalni azt, hogy a két törvény milyen körülmények hatására, illetve mely elvek mentén született meg.

A szabályozás 1945 utáni megítélése egyöntetűen negatív volt, a törvény szociális jelentőségét és érdemeit a mai történetírás domborította ki. A 20. század elején a mezőgazdasági munkások sztrájkjai miatt változásokat kellett eszközölni az 1876. évi XIII. és az 1898. évi II. törvények alkotta kereteken. Az 1900-as években a mezőgazdasági munkások családtagjaikkal együtt a magyar társadalom összlakosságának kb. 25%-át tették ki. Ez lélekszámban jóval több, mint négymillió főt jelentett. Jövedelmüket Rónai Zoltán szociáldemokrata politikus minisztériumi adatokra támaszkodva évi 400–500 koronára becsülte.[31]

A törvény felépítésében tetten érhető Darányi szemléletmódjának változása, a magánszektorba való állami beavatkozás felvállalása. A miniszter jogalkotó tevékenységén keresztül a változó körülmények hatására korlátozott technikákkal ugyan, de az állam mégis beavatkozott a munkavállaló és munkáltató közötti viszonyba.[32] Érdekesség, hogy a munkáltatók nem kívánták a béreket emelni, ebbe az állam végképp nem tudott beleszólni. Tehát Darányi a széles tömegek béremeléséhez csak közvetett módon tudott hozzájárulni. A szabályozott keretek között megtörhette a munkáltatók monopolhelyzetét és versenyhelyzetet tudott kialakítani a munkavállalók alkalmazásáért.

Darányi a Földművelésügyi Minisztériumban 1907. február 21–22-én tanácskozást tartott, amelybe bevonta az ország valamennyi gazdasági egyesületének elnökét, valamint azokat a képviselőket, akiket a mezőgazdasági munka-

[30] A törvényről újabban lásd: Anka László: Miért „derestörvény" az 1907-es „cseléd-törvény"? In: Ujváry Gábor (szerk.) VERITAS Évkönyv 2017. Budapest, Magyar Napló–VERITAS Történetkutató Intézet, 2018. 97–111. (a továbbiakban Anka, 2018.); Fehér György: Darányi Ignác élete (1849–1927). Budapest, Gondolat Kiadó–Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2017. (a továbbiakban Fehér, 2017.); Gyáni Gábor: A szociálpolitika első lépései hazánkban: Darányi törvényei. In: Fehér György (szerk.) Darányi Ignác – Emlékkonferencia. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2000. 94–110. (a továbbiakban Gyáni, 2000.)

[31] Erényi, 1993. 27.

[32] Gyáni, 2000. 100–101.

ügy foglalkoztatott.[33] Annak érdekében, hogy a törvényben érintett cselédség is meg legyen szólítva, Darányi február 26-án találkozott küldöttjeikkel, így megismerhette a hozzáállásukat. Mondhatni, hogy Darányi igen széleskörű társadalmi egyeztetést biztosított a törvényjavaslatnak.

Az úgynevezett „derestörvény" tervezetét a minisztérium tisztviselői készítették el, amelyet Darányi 1907. március 17-én küldött el az államfőnek előszentesítésre, majd annak március 28-i jóváhagyását követően április 4-én nyújtotta be azt a képviselőháznak.[34] A törvényjavaslatot jobboldalról is, baloldalról is hevesen támadták. A képviselőházi vitában Mezőfi Vilmos szociáldemokrata képviselő részéről érkezett olyan javaslat, hogy a cselédnek szegődés korhatárát ne 12, hanem inkább 15 évben határozza meg a miniszter. Darányi válaszában nagy szociális érzékenységéről tett tanúbizonyságot, amikor azzal érvelt, hogy ha az iskolakötelezettség 12 éves korban véget ér, akkor abban a három maradék esztendőben – amelyet Mezőfi javasolt – nem tudná az illető keresettel ellátni a családját.[35]

Végül hosszas és kimerítő képviselőházi vitát követően az alsóház 1907 júniusában elfogadta a tervezetet, viszont a felsőházi vitában a jogszabály szigorítására tettek indítványokat. Míg végül az uralkodó 1907 júliusában szentesítette a törvényt, amely novemberben hatályba lépett. A sokat vitatott „derestörvény" – családtagokkal együtt – közel másfélmillió ember élet – és munkakörülményeire volt döntő hatással.

Hogy mi az oka a törvény közbeszédbeli elnevezésének, azt a törvény 3. szakaszában találhatjuk: „*A kiskorú cseléd tizennyolc éves koráig a gazda házi fegyelme alatt áll*". Illetve a 33. szakasza szerint: „*A gazda a cselédet, ha kötelessége ellen vét, mint háznépének tagját megdorgálhatja, nincs jogosítva azonban a cselédet pénzbírsággal vagy fizetéslevonással fenyíteni*". Tehát ezen passzusok miatt terjedt el még a korban a „derestörvény" elnevezés.[36] De használták még a jobbágytörvény, a hóhértörvény, a rabszolgatörvény pejoratív terminológiákat is. Az új szabályozás kitért a felek között megkötendő szerződés minden részletére, kitért a szerződésszegés jogi következményeire. Rögzítette a munkáltató kötelezettségeit: bérezés, munkavégzési és lakhatási körülmények, balesetbiztosítás, betegsegélyezés, oktatási feltételek. Egyúttal szabályozta a munkavállaló kötelességeit is.

[33] Takács Imre: A Darányi Ignác nevéhez fűződő mezőgazdasági munkaügyi törvények rendelkezései és történeti hátterük. Agrártörténeti Szemle. 1992. 1–4. szám. 64.
[34] Fehér, 2017. 400–401.
[35] Fehér, 2017. 404.
[36] Anka, 2018. 102.

A 19. és a 20. század fordulóján a cselédek és a mezőgazdasági napszámosok lakáshelyzete kaotikus állapotban volt. Darányi több kormányon átívelő földművelésügyi pályája során (1895–1903) már tervbe vette ezen terület orvoslását. Ugyanakkor a kormányváltás nem engedte programjának megvalósítását.

Darányi koncepciójának kivitelezéséhez a második Wekerle-kormányban kapott újra teret. A cselédtörvénnyel egy időben lezajlott februári tanácskozáson kapott javaslatokat is beledolgozta törvénytervezetébe, amelyet április 4-én terjesztett a Ház elé. Az indítványból kiderült, hogy ilyen beruházásra Darányi korábbi hivatali ideje alatt 1901 és 1905 között 290 000 koronát fordítottak, viszont ezt az összeget 1906-ra 300 000 koronára emelték. A minisztérium deklarált célja 15 000 munkásház felépítése volt. A cselédtörvénnyel ellentétben ennek a javaslatnak a tárgyalása zökkenőmentesen ment végbe.

A törvény kimondta egy építési alap létrehozását, amelybe a miniszter évente 300 000 koronát utal. A minisztérium típusterveket készített és azokat a kivitelezők szabadon felhasználhatták. A tervekben 200 négyszögöles telekre építendő egy szobás, konyha és kamra lakások kivitelezése szerepelt, amelyhez 1000 korona önköltséget állapítottak meg. Vásárlás estén 50, bérlés esetén 30 év lehet a törlesztési idő, viszont ez idő alatt a lakás nem értékesíthető, jelzáloggal nem terhelhető, és a munkásházak 20 esztendeig adómentességet élveznek. A munkafolyamatok felgyorsítása érdekében az építtetők is kedvezményben részesültek.

A beruházás lendületet kapott, s 1907-re a 15 000 lakásból már 850 el is készült, 1909-ben 9 455 munkásház megépítéséről hoztak döntést. Egyes forrásokban 1909-re már 6 000 lakás épült fel, összesen 32 000 munkás jutott ingatlanhoz.

Darányi koncepciója annyira eredményessé vált, hogy annak sikerességén felbuzdulva az osztrákok ennek mintájára készítették el „lakásjóléti-alap törvényüket". Gyáni Gábor így fogalmazott: „*Mindenekelőtt azért, mert e törvénnyel deklarálták elsőként Magyarországon, hogy a lakásépítés egyszersmind állami feladat*".[37] Ezen törvény elfogadását követte Wekerle kispesti beruházásának kidolgozása és elfogadása.

[37] Gyáni, 2000. 104.

Kispesti Állami Munkástelep: a Wekerletelep

Wekerle Sándor hosszú politikai pályája során számos reform, törvény, valamint épület jelzi működésének sikerességét. Ezek közül a legismertebbek az aranyalapú valutareform, az állam és egyház szétválasztásának eredményeként megszülető egyházpolitikai törvények, végül, de nem utolsó sorban a budapesti, egészen pontosan Kispesti Állami Munkástelep, ismertebb nevén a Wekerletelep létrehozása.

A kormány szociális reformjainak a jelenben is kézzelfogható eredménye a budapesti munkás- és tisztviselőtelep építésének kezdeményezése, azaz a Wekerletelep kivitelezésének megkezdése. A 19. század végére iparosodó nagyváros vonzotta magába a munkaerőt. Ezáltal Budapest lakossága megközelítette az 1 millió főt, így csatlakozott Európa metropoliszainak sorába.[38] A századfordulót követő években Budapest lakosságának növekedésével járó lakhatási gondok orvoslása egyre égetőbbé vált, ugyanis a kevés lehetőség az egekbe tornászta a bérleti díjakat, így gyakorivá váltak a lakbérsztrájkok. A 19. és 20. század fordulóján a könnyű munkaszerzés és letelepedés reményében munkavállalók százai özönlöttek a fővárosba. Az ipar lendületes fejlődése ugyan munkaerőt vonzott és egyúttal biztosított a gyárak számára, azonban a lakhatás már jókora gondot okozott a fővárosnak. Ekkor gyakori jelenség volt az ágyrajárók példája, akik kispénzű lakástulajdonosoktól béreltek munkarendjüknek megfelelően nappalra, vagy éjjelre ágyat vagy rosszabb esetben matracot a pihentető alvás biztosítására.

A gondok enyhítésére kezdeményezte Wekerle Sándor miniszterelnök – pénzügyminiszteri minőségében a költségvetés megterhelése nélkül – Bárczy István főpolgármesterrel az építkezést.[39] 1908. június 4-én Wekerle a Minisztertanács elé terjesztette az állami építkezés tervezetét, amelyet kormányának tagjai jóváhagytak.[40] A törvényjavaslat képviselőházi vitájában Mezőfi képviselő a következőket fejtette ki: „*Kétségtelen, amiként ezt a kérdést meg akarja oldani, az helyes és ügyes megoldás, különösen ha megtörténik az is, a mit a t. miniszterelnök úr az indokolásban kilátásba helyez, hogy nemcsak lakást fog adni 6, illetőleg 10 ezer munkáscsalád részére, de egyúttal gondoskodni fog*

[38] Geyr, Géza Anderas von: Sándor Wekerle 1848–1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie. München, R. Oldenbourg Verlag, 1993. 259.
[39] Sipos András: A százéves „Wekerle": Az állami szociális lakáspolitika kezdete, 1908. História, 30. évf. 2008. 6–7. sz. 51.
[40] MNL OL K 27 MTJK 1908. június 4. 2. pont

arról is, hogy Budapesttel olcsó közlekedés is létesüljön, mert a mostani közlekedés Kispest végpontjától Budapest belsejéig oly drága, hogy azt a munkás elviselni nem tudja akkor sem, ha 120-tól egészen 150 koronáig terjedő lakbér is lesz az, amelyet egy-egy munkáscsalád Kispesten vagy Kőbányán az Óhegyen egy lakásért fizetni fog. Ha a t. miniszterelnök úr ebbeli ígéretét beváltja és kora reggel olcsó villamos közlekedésről gondoskodik, biztos, hogy ez arra a 6–10 ezer munkáscsaládra, mely ott lakni fog, jótétemény lesz. Azonban én, ki alaposan foglalkoztam a budapesti házbéruzsorával, a házbéreknek szörnyű emelkedésével, a budapesti lakásszükséggel, és aki ebben a tárgyban a kormányhoz interpellációt intéztem, én abban nemcsak ezt az intézkedést, de sok hasonló természetű olyan intézkedést szorgalmaztam, amelyek Budapest belsejében a lakásbéreket leszállítanák, a lakásokat lakhatóbbá tennék, szóval megszüntetnék a fennálló lakásmizériákat nemcsak a szorosan vett munkásosztály, hanem a polgárság nagy rétegeivel szemben és a tisztviselőkkel szemben is, kiknek bajáról előttem szólott t. képviselőtársam, Thoroczkay[41] *emlékezett meg*".[42]

Mezőfi kérdésére Wekerle a következőképpen válaszolt: „*A fővárosban a lakások túlzsúfoltsága, különösen a kisebb lakások túlzsúfoltsága közegészségügyi és közerkölcsiségi szempontból tűrhetetlen állapotokat teremtett. (Igaz! Úgy van! a baloldalon.) A törvényjavaslat indokolásában nem színezek, hanem a való tényállást adom elő, amely arra indított bennünket, hogy úgy ezen szempontokból, mint különösen a megélhetési viszonyok könnyítése végett nagyobb akciót, amelyet nemcsak a lakáskérdésre, hanem a proviantirozás kérdésére is kiterjesztettünk, a lakáskérdés által inicziáljunk, a lakáskérdés által azért, mert ennek a megoldását tekintjük a legsürgősebbnek. (Elénk helyeslés.) Ez az akció, amint az indokolásban is előadtam, a jelen javaslat által nincs még befejezve. Itt két nagyobb telektömb kiépítését célozzuk, azonkívül közvetlenül a vasművek budapesti telepe mellett 720 munkáslakás felépítésére külön törvényjavaslatban kértem már felhatalmazást. Az akciót ezzel befejezettnek nem tekintjük, sőt t. képviselőház, intézkedéseket teszünk arra nézve is, hogy ugyanazon anomáliák, amelyek Budapesten már kulminálnak, más városokban elő ne forduljanak… Mezőfi képviselő úr,– és ezt Thoroczkay képviselő úr is említette – azt óhajtja, hogy ne csak a munkásokról gondoskodjunk. Hát a javaslat indokolása tényleg főként a munkásokra fekteti a súlyt, de olyan fönntartással, hogy*

[41] Thoroczkay Viktor báró, torockói kerület képviselője függetlenségi és 48-as programmal.
[42] Képviselőházi napló 1906–1911. XX. Kötet 392.

általában kisebb lakásokról van szó, s ha a munkások igénybe nem veszik, akkor mások is részesíttetni fognak abban, mert ezek a lakások olyanok lesznek, hogy azokban egy műveltebb, bizonyos mértékben magasabb igényekkel bíró kisebb ember is ellakhatik. Főként kisebb jövedelmű embereket értek itt".[43]

A telep létesítéséről szóló törvényt 1908. június 30-án fogadta el az országgyűlés, így született meg az 1908. évi XXIX. törvénycikk az állami munkáslakásokról. Ebben 6–10 ezer munkáscsalád befogadásra alkalmas lakás megépítését tűzték ki célul, és elhatározták, hogy ezeket a pénzügyminisztérium az állami és más üzemek munkásai, esetleg alkalmazottai részére bérbe adhassa.[44] Wekerle a telepet szívügyének tekintette, és aktívan bekapcsolódott a tervezés folyamatába is. Az építkezéseket megelőző tervezői munkálatok 1908-ban kezdődtek, melyek alapján a pénzügyminisztérium a terület felosztására, berendezésére, valamint a háztípusok tervezésére nyilvános pályázatot írt ki. Wekerle elképzeléseivel azonban nem vágtak egybe a beérkezett tervek, ezért a pénzügyminisztérium főmérnökét, Győri Ottmárt bízta meg a kiviteli terv elkészítésével.[45] A tisztviselőtelep építési munkálatainak befejezése túlmutat Wekerle második miniszterelnöki ciklusán. Összegezve tehát, az első nagy volumenű állami szociális lakásépítési akció révén jött létre a kispesti „munkáslakótelep", amelyet a korban divatos kertvároseszmény jegyében terveztek. Ugyan a tervekben, mint Kispesti Állami Munkástelep szerepelt, mégis a közbeszédben rögzült Wekerletelep lett a hivatalos neve.

Van a telepnek számos kritikusa, egyik közülük Heller Farkas, aki művében lejegyezte, hogy a telep „mintaszerűen" épült fel, azonban csak részben szolgált az igazi munkáslakáskérdés megoldásául, mert a telepen nemcsak munkások, hanem kisebb számban tisztviselők is elhelyezést nyertek.[46]

Összegzés

A második Wekerle-kormány nem volt könnyű helyzetben a szociálpolitika terén, mivel az előző kabinetek 1905 és 1906 között ilyen jellegű tevékenységet

[43] Képviselőházi napló 1906–1911. XX. Kötet 395–396.
[44] Geyr, Géza Andreas von: Die Wekerlesiedlung in Budapest. Staatliche Arbeitersiedlung und Gartenstadt. Ungarn-Jahrbuch München, 17. évf. (1989). 17. Band. 75. (a továbbiakban Geyr, 1989.)
[45] Geyr, 1989. 80.
[46] Heller Farkas: Magyarország socialpolitikája. Budapest, Németh József Könyvkereskedése, 1923. 122.

nem folytattak. A dualista Magyarországon kifejezetten törekedtek arra, hogy egymástól elkülönülten kezeljék az egyes népcsoportok szociális problémáit. Három különböző kategória alakult ki: az ipari munkásság védelme (végeredményben a szociálpolitika), a mezőgazdasági népesség, valamint a társadalom legnagyobb részét érintő szegénypolitika.

Az 1906 és 1910 közötti képviselőházban többségben voltak az agrárius érzelmű és felfogású politikusok, így számos intézkedés ennek a területnek a reformjaira fókuszált. Ugyanakkor döntő jelentőséggel bírt a balesetbiztosítás, amely ekkor nóvumnak számított. A bíztató kezdetek után a kormányra került ellentétes politikai erők harcai következtében a szociális alapú törvénykezés megfeneklett, míg végül 1910 januárjában a kormány leköszönt.

Irodalom

A magyar korona országainak (1902): 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenkint. Első rész. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.

A magyar korona országainak (1912): 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.

A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913 (1918): Statisztikai Közlemények Új Sorozat 67. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1918.

Apponyi, Albert (2016): Levele Marczali Henrikhez. Budapest, 1906. december 28. In: Apponyi Albert válogatott levelezése. Szerk. Anka László. Budapest, Veritas Történetkutató Intézet–Magyar Napló.

Bled, Jean-Paul (1988): Franz Joseph. „Der letzte Monarch der alten Schule." Wien-Köln-Graz, Böhlau Verlag.

Csík, Tamás (2011): A koalíciós kormány hatalomra kerülése és a Nemzeti Munkapárt létrejötte (1906–1910) a Budapesti Hírlap és Az Újság valóságkonstrukciójában. In: Médiakutató 2011 tavasz. https://mediakutato.hu/cikk/2011_01_tavasz/07_nemzeti_munkapart. (Letöltés ideje 2023. november 30.)

Dezső, Márkus (1911): Az államszolgálat reformkérdései. Bürokratizmus, illetmények, végellátás, fegyelmi eljárás. Budapest, Franklin.

Dolmányos, István (1978): A koalíció kormányzatának első szakasza. In: Magyarország története 1890–1918. II. Kötet. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Akadémiai, Budapest.

Erényi Tibor (1993): Liberalizmus és kormánypolitika – Wekerle Sándor három miniszterelnöksége. Múltunk, 1/1993.

Fabro, Henrik & Ujlaki, József (szerk.) (1906): Sturm–féle országgyűlési almanach 1906–1911. Budapest.

Fehér, György (2017): Darányi Ignác élete (1849–1927). Budapest, Gondolat Kiadó–Magyar Mezőgazdasági Múzeum.

Gábor, Gyáni (2000): A szociálpolitika első lépései hazánkban: Darányi törvényei. In: Fehér György (szerk.) Darányi Ignác – Emlékkonferencia. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2000. 94–110. Állami Költségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1907. évre. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda, 1906. – Részletezés 30.

Geyr, Géza Andreas von (1989): Die Wekerlesiedlung in Budapest. Staatliche Arbeitersiedlung und Gartenstadt. Ungarn-Jahrbuch München, 17. évf. (1989). 17. Band. 75.

Geyr, Géza Anderas von (1993): Sándor Wekerle 1848–1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie. München, R. Oldenbourg Verlag.

Gyáni, Gábor & Kövér, György (2006): Magyarország társadalomtörténete, a reformkortól a második világháborúig. Budapest, Osiris Kiadó.

Hanák, Péter (1978): Az 1905–1906 évi politikai válság. In: Magyarország története 1890–1918. I. Kötet. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Budapest, Akadémiai.

Heller, Farkas (1923): Magyarország socialpolitikája. Budapest, Németh József Könyvkereskedése.

Herczeg, Ferenc (1985): Emlékezései. A várhegy. A gótikus ház. Szerk. Németh G. Béla. Budapest, Szépirodalmi.

Kir, A M. (1908): Állami Számvevőszék jelentése az 1907. évi zárszámadásról, valamint az államháztartás, államvagyon és állami adósságok kezelése körül az 1907. évben szerzett tapasztalatairól. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda.

László, Anka: Miért „derestörvény" az 1907-es „cselédtörvény"? In: Ujváry Gábor (szerk.) VERITAS Évkönyv 2017. Budapest, Magyar Napló–VERITAS Történetkutató Intézet, 2018. 97–111.

Lengyel, Ernő (2019): A koalíció története. In: A magyar országgyűlés története 1867–1927. Szerk. Balla Antal. Budapest, Országház Kiadó.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1906): K 27 Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1906. október 1.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (1908): K 27 Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1908. június 4.

Olasz, Lajos (2020): A polgárosodás színe és visszája. A dualizmus korának magyarországi társadalma. In: Cora, Zoltán, Kiss Mária Rita & Olasz, Lajos: Fejezetek a magyarországi társadalom- és szociálpolitika történetéből. I. Tanulmányok a kiegyezéstől a rendszerváltásig (1867–1989). Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó – Belvedere Meridionale.Sieghart, Rudolf: Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht. Menschen, Völker, Probleme des Habsburger-Reichs. Berlin, 1932. 106.

Országgyűlés (1906): Képviselőházi napló 1906–1911. I és XX. Kötet. Budapest, Az Athenaeum irodalmi és nyomdai bészvénytársulat könyvnyomdája.

Sipos, András (2008): A százéves „Wekerle”: Az állami szociális lakáspolitika kezdete, 1908. História, 30. évf. 6–7.

Szalai Miklós (2003): Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet.

Szikra Dorottya (2000): Modernizáció és társadalombiztosítás a 20. század elején. In: Augusztinovics Mária (szerk.) Körkép reform után. Tanulmányok a nyugdíjrendszerről. Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány.

Szontagh, Jenő (2011): Arcképek I. Ferenc József korából. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T., 1934. közli Patay, Géza & Görög-Staub, Károly: Wekerle Sándor. Budapest, Helikon Kiadó.

Takács, Imre (1992): A Darányi Ignác nevéhez fűződő mezőgazdasági munkaügyi törvények rendelkezései és történeti hátterük. Agrártörténeti Szemle.

Tefner, Zoltán (2013): Das Zeitalter des Dualismus 1867–1914. a kiadványban: Juhani, Laurinkari; Zoltán, Tefner (szerk.) Grundlinien der ungarischen Sozialpolitikgeschichte. Nemzetközi nézet. Hamburg, Disserta Verlag, 49–102 old.

Hogyan érintette a nemzetközi diplomáciát a lengyelkérdés megoldatlansága az I. világháború kitörésekor?

Géza Gecse

A téma tárgyalását tulajdonképpen azzal a kérdéssel kellene kezdeni, hogy hogyan érintette az osztrák–magyar, a német és az orosz diplomáciát a lengyelkérdés *megoldatlansága* azokban a napokban, amikor a szerb terrorista, Princip Gavrilo fegyverének eldördülése elindította azt a véres eszközháborút, amelyben a haditechnika fejlettsége több tízmillió ember halálát okozta. De mivel a diplomácia is ugyanúgy tükrözi a létező világ teljességét, mint bármi más, késztetést érzünk arra, hogy a két szövetséges számára egyaránt fontos kérdés megítélését nemzetközi keretekbe helyezzük. Minden összefügg mindennel. S mint mindennek a világon ennek a dilemmának is előtörténete van, semmi sem születik a semmiből, hanem a tényezők alakulása eredményez újabb tényezőket. Ez láncreakció aztán soha nem ér véget.

Ugyanakkor a szereplők előtt, főleg az európai egyensúlypolitika öt nagyhatalmát, Angliát, Franciaországot, Németországot, az Osztrák–Magyar Monarchiát és Oroszországot figyelembe véve, nem egyforma jelentőséggel bírt a lengyel problematika az 1914-es év folyamán. A háború kirobbanása utáni első hónapokban tulajdonképpen nem is szerepelt a kérdés első helyen. Igazán akkor lett a megoldandó európai kérdések egyik legégetőbbjévé, amikor 1915 augusztusában a német csapatok elfoglalták Varsót, a Monarchia csapatai is előrenyomultak messze az orosz fennhatóság alatt álló területeken. A lengyel etnikai területek jó része a sikeres hadműveletek következtében a központi hatalmak megszállása alá került.[1] Valamit tenni kellett az új szerzeményekkel, s ez a feladat nem volt egyszerű, mivel a helyzet történeti kialakulása során a kérdés elintézetlenül maradt az utókorra, az I. világháború alatt működő politikusok az egész Európában egy elgennyesedett sebet örököltek az elődöktől, amit – ez

[1] Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt. I. rész. In: Trianoni Szemle, II. évfolyam 2. szám. 62. old.

később kiderült – csak akkor lehetett begyógyítani, amikor valamelyik hadviselő fél megnyeri a háborút.[2]

A remény, hogy így lesz, benne élt a lengyelekben, de a háború elején nagy bizonytalanság uralkodott az iránt, hogy vajon az antant vagy a központi hatalmak nyerik meg azt. A lengyel politikai paletta nemzeti demokrata szárnya, élükön Roman Dmowskival oroszbarát volt, s az volt a nézetük, hogy az orosz cár visszaadja Lengyelországnak legalább a részleges függetlenséget. Zárójelben említhető, hogy bár nem lehet az ellenkezőjét bizonyítani, ebben tévedtek a legnagyobbat. Az azonban tény, hogy a nemzeti demokraták azért lettek nemzeti demokraták s oroszbarátok, mert attól féltek a legjobban, hogy az egyesült Lengyelország a németek szervezésében fog létrejönni. Ebben igazuk volt: jobban féltek a németektől, mint az oroszoktól. Hozzá kell még tenni, hogy a lengyel középréteg és főleg az uralkodói tekintélyt vakon tisztelő, nagy arányban írástudatlan lengyel parasztság ugyancsak élvezte a gazdasági konjunktúrát, ami a hatalmas cári birodalom biztosított számukra. Nagy vagyonok halmozódtak fel a megszállt varsói Lengyelország vállalkozói rétegének kezén. Ez volt a másik oka annak, hogy nemzeti demokraták és oroszbarátok lettek. Ez által részei annak az orosz nagyhatalmi politikának, amit a nemrég megjelent könyvemben volt szerencsém elemezni. A könyv az „Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021" címet viseli, s főleg az 1920 utáni bolsevik korszaknak szentel nagy terjedelmet.

A nagyhatalmi terjeszkedés előtörténetének – nyilvánvaló helyhiány miatt – ezért kevés hely jutott, s még kevesebb egy olyan tényezőnek, amit úgy hívnak, hogy *Lengyelország*. Miután az említett könyv napvilágot látott, kutatásaim irányát a *látszólag* mellékes tényezők felé szándékozom venni, tud–va ugyanakkor, hogy ezek a tényezők korántsem marginálisak. A lengyelkérdés az orosz politikában – napjaink eseményei bizonyítják ezt a legjobban – mint „hatótényező" pedig éppen hogy nem az. A témán a tanulmányban sokszor idézett Tefner Zoltán négy évtizede dolgozik, tanulmányok és könyvek egész sorát írta meg, ezért úgy gondoltam, hogy szövegei alapján a lengyel vonalat az orosz politikában egy jókora kitekintéssel kezdem, s szemügyre veszem, hogy az mit jelentett főleg az Osztrák–Magyar Monarchiának, s mit jelentett a kérdésben még fokozottabban érdekelt Németországnak 1914 és 1918 között, amikor ez a kérdés a nemzetközi kapcsolatokban kulminált. Ez alatt a négy év alatt több történt a lengyel ügyben, mint az ezeket megelőző majd 120 alatt.

[2] A kérdésről összefoglalóan: Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.

Körülbelül 40 ide vonatkozó munkából választhattam, míg végül amellett döntöttem, hogy a témát legrövidebben összefoglaló tanulmány választom, amely a Trianoni Szemle hasábjain látott napvilágot. A szövegek tartalmát konstansnak tekintem, s ezek alapján keresek olyan kitörési pontokat, ahol mód kínálkozik új összefüggéseket megállapítani és leírni, amelyek előbbre viszik mind a russzicisztika mind a polonisztika ügyét.[3]

A felosztások által vágott seb gyógyíthatatlansága

A fent említett seb gyógyítása része lett a nagyhatalmak egyéni érdekei által diktált stratégiának. Ez a feladat azonban az I. világháború során lényegében megoldhatatlannak bizonyult. A seb a hosszú évtizedek alatt krónikussá vált, újra és újra kifakadt, vérezni kezdett. Azt ugyanis több mint száz évvel a szarajevói események előtt a három felosztó hatalom ejtette Lengyelország testén. Az európai hatalmi viszonyok a lengyelkérdésben jéggé fagytak, egyik felosztó hatalom sem volt hajlandó 121 év alatt arra, hogy a másiknak bármi engedményt is tegyen. A megszállt területekkel nemcsak katonai, hanem ezúttal már közigazgatási, sőt államjogi szempontból is kezdeni kellett valamit. „Konkrétan és sürgetően lépett a világ közvéleménye elé a történelmi lengyel állam visszaállításának régóta dédelgetett programja."[4]

Márpedig tervekben az elmúlt 119 évben sem volt hiány. Az 1795-ben véglegesen három részre szakított Lengyelország újbóli egyesítésére a legkülönbféle memorandumok, jegyzőkönyvek, újságcikkek születtek, s voltak olyan történelmi fordulópontok, amikor a nagyhatalmak komolyan is próbálkoztak azzal, hogy mint komponenst, ahogy gyakorta nevezték, „ütőkártyát", a lengyel nemzeti reneszánszt elővegyék.[5] Természetesen saját hasznukra. Ilyen volt 1863-ban a nagy lengyel felkelés idején III. Napóleon francia császár Európa térképének átrajzolására kitalált több változata. Nem kell hozzá különösebben eleven képzelőerő annak belátásához, hogy a nagy Lengyelország léte keleten a franciák poroszellenes politikája miatt lett volna fontos. A terv az európai hatalmak érdektelensége miatt megfeneklett. De szerepelt a „lengyel kártya" Beust 1866 utáni ugyancsak poroszellenes elképzeléseiben is, valamint az idősebb Andrássy Gyula Balkán-politikájában is már közös külügyminiszteri

[3] A szövegeket helyenként teljes terjedelmükben a szerző engedélyével idézem.
4 Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt. I. rész. […] 62. old.
5 Uo.

indulásakor is[6], és a nagy keleti válság csúcspontján, 1878-ban.[7] Ha kitört volna a háború, akkor Andrássy elképzelése szerint a lengyeleket a küszöbön álló oroszok elleni háborúban „használták volna fel".[8] Az oroszok várt legyőzésével szabad út nyílott volna a lengyel újraegyesítés előtt. A nagy háború elmaradt, s a válságot lezáró berlini kongresszus a lengyel kérdéssel már nem is foglalkozott. „Az egyébként a lengyeleknek érzelmileg is elkötelezett Andrássy maga mondta meg, hogy az üggyel Berlinben nem lehet foglalkozni. Az ok az Európa-politikai szükségszerűség, az egyensúly fenntartásának megmásíthatatlan parancsa." – olvassuk a helyzetértékelést az irodalomban.[9]

1879-ben Andrássy, a távozó közös külügyminiszter Bismarckkal megkötötte a kettős szövetséget. A szövetség Oroszország ellen irányult: amennyiben Oroszország bármelyik szerződő felet katonailag megtámadja, a szerződő partner a megtámadott segítségére siet. A Berlini Kongresszuson Oroszország halálosan megsértődött, de az európai egyensúly időlegesen helyreállt. A lengyel ügy véglegesen a diplomaták tudatalattijába szorult vissza. Plénum előtt még csak említeni sem lehetett. Mert sértette a másik két konzervatív felosztó hatalom, a bismarcki Németország és a cári Oroszország érzékenységét. „A lengyel status quot egészen az 1910 előtti évtized közepéig egy bonyolult szövetségi rendszer (kettős szövetség, hármas szövetség, viszontbiztosítási szerződés, három császár politika stb.) zárta betonszarkofágba.[10] Még a sajtó is csak visszafogottan, inkább csak történelmi zsákutcaként tárgyalta azt, hogy a kérdést *valamikor, valakik* így vagy úgy megpróbálták megoldani."[11] A hallgatás az európai politikusok berkeiben doktrínává vált. Az Orosz Birodalom ezután a következő években a Távol-Kelet meghódítása felé fordult. Az ázsiai terjeszkedés lobbistái kerültek előtérbe. Az Orosz Birodalom a 16. század óta naponta átlagban 80 négyzetkilométerrel növelte meg területét Szibéria és a Távol-Kelet javarészt lakatlan vadonjában, s a nyolcvanas években ezeknek a területeknek tervszerű kolonizációjával, benépesítésével foglalkozott.[12] Ugyanakkor – érde-

[6] Tefner Zoltán: Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés. In: Valóság, 2004 augusztus. XLVII. évfolyam 8. szám. 49–52. old.
[7] Uo. 61. old.
[8] Uo. 63. old.
[9] Uo.
[10] Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt. I. rész. […] 63. old.
[11] Uo.
[12] Gecse Géza: Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022. 37. old.

kes módon – az orosz uralkodók számára mindvégig kitüntetett jelentőséggel bírt az európai expanziós politika.[13]

A klasszikus német és angol geopolitika megkerülhetetlensége. Tervek sorozata

Pontosan szólva – s ez a dolog mindenkori lényege – ez a kitüntetett „érdek–lődés" Európa iránt nem a dicsvágy talapzatán nyugodott, hanem a geopolitika nagyon is reálpolitikai parancsai irányították. A klasszikus angol és német geopolitika tanítása szerint (Mackinder, Ratzel, Haushofer) ugyanis az eurázsiai kontinens azt a „magföldet" jelenti, amelynek birtoklása a világuralommal azonos. Eurázsiában lehetett volna bármilyen nagyhatalom, esetlegesen ugyanerre a célra törekvő napóleoni Franciaország is, ezen nagyhatalmak belső dinamizmusa diktálta volna a törekvést, hogy a Magföldet egészen az úgynevezett „tengeri népek" határaiig birtokba vegye. A nagyhatalmi politika belső dinamizmusához mindenütt hozzá tartozik a törekvés, hogy az egész Föld feletti uralmat kezébe vegye. Az orosz doktrína szerint a terjeszkedésnek a Rajnáig kellett volna elhatolnia. Hogy mi lesz a „tengeri népekkel", az egyébként sem érdekes, mivel hogy azok a Magföld hatalmas erőteréből képtelenek lettek volna szabadulni, ahogy például a Szaturnusz holdjai is örök foglyai az anyabolygónak (ilyen „holdnak" tartotta a klasszikus geopolitika Angliát is, mint „tengeri népet"). Andrássy már mint magyar miniszterelnök is ezt a parancsoló szükségszerűséget érzékelte, s próbálta megakadályozni az oroszok Magföld-inváziójját, bár fogalma sem lehetett arról, hogy fél évszázad múltán milyen elméletet fog felállítani erről a geopolitika tudománya.[14]

A geopolitika klasszikus tanításai a Magföldről nem kerültek be a fent említett, az orosz nagyhatalmi terjeszkedésről szóló kötetembe, de a jövőben az általam létrehozandó írásokban ezt a hiányt pótolni kívánom. Az 1878-as orosz háború elmaradt, az 1888-as második bolgár válság keltette hullámok ugyan–csak elültek, Oroszország visszaszorítása Ázsiába az első világháború alatt sem sikerült, mivel a központi hatalmak elvesztették a háborút. Az utolsó lehető-

[13] Uo.

[14] Tefner Zoltán: Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés […]. 1872. február 17 és 19. között, pár héttel Andrássy közös külügyminiszterré történt kinevezése után a Burgban katonai-politikai tanácskozást rendeztek, amelyen Andrássy kifejtette, hogy létszükséglet az Oroszország elleni háború nyugati terjeszkedésének megakadályozására. A javaslatot a jelen lévő politikusok és tábornokok visszautasították. 56. old.

séget a Barbarossa-terv nyújtotta volna, de ebben a tervben – bár a premisszákkal nem volt semmi baj – a konklúziók önmaguk tagadásai voltak. A terv, amely katonailag sem volt tökéletes, *ab ovo* volt önmaga tagadása. Lengyelország, Franciaország, Belgium, Hollandia, Csehszlovákia lerohanása után egészséges organizmusnak tűnt, csupán a torka volt véres.

Clausewitz szerint ugyanis létezik egy „népi háborúnak" nevezett hadászati fogalom.[15] Ez azt jelenti, hogy az adott rezsimekkel elégedetlen néptömegek, Clausewitz elnevezésével a „felkelt nép", részben partizánharc formájában, együttműködnek az előre nyomuló hadsereggel/hadseregekkel. Ennek a háborúnak a lakosság szemszögéből nézve az a célja, hogy a „felkelt nép" megjavítsa életkörülményeit, hogy megszabaduljon a zsarnoktól, jelen esetben Sztálintól. A németek fogadtatása például Ukrajnában – az I. világháború kedvező tapasztalatai alapján – sok helyütt barátinak volt nevezhető, de miután kiderült, hogy a németek nem felszabadítani akarják az ukránokat, hanem meghódítani, ez a lelkes hangulat elpárolgott. Mert hogyan volt elvárható egy zsidótól, hogy támogassa a tervet, amikor az azt ígérte meg neki, hogy írmagjában is ki fogja irtani, s miért támogatta volna egy – később partizánná vedlett – orosz, ukrán, belorusz stb. meghódított, hogy támogassa az őt Sztálintól megszabadító német rezsimet, amikor az harmadrendű állampolgárt akart belőle csinálni. A Barbarossa-terv nemzetiszocialista talajon mozgott, s ez lett a végzete.

Eltelt harmincöt év, és cselekedni kellett. Tefner Zoltán többször idézett, s alant is még idézendő tanulmányában megállapítja, hogy 1915-ben, amikor az új helyzetben intézkedési kényszer alakult ki, a Monarchia felelős államférfiainak nem kellett sok új dolgot kitalálniuk. Csak azt kellett tudniuk, hogy saját történelmi múltjuk tárházában melyik polcra nyúljanak. Gazdasági szempontokat figyelembe véve a legkedvezőbb megoldásnak német Mitteleuropa-terv egy korai, Metternich által szorgalmazott változata ígérkezett. A Bécsi Kongresszuson ez a konstrukció a Német Szövetség nevet kapta. A Mitteleuropa-terv ebben a talajban gyökeredzett. A Bécsi Kongresszus után, a Német Szövetségi Okmány rendelkezéseivel működésbe lépett egy Közép-Európán belüli, porosz–osztrák egyensúlyra épített konstrukció, a Majna menti Frankfurttal, mint központtal, ahol a Német Szövetségi Gyűlés székelt. Egy nagy belső piac politikai központjaként, amely Galícia osztrák, és Szilézia német birtoklásával mintegy kétmillió lengyelt is magában foglalt.[16]

---

[15] Clausewitz, Carl von: A háborúról. Clausewitz Károly tábornok hátrahagyott műve: 2. kiadás. Fordító: Hazai Samu. Athenaeum, Budapest, 1917. 439–444. old.

[16] Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt. I. rész. […] 65. old.

A terv realizálásakor az igazi problémát az jelentette, hogy egy esetleges az oroszokkal kötendő különbéke ezzel a rendelkezéssel meghiúsult volna. A Mitteleropa-terv államjogilag német szuverenitást is jelentett volna a Hohenzollern-korona számára és az oroszok kárára, megszűnt volna a tárgyalási alap az esetleges különbéke számára. Veszélyes helyzet alakulhatott volna ki, hiszen 1915-ben a háború még „nem volt megnyerve", teljes vereség esetében maguk a bevonuló oroszok osztották volna fel az 1871 óta egységes Németországot. De a lengyeleknek sem hozott volna ez a terv sok jót. Hiszen az korántsem fogta át a lengyel etnikai terület egészét. (Megjegyzendő, hogy német szempontból éppúgy nem lehetett tökéletes megoldásnak tekinteni, mivel a szórványnémetségből összeálló kelet-európai német etnikai területet sem fogta át.) Benne volt ugyan a lengyel többségű Szilézia, de nem volt benne az ugyancsak ősi lengyel tartomány, a Poseni Nagyhercegség. Benne volt Cseh és Morvaország Osztrák-Sziléziával, de nem volt benne a jelentős lengyel lakosságú Nyugat- és Kelet-Poroszország, amely szintén több százezres lengyel szórványnépessége felett rendelkezett.

Újragondolni mindent, ami 1815 óta történt. A fősodor: ausztropolonista megoldás

1915-ben az osztrák–magyar külpolitikának újra kellett gondolni mindent, ami 1815 óta történt. Metternich Német Szövetsége alkotta a gyökereket, de 1840-ben a gyökerek új hajtást hoztak. „Friedrich List létrehozta a terv német variánsát, a *Zollvereint*, a nagy vámuniót, a Baltikumtól egészen Triesztig, sőt a Fekete-tengerig, ellensúlyozva ezzel az oroszok közép-európai törekvéseit. Annak ellenére, hogy az orosz terjeszkedés megállítása legalább annyira volt érdeke Ausztriának, mint bármelyik német államnak, az osztrák külpolitika nem azonosult a Zollvereinnel. Bécs Metternich 1848-as bukását követően is még mindig a dinasztikus törekvések álomvilágában élt, s legfontosabb külpolitikai céljának a németországi hegemónia megszerzését tekintette. Ezekről az álmokról még az 1866-os königgrätzi katasztrófa után sem volt hajlandó lemondani. A Friedrich List által kidolgozott terv, amely a német ipar és a fejlett technika vezető szerepén alapult, nem fért bele a Habsburgok németországi politikai koncepciójába, hogy ők akarták irányítani a német politikát. 1871, a Német Császárság kikiáltása változtatta meg Bécsben a külpolitikai gondolkodást. Tudomásul vették a status quot, s 1879-cel, a kettős szövetség aláírásával egy

olyan németbarát kurzus vette kezdetét, amely egészen az 1918-es összeomlásig tartott."[17]

S ha az osztrák politikusok el is fogadták volna Német Szövetség és a Zollverein gondolatát, a lengyel politikai gondolkodásba ez a megoldás sehogy sem fért bele. Egyrészt azért, mert List konstrukciója sem fogta át a teljesen a lengyel etnikai területet, másrészt pedig *német* talajon, a *német* érdekek érvényesítése, a kelet-európai terjeszkedés érdekében született, s az a szó, hogy *német*, már önmagában elégséges lett volna ahhoz, hogy a Mitteleuropa-tervet bármely változatában elutasítsák. A német politika valójában nagyon szűkmarkúan bánt a lengyelekkel 1914 és 1918 között is, mivel akkor sem tudta meghaladni a Mitteleuropa-tervet, s csak egy a kis államokat összefogó és azokat a Német Birodalomnak alárendelő államszövetségről beszélt.[18]

A lengyel politikai gondolkodás, valamint a lengyel társadalom minden rétege számára a 19. század első két harmadában csak egyetlen program létezett, az önálló történelmi lengyel állam visszaállítása. Szempontjukból – ahogy a fentiekben már érintettük – 1871 a nemzeti egyesülési remények hibernálását is jelentette. Egy időre el kellett felejteni, hogy Kelet-Európában bárki is át fogja rajzolni az államhatárokat. Azok az Ausztria számára is elfogadható tervek azonban, amelyekkel 1914-ig sem a lengyelek, sem az osztrák diplomaták nem foglalkozhattak, már 1871 előtt is készen álltak. A legfontosabb közülük az úgynevezett ausztropolonista megoldás, amely az 1867 utáni állapotok megváltoztatását tartalmazta, lényegében egy trialista megoldás volt. Az a nemzeti önmegvalósítási lehetőség, amit 1867-ben a kiegyezést létrehozó osztrák és magyar politikusok *például* a csehektől megtagadtak. Esetünkben a *például* szó arra utal, hogy azt ugyanúgy megtagadták a galíciai lengyelektől is, a velük egy tartományban élő ukránság pedig szóba sem került. Más kérdés, hogy az 1867-ben a politikai vezetést ellátó galíciai lengyel politikai csoport, az úgynevezett „krakkói konzervatívok" reálisan fogták fel helyzetüket, s tudták, hogy a magyarokhoz hasonló önállóságot sohasem kaphatnak a Monarchián belül. A népes lengyel delegáció részt vett a júniusi 8-i koronázási ünnepségeken, s a több évszázados lengyel–magyar barátság jegyében őszintén gratulált a magyar

[17] Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt. I. rész. […] 65. old.
[18] Kovács István: Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006. 54. old.

belpolitika sikereihez.[19] A lengyelek számára a Monarchián belül nem maradt más, mint az ügyeskedés, kihasználni a kiskapukat és elérni mindent, ami elérhető, hogy Galícia kiterjedtebb jogokhoz jusson, mint például Alsó-Ausztria vagy Tirol.[20] A jogbővítés terepéül a bécsi Birodalmi Tanács Lengyel Klubja szolgált.[21]

Az ausztropolonista terv azzal számolt, hogy Oroszországot sikerül háborúban legyőzni, s kiszorítani Európából. Az oroszok eltűnése a Kongresszusi Lengyelországból, s Varsó felszabadítása szabaddá tette volna az utat a középkori lengyel állam visszaállítása előtt. Az ország tehát osztrák segítséggel egyesül, egy Habsburg főherceget Krakkóban lengyel királlyá koronáznak, s az ország perszonáluniós, pontosabban reáluniós formában kapcsolódik az Osztrák–Magyar Monarchiához. A 19. század háborús konfliktusaiban többször felmerültek konkrét lépések is, több osztrák főherceg neve is felszínre került az üggyel kapcsolatban a széttagoltság nehéz éveiben, mint potenciális lengyel király. Az ötletek sora már a 18. század végén elkezdődött a Kościuszko-felkeléssel, amikor a híres lengyel államférfi Stanisław Sołtyk Kościuszko megbízásából tárgyalt Bécsben egy osztrák főherceg meghívásáról a lengyel trónra. A lengyelek részéről az 1831-es lengyel felkelés idején is felbukkant az ötlet, nem kisebb személyiséget, mint Károly főherceget, Napóleon egykori legyőzőjét érintve. 1863-ban a császár, Ferenc József két öccse, Miksa és Károly Lajos főhercegek nevei kerültek felszínre.[22]

Nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy az ausztropolonista gondolat a lengyelek többségénél népszerűséget élvezett. Arra vezethető vissza ez a népszerűség, hogy a három felosztó állam közül Ausztria volt az, ahol a lengyelek sora a legjobban ment. A porosz germanizálás, valamint az ázsiai típusú, brutális nyílt oroszországi elnyomás miatt az ottaniak nem jól érezték magukat birodalmaikon belül, s vágyakozva néztek az Osztrák–Magyar Monar-

[19] Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt. I. rész. […] 65. old. Lásd még ugyanő: A többségben élő kisebbségi nemzet. In: Valóság, 2000. november. XLIII. évfolyam 11. szám. 49. old.

[20] Uo.

[21] A kérdést részletesen tárgyalja: Bresnitz von Sydačoff: P. E.: Die Polen und die Mission des Polenclubs im österreichischen Reichsrathe. Von einem polnischen Staatsmanne. Berlin, Leipzig, 1899.

[22] HHStA. Min. des Äußern. PA. Allgemeines. I. Liasse Krieg, 10.0 Verhandlungen über das polnische Problem. 1916–1918. 12. cím. 1916. október. Karton Rot 929. Ugron Czerninnek 1918. június 20. A Habsburg-trónjelöltség történelmi távlataival foglalkozó cikk a Kurjer Polski 1918. június 20-i számában jelent meg.

chiára, az úgynevezett „lengyel Piemontra”, ahol a lengyel etnikum a nemzeti kiteljesedés útján haladt, s úgy gondolták, hogy e tartomány köré kristályosodik majd ki a jövő egységes Lengyelországa. A galíciai lengyelek vezető politikai elitje, a konzervatív nemesség, kitűnő szervező munkával valósította meg Galíciában a lengyel uralmat.[23] A Lemberg székhelyről kormányzott tartományban a gazdaságot, az oktatást, a kultúrát, a törvénykezést a lengyelek tartották kezükben, kiszorítva ezekből a tartomány lakosságának mintegy felét, az ukránokat. Egy igazi, homogén lengyel világ alakult ki az egykori középkori Halics-Lodoméria Királyság területén, ahol jó volt lengyelnek lenni.[24] A helyzet egy kicsit hasonlított a török idők Erdélyi Fejedelemségében uralkodó viszonyokhoz, amidőn Erdély egy időre a magyar kulturális fejlődés és identitás hazájává vált.

Elágazó tervek

Voltak alvariánsok. Az ausztropolonista megoldáshoz bizonyos „elágazó” tervek is tartoztak. A Habsburg főherceggel az élen megvalósuló perszonáluniót senki sem vitatta, de a gyakorlati megoldásban akadtak árnyalati eltérések. Ilyen volt az eleinte a lengyelek körében kevésbé népszerű reáluniós megoldás, amely azonosnak tekinthető az 1867. évi 12. törvény által meghatározott osztrák–magyar viszonnyal. A három ország egyenrangú, van három főváros, s vannak a közös ügyek, s az ezúttal már három delegáció, amely felváltva Bécsben, Budapesten és Varsóban ülésezik. Különösen a magyar politikusok körében pártolták sokan a szubdualista megoldást, amely az 1868 utáni horvát–magyar viszony lefényképezése lett volna. A trialista megoldás a magyar társadalmi közvéleményben kedvező fogadtatásra talált, a dualizmust fenntartani akaró politikusok körében nem. A leghevesebben Tisza István ellenezte a trialista megoldást, szembe kerülve a lengyel társadalommal.[25] Tisza szerint – jogos kifogás – a lengyel harmadik állam a Monarchián belül a magyar pozíciókat gyengítette volna.

---

[23] Tefner Zoltán: A többségben élő kisebbségi nemzet. In: Valóság, 2000. november.XVIII. évfolyam 11. szám. 49. old.

[24] Uo.

[25] Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2022. 129–132. old.

A szubdualista elképzelések is két vonulaton haladtak, az egyik úgy szólt, hogy Lengyelországot a „Reichsratban képviselt országok és tartományokhoz" kellene kapcsolni, de nem abban a státuszban, mint amelybe 1867 után például Csehország került, hanem olyan formában, hogy messzemenő önállóságot adnak neki. Legalább annyit, mint amennyit a Budapest–Zágráb-viszony jelenthetett a horvátoknak.

A másik szubdualista koncepció magyar szempontból a legérdekesebb. Bizonyos elképzelések szerint a megszülető Lengyel Királyságot a Szent István-i Magyarországhoz kellett volna csatolni.[26] Ehhez a művelethez rendelkezésre álltak az évszázados államjogi előzmények. A terv magját az 1870-es években vetették el, ez volt az elhíresült „Galícia és Bukovina visszacsatolása" terv. A magyar politika kelet felé irányuló expanziós törekvések úgy fogalmazódta meg benne, hogy Halics és Lodoméria királyságoknak a jövőben nem Ausztriához, hanem Magyarországhoz kell tartozniuk. Az Árpád-házi királyok meghódították ezt a két területet a Kárpátok túloldalán, igazgatásukra tehát a magyar koronának van joga.[27] Az ügy érdekessége abban rejlett, hogy az igény lengyel oldalról is nagyon erős volt, sőt az 1867 decembere után újjászervezett szejm nyíltan hangoztatta a visszatérés szükségességét, s egy galíciai felhívás megpróbálta tudatosítani is azt a közvéleményben.[28] Galíciát és Bukovinát le kell választani az örökös tartományokról, és Magyarországhoz kell csatolni. A felhívást a Századunk 1868. augusztus 18-ai száma közölte „Galíciából" címmel, benne azzal a később számtalanszor felbukkanó gondolattal, hogyha az osztrák–magyar politikának sikerül megoldani a galíciai ügyet, akkor „a lengyel nemzeti mozgalom védfalat képezne Oroszország ellen, egyszersmind Magyarország bástyája, mind pedig Lengyelország jövőjének biztosítékává válván."[29] A felhívás helytelenítette az osztrák politikát, amennyiben az nem tett különbséget a többi tartomány és Galícia között, ez a politika a tartomány szét–hullásához vezethet, amennyiben máris megerősítette ott a forradalmi elemeket. A felhívás azt ajánlotta, hogy – látván a bécsi kormányzat érdekte-

[26] Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 276-278. old.

[27] Tefner Zoltán: Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés […] 53. old.

[28] Simai János: Galícia az abszolutizmus és az autonómia korában (1848–1873). Bölcsészdoktori Disszertáció az ELTE Bölcsészettudományi Karán. 1962. Kézirat. 142. old.

[29] Századunk, 1868. augusztus 18. In: Simai: i. m. 142-143. old.

lenségét – a magyar politikai vezetők vegyék kézbe a galíciai ügyet, csupán ők tudják a megfelelő útra terelni a Monarchia lengyelpolitikáját.[30]

A terv érdemel figyelmet, mert maga Andrássy is ezt a tervet dédelgette évek óta. Az Andrássy-család, mint a legtöbb nemesi ház Magyarországon nemcsak politikailag, hanem első sorban érzelmileg volt lengyelbarát. Magánemberként lelkesen támogatta a tervet, más kérdés, hogy magyar miniszterelnökként, később, közös külügyminiszterként mennyire tudta azt támogatni. Az 1870-es évek fejleményei arra utalnak, hogy semennyire. Jókai Mór lapja, A Hon az alábbi javaslattal él: „A magyar nemzetnek nincs érdekében akár az orosz baráti, akár orosz elleni szláv területtel országát nagyobbítani. Minden kiterjedés, ha nem homogén természetű, elerőtlenít. Magyarország századokig békében és egyetértésben élt Lengyelországgal, mindkettő érdeke, hogy függetlenségben és szövetségben éljen egymással továbbra is, de az unió egyikre sem hozott, és a jövőben sem hozna szerencsét. Galícia kérdését a jelenlegi viszonyok között azért nem szabad sürgetni, mert még az alkotmány sincs biztosítva. Mindez nem jelenti azt, hogy Magyarország Galíciáról véglegesen lemond, sérelmei között Galicia visszacsatolása állandó helyet foglal el."[31] A probléma kezelése tehát egyértelmű: jelenleg taktikai okokból *nem*, később azonban, ha az adott helyzet úgy kívánja, s – gondolva a későbbi keleti válság során valóban bekövetkező háborús konfliktusra – a nemzetközi politikai együttállások ezt megengedik, akkor igen.

Mindezen Ausztria–Magyarország számára kedvező tervvariánsok mellett valóságos rémálomként merült fel az a lehetőség, hogy a lengyel újraegyesítést akár az oroszok, akár Németország valósítják meg.[32] Mindkét esetben az a fejlemény volt várható, hogy Galícia kiválik a dualista monarchiából. Aggodalom ide vagy oda, mint lehetséges variációval, ezzel is számolni kellett. Annak a statisztikai lehetősége, hogy Galícia egy orosz segítséggel létrehozandó Lengyelországhoz önként csatlakozik majdnem a nullával volt egyenlő. De nem sokkal nagyobb a valószínűsége annak sem, hogy a galíciai lengyelek örömmel csatlakoztak volna egy a németek által megteremtendő Lengyelországhoz. Így aztán a később, főleg az 1900 utáni a német katonai tervekben megfogalmazott lengyel bábállammal, az ütközőállam („Pufferstaat") szerepét betöltő, igencsak korlátozottan szuverén Lengyelországgal Bécsben és Budapesten nem foglal-

[30] Uo. 143. old.

[31] A Hon, 1868. szeptember 5. In: Simai: i.m. 145-146. old.

[32] Tefner Zoltán: A lengyelkérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt. I. rész. [i. m.] 69. old.

koztak. Az egész bismarcki éra folyamán már csak azért sem merülhetett fel ez a terv komolyan, mert a hagyományos porosz–orosz együttműködés kizárt minden ilyen tervezgetést. Az orosz –német határt öröknek és megváltoztathatatlannak tekintették mind a németek, mind az oroszok.

Konkréten mit is jelentett ez az ütközőállam? Mindenek előtt azt, hogy a német hadvezetés A-variációként már jóval a háború előtt számolt Oroszország legyőzésével. Azzal, hogy az oroszokat katonailag a Bug és a Nyemen vonalától keletre vetik vissza, s a köztes, főleg lengyelek lakta területen egy diktálásos békével létrehoznak egy egészségügyi zónát, amely elválasztja a két országhatárt. A későbbiekre, tehát ismétlődő háborúk esetére is kalkuláló terv ezt a zónát katonai felvonulási területnek is tekintette, amelyen az őslakosság ki lesz téve a bajnak és a szenvedésnek. A lakosságnak egyébként teljesen alá kell rendelődnie a német hadicéloknak, az újoncozásnak az egész országban folynia kell, pótlandó a frontokon keletkező nagy „élőerő-veszteséget". A háború után a lengyel hadsereget újjá kell szervezni, de az német parancsnokság alatt marad. Az ország energiakészleteivel, elsősorban a sziléziai szénmedencével a Német Birodalom rendelkezik, Lengyelország nem folytathat önálló külpolitikát – állíthatjuk össze a német terv rövid tartalomjegyzékét.

Német tervek a háborúkitörése után, rivalizálás a Monarchiával. „Pufferstaat" kontra Leopold von Andrian emlékirata

S hogy mit jelentett mindez a térképen? Később, a háború utolsó éveiben, amikor ennek a Pufferstaat-gondolatnak a reneszánsza volt, nagyjából kirajzolódtak bábállam területi körvonalai.[33] Természetesen Galícia, mint az Osztrák–Magyar Monarchia része, mindenképpen megmaradt volna osztrák kézen, erre a Pufferstaat szervezői a szövetségesi lojalitás miatt sem tarthattak igényt. De a német katonai vezetők még 1918 októberének elején, pár héttel a katasztrófa előtt is azon a véleményen voltak, hogy a Pufferstaat keleti határait a jövő katonai szükségletei szerint kell meghúzni. Délen tehát a határ a Visztula, amely a két birodalom államhatára. Az sem zavarta őket, hogy a megszállt lengyel területek déli része majdnem az egész háború ideje alatt osztrák–magyar megszállás alatt áll.

[33] Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 [i. m.] 245–285. old.

A keleti határok úgyszintén a katonai szempontoknak volt alárendelve. Ludendorff német vezérkari főnök Paul von Hintze külügyminisztériumi államtitkárnak küldött egyik távirata jól mutatja, hogy a német politikát milyen kevéssé érdekelték az etnikai határok. Minden egy Oroszországgal (akkor már Szovjet-Oroszországgal) esetlegesen kirobbanó katonai konfliktusnak volt alárendelve. Ludendorff távirata, amely véleményezi a német külügyminisztérium határrendezési javaslatait, jóval a lengyel etnikai határtól nyugatra jelölt meg pontokat. De a Német Birodalom történelmi határainak a megváltoztatásra sem jelentett akadályt, ha a katonai szempontok úgy akarták. Ludendorff Nyugat-Poroszországot a lengyel Pufferstaattól elválasztó határvonalaként például a Narva folyót jelölte meg, olyan helységeket említve, mint Ostrołęka, Łomża, Osowiec.[34] Ennél délebbre már aligha mehetett volna.

1914 augusztusában a Monarchia csapatai előrenyomultak, s behatoltak orosz területre. Feltehetően már júliusban szüksége volt mind a hadügynek, mind a vezérkarnak, mind a külügynek nagy hirtelen olyan háttértanulmányokra lett szüksége, amelyek közül kiválasztva a legjobbat, bizonyos „agendák", cselekvési tervek bontakoztak ki a három magas szerv előtt. Az agendák a fent vázolt rendezési alaptípusokra épültek, s általában a kérdéshez magas szinten értő diplomaták készítették őket, mint a sokáig varsói főkonzulként működő Ugron István, az akkor még fiatal „lengyel szakértő" diplomata, báró Szilassy Gyula, a Ballhausplatzon akkor már magas beosztásban szolgáló Forgách János, vagy a hosszú minisztériumi szolgálat után berlini nagyköveti rangra emelkedett Szögyény-Marich László. És még sokan mások: galíciai járási főnökök, maguk a korábbi lembergi helytartók közül néhányan, mértékadó lengyel mágnások, ukrán és orosz tapasztalattal rendelkező lengyel értelmiségiek Krakkóból, Tarnopolból, Lembergből.

1914 késő nyarán a háború még annyira kezdeti stádiumban járt, hogy maguk a katonai szakértők sem tudhatták biztosan, mit hoz az 1914-es esztendő. A tervek ennek ellenére osztrák–magyar illetve német győzelem esetére lettek kidolgozva, s többnyire a dualista állameszme volt bennük az irányadó, amely 1867 óta semmit sem változott. Ilyen tervet dolgozott ki az osztrák–magyar közös külügyminiszter, Berchtold megbízásából Leopold von Andrian báró, korábban varsói főkonzul, majd a Monarchia képviselője a német főkormányzóságnál Varsóban. Andrian, aki művészember volt egész életében, költő, a

[34] HHStA. Min. des Äußern. PA. Liasse Krieg 56/a/7. K 1016. Potter Buriánnak, 1918. október 3. Potter moszkvai osztrák–magyar főkonzul másolatban küldte el Burián István közös külügyminiszternek az orosz sajtóban, a Moszkovszkie Vjedomosztyi-ban megjelent levélváltás német fordítását.

háború után a bécsi Burgtheater intendánsa, kihasználva szépírói kvalitásait, ideáltipikus tervet dogozott ki a távolabbi jövőt is megcélozva. A vezérgondolat a Habsburg-hivatástudat kihangsúlyozásától egyetlen betű erejéig sem tért el. „[…] A Monarchia küldetése és létezésének célja abban áll, hogy állami léthez vezesse el azokat a kis népeket, amelyeknek ez földrajzi helyzetükből, továbbá számszerűségükből fakadó gyengeségük miatt nem lehetséges, hogy biztosítva legyenek számukra a nemzeti fejlődés előnyei, azok, amelyek a biztonsággal, a hatalommal és a gazdasági növekedéssel állnak összefüggésben, s azzal, hogy részei lehetnek Európa egyik legnagyobb birodalmának."[35]

Amennyiben sikerülne elfoglalni a Kongresszusi Lengyelországot – írta Andrian –, nem szabadna arra törekedni, hogy az egész szerzeményt a Monarchia területéhez csatolja. A gondolat, hogy ennek az annexiós eljárásnak veszélyei vannak, a lengyelkérdésben folytatott vitákban az egész háborús négy év alatt végigvonul, bizonyítva, hogy Andrian sejtései már a kezdeteknél helyesnek bizonyultak. Andrian javasolta, hogy a szerzeményt osszák két rész–re, s az északi részt engedjék át Németországnak.[36] A javaslat a 19. század egyensúlypolitikájára emlékeztetett: a *már meglévő* megtartása és állandósítása az önmérséklet eszközével.[37] Annak elkerülésére szolgált volna, hogy a len–gyelek ne legyenek túl erősek a Monarchián belül. Mert ha ez így van, akkor – így Andrian – mindenképpen megpróbálnak kiválni a Monarchiából, s kivívják a teljes önállóságot. Abban teljesen biztos az emlékirat-szerző, hogy Németország a maga megszerzett részén sohasem fog tudni olyan körülményeket biztosítani a lengyeleknek, mint a Monarchia.[38] Mindkét birodalom bebizonyította történelme során ennek a tézisnek a helyénvalóságát.

Az a tény, hogy az emlékiratban (alapgondolat formájában) azért felmerül a teljes annexió lehetősége, mutatja, hogy a lengyelkérdés rendezésének alaptí-

---

[35] Haus, Hof- und Staatsarchiv. Min. des Aeussern. Politisches Archiv I. Karton 496. Allgemeines. Geheime Akten. 1839−1868, 1873−1918. Liasse XLVII 1c. Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland. In: Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 [i. m.] (Az irat fénymásolatát Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátus bocsátotta a szerző rendelkezésére.)

[36] Heinz Lemke: Allianz und Rivalität. Die Mittelmächte und Polen im ersten Weltkrieg (Bis zur Februarrevolution). Hermann Böhlaus Nachf. Wien–Köln–Graz 1977. 38. old.

[37] Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 [i. m.] 34. old.

[38] HHStA. Min. des Aeussern. PA. I. Allgemeines. Karton 496. Liasse XLVII 1c. Verschiedene Memoranden.

pusai a háború kitörésének pillanatában már készen álltak.[39] Ezeket a terveket a Bécsi Kongresszus óta alakítgatta folyamatosan. Az informális külpolitika, többek között a lengyel emigráció, de a kormányzati szintű politikusok is a 19. század válságperiódusainak idején: 1848, 1853, 1866, 1870, 1877, 1888 stb. Mint ahogy fentebb említettük, a „lengyel kártya" felhasználása Andrássy terveiben az 1877/78-as orosz–török háború idején is komolyan felmerült, de a terv a nemzetközi politika összefüggéseiben nem volt megvalósítható. A 19. századi tervek a teljes Orosz–Lengyelország megszerzéséről szóltak.

Ami Andriannál megjelenik, az ennek a maximális tervnek, az ausztropolonista megoldásnak megkurtított változata. Egy vegyes modell, amelyben az ausztropolonista megoldás keveredik a germanopolonista megoldással. Az akkori politikai körülmények között mindenképpen merénylet a lengyel nemzeti érdekviszonyok ellen. Mert igaz, hogy az ausztriai konzervatívok, az úgynevezett „stańczykok" számára Ausztria volt fontos, amelyben éltek, a dinasztia volt fontos, amely uralkodott fölöttük, a poroszországi lengyel konzervatívok számára a német császár, az oroszországi úgynevezett „realisták" számára a cár[40], de a végcél, az egységes és szabad Lengyelország megteremtése szöges ellentétben állt az Andrian által javasolt felosztással. Bár ugyanakkor az is igaz, hogy az 1905-ös orosz forradalom után ezeknek a politikai pártoknak egyre kevesebb befolyásuk volt a lengyel népre.[41]

Andrian eltanácsolta a Monarchia külügyi vezetését attól, hogy egy Oroszország teljes legyőzésével végződő világháborút követően annektálja az egész Lengyelországot. „A lengyelek bármilyen politikai árnyalathoz tartozzanak is – ezt az Orosz–Lengyelországban gyűjtött három évnyi megfigyeléseim alapján bizton állíthatom – végcéljukat néhány kevésbé nemzetpárti arisz–tokratától eltekintve abban látják, hogy valamennyi lengyel tartományt független birodalommá egyesítsék. Amennyiben úgy gondolják, hogy ezt a célt a mostani háborúban nem érhetik el, akkor arra fognak törekedni, hogy egy lehető legnagyobb lengyel, vagy lengyelnek vélt tartomány-komplexumot hozzanak létre.

[39] A jelenség teljes 19. századi fejlődési folyamatát ábrázolja: Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2007.

[40] Henryk Wereszycki: Historia polityczna Polski 1864–1918. Zaklad Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1990. „Dla konserwatystów polskich problem był prostszy. Stronnictwa te chciały do końca trwać w lojalności wobec rządów państw, w których działaly. Zatem stańczycy musieli być lojalni wobec cezarza austriackiego, konerwatyści poznańscy wobec cezarza niemeckiego, a realiści wobec cara." 230.

[41] Uo.

Lehetőség szerint az egész Kongresszusi Lengyelországból és az egész Galíciából, amely egy laza államjogi kötelékben egyesül a három felosztó hatalom egyikének keretei között, éspedig azon felosztó hatalomnak a kebelén belül, amely reményeik szerint belátható idő elteltével látszik biztosítani nemzeti területük tejes leszakadását."[42]

Vezető katolikus nagyhatalom

A birodalom vezetésében – függetlenül attól, hogy ki melyik táborhoz tartozott – a lengyel kérdés szorosan összefüggött a katolicizmus kérdésével. Ausztria, mint vezető katolikus hatalom.[43] A külpolitikai elv szintjére emelkedett vallási megközelítés a korabeli külpolitikai doktrínából következett, amely Európát, sőt akkor már a világot, négy csoportba sorolta. A nagyhatalmak, ehhez tartozott Anglia, Oroszország, Németország és Ausztria–Magyarország, döntően képesek befolyásolni a változások irányát. Franciaország nem állt a besorolandók között. Már Aehrenthal ismert frazeológiájában is benne van Franciaország nyílt negligálása, de a korábbi közös külügyminisztereknél is – 1871 óta tulajdonképpen senki sem tekintette Franciaországot igazi nagyhatalomnak. Ezért aztán Franciaország alkotta az egyszemélyes második csoportot (esetleg még Olaszország és Törökország jöhetett volna szóba). A középállamok és a kicsik skatulyáiba sorolták a többi országot, amelyeket a szövetségesi tervezgetések esetében szerepet játszottak ugyan, valójában azonban nem nagyon foglalkoztak velük.[44]

Franciaország kiesésével az első dobozban Ausztria–Magyarország maradt mint az egyedüli vezető katolikus állam (katholische Vormacht). Bécs konzervatív politikai gondolkodói természetesen belső meggyőződésből tartották fontosnak Lengyelország Monarchiához csatolását, de a liberálisok, sőt helyenként még a baloldaliak is szimpatizáltak ezzel az ideológiai tézissel. Az utóbbi kettő természetesen gyakorlati okokból. Az ugyanis világossá vált az elmúlt fél évszázad során, hogy Oroszország milyen sokat profitált abból, hogy az ortodox keresztény vallást összekötötte a politikával. Pár hónapja, hogy véget ért a

[42] HHStA. Min. des Aeussern. PA. I. Allgemeines. Karton 496. Liasse XLVII 1c. Verschiedene Memoranden.
[43] Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt II. rész. In: Trianoni Szemle. II. évfolyam 3. szám. 2010 július–szeptember. 44. old.
[44] Uo.

második Balkán-háború, amely távolabbi kihatásait tekintve orosz sikernek is volt tekinthető, de az oroszok 1878-as berlini kongresszus óta többször bebizonyították, hogy mire képes egy „ortodox katolikus vezető nagyhatalom". A „balkáni keresztények protektora" jelzőjének adaptálása Bécsben irányadó lett a háború elején: Ausztria Lengyelország protektora.

Korántsem volt azonban mindegy, hogy ezt a protektori szerepet Ausztria miképpen játssza el. A feladat nehézségét az jelentette, ami az dualizmus több mint négy évtizede alatt mindig is az egyik fő gondot okozta: az új területi nyereségek integrálásának kérdése. Sőt, már maga az a kérdésfeltevés is megosztotta a politikai táborokat, hogy szükség van-e eg*yáltalán* a birodalom területi bővítésére. Közismert, hogy 1878 kora őszén Bosznia-Hercegovina okkupálása – amely nemzetközi politikailag teljesen rendben volt –milyen földindulásszerű mozgásokat eredményezett a birodalom belpolitikájában.[45]

Három variáns

A diplomaták előtt a lengyel rendezésre irányuló elképzelések három variáns köré csoportosultak. Az első a 19. századi tradíciókon alapuló vegytiszta ausztro-polonista változat volt, amikor az egész kongresszusi Lengyelországot egy a későbbiek során részletesen kidolgozandó terv szerint csatolták volna hozzá a birodalomhoz. A második szerint Lengyelországot megosztották volna Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia között. A harmadik, az ütköző-állam- variáns pedig úgy szólt, hogy meg kell osztani az országot a két szövetséges között úgy, hogy a németek a maguk által birtokolandó lengyel királyságbeli területekhez hozzácsatolják Litvániát, a fehérorosz területeket és Kurlandot, tehát azt az egészségügyi zónát, amely Németországot elválasztotta volna Oroszországtól. Ennek a tervnek egyik alváltozata szerint még Riga is Németország csatlós területéhez tartozott volna. Osztrák–magyar szempontból ezt a tervet övezte a legnagyobb népszerűtlenség. A három lehetőséget mind–amellett nemcsak a diplomaták rajzasztalán, hanem a közvéleményben is nagyon élénk viták közepette tematizálták. A bécsi sajtó[46], de a budapesti is, a harmadik változatot feltétlenül elvetendőnek találta. A problémát az jelentette, hogy a terület az etnikai viszonyokat tekintve nagyon heterogén képet mutatott.

[45] Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt II. rész. […] 45. old.
[46] Neues Wiener Tagblatt, 1914. augusztus 26.

A várható torzsalkodások okán tartani kellett attól, hogy a sovén nemzetiségek belső harcainak csírájából nemzetközi bonyodalmak sora fog kinőni.[47]

1914 augusztusában úgy tűnt, hogy a fenti három megoldás közül Ausztria–Magyarország hatalmi érdekeihez leginkább a második illeszkedne. A terv Oroszország legyőzésének kapcsán két lehetőséggel számolt. Az egyik, a maximális program, azt feltételezte, hogy a háborús vereség hatására Oroszország teljesen összeomlik, és nem marad más együtt, mint Nagy-Oroszország a kisorosz, tehát ukrán területeivel, valamint Szibéria. Az összes terület, beleértve a fehéroroszt is, leválik a cári birodalomról, s azokon a győztesek osztozkodnak. Északon a volt finn főkormányzóság reálunióban egyesül Svédországgal, délen a Kaukázus – tekintettel arra, hogy mohamedán részei vannak – Törökországhoz kerül. A balti területek, a litvánok és a lettek részei lesznek a fent említett német ütközőállamnak, területükön a sajátságos névvel jelölt úgynevezett „minőségi kisebbségek", a lengyel és a német, enklávékat fognak képezni.[48] Maradt volna még két tartomány, Volhínia és Podólia, amelyekkel a bécsi politika úgy számolt, hogy a birodalomnak szüksége van rájuk, mégpedig nemzetiségpolitikai, illetve stratégiai okok miatt. Az egyetlen, amely az akkor már igen heves ukrán nemzetegyesítési érzelmek miatt nagyon nagy kockázatot rejtett magában az az volt, hogy elutasították az önálló ukrán állam létrehozását. Túlságosan nagy vonzerőt gyakorolna ez az államalakulat a Monarchia ukrán nemzetiségére, s ami még veszélyesebb: félő, hogy az önálló Ukrajna melegágya lenne a demokratikus-szocialista fellazításnak.

S hogy miért nem akarták az egész Lengyelországot a Monarchiához csatolni, holott a 19. század folyamán fiktív álmodozások formájában szinte csakis ez a változat élt? Amikor azonban ennek a megvalósulása konkrétummá vált, a Monarchia vezető elitje visszarettent a nagy Lengyelország becsatolásától. Az indok elsősorban a politológiai elméletekből, konkrétan pedig demográfiából táplálkozott, s Metternichhez, a bécsi kongresszushoz vezetett vissza. A történelmi tapasztalat azt a felismerést érlelte meg a birodalmi külpolitikában, hogy az 1815-ös jó döntések mellett végzetes hibát is elkövetett a nagy kancellár, amidőn Itáliával nagy, összefüggő, jövedelemtermelő képességében bár kimagasló, de „népiségében" tarka és instabil területet szerzett meg Ausztria

[47] Haus, Hof- und Staatsarchiv. Min. des Aeussern. Politisches Archiv I. Karton 496. Allgemeines. Geheime Akten. 1839−1868, 1873−1918. Liasse XLVII 1c. Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland.

[48] Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt [i. m.]. II. rész. 45. old.

számára. Ami aztán a 19. század háborúiban (1859, 1866) mérhetetlen veszteséget okozott a Habsburg-háznak, tekintettel arra, hogy a két tarto–mánynak, Lombardiának és Velencének, nem voltak meg a „megfelelően erős ideológiai alapjai", s a válságok kétszer is a szakadék szélére sodorták Ausztriát. Úgy gondolkodtak, hogy most ugyanez a hiba ismétlődhet meg azzal, hogy a Monarchia túl sokat markol egy győztes háború végén.

A második terv Oroszország részleges legyőzésével is számolt, ami után Oroszország lényegében együtt marad hódításainak többségével.[49] De még ebben az esetben is, amidőn Oroszország *csak* a kongresszusi Lengyelországot adja le, több mint 10 millió lengyellel lehetett számolni. A maximális terv estében pedig 23 millió lengyel, ukrán, német, zsidó lakossal. Mindkét esetben szelektálni kellett. Mely részeket kell feltétlenül megszerezni, s melyekről kell feltétlenül lemondani. Az első eshetőségre a legjobb példa az úgynevezett chełmi terület, amelyet a közös külpolitika mindenképpen meg akart tartani. A chełmi terület a napóleoni háborúk során a Varsói Nagyhercegség része lett, majd 1815-ben Oroszországhoz került. Helyszűke miatt nem áll módunkban itt kifejteni a chełmi kérdés lényegét [...][50] Az ellenpélda a litvánok és lengyelek által közösen lakott Suwałki-körzet, amelyről az ott régóta kavargó nemzetiségi torzsalkodások miatt Bécsben eleve lemondtak. De akár *nagyon* legyőzik Oroszországot, akár nem, az mindkét esetben nagy átszervezéseket jelentett volna a birodalom alkotmányos és közigazgatási rendszerében.

Harmadik terv: a Szent István-i birodalomhoz csatolás és „Galícia elengedése"

A politológiai és demográfiai indokok mellett a dualista szerkezet megtartásának elemi igénye volt a harmadik tényező, amely a mellett szólt, hogy *ne* vegyék át az egész Lengyelországot. Akkor pedig két lehetőség kínálkozott, a monarchiának jutó területeket vagy a Szent István-i államterülethez kell csatolni, vagy ha nem, akkor nincs más megoldás: a Lajtán túli birodalomrészhez, Ciszlajtániához. A magyar korona országaihoz történő csatolás – legalábbis jelenlegi ismereteink szerint – 1914-re már lekerült a napirendről. Maradt tehát az utóbbi megoldás, ami viszont magának Ciszlajtániának az átszervezését

[49] U.o.

[50] A kérdésről bővebben: Kindler, Klaus: Die Cholmer Frage 1905-1918. P. Lang (Frankfurt am Main, New York), 1990.

vonta maga után. Ebben az esetben a tervek úgy szóltak, hogy Ciszlajtániát kell két részre osztani, egy „örökös tartományok–cseh korona országai" részre, illetve keleten létre jött volna egy „lengyel–ukrán" komplexum.[51] Az utóbbihoz tartozott volna Galícia, Bukovina, s az oroszoktól elvett két terület, Volhínia és Podólia. S hogy még bonyolultabb legyen, etnikai alapon magát ezt a keleti részt is fel kívánták osztani egy nyugat lengyel és egy keleti ukrán tartományra. Két külön tartományi fővárossal, melyek közül a nyugati részé valószínűleg Krakkó lett volna. A keleti rész tartományi fővárosának kijelölésénél azonban több aggály merült fel. Lemberg nem lehetett abból kiindulva, hogy a városnak akkor még alapvetően lengyel karaktere volt, s sértette volna a lengyelek nemzeti érzékenységét, ha az ukránok oda politikailag „betelepszenek". Második helyen az inkább ukrán jellegű Tarnopol jött szóba, amely viszont túl provinciálisnak tűnt ahhoz, hogy főváros legyen. Egy halom pénzt emésztett volna fel a fővároshoz méltó infrastruktúra kiépítése.

El kell ismerni, ha a tervet a belső egyensúlypolitika megteremtésének szemszögéből nézzük, volt benne némi ráció. Galícia „elengedését" [sic! – G. G:] a főleg német többségű örökös tartományok kötelékéből már régóta sürgetették az osztrák–német nemzeti radikálisok. Úgy, ahogy a magyar politikusok a 19. század második felében a sok szerbnek és bosnyáknak, ők sem örültek a sok szlávnak, még ha azok történetesen lengyelek voltak is, az ukránokat pedig a ciszlajtániai struktúrában kifejezetten káros elemnek tartották. Németek akartak maradni a német Ausztriában. Tisztán látták, hogy a galíciai „Sonderstellung" több évtizedes követelése ezzel a manőverrel véglegesen nyugvópontra jut. Látszólag egy bonyolult trialista kép bontakozik ki előttünk, amikor a fenti tervet tanulmányozzuk.

De az osztrák–magyar államférfiak erre is kitalálták a megoldást. Napvilágra kerültek vélemények arra vonatkozóan is, hogy a keleti országblokknak úgy kell kapcsolódnia a nyugati, ausztriai blokkhoz, mint ahogy Horvátország kapcsolódik Magyarországhoz.[52] Nem nehéz felismerni, hogy ebben az esetben két szubdualizmus jött volna létre a birodalmon belül, s ami a lényeg – sértetlenül megmarad az 1867 óta többé-kevésbé jól működő dualista szerkezet. A bécsi Reichsratban a szlávokkal szemben ez a megoldás maga volt a német elem biztos kétharmados többsége. „A német hegemónia ily módon biztosított, amely annál is inkább fontos, mivel az a ciszlajtániai német elem teljes megelé-

[51] A bécsi levéltár irataiban „erbländisch–bömisch" illetve „polnisch–ruthenisch" néven vannak jelölve.

[52] Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt [i. m.]. II. rész. 47. old.

gedettségét eredményezné, ez pedig a nagy német győzelmek után a Monarchia létkérdése."[53] – olvassuk a tervezetben. A mindmáig labilis osztrák nemzettudat alapproblémája jelent meg ebben az utóbbi gondolatban: ha a németek nem érzik magukat jól az osztrák–magyar dualista államban, Németországot pedig – miután hadisikerei révén az egész Kelet-Európát maga alá gyűrte – nagynak és erősnek látják, akkor törekedni fognak a Német Birodalomhoz való csatlakozásra. Következményeként létrejön az „Anschluss", a dualista birodalom pedig felbomlik.

Kezdeti intézkedések. Tisza a trializmus elszánt ellenfele

Amíg ki nem tört a háború, addig a fenti tervek csak íróasztal-tervek maradtak.[54] A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv tárol olyan értékelő és magyarázó iratokat is, amelyek azt bizonyítják, hogy a külpolitikai és katonai irányítás a biztonságpolitika érdekében időről-időre elővette a terveket, s kalkulációkba bocsátkozott.[55] Hogy mit szabad és mit lehet belőlük megvalósítani, az akkor derült ki, ami szerint a központi hatalmak kezdeti katonai sikereket értek el. Eleinte, augusztus első napjaiban a hadviselő felek még csak kiáltványokban próbálták megnyerni maguknak a lengyel lakosság szimpátiáját. „Oroszország összes lakói, akik szövetséges hadseregeink győzelme következtében a mi oltalmunk alá kerülnek, igazságot és emberséget remélhetnek tőlünk."[56] – szólt a Monarchia kiáltványa a lengyel néphez. De az oroszok sem akartak lemaradni az ígérgető propagandában: „A lengyel nemzet egyesüljön egy testté az orosz cár jogara alatt."[57] Továbbá ígérgető frázisok olyan kifejezésekkel, mint szabad vallás, nyelv, önkormányzat … ; csupa olyan jótétemény, amit az oroszok már mintegy nyolcvan éve egyáltalán nem biztosítottak a lengyel alattvalóknak. Az

[53] Haus, Hof- und Staatsarchiv. Min. des Aeussern. Politisches Archiv I. Karton 496. Allgemeines. Geheime Akten. 1839−1868, 1873−1918. Liasse XLVII 1c. Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland.

[54] Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt [i. m.]. II. rész. 45. old.

[55] Tefner Zoltán szóbeli közlése –2020.

[56] Zbiór dokumentów dotyczacych sprawy polskiej, sierpen – 1914. styczen 1915. Szwajcarya 1915. 61. old. Idézi: Szokolay Katalin: Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 14. old.

[57] Kumaniecki Władysław K.: Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania Państwa Polskiego. Warszawa–Kraków, 1920. 28-29. old. In: Szokolay [i. m.] 15. old.

osztrák kiáltványban egyáltalán nem, az oroszban csak nagyon nagy általánosságban fogalmazódott meg Lengyelország egyesítése. Az osztrák–magyar kiáltvány egyelőre nem akart egyéb célt elérni, minthogy biztosítsa a lengyel hátország jó hangulatát, hogy előkészítse az elfoglalt területek gazdasági kiaknázását, s hogy elfeledtesse a lengyel lakossággal az addigi nemzeti elnyo–más szörnyűségeit.[58]

Ahogy fentebb írva van, a Monarchia csapatai 1914. augusztus 9-én átlépték az orosz határt, s mélyen bevonultak lublini területre. Frigyes főherceg augusztus 10-én tárgyalásokat folytatott a német hadsereg-főparancsnoksággal a megszállás alá kerülő orosz területek közigazgatásának megszervezéséről. Az övezet katonai parancsnokának Collard tábornokot nevezték ki, a polgári ügyek intézésének vezetését pedig Galícia egykori osztrák helytartója Michał Bobrzyński vette át.[59] Miközben a bécsi és a budapesti főhivatalokban és magas politikai körökben a fentiekben vázolt, a lengyel önálló államiság megcsonkításáról szóló terveket (is) fontolgatták, a galíciai lengyel politikusok, főleg a konzervatívok, egyértelművé tették szándékukat, hogy az egész Lengyel Királyságot a Monarchiához akarják csatolni, tehát hogy a trializmus talaján állnak. Megalakult Krakkóban a Nemzeti Főbizottság, amely majdnem az összes galíciai pártot összefogta, s támogatta a tervet.

De ellene is felsorakoztak a dualizmus meglévő rendszerének fenntartásában érdekelt erők, amelyek elvetették a trializmust. A terv első írásos változata, egy kiáltvány, amelynek aláírására Ferenc József hajlandó is lett volna, Tisza István heves ellenállásán bukott meg. „Ha a mindenható Isten győzelemmel ajándékozza meg szövetséges hadseregeinket, akkor az Önök országa elszakíthatatlan részévé válik birodalmam országainak oly módon, hogy honfitársaik által lakott országommal egységes Lengyel Királyságot fog alkotni, amelynek irányítását, az egész Monarchia legfelsőbb érdekeinek és szükségleteinek figyelembevételével a Varsói Szejmnek felelős nemzeti kormányra bízom […].”[60]

Tisza érveit Bobrzyńskival szemben egy a Ballhausplatzon 1914. augusztus 20-án rendezett értekezleten fejtette ki, amelyen Stürgkh osztrák miniszterelnök és a házigazda, Leopold Berchtold közös külügyminiszter is részt vett. Tisza óvatosan közelítette meg az orosz–lengyel területek átvételének kérdését,

[58] Szokolay [i. m.] 15. old.

[59] Uo. 21. old.

[60] Uo. 30. old. A kiáltványt Bobrzyński illetve a pénzügyminiszterként működő, ugyancsak konzervatív lengyel politikus, Leon Biliński szövegezte meg.

hivatkozva arra, hogy nagyon a háború elején vannak, s ezért korántsem garantálható, hogy az oroszok elvesztik, illetve „nagyon" elvesztik a háborút. Ebben az esetben a felbiztatott lengyel lakosság számára nagy csalódás lenne, ha a Monarchia nem tudná beváltani ígéretét. Tisza kifejtette, hogy „ […] nem lehet belemenni abba, hogy Oroszországgal versenyezzenek a lengyelek kegyeiért."[61] Majd tovább folytatta a gondolatmenetet, s kijelentette, hogy a trializmus csak akkor kívánatos, ha „[…] ezáltal a Monarchia jelen állapota és összetartozása nem lazul meg és biztosak lehetünk abban, hogy az orosz–lengyelországi államfenntartó elemek is ilyen értelemben tevékenykednek, és ezek készek a centrifugális tendenciák megakadályozására."[62]

Mind a fent bemutatott tervezet, mind Tisza viselkedése a lengyelekkel szemben azt mutatja, hogy a magyar dualista politika szemben állt az önálló Lengyelország megszületésével. Évezredes lengyel–magyar barátság ide vagy oda, Tisza, és a hozzá tartozó politikai csoport nagyon népszerűtlenné vált a lengyelek körében. Tisza és követői részéről ezt a magatartást természetesen ma sem lehet érzelmi elhatárolódásnak tekinteni. A lengyel nemzet jövője iránt ebben a kényes helyzetben is felelősséget éreztek, csupán Galícia elvesztésének lehetősége izgatta őket. Tisza Burián Istvánnak írt egyik levelében egyértelműen kifejtette ezeket az aggodalmakat. Azt – akkor még – teljesen egyértelműnek tekintette, hogy győztes háború esetén Orosz–Lengyelország a Monarchiához kerül, csupán az volt a kérdés, hogy Galíciával együtt alakul meg, vagy a nélkül. Az utóbbi esetben Galícia maradt volna osztrák tartomány azzal a veszéllyel, hogy az idők során „kikívánkozik" a monarchiából. „De addig is a galíciai lengyelség, amely eddig centripetális erő, s az osztrák kormányzat támasza volt, kifelé vergáló ellenséges elemmé válik."[63] – írta barátjának, Burián Istvánnak 1814. augusztus 11-én. A másik eshetőség pedig, hogy Galíciát azonnal Lengyelországgal egyesítik, a trializmussal volt azonos, s egy magyar politikus számára még kevésbé volt kívánatos.

Tisza mindezek alapján az Ausztriához való csatolást tartotta *inkább* jónak, nagy vonalakban azt a kettős szubdualista tervet, amit a fentiekben ismertettünk. Bár ezzel szemben is hangoztatta fenntartásait. A fenti tervezetnek a szövegében található egy olyan szövegrész, amelyben a szerző a lengyelek megbízhatatlanságára utal, abban az esetben, ha a trializmus keretei közé kerül-

[61] Uo. 35. old.

[62] HHStA. PA. Liasse Krieg 11/a. Aufzeichnungen über Besprechungen der beiden Ministerpräsidenten am 20. August 1914. In: Szokolay [i. m.] 34. old.

[63] Tisza Buriánnak, 1914. augusztus 11. In: Tisza István összes munkái. Levelek. 1914. Budapest, MTA. 61-64. old. Idézi: Szokolay [i. m.] 36. old.

nének, de akkor is, ha beépülnének a ciszlajtániai államkeretbe. „ […] én magam, aki a lengyel lelket több éve figyeli, teljesen függetlenül attól, hogy melyik felosztási területet nézzük, nyomatékosan hangsúlyozzam, hogy […] a lengyel nemzet bármelyik rétegének tudatában a legmesszebbre kiterjesztett autonómia is csak *átmeneti képződmény* lehet, amely a körülményekben bekövetkező első kedvező fordulat alkalmával átfordul egy teljesen önálló Lengyelország létrehozásába, amely valamennyi lengyel nemzeti eszményképe."[64] Aggályos tehát több mint húszmillió lengyel abból a szempontból, hogy nem lesz bennük belátás a Monarchia hivatását illetően. A jelentős számú lengyel óhatatlanul is befolyást gyakorolna a Monarchia külpolitikájának intézésére, ami által nem az erő, hanem a gyengeség forrásai lennének. Nem fogják majd magukat alávetni a monarchián belüli függőségi rendszernek, „amelyben az osztrák és a magyar uralkodó osztályok játsszák a prímhegedűt."[65]

Tisza másik érve a birodalom osztrák részében kialakult egyébként is sérülékeny nemzetiségi egyensúly megbomlását is érintette: ha Galícia és Bukovina egy másik országcsoport tagja lesz, akkor a németség elveszti Ausztrián belül a lengyeleket a többi szlávval, a csehekkel és a délszlávokkal szemben. A lengyel-ukrán országblokk egy erős szláv állam lenne, a másikat pedig „[…] delejtű nélkül rángatnák ide-oda a különböző extrém irányzatok, amelyek között nincs már egybekötő kapocs, csak a magyargyűlölet."[66] S még egy fontos mondat Tiszától: „[…] a Monarchia politikai színvonalának és akcióképességének fenntartása szempontjából [fontos], hogy a magyar nemzetnek megmaradjon a Monarchia külügyeinek intézésére gyakorolt irányadó befolyása, amelyet 1867-től napjainkig, kevés kivétellel, mindig másik állam sokkal inferiorisabb politikai tényezőinek magasabb és helyesebb szempontok szerinti irányítására, a Monarchia nagyhatalmi állásának előnyeire gyakorolt."[67] Márpedig még az is kétségesnek tűnt, hogy az Ausztriához való csatolás után megmarad-e ez a magyar szupremácia.

[64] HHStA. Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland

[65] Szokolay [i. m.] 37. old.

[66] Tisza Buriánnak, 1914. augusztus 11. In: Tisza István összes munkái. Levelek. 1914. Budapest, MTA. 61-64. old. Idézi: Szokolay [i. m.] 37. old.

[67] Tisza Buriánnak, 1914. augusztus 11. In: Tisza István összes munkái. Levelek. 1914. Budapest, MTA. 61-64. old. Idézi: Szokolay [i. m.] 38. old.

Katonai helyzet 1915-ben s a lengyelpolitika kihívásai a német és osztrák–magyar diplomáciát érintően

Persze nagyon sok minden a német szövetséges katonai sikereitől, s úgy általában a hadi helyzet alakulásától is függött. A Monarchia csapatainak kezdeti sikerei után később az oroszok vették át a kezdeményezést, s benyomultak Galíciába, elfoglalták a tartományi fővárost, Lemberget, majd átlépték a Kárpátokat, s a Mármarossziget, Ungvár, Krakkó vonalig jutottak. A monarchiát a németeknek kellett kisegíteni. A német hadvezetőség a nyugati fronton védelemre rendezkedett be, s ez lehetővé tette a súlypontáthelyezést a keleti frontra. Az 1915-ös év nagy sikerei ennek a stratégiának voltak köszönhetők.[68] A gorlicei áttöréssel kezdődő offenzíva 1915 szeptemberére azt eredményezte, hogy a front a Kőrösmező-Luck-Baranovici-Dvinszk-Riga vonalig tolódott ki, mélyen az ukrán, sőt a belorusz és lett nemzetiségi övezetekbe.[69] Július 7-én elfoglalták Lublint – s mint említettük –, augusztus 5-én Varsót.[70] Nagy lengyel területek kerültek a központi hatalmak megszállása alá.

A németek minden osztrák kudarc ellenére óvatosan kezelték a megszállt lengyel területek kérdését, s nem léptek fel az erősebb és sikeresebb szövetséges szerepében. Az 1914. augusztusi kezdeti szakaszban még nem is került előtérbe semmilyen terv megvalósítása. A háború folyt, Oroszország harcolt, s nagyon messze volt még a háború utáni rendezés. Bár a németek arroganciájának első jelei már ekkor kezdtek megmutatkozni. Szóba került a megszállt területek katonai és polgári igazgatásának megszervezése. Mivel az osztrák–magyar vezetés számolt az egész orosz–lengyelországi hódítás megszerzésével, megtette első intézkedéseit arra vonatkozóan, hogy osztrák–magyar hivatalnokok vegyék át a közigazgatást a németek által megszállt területeken is.[71] A német válasz 1914. augusztus 20-án – Jagow államtitkár távirati jegyzéke – váratlanul érte a bécsi kormányköröket. (Tisza és a dualizmust pártoló körök legnagyobb örömére.) Jagow kilátásba helyezte ugyan, hogy a német kormány a háború után kész tárgyalni a lengyel rendezésről, de elzárkózott attól, hogy a németek által elfoglalt területeken a közigazgatást osztrák hatósági emberek vegyék át. Mindenesetre az élet ment tovább, s már ebben az első fázisban meg kellett

[68] Szokolay [i. m.] 20. old.

[69] Galántai József: Az első világháború. Gondolat, Budapest, 1980. 257. old.

[70] Galántai [i. m.] 256. old.

[71] Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt [i. m.]. II. rész. 50–51. old.

szervezni mind a katonai mind a polgári közigazgatást. Nem volt mit tenni, megvonták a német és az osztrák–magyar megszállási övezet határát. A vonal a Pilica folyót, a Visztula egyik baloldali mellékfolyóját követte Tomaszów-ot és Dęblint érinve, s Chełmtől északra érte el a Lengyel Királyság határát. Tulajdonképpen egy vízszintes vonal mentén kettévágta az egész Kongresszusi Lengyelországot. Az osztrák–magyar megszállási övezet székhelye Lublin lett, ahol a katonai kormányzóság is működött.

Az 1915-ös nagy offenzíva eredményeként már komolyabban kezdtek foglalkozni a lengyel állam létrehozásával mind a bécsi vezető kormánykörök, mind a lengyelek. Az egy évvel korábban elvetélt kiáltvány-tervezet átfogalmazását tűzték napirendre. A Reichsrat lengyel klubjának képviselői – négy nappal Varsó németek által történt bevétele után – augusztus 5 értekezletet hívtak össze, amelyen elfogadták a trialista lengyel megoldást, s felterjesztették az uralkodóhoz. A tervezet a „Galíciához csatolt osztatlan királyságról" beszélt, amely a Habsburg-monarchiához tartozik. Bár a kiáltványt végül nem hirdették ki, a nagy sajtónyilvánosság előtt lezajlott képviselői ülés hírére a német politika és a sajtó hevesen reagált. Figyelmeztették Ausztria–Magyarországot, hogy a nagy győzelmeket a németek vívták ki, Varsót is ők foglalták el, ezért méltánytalan lenne, ha Lengyelország a Monarchia kezére kerülne.

Burián lengyelpolitikai kísérletei. A német dominancia felerősödése

Az 1915-ös év elején közben változás következett be a Monarchia külügyeinek élén, Leopold Berchtold helyett Tisza barátja és bizalmasa, Burián István került, aki az év nyarán érintkezésbe lépett a német kormánnyal a lengyel ügyben. A magyar szempontból elfogadható szubdualista tervezetet vitte magával a németeknek. (Mellesleg amelyet Stürgkh osztrák miniszterelnök dolgozott ki.[72]) A szövegben olyan megoldás jelent meg, amely túl sok volt a németeknek és túl kevés a lengyeleknek.[73] Egykamarás országgyűlés Varsóban (szejm), ennek hatásköre csak azokra az ügyekre terjed ki, amelyek nem tartoznak a Reichsrat

[72] HHStA. PA. Protokoll des zu Wien am Oktober 1915 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten. „Grundzüge der verfassungs- und verwaltungspolitischen Einrichtung des künftigen Königreiches Polen"

[73] Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt III. rész. In: Trianoni Szemle II. évfolyam 4. szám. 6. old.

hatáskörébe. Nincs tehát önálló lengyel hadügy, költségvetés, külpolitika. Van ugyan lengyel király – a 19. század ausztro-polonista tervezeteiben mindenütt ott volt a lengyel király egy Habsburg-szekundogenitura személyében – a végrehajtó hatalmat Varsóban azonban egy az uralkodó által kinevezendő *főhelytartó* képviselné. A végrehajtó hatalom tehát a ciszlajtániai kormány kezében maradna, amelynek lenne egy lengyelügyi minisztere, ugyanúgy, ahogy az a 19. században is szokásban volt, amikor ott közhasználatú nevén nevezve egy „Galícia-ügyi miniszter" tevékenykedett, mint ahogy a dualizmus évtizedeiben Lembergben is helytartó állt a végrehajtó hatalom élén. Lényeges elemként bevették Galícia nemzetiségi alapú kettéosztását is egy nyugati lengyel és egy keleti ukrán részre.[74]

Eleinte Bethmann-Hollweg lavírozott Buriánnal és a lengyelekkel szemben is. A német kormány nem adott világos választ arra a kérdésre, hogy mi az álláspontjuk a rendezésre vonatkozóan. Az sem hangzott el, hogy Németországnak igénye van az ország teljes bekebelezésére, de az sem, hogy mit tartanak a Bécsben folyó tervezgetésekről. 1915 nyarán a németek felsőbbségi tudata azonban már megjelent a lengyel kérdésben. 1915-ben a megszállt lengyel területeken megalakították a német és az osztrák–magyar katonai főkormányzóságokat egy német és egy osztrák–magyar tábornokkal az élen. (A Monarchia által korábban javasolt terv, hogy a megszállt területeken osztrák–magyar közigazgatást vezessenek be, a németek ellenállásán megfeneklett.) A két főkormányzóság határa nagyjából a megszállási övezetek határa lett. Az északi német főkormányzója egy német vezérezredes, Hans Hartwig von Beseler lett, a déli, osztrák–magyar övezetben először Collard, majd Diller, 1916-tól Krakkó korábbi erődparancsnoka Karl von Kuk táborszernagy. A tárgyalások már jóval korábban, 1915. január 9-én megkezdődtek, de a végleges pecsét a megállapodás szövegére az év végén került. Az 1915. december 24-i tescheni megegyezés Falkenhayn német tábornok illetve Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök között lényegében a háború végéig maradt érvényben.

Ahogy várni lehetett, a kialakult helyzet a németek számára lett kedvező. Minden nagy ipari központ az ő kezükre került, s a lakosság számát illetően is nagy aránytalanság állt fenn, a német részen több mint 6 és fél millió, az osztrák részen ennek kicsivel több, mint a fele, 3 és fél millió lengyel élt. A német lavírozó politikát jól szemlélteti, hogy a fent említett Andrian bárónak, aki Posenben megbízottként a német vezérkarral folyó tárgyalásokat vezette, a német tábornokok, Hindenburg és Ludendorff úgy nyilatkoztak, hogy a kialakult

[74] Uo.

helyzet csupán átmeneti jellegű. „[…] Hindenburg úr bizonygatni kezdte, hogy ő csupán a katonai szempontokat veszi tekintetbe, s hogy ő maga a legkevésbé sem tart igényt arra, hogy a lengyel területek tartósan birtokukban legyenek”[75] – olvassuk Andriannak a tárgyalásokról készített jelentésében.

Bár a lavírozás mögött már sejteni lehetett, hogy a németek a jövőben nem adják könnyen elért pozícióikat. Erre utaltak a német kancellár és Burián 1915-ös november 11-i találkozójának tapasztalatai is. Itt Bethmann-Hollweg szájából olyan homályos kijelentések hangzottak el, hogy a háború utáni Lengyelországnak „mindkét császársággal gazdasági unióban kell lennie”, meg hogy „[…] Németország közvéleménye nem tud megbékélni azzal a gondolattal, hogy Ausztria–Magyarország a háborúból jelentős területi megnövekedéssel kerül majd ki, míg Németországnak legfeljebb egy kis határkiigazítással kell beérnie és nem lehetetlen, hogy ezek a vélemények befolyásolják majd a német kormány álláspontját.”[76] A lavírozó politika egyik fontos taktikai eleme, hogy az ellenérdekű felet bizonytalanságban tartsa. Az 1915-ös nyár tele volt ilyen bizonytalanságokkal és ellentmondásokkal.[77]

A németek akkor már a Mitteleuropa-terv változatait forgatták a fejükben, s annak integráns részét, a német–osztrák–magyar–lengyel stb. vámuniót.[78] 1915 nyarán egy olyan német ötlet is elhangzott – erősen kétséges, vajon tényleg komolyan gondolták-e –, miszerint Németország belemenne egy olyan megoldásba, hogy az egész Lengyelországot csatolják a Monarchiához, cserébe Ausztria–Magyarország lépjen be az általuk javasolt vámunióba. De ebbe a sorozatba lehetne állítani Tschirsky bécsi német nagykövet ama célzásait egy félhivatalos beszélgetésen, hogy a lengyel kérdést az oroszokkal kötendő különbéke útján lehetne gyökeresen megoldani.[79] Ez a megoldás a legkegyetlenebb merénylet lett volna maga a lengyel nemzet ellen, még annál is nagyobb, mint az ország újbóli felosztása a két központi hatalom között. Amire a dolgok akkori állása szerint ugyancsak volt bizonyos esély.

---

[75] HHStA. PA I. Krieg 11/a. Prokoll der Kommisionsverhandlungen in Posen. 1915. január 11. In: Szokolay [i. m.] 56. old.

[76] Conze, Werner: Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg. Köln–Graz, 1958. 143–144. old.

[77] Tefner, Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt III. rész [i. m.] 7. old.

[78] Tefner Zoltán szóbeli közlése – 2021.

[79] Conze [i. m.] 80. old. In: Szokolay [i. m.] 86. old.

Tárgyalni és felülkerekedni az ausztropolonista megoldáson. A német világuralmi törekvések felerősödése

1915-ben – számtalan egyeztetés után – tárgyalások folytak a lengyelkérdésről részben Berlinben, részben Bécsben. Az 1915. novemberi tárgyaláson Burián azt hallhatta, hogy a lengyel kérdés megoldására két lehetőség kínálkozik, az egyik az önálló Lengyelország (nyilvánvalóan a német bábállam formájában, mert másfajta önállóságot a német kancellár későbbi memoárjai szerint[80] eleve „kivihetetlennek" tartott), vagy pedig az újabb felosztás.[81] Bethmann-Hollweg az esetleges trialista (!) megoldást feltételekhez kötötte. Mindenek előtt valamiféle osztrák–magyar garanciát szeretett volna kapni arra vonatkozóan, hogy a „lengyel elem Ausztriában ne kerekedjen felül". Nyilvánvaló volt, hogy ezt a garanciát senki közös külügyminisztere nem tudta volna látatlanban megígérni. Burián ezek után nyíltan tette fel a kérdést: Németország milyen [más] feltételek mellett lenne hajlandó támogatni Lengyelországnak Ausztria-Magyarországgal történő egyesítését. Bethmann-Hollweg ködösítő válasza úgy hangzott, hogy a kérdésre csupán akadémikus választ tud adni, határozott válasza nincs arra vonatkozóan, hogy Németország le tud-e mondani minden keleti területszerzéséről, amennyiben a háború befejeződése után nyugaton nem fog területnyereséghez jutni.[82] A tervezett vámunió kérdéséről folytatott eszmecsere időben egy hosszú szakaszt vett el a tárgyalásokból. Burián a küszöbön álló magyarországi választásokra célzott, amikor azt mondta, hogy ez nehezen fog menni. A Németországgal való vámközösség a magyar társadalomban régi sebeket szakított volna fel, amelynek történelmi előzményei voltak.

A tárgyalások másnapján, november 1-jén a német kancellár valamivel gyakorlatiasabban nyilatkozott a német feltételekről. Csupán bizonyos határkorrekciókat emlegetett, amely Németország szempontjából csak stratégiailag lehetnek fontosak. Itt még – számolva azzal, hogy Oroszországot nem sikerül nagyon megverni, s az talpon marad – a litvániai és a kurlandi területszerzésekről is óvatosan nyilatkozott, mondván, hogy Litvánia és Lettország német bekebelezése esetlegesen állandósíthatja az orosz revans-törekvéseket. Teljes visszautasításra találkozott az osztrák–magyar külügyminiszter részéről az a

[80] Bethmann-Hollweg, Theobald: Betrachtungen zum Weltkriege [i. m.].

[81] HHStA. Botschaft Berlin. Separat Akten VI/c-VII/2. 1915-1918. Sep.Fz. VI/c (Geheimfaszikel Polen) 1915–1918. Besprechung Baron Buriáns mit dem Reichskanzler Geheim. Mittwoch Vormittag (10. Nov. 1915)

[82] Uo.

javaslata, hogy Németország megkapja a felső-sziléziai szénmedencét. Tehát a Dąbrowa-völgyet, amelyben Lengyelország legnagyobb szénlelőhelye feküdt. (A későbbiekben ez a német igény már egyáltalán nem képezte vita tárgyát.)

A tárgyalásokon jelen lévő Gottlieb von Jagow német külügyi államtitkár révén került a vita középpontjába az Osztrák–Magyar Monarchia legfontosabb belügyi problémája, a nemzetek közötti egyensúly kérdése, mint ami Lengyelországnak a Monarchiához való csatlakozása ellen szóló körülmény. Hogyan lehet megakadályozni, hogy a német elem hátrányba kerüljön a szláv elemmel szemben? Akarják-e ezt a magyarok is? Vajon nem kerülnek-e túlsúlyba az alkotmányos szervekben, jelesül a szűkebb Reichsratban és a delegációkban? Burián igyekezett megnyugtatni a két német államférfit, mondván, hogy a németek németek maradnak, még akkor is, ha történetesen „osztrákok szeretnének maradni" [sic! – G. G.]. Jagow általánosságban is felvetette a hozzácsatolás nehézségét azzal a kérdéssel, hogy vajon Magyarország mennyire tudja megemészteni a több mint tíz millió lengyelt, tekintettel arra a történeti tapasztalatra, hogy Magyarország mindig is ódzkodott attól, hogy szerbeket vegyen fel a Szent István-i államba. Burián megnyugtatónak szánt válasza minden bizonnyal nem nyugtatta meg a német tárgyalófelet.

Burián diplomáciájának veresége a lengyel rendezésben a németek diplomáciájával szemben

Olyannyira nem, hogy három hónappal a tárgyalások után maga Burián is szükségesnek érezte azok tartalmi összefoglalását. A két tárgyalófél közötti feszült viszony tükröződik vissza az irat hangvételében is, amely nem mentes bizonyos burkolt szemrehányástól sem, hogy nem sikerült megegyezni abban, amit a németek a háború elején – ha hallgatólagosan is – de végül mégiscsak elfogadtak. „Ön bizonyára nem követi figyelmesen a lengyel körülményeket és a gondolkodásuk fejlődését, […] Nincs ott semmiféle status quo, amit változatlanul meg lehetne őrizni és a későbbi döntések számára konzerválni lehetne. Még az ottani lakosság hangulata is nagyon megváltozott az oroszok távozása után. Emlékeztetni szeretném arra a korábban még meglévő, de mostanra már egyre inkább múló félelemre attól, hogy az oroszok visszajönnek, s arra, hogy egyre intenzívebben foglalkoztatja őket Lengyelország jövőjének kérdése, hogy ha nem is

mindenkinél, de általánosságban erősödik annak megértése, hogy milyen veszélyek fenyegetnek egy magára hagyott független Lengyelországot."[83]

Burián megpróbálta a német kancellár előtt fellebbenteni annak a veszélyét, hogy mi lesz, ha a lengyelek saját kezükbe akarják venni sorsuk intézését. A katonai közigazgatás nem tudja megoldani ezt a problémát, annál inkább nem, miután nekik olyan intézkedéseket kell hozni, ami a háborús utánpótlást biztosítja. A lakosságnak más kívánságai és félelmei vannak. Miután a főkormányzóságokban a hatóság a szükséges szolgálati előírások szerint működik, az az idő előre haladtával inkább zavaró, mintsem a rend fenntartására irányuló lehet. Summa summarum, a lengyeleknek valamiféle állam kell, amelyben ők válnak főszereplővé, valamilyen szinten a kezükbe vehetik a sorsukat.

Természetesen a németek előtt Burián nyitott kapukat döngetett, hiszen a lengyel területek, mint utánpótlási bázis, ugyanolyan jelentőséggel bírtak. Mindenekelőtt azon okból, hogy nem mondhattak le a sorozásokról, hiszen a frontok egyre növekvő igényét az „emberanyagra" a lengyel társadalom hadra fogható része ugyancsak jól ki tudta volna elégíteni. Csak éppen eltért a német nézőpont az osztrákétól, hiszen egy német bábállamban az a bázis, amit Lengyelország jelentett, teljes egészében a németek rendelkezésére állt volna. Ugyanakkor a bécsi levéltári jelentések százait őrzi azokról az esetekről is, amikor mind a német, mind az osztrák hatóságok nem a legbarátságosabb módszereket alkalmazták a helybéli lakossággal történő hivatali érintkezésben. Egy kiragadott példa: Paliczka ezredes, a wierzbniki kerületi parancsnok jelentésében az ottani lakosság elkeseredettségét írja le. „A parasztok sírva könyörögnek gabonaeladásért, mert éheznek. [Az osztrák–magyar hatóságok időnkét elrendelték a gabona eladását a lakosságnak, de a front egyre növekvő szükségletei miatt 1916 végére ezek az eladások egyre ritkultak [kiemelés tőlem – G. G.] […]. A majorságok általában arra kényszerülnek, hogy a cséplést ne a gőzgépekkel végezzék, hogy az embereket ne csalogassa oda a gépek zakatolása. […] az elrendelt gabona- és élőállat beszolgáltatás keltette fenyegető éhínség forradalommal fenyeget, s azt a szót, hogy »forradalom« egyre gyakrabban hallani."[84] S valóban, a helyzetről már 1914 vége óta sem volt elmondható, hogy rózsás;

[83] HHStA. Botschaft Berlin. Separat Akten VI/c-VII/2. 1915-1918. Sep.Fz. VI/c (Geheimfaszikel Polen) 1915–1918. Abschrift eines Privatschreibens an den kaiserlich deutschen Reichskanzler Hernn von Bethmann-Hollweg, de dato Wien, 25. Februar 1916.

[84] HHStA. PA. I. Liasse Krieg 56/2 Allgemeine Stimmung in Polen. 1916 November–1917. Oktober. Paliczka ezredes von Kuk táborszernagynak, 1916. október 3.

a bevonuló k. u. k.-csapatokat eleinte nagy örömmel fogadták, a későbbiek során azonban ez a lelkesedés alábbhagyott.

Nem tarjuk szükségesnek a közös külügyminiszter szemrehányásainak és figyelmeztetéseinek teljes listáját e helyütt közölni, de le kell szögeznünk, az 1916-os év első hónapjaiban megfigyelhető egy észrevehető elhidegülés a szövetségi viszonyban. Az osztrák–magyar közös külügyminisztérium többszöri megkeresését válasz nélkül hagyták. A nyílt színvallás április 14-én következett be, amikor Bethmann-Hollweg hivatalosan is közölte osztrák kollégájával, hogy a német kormány nem kívánja figyelembe venni az ausztro-polonista megoldást. Hanem hogy az egész Lengyelországra tart igényt.[85]

Az igazi változás a két szövetséges viszonyában 1916 nyarán következett be. Olaszország hadba lépése, s az olasz front megnyitása a keleti osztrák–magyar erők meggyengülését eredményezte. Bruszilov július eleji offenzívája ezen a felismerésen alapult. Az oroszok a pinszki kiszögeléstől Bukovináig húzódó fronton elsöprő támadást intéztek az osztrák–magyar front ellen86, s nagy területeket foglaltak el mintegy 60–120 kilométer mélységben a Stanislau–Körösmező-vonalig. Ausztria–Magyarországot megsemmisítő vereség érte, hatszázezer katonájába került a Bruszilov-offenzíva. A vereséget háború végéig sem sikerült kihevernie. A németek szemében a Monarchia nemcsak katonailag, hanem politikailag is még inkább leértékelődött. A korábban Bécsben kidolgozott alternatívák egy jó időre elvesztették aktualitásukat.

Irodalom

Bethmann-Hollweg, Theobald (1921): Betrachtungen zum Weltkriege. Berlin.

von Bresnitz Sydačoff, P. E. (1899): Die Polen und die Mission des Polenclubs im österreichischen Reichsrathe. Von einem polnischen Staatsmanne. Berlin, Leipzig.

Clausewitz, Carl von (1917): A háborúról. Clausewitz Károly tábornok hátrahagyott műve: 2. kiadás. Fordító: Hazai Samu. Athenaeum, Budapest. 439–444 old.

Conze, Werner (1958): Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg. Köln–Graz.

Galántai József (1980): Az első világháború. Gondolat, Budapest.

Gecse, Géza (2022): Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.

[85] Szokolay [i. m.] 91. old.

[86] Galántai [i. m.] 298–300. old.

Haus, Hof- und Staatsarchiv (2022): Min. des Aeussern. Politisches Archiv I. Karton 496. Allgemeines. Geheime Akten. 1839−1868, 1873−1918. Liasse XLVII 1c. Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland. In: Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 [i. m.] (Az irat fénymásolatát Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátus bocsátotta a szerző rendelkezésére.)

Kindler, Klaus (1990): Die Cholmer Frage 1905-1918. P. Lang (Frankfurt am Main, New York).

Kovács, István (2006): Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Kumaniecki, Władysław K. (1920): Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania Państwa Polskiego. Warszawa–Kraków.

Lemke, Heinz (1977): Allianz und Rivalität. Die Mittelmächte und Polen im ersten Weltkrieg (Bis zur Februarrevolution). Hermann Böhlaus Nachf. Wien–Köln–Graz.

Neues Wiener Tagblatt, 1914. augusztus 26.

Simai, János (1962): Galícia az abszolutizmus és az autonómia korában (1848–1873). Bölcsészdoktori Disszertáció az ELTE Bölcsészettudományi Karán. Kézirat.

Tefner Zoltán (2000): A többségben élő kisebbségi nemzet. In: Valóság, 2000. november. XVIII.

Tefner Zoltán (2004): Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés. In: Valóság, 2004 augusztus. XLVII.

Tefner Zoltán (2007): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Tefner, Zoltán (2010): A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt. I. rész. In: Trianoni Szemle, II.

Tefner Zoltán (2022): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Wereszycki, Henryk (1990): Historia polityczna Polski 1864–1918. Zaklad Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

Zbiór dokumentów dotyczacych sprawy polskiej sierpen 1914 r. – styczen 1915 r. Szwajcarya 1915. Idézi: Szokolay, Katalin (1967): Az oszták–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Trianonról és az önreflexió szükségességéről. Töprengések Makkai Sándor gondolatai kapcsán

Gábor Ujváry

Makkai Sándor csaknem száz esztendeje született – sajnos szinte teljesen elfeledett – nagyívű esszéje, a *Magunk revíziója* késztet arra, hogy ne csak az önsajnálat hangján fejtsem ki véleményemet a több mint száz éve a legnagyobb magyar történelmi traumának tartott trianoni békeszerződésről, annak összetett problémarendszeréről.

Az erdélyi református egyházkerület püspökeként és jeles szépíróként is ismert Makkai 1931-ben a romániai magyar kisebbség legfontosabb feladatait vázolva tett olyan általános megállapításokat, amelyek azóta sem veszítettek érvényességükből. Amikor „nemzeti öntudatunk gyökeres revízióját" sürgette, „a világomlásból éppen reánk szakadt" tényekről kijelentette: azok „annyira alapjaiból rázták meg egész életünket, hogy az összezúzott test ájulatából szinte máig sem tudtunk felocsúdni". Ezért szorgalmazta a „múltról alkotott felfogás" revízióját és kárhoztatta azt a korábban általános meggyőződést, amely szerint: „A jognak, igazságnak, lovagiasságnak, becsületességnek tündöklő magyar vonásai uralkodtak a kormányzatban, a közigazgatásban, a kultúrában, a nevelésben. Igaz, hogy voltak szomorú és gonosz ellenségek, akik érthetetlenül romlására törtek a nemzetnek. Így a szociáldemokrata munkásság […]. Aztán Ausztria, amelyik irigyen elzárta a világ elől a magyarságot, hogy félreismerjék, vagy egyáltalán ne ismerjék. De mindezek nem magának a magyarságnak a hibáiból keletkeztek és ármánykodtak, sőt visszaéltek azzal a nagylelkű jósággal, amelylyel a magyarság telítve volt."

E széles körökben meglehetősen népszerű nézetrendszer kárhoztatásán túl Makkai melléfogásnak vélte azt is, hogy ennek képviselői a „világ elismerését, bámulatát, barátságát, támogatását" áhítják és úgy vélik: Trianon ténye „a legnagyobb igazságtalanság, ami a világon valaha történt". Szerintük ennek „okozóit nem lehet nagyítóüveggel sem felfedezni a magyarság életében, lelkében, jellemében – teljesen rajta kívül álló okok idézték elő, szerencsétlen és gonosz találkozása egy csomó idegen ütközőnek, amelyek az ártatlant és igazat zúzták darabokra. Tehát semmiképpen és semmi részben nem vagyunk felelősek azért,

ami történt. Mi ártatlan szenvedők vagyunk." A hasonló gondolatkísérleteket Makkai nem „tudatosan rosszhiszemű" előítéleteknek minősítette, amelyekben „az igazságnak nem egy vonása is feltalálható".

Emellett hangsúlyozta, hogy „a múlt visszavonhatatlanul múlt, nincs többé és vissza nem hozható", Trianon pedig szintén „megtörtént, így van és nem másként". E tényekkel szemben „[…] csak két álláspont lehetséges. A makacs elzárkózás, az előítélet álláspontja, amely bűnös, mert életellenes és halálos. A másik a tények elfogadása és a tényekben fölhangzó életparancs meghallása és követése."

Mindezzel szemben Makkai a sztereotípiák másik csoportját is keményen bírálta. Az előzőhöz hasonlóan ugyancsak téves szemlélet lényegét úgy összegezte, hogy az a múltat „végzetes tévedések és hibák halmazaként" értékeli, a história tanulságait elveti, azokat hamisnak bélyegzi, „mert minden nemzet vak sovinizmussal csak saját magát dicsőíti benne". A magyar történelmet „hatalmasoknak basáskodása, kéjelgése a felszínen, míg alul korrupció, elnyomás, kizsákmányolás" határozza meg, amely „bűnös nemtörődömséggel készítette elő a katasztrófát", miközben a hazafiságot csak „frázisok, jelszavak, kicsépelt szólamok" ismétlése jelentette. Ennek következménye volt a „munkanélküliség, kivándorlás, eladósodás, a termelő munka elejtése, a gazdasági és kulturális erők idegen kezekbe csúszása". E látásmód alapján: „Végzetes, hogy minden hatalom és irányítás egyetlen osztály kezébe összpontosult s hogy ez az osztály nem a szellemi és erkölcsi erők letéteményese volt. A liberalizmus és demokrácia puszta jelszavak maradtak, amennyiben pedig tényleg megvalósultak, csak éppen a magyar faj nem vehette hasznukat: kizárólag az idegennek gyümölcsöztek."

Utóbbi okfejtés teljesen ellentétes volt a korábban ismertetettel, és főleg abban különbözött tőle, „hogy a csodavárás helyett" elismerte „a tényekkel való számolás és a tényekhez való alkalmazkodás szükségességét". Makkai szerint azonban a mindenben magunkat ostorozó beállítottság ugyanúgy előítéletnek minősült, mint a magyarsággal történt minden rossz okát másokra hárító közelítés.

Nyilvánvaló, hogy az igazság valahol középen, az idézett két látásmód között rejtőzött, ezért emelte ki Makkai a nemzeti öntudat revíziójának kötelességét, annak érdekében, hogy „a makacs és lezárt fogalmakat föloldjuk, s tisztázzuk az élet parancsszavát, mely a sorsdöntő tényekből azért is úgy szól hozzánk, hogy nemzeti életünknek új lehetőségét formáljuk ki a magunk és gyermekeink számára". Figyelmeztetett: a szükséges újraértékelésben „egy pillanatig sem

szabad befolyásolnia, gátolnia bennünket a tények ideiglenes vagy állandó voltának", hiszen e tények azt parancsolják, hogy „neked újjá, mássá kell lenned".

A másik fontos teendőnek azon meggyőződés elterjesztését nevezte Makkai, amely szerint „vannak hibák és bűnök, melyek a nagy világkatasztrófával kihullottak az Idő rostájából", „és nem volt mind jól, ahogy volt". Emiatt feltétlenül szükséges, hogy „a romantikus, szentimentális, kritikátlan és naiv nemzet- és történelemszemléletet bátran és következetesen változtassuk át kritikai szemléletté". Be kell látnunk – állította Makkai –, hogy „a magyar múltban, a magyar lélekben is volt és van halált hozó bűn". A magyarság: „Pártossága, gőgje, szenvedélyessége, szalmalángja éppen elégszer ásott […] óriási sírvermeket történelmének tragikus fordulóin. Keleti tunyasága, álmos közönye, földhöz tapadó önzése éppen eléggé hátralökték a saját földjén is, Európában is a népek nagy versenyében. […] A születési és vagyoni alapon való nemzetvezetés lassanként megrögzítette az elfogultság, a szellemi törpeség és önállótlan utánzás uralmát s ezzel képtelenné tette arra az egyetlen életmódra, amely ütközőpontba került kicsiny nemzetnek adatott: a szellemi rugékonyság, fogékonyság, befogadóképesség, progresszivitás és egyetemességre törekvés útjára."

Hosszan időztem Makkai saját korában és napjainkban is kevéssé megfogadott szavait. Furcsa fintora a sorsnak, hogy míg 1931-ben az erdélyi hagyományokra építve a kisebbségi, „lelki magyarság" megmaradását és jövőjét hirdette, 1936-ban már lemondott püspöki hivataláról, Magyarországra költözött, és a debreceni Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karának teológia-professzora lett. Nem sokkal ezután, 1937-ben pedig megírta nagy vitát kiváltó cikkét, a *Nem lehet*et, amelyben kijelentette: „semmiféle kisebbségi közösségben a nemzeti élet igazi teljessége nem élhető", mivel „a kisebbség lelkületében lassanként előálló kényszerű torzulások és elszűkülések" következnek be. Mondandóját azzal zárta: „A kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nem csak az, hanem erkölcsi lehetetlenség."

Nem csoda, hogy a *Nem lehet* című munkájáról kibontakozó sajtópolémiában sokan joggal tették szóvá: Makkai tulajdonképpen a *Magunk revíziójá*nak gondolatmenetét hazudtolta meg ezzel a cikkével. A kisebbségi öntudat erősítésének szükségességét hangoztatva szinte minden hozzászóló keményen bírálta Makkai nézeteit, ezzel is bizonyítva, hogy az erdélyi magyarság sokkal inkább az 1931-es Makkai-esszé hitvallását tekinti követendőnek, mint a szülőföldje elhagyása miatti keserűségében született 1937-es publicisztikáé.

Annál is inkább helytálló a *Nem lehet*et kísérő korabeli (és későbbi) kritika, mert annak lemondó szemléletével szemben Makkai a *Magyunk revíziójá*ban a

kisebbségi lét igenlését és a szülőföldön történő közösségépítés erkölcsi kötelességét vallotta. Abban megfogalmazott, elgondolkodtató figyelmeztetései ugyan elvileg csak az erdélyi magyarságnak szóltak, de mindmáig vonatkoztathatók az egyetemes magyarságra – sokan legalábbis így gondoljuk, napjainkban is. Elsősorban azért, mert a *Magunk revízióját* szorgalmazó Makkai nemzettudatunk azon torzulásaira figyelmeztetett, melyek már a 16–17. század fordulójától teljesen egyértelműek voltak, a szűkebb Magyarországon és Erdélyben is.

Ezek – immár Makkai okfejtésétől a sajátomhoz jutva – a legsajátosabban olyan jellegzetességben nyilvánultak meg, mint (csak néhány példát kiragadva) a Habsburg Birodalom sorsától való függőség, illetve az azzal szemben létrehozandó teljes önállóság gondolatának ütközése. Annak ellenére, hogy a 17. század végétől nyilvánvaló volt: a Kárpát-medencében bekövetkezett etnikai változások következtében a magyar állam legalább részbeni szuverenitása csak a Habsburgokkal történő valamilyen szintű kompromisszum révén biztosítható. De idetartozik a magyarságon belüli kuruc-labanc ellentét állandósulása vagy éppen a Széchenyi-Kossuth, a Deák-Kossuth vita; a kiegyezéstől pedig a ’67-es és a függetlenségi párti elképzelések gyakori ütközése, a „közjogi” küzdelmeknek a politika élvonalába helyezése. A Bocskai-felkelés utáni, a 17. század elejétől 1867-ig terjedő időszak magyar történelmét ezért is nevezi néhány historikus – szerintem is helyesen – a többnyire a belső ellentéteket is mérsékelő, Habsburgokkal való „kiegyezések” sorozatának. Eközben a kiegyezés fogalmát – mintegy azt kisajátítva – már egyedül az 1867: XII. törvénycikkel megalapozott rendszer leírására használjuk.

Sokszor úgy tűnik, mintha a nemzetiségi kérdés 19. század első harmada óta feszítő (és egyre inkább az államegység szétszakítását előlegző) ereje és az Ausztriával az 1600-as évek elejétől folytatott közjogi csatározások nem nyújtottak volna elegendő problémát a magyar belpolitikának. Ezekre az önmagukban is nehezen megoldható gondokra mintegy rálicitáltak a közszereplők, amikor a sokszor kibékíthetetlennek tűnő magyar-magyar konfliktusokat is erősítették, identitásunk sokfelé szaggatottságát még tovább mélyítették. Az egymás közötti ellenétek a 20. század legelejétől, de különösen 1918 és 1920 között – a forradalmaktól, az Osztrák–Magyar Monarchia és benne a történelmi Magyarország felbomlásától az ellenforradalomig, illetve a trianoni békeszerződés aláírásáig – a korábbiaknál is intenzívebbé váltak és rendkívül kiéleződtek.

A kölcsönös vádaskodás, a másik fél hibáztatása éppen akkor fokozta az országon belüli vitákat, amikor a nemzetközi légkör magyar szempontból mind kedvezőtlenebb alakulása a legnagyobb összhangot igényelte volna a külön-

böző táborok között. Ezt a máig ható – politikai fegyverként még napjainkban is könnyen bevethető, a magyar politikát mindmáig komolyan mérgező – kettő- (olykor még több részre) szakítottságot tette szóvá Makkai Sándor is.

Furcsa módon – és mindennek ellenére – egy dologban mégiscsak létezett politikai konszenzus Trianon után: a revízió nemtől, kortól, vallástól és pártállástól független, teljes elutasításában. Ez volt az a legkisebb közös politikai többszörös, amelyet a szélsőbaltól a szélsőjobbig szinte mindenki magáénak vallott. Az új határok revíziójának szükségességében széles körű egyetértés alakult ki, csak annak mértékétől folytak olykor viták; elsősorban azon az alapon, hogy az 1918 előtti terület teljes visszaállítása vagy az etnikai alapú módosítás valósuljon-e meg.

Eközben azonban a *Magunk revíziója* elsikkadt: a társadalom döntő többsége a hálátlan Nyugatot, az 1918 előtt a magyarországi kisebbségeket fölhergelő környező országokat, a szociáldemokratákat és a kommunistákat, valamint – és ez mindenképpen új jelenségnek számított – a zsidókat okolta a történelmi állam felbomlásáért. A modern antiszemitizmus ugyan már korábban is létezett szerte Európában, de Magyarországon az első világháborúig és 1918-ig igazán jelentős erőt sohasem tudott felmutatni. Ez változott meg – főleg 1919 és a Tanácsköztársaság szomorú tapasztalatai nyomán –, nem utolsósorban amiatt, mert a kommün vezetőinek többsége (a legszerényebb számítások szerint is 60% fölötti aránya) a zsidó származásúak közül került ki. Amiatt fogalmazok ilyen nyakatekerten, mivel az izraelitának született, az egész világot felforgatni kívánó „forradalmárok" többnyire a hitüket és hazájukat is megtagadták, ateisták és internacionalisták lettek.

Bármilyen okra is vezették vissza: Trianon elsősorban fájdalmat, veszteséget jelentett a maradék országnak és a határokon túl rekedt magyaroknak. Annál is inkább, mivel alig volt olyan család, amelyet valamilyen formában ne érintett volna a valóban diktátumszerű döntés. Ehhez járult a vezető ideológiák már említett – és azóta is meglévő –, olykor gyűlölködő szembenállása, amelyet a 20. században csak 1956 felemelő napjai és a rendszerváltás körüli, rövid ideig tartó eufória oldott valamennyire. Önmagunkról alkotott képünk ezért korántsem volt egységes, többnyire – miként erre Makkai is utalt – politikai szimpátiák alapján vált részekre. Abban azonban az egymással hadakozó szekértáborok egyetértettek, hogy csaknem mindig a másik félt lát(tat)ták negatív színben, önmagukat viszont feddhetetlennek vélték. Ugyanakkor szinte nemzeti konszenzus volt abban a tekintetben, hogy Trianont gonosz külső és belső erők idézték elő (még ha ezeket a tényezőket ki-ki a maga szája íze szerint értelmezte is), s a magyarok többsége vétlen áldozata egykori állama 1920-ban szentesített

felbomlásának; csak egyes felelőtlen csoportjai – amelyek mindig a másik oldalhoz tartoztak – okolhatók a tragédia bekövetkeztetéséért.

Amellett, hogy a Magyarország megkérdezése nélkül összeállított békeszerződést szinte mindenki elutasította Magyarországon, a vele okozott óriási károkkal a legtöbben tisztában voltak. Az ezek mértékéről szóló kötetek és tanulmányok nagy része mindmáig e szörnyűségeket – nyersanyagok, ásványkincsek, erdőségek, állatállomány, műemlékek stb. stb. jelentős arányú elvesztése – sorolja, és szinte alig volt a két világháború között olyan jelentősebb politikusi beszéd, amely ne emlékezett volna meg Trianon borzalmas hatásairól. Mindezt ugyan teljes joggal emelték ki, ám többnyire anélkül, hogy *Magunk revíziójá*nak fontosságára figyelmeztettek volna.

És anélkül, hogy megemlítették volna Trianon idézőjelbe tett „pozitívumait", amelyekhez azonban mindig valamiféle negatívum társult. Magyarország – 1526 óta először – ismét önálló és független államma vált, külpolitikai mozgástere azonban a kisantant 1921-ben bezáruló, szorító gyűrűje miatt meglehetősen korlátozott maradt. Ausztria mellett a térség egyetlen homogén nemzetállamának számított, hiszen az 1920-as évek elejére lakosságának több, mint 90%-a ugyanazt az anyanyelvet vallotta sajátjának – ugyanekkor azonban a magyar identitásúak egyharmadnál is nagyobb aránya került a határokon túlra. Iparosodottabb lett, ám oly módon, hogy a területén maradt üzemeket szinte teljesen megfosztották nyersanyagforrásaitól. A trianoni országban nőtt a városlakok súlya, aminek viszont az volt az ára, hogy 1910-es, öt regionális központjából négyet (Pozsony, Kassa, Kolozsvár és Temesvár), a hat hiányos funkciójúból pedig hármat (Arad, Brassó, Nagyvárad) elveszített. Ezek Kolozsvár és Brassó kivételével közel estek az új határhoz, és magyar (Arad, Brassó /relatív többség/, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad), Pozsony és Temesvár esetében pedig német–magyar többségűek voltak. Mellettük tovább sorolhatnám a jelentős, határon túlra került magyar kulturális őrhelyeket: Komáromot, Ungvárt, Szatmárnémetit, Szabadkát és a többit.

A legfontosabb, ugyancsak kétélű következménynek azonban az 1918 késő őszén megindult, 1921-ig igen intenzív, de azután is folytatódó menekülthullám bizonyult. Ennek eredményeként legalább 400 000 fővel gyarapodott a csonkaország lakossága, s mivel a szülőföldjüket elhagyók körében jelentősen felülreprezentált voltak az állami alkalmazottak és az értelmiségiek, az ország kulturális mutatói (közép- és felsőfokú végzettségűek aránya stb.) is lényegesen javultak. Ezzel szemben jelentős társadalmi-gazdasági problémák forrásává vált, hogy a többnyire életképtelennek tartott, gazdasági csőd szélén álló új magyar államnak kellett (volna) erről a – korabeli magyar lakosság 5%-át jelentő

– menekülttömegről gondoskodni, ami lehetetlen feladatnak tűnt. Ráadásul a környező országok magyarsága elvesztette szellemi vezetőinek jó részét, amely mindmáig érezteti hatását.

A rengeteget szenvedő különböző társadalmi rétegek – elsősorban a középosztály – életszínvonal-csökkenését vagy éppen a frontról hazatérő katonák polgári életbe való visszatérésének nehézségeit jócskán túlszárnyalta a menekülteké. Otthonaik elhagyása, ingóságaik kényszerű elkótyavetyélése is éppen elég gyötrelmet okozott, az új viszonyok közé történő beilleszkedés nehézségeiről nem is szólva. Utóbbit rengetegen érzékelték, hiszen számos példa volt rá, hogy – ha csak rövid ideig is, de – egyetemi professzorok laktak a nagyobb pályaudvarok mellett létesített vagonvárosokban, ám volt, aki hosszú hónapokon, sőt éveken át kényszerült ilyen körülmények között élni. A megaláztatás, a jogos és érthető keserűség csak növelte a menekültek dühét, sőt gyűlöletét a szülőföldjükön berendezkedő új hatalommal szemben. Sorsuk rosszra fordulásáért ezért elsősorban (és természetesen) a békeszerződést tették felelőssé. Mindez csak tovább táplálta az amúgy is szokatlanul erős Trianon-ellenességet és a revízió követelését.

Felmerül azonban a kérdés: volt-e a revíziónak egyáltalán realitása – s ha igen, mi lehetett ennek az ára? Ennek kapcsán a nemzetközi környezetet és a hazai helyzetet is érdemes megvizsgálni. Az előbbi szempontjából egyértelmű, hogy bár magyar részről 1920-tól valamiféle csodavárás állandóan létezett, ám 1938-ig igazi lehetőség nem adódott az elveszített területek visszacsatolására. A nagyhatalmak már a Párizs környéki béketárgyalásokon is – bármennyire fáj ez nekünk – sokadlagos kérdésként kezelték Magyarország ügyét. Az ország megcsonkításáról – néhány határozatlan és erőtlen ellenvetést kivéve – konszenzus alakult ki a győztesek körében. Ebben csak 1938, az Anschluss, majd a Szudéta-vidék német megszállása hozott változást, s míg magyar viszonylatban az első és a második bécsi döntést, illetve Kárpátalja visszacsatolását még elfogadták – de nem feltétlenül helyeselték – a Német Birodalmon és az Olaszországon kívüli nagyhatalmak, a Délvidék egy részének visszafoglalása már tiltakozást váltott ki a részükről. Magyarország Szovjetunió elleni hadbalépését követően pedig hamarosan eldőlt, hogy a szövetségesek győzelme esetén alig van reményünk a visszacsatolt területek megtartására.

A belpolitikában a magyar politikusok kezét gúzsba kötötte az olykor általuk is szított revíziós retorika mindent elsöprő hatása, s bár jó néhányan tisztában voltak vele, hogy a történelmi Magyarország visszaállítása lehetetlen, a közvélemény nyomása miatt ezt kevesen – s inkább csak szűkebb körben – merték kimondani. De nemcsak ezért maradt el a *Magunk revízió*ja, hanem

azért is, mivel a két világháború közötti időszakban – az akkoriban sokszor lesajnált és hanyatló korszakként bemutatott dualizmussal (amelyben Magyarország szokatlanul gyors fejlődésen ment keresztül) szemben – alig volt valódi államférfiúi kvalitásokat felmutató politikusa Magyarországnak. A Horthy-korszakban a zseniális politikai érzékkel rendelkező, az európai helyzetet világosan átlátó Bethlen Istvánon, a magyar kulturális életet újjászervező és felvirágoztató Klebelsberg Kunón – és megszorításokkal az önmagunkkal való szembenézést és a türelmes nemzetiségi politikát hirdető Teleki Pálon – kívül nem tudnék a szó nemes értelmében vett igazi államférfit megnevezni Magyarországon. Akik tudásuk és intelligenciájuk alapján azok lehettek volna, mint például Imrédy Béla vagy Bárdossy László, sajnos olyan eszmék szolgálatába szegődtek, amelyek a saját korukban is nehezen voltak elfogadhatóak. Az ellenforradalmi időszaknak nevet adó Horthy Miklósnak pedig kétségtelenül komoly érdemei voltak az ország konszolidációjában és a revíziós sikerekben, ám 1919 őszétől 1920 első hónapjaiig, a vöröst váltó fehérterror kilengéseiben való felelőssége, illetve 1944 március 19. utáni – magyar állampolgárok százezreinek idegen hatalomnak történő átadásában, döntő többségük elpusztításában, teljes megsemmisítésük kései megakadályozásában megnyilvánuló – szerepe alapján mégsem méltó e kitüntető címre. Az 1918 utáni, 20. századi magyar történelemben az említetteken kívül csak Antall József – aki Trianon traumáját azzal oldotta, hogy lélekben és érzésben (de csak ennyiben) tizenötmillió magyar miniszterelnökének tartotta magát – járt nyomában a szó szoros értelmében vett államférfiaknak.

Magyarország helyzetét 1919 végétől tovább nehezítette, hogy nemcsak idehaza nem voltak az ország érdekeit igazán eredményesen képviselő politikusai, de a nyugat-európai vagy tengerentúli emigrációban sem. Az 1918–1919-es tevékenységük miatt külföldre távozottak rendkívül éles, jogosulatlan támadásokat intéztek egykori hazájuk ellen, figyelmen kívül hagyva, hogy 1919–1921 között a reménytelen helyzetben lévő ország mégis csak talpra állt, gazdasági és kulturális fejlődése is számottevő volt. Mindez persze fordítva is érvényesült: a magyar politikusok döntő többsége is igaztalanul bírálta és nevezte – mindenkit, megkülönböztetés nélkül így megbélyegezve – hazaárulónak az emigrációban tevékenykedő egykori politikusokat (nem a Szovjetunióbéliekre gondolok, akik a kritikát nagyon is megérdemelték). Mindenesetre e tekintetben is – s megint csak mindkét részről – az önkritika, a saját cselekedeteinkkel való szembenézés teljes hiánya nyilvánult meg.

Akik pedig a *Magunk revízióját* sürgették, nem sok jóra számíthattak. Szekfű Gyulának – minden hibája ellenére is minden idők legkiválóbb magyar

történészének – még 1918 végén elkezdett és közvetlenül a békeszerződés aláírása után megjelent áttekintése, a *Három nemzedék* ugyan kultuszkönyvvé vált a Horthy-korszakban, de annak mondandóját kevesen értették meg. Bár a kötet utolsó sorai teljesen világosak voltak: „vétkesek és betegek voltunk és vagyunk, s bajainkon kisebb kezdemény nem, csak lelki megtisztulás, belső átalakulás segíthet", ám erre kevesen figyeltek. Arra még kevésbé, hogy a kötet 1934-es, harmadik kiadásában a *Trianon óta* című, az előzőket kiegészítő *Ötödik könyv* milyen kemény kritikát fogalmazott meg az 1919 után kiépített „neobarokk társadalommal" és annak ideológiájával szemben.

Szekfű kiemelte: „abban mindnyájan megegyezünk, hogy nemzeti céljaink között legelső helyen áll Trianon eltüntetése, s területi épségünknek valami módon helyreállítása". Ugyanakkor arra a napjainkban is igaz tanulságra emlékeztetett: „A Trianon elleni publicisztikai mozgalomnak nagyjában egy tévedése van: önmagunkat, magyarokat, akar meggyőzni, s módszerei és érvei egyaránt csak ennek a célnak felelnek meg, holott önmagunk meggyőzésére, hála Istennek, semmi szükségünk nincs, hiszen Trianon elítélésében és a revízió kívánságában mindnyájan egyek vagyunk." Teljes joggal emelte ki, hogy a csonkaállam magyarsága „alig érdeklődik" a kisebbségben maradtak „valóságos bajai iránt, kulturális fejlődése iránt is közömbösséget tanúsít és immár másfél évtizede tűri, hogy a trianoni politikai határok mindinkább kulturális határokká is alakuljanak, melyeken túl a csonkaországitói egyre eltérőbb színezésű magyar kultúra él és fejlődik". Úgy vélte, hogy a Kárpát-medencén belüli „primus inter pares" szerepre – amelyet Bethlen István és Klebelsberg Kuno is oly sokszor hangsúlyozott – „most kellene készülnünk, de az optimista szemlélő számára, aki Trianont csak pillanatnyi rongynak, következésnélküli átmeneti állapotnak tartja, nem áll fenn az előkészület, a szerepváltás szükségessége".

Németh László sok-sok kritikát és elismerést kiváltó 1935-ös útibeszámolójában (*Magyarok Romániában*) minderről így vallott: „Mialatt Erdélyt jártam, egyre jobban kivilágosodott, hogy az elvesztett Erdély nem csak terület. Erdély vizsga volt, s az, hogy nem tudtuk megtartani: levizsgázás, mert Erdélyt nem úgy vették el tőlünk. Mi nem fejeztük be a meghódítását, s mi eresztettük ki a kezünkből, amit meghódítottunk belőle. […] Erdélyt pedig nem adjuk, imádkozzák az iskolás gyerekek Pesten minden reggel és délben a Magyar Hiszekegy után. A valóságban mást sem tettünk Erdéllyel egy század óta, csak adtuk és adtuk, és ma jobban adjuk, mint valaha. Mert egy országrészt nem fogadalom, fegyver és birtoklás tart meg, hanem az a titkosabb hódítás, mely úgy ejti meg a földet, mint a férfi a nőt. Erdély a legkülönb nő volt, akivel a magyarságnak itt Európában dolga akadt, s a kései utazó, aki komoly zöld szemei előtt

járt heteken át, a méltatlan, legkülönb párját elvesztett hím szomorúságát érezhette: ezután a nő után már csak lefelé mehetek."

Németh Lászlónak számos további megjegyzését idézhetném – nemcsak ebből a munkájából –, ahogy Szabó Dezsőnek, sokak akkori és mai példaképének, a „valódi, igazi" magyarság önmaga kinevezte letéteményesének is tömérdek kritikai észrevétele volt a magyar nemzettudat (részben általa is gerjesztett) torzulásairól. Bármekkora is volt azonban a hatásuk – különösen Szabó Dezsőé –, ezekről az intéseikről teljesen megfeledkeztek, akkor és manapság is. Semmi jele nem volt – és máig sincs – a magyar társadalomban annak, hogy végre elfogadjuk: ami számunkra a legszörnyűbb történelmi tragédia, az a szomszédos népeknek a régóta várt, végre bekövetkezett igazságtétel pillanata volt. Márpedig amíg e kölcsönös megértés hiányzik – s úgy tűnik: erre mindkét részről sokáig kell várnunk, mások és a mi hibánkból is –, addig nincs sok remény arra, hogy az egymásnak kölcsönösen okozott sebek behegedjenek. Amíg mindig csak a mások bűneit soroljuk, a magunkéról pedig megfeledkezünk, távol állunk ettől.

Az egymás közötti kiegyezésre kevés kísérlet történt. Ide sorolhatjuk Horthy 1926-os mohácsi beszédét, az 1938-as – tulajdonképpen a kisantantot felrobbantó – bledi egyezményt vagy éppen az 1940-es, Jugoszláviával kötött „örökbarátsági" szerződést, majd az 1990 utáni kísérleteket a környező országokkal történő megegyezésre. Utóbbi részbeni sikerekkel járt: a magyar kisebbségek helyzete lényegesen kedvezőbb – köszönhetően a magyar kormány támogatáspolitikájának, de az adott államok megváltozott hozzáállásának is –, mint az 1990 előtti időszakban volt. Eközben azonban egyre fogyatkozik a határon túli, a Kárpát-medencében élő magyar anyanyelvűek száma.

Nehezen érthető és furcsa ellentmondás, hogy a felvidéki, a kárpátaljai, az erdélyi és a délvidéki magyarság (az Ausztriához csatolt területeket azért nem említem, mert ott már 1918 előtt is jelentéktelen volt a magyarság aránya) megmaradása akkor volt a legbiztosabb, amikor a saját államuk részéről a leginkább igyekeztek gátolni anyanyelven történő létezésüket, oktatásukat. 1990 után mindez – komoly hangsúlyeltolódásokkal ugyan, de mégiscsak – javult, azóta viszont a magyar kisebbségeknek nemcsak az aránya, de az abszolút száma is jelentősen csökkent a határon túli területeken. Ennek a folyamatnak a megállítását nyilván az jelentheti, ha az Európai Unión belüli közösségben (Ausztria, Szlovákia, Románia, Horvátország és Szlovénia), valamint az oda csatlakozni vágyókban (Szerbia és Ukrajna) élő magyaroknak mind egyszerűbbé válik az anyaországgal való kapcsolattartás – ami lényegében, főleg az első csoport vonatkozásában már adott –, és a mai Magyarországra valóban úgy tekinthetnek,

mint az őket mindenben segítő államra (a kisebbségeknek nyújtott komoly magyar állami anyagi támogatásnak köszönhetően részben ez is így van). Ha Magyarország térségbeli „mintaállammá" válik, a környező országok magyarságának megmaradását és erősítését is szolgálja.

Ehhez viszont elengedhetetlen, hogy végre ne csak a szomszédainkat, hanem magunkat is kritikusan szemléljük, és beismerjünk elődeink és kortársaink hibáit. Ne kövessük a két világháború közötti időszakra jellemző gyakorlatot, miszerint Trianon traumája minden egyéb, égető társadalmi problémát a háttérbe szorít, de azt a hozzáállást sem, amely az 1947 utáni évtizedeket jellemezte. A kommunista hatalomátvétel ugyanis a határokon túli magyarság problémáival mit sem törődve hirdette azt a hamis internacionalizmust, amely Trianon teljes elhallgatását jelentette, akkor, amikor a környező államokban (elsősorban Romániában) a nacionalista kommunizmus eszméje vált egyeduralkodóvá.

Az 1920-as békeszerződés reálisabb értékelésére már az 1970-es évek végén, az 1980-asok elején sor került, Glatz Ferenc, Romsics Ignác és mások munkásságának köszönhetően. A rendszerváltoztatástól a kiegyensúlyozott értékelések mellett a szélsőségek is egyre nagyobb teret nyernek: az egyik oldalon Trianon teljes relativizálása, igazságosságának bizonygatása (szerencsére erre kevés példa van), a másikon pedig az érzelmek túltengésével és a tények részbeni elferdítésével operáló megmondóemberek történelmi tudást és megértést nélkülöző, ám annál harsányabb megnyilatkozásai a „történelmi igazságtétel" nélkülözhetetlenségéről. E két véglet az internet terjedésével mindinkább erősödik, egyre nehezebb a középúton maradni.

Eközben napjainkban a *Magunk revíziójá*ra nagyobb szükség van, mint valaha, saját és határokon túli nemzettársaink helyzetének minél reálisabb feltárása érdekében is. Ki kell lépnünk a sérelmi politikából, az önsajnálatból, és a nagyobb európai keretekbe illeszkedve, az ezáltal kínált lehetőségeket mindenben kihasználva – a szomszédos országokkal az állandó párbeszéd révén és a kölcsönös megértés szellemében – kell meghaladnunk Trianont. Oly módon, hogy a Kárpát-medencei magyarság megmaradását és erősödését szolgáljuk.

A magyar közvélemény a dualista Monarchia németországi szerepvállalásáról

Ágnes Kovács

A prágai békeszerződés, amely 1866. augusztus 23-i aláírásával lezárta a németországi főhatalom felett egy évszázada dúló vetélkedést, a bécsi külügyminisztérium, a Ballhausplatz élén is változást kellett, hogy hozzon. A korábbi szász királyi külügyminisztert, Friedrich Ferdinand Beustot hívták meg az osztrák külügyminiszteri pozícióba. Beust 1866. október 30-tól töltötte be ezt a hivatalt egészen 1871-ig, amikor Andrássy Gyula követte a Ballhausplatzon. 1871. február 7-én már osztrák–magyar közös külügyminiszterként működött tovább, miután létrejött a közösügyes rendszer Magyarországgal. Személye egyet jelentett a poroszellenességgel, hiszen a szász Gesamtministerium élén egész külpolitikai tevékenysége hosszú éveken át a bismarcki Németország ellen folyt.

Königgrätz Beust számára nagyobb bukást jelentett, mint bármely osztrák, bajor, vagy hesseni kollégájának. Tőle a bécsi ultrakonzervatív udvari párt tagjai, a főhercegek, a felső katolikus klérus és a katonai vezetők csakis és kizárólag németellenességet várhattak el, s ugyanennek a tudatában kezelték Beust személyét az osztrák és a magyar liberálisok is. Tudták, hogy Bismarck esküdt ellensége, s mint ilyen bármit hajlandó lesz támogatni, amely egy akcióképes Habsburg-birodalmat képes kialakítani, hogy aztán az megerősödve visszaszerezze Németországban elvesztett jogait és pozícióit. Egész múltját kellett volna megtagadnia ahhoz, hogy mindez ne így legyen – olvashatjuk a korszakot feldolgozó Diószegi István több könyvében ezt a jellemző mondatot.[1]

Alapjában véve a magyar társadalom egésze várta el tőle ezt a magatartást, pontosabban szólva tudta, hogy a poroszellenesség fog következni, mint külpolitikai kurzus. A Deák-párt lapja, a Pesti Napló, 1866. november 9-én úgy értékelte Beust érkezését, mint ami kikerülhetetlen szükségszerűség akkora bukás

[1] Diószegi István: Bismarck és Andrássy: Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében: [felsőoktatási tankönyv]. [a névmutatót összeáll. Diószegi Mária]. Teleki László Alapítvány, 1998.

után, amit a porosz–osztrák háború jelentett. A főleg a magyar középnemesség nézeteit tolmácsoló lap Beust két valóban programadó kijelentését emelte ki annak első nyilatkozataiból, de nyomban ki is jelentette, hogy egy szavát sem hiszi el annak, amit mondott: minden másképpen van. „A legfontosabb két passus az, hogy ő excja: »előszeretet és harag nélkül lép új hivatalába«, hogy »Ausztria külföldi képviselőinek épen az utolsó calamitások után, féltékenyen kell őrködnie e hatalom tekintélye felett«".[2] A magyar középnemesi réteg Beust belépésekor teljes egészében ennek a bizalmatlankodó hangulatnak a befolyása alá került, amelynek lényege az volt, hogy valószínűleg nem lesz a szász miniszternek lehetősége arra, hogy eredményesen folytasson külpolitikai párbajt az észak-német kancellárral. „Tudjuk ugyan – folytatódik a cikk –, hogy kormányon lévő államférfiak egyéni nézetei és hajlamai rokon- és ellenszenvei sokszor kelleténél nagyobb befolyással vannak politikájuk irányára, de ki fogja ezt bevallani? Nem áll-e itten a »qui excuse s'accuse« példabeszéd? Ha Beust úr szükségesnek találja ünnepélyesen kijelenteni, hogy ő nem hoz magával »előszeretetet vagy haragot, nem következik-e innen, hogy ő maga ezt legalább lehetségesnek vallja, hogy ő maga is hiszi, miszerint őt magát ilyesmire képesnek tartják, képesnek arra, hogy új hivatalának kötelességeit a maga személyes érzelmeinek, személyének fogná alárendelni.?" Az idézetből semmi sem derül ki egyértelműbben, mint az, hogy ami a német szerepvállalást illeti, már a fogadtatással bajok voltak. Ráadásul éppen annak a politikai csoportosulásnak a lapjában, amelyre, ha sikeres külügyminiszter akart lenni, támaszkodnia kellett. Ha lejjebb ereszkedünk mintegy két lépcsőfokot a magyar társadalmi rétegződés épületében, hasonló véleményeket találunk, még ha kevésbé cizellált megfogalmazásban is: A Hunyady-uradalom balatonszemesi intézője írta barátjának Franz-Ludwig Sedlmayernek Bécsbe, akivel együtt végezték a gazdászati akadémiát a csehországi Budweissben: „Nem a mi emberünk; ha véghez akarjuk vinni, amit elkezdtünk, nem vele kell kezdeni. Látása rövid, ösztönei kiszámíthatatlanok, szíve vadul kalapál, ha porosz szimatol [szó szerint: lát átmenni az utcán – Kiemelés tőlem, K. Á.]".20 (Az ismeretlen családnevű intéző – a helyi szájhagyomány alapján – házas zsellérsorból küzdötte fel magát az uradalmi intézői magaslatokra.) Ha még két lépcsőfokot lépünk lefelé, lakonikusabb, de sommásabb ítéletet tudunk a sorokból kiolvasni. A kötcsei községi bíró számadásaiban – normális szokásától merőben eltérően – örömmel volt

[2] Pesti Napló, 1866. november 9. [?] Márton – Karl-Ludwig Sedlmayernek, 1866. december ?„[…] plickhen könne er nur khurz, seyne Instikte unberechenbar, seyn Herzl klopft heftig, wenn er den Prey Preyssen iber die Straß voribergehn sieht." [Tefner Zoltán írásbeli közlése.]

hajlandó aláírni a leszerelő három háborút viselt falusi polgár visszatérési papírjait, s kifizetni az ilyenkor esedékes leszerelési segélyt, azzal a hátoldalra firkantott megjegyzéssel: „A' nímöt igencsak erőss, hadi vonulás penig nem lészön."[3]

A poroszok ázsiója Königgrätzet követően tényleg nagyon megemelkedett. Visszatérve a fentiekben elkezdett Pesti Napló-cikkhez: „Tudva van, hogy Poroszország a legújabb időkig az úgynevezett nagyhatalmak sorában figurált ugyan, de komolyan senki sem tartotta annak, az lévén az általános hit, miszerint a porosz birodalom nem rendelkezik erőhatalomról, mely által szükség esetén nagyhatalmi állását érvényesíthetné! E hitet a múlt június-júliusi események megczáfolták, és ma Bismarck grófnak épen nincs szüksége a porosz diplomatiai képviselőktől követelni, hogy féltékenyen őrködjenek államuk nagyhatalmi tekintélye felett, mert e tekintélyhez ez idő szerint már semmi kétség sem fér."[4] Kis idővel korábban, a Roboz István szerkesztette Somogy című hetilap helyi tudósítói cikke jelent meg a poroszokról, amely az elismerés és az enyhe irigység hangján mondott el egy vidám történetet, amely alig illik a vesztes königgrätzi ütközet utáni világvége hangulatba. „A burkusnak [Értsd „a poroszoknak" – kiemelés tőlem – K.Á.] még a fagy sem árt. Herberz Vilmos porosz birtokos hárságyi gazdaságában az idén, midőn felül a rossz termés feletti hírek aggasztják az embert – oly kielégítő eredménnyel végződött az aratás, hogy az uradalom teljhatalmú tiszttartója júl. hó 30-án a cselédség számára – a termés felett való örömének kifejezést adandó – nagyszerű népünnepélyt rendezett. […] Miután az utolsó répamagot 16 pár ökörrel (sic!) nagy porosz szekéren a »Rákóczy-induló« kíséretében beszállították, […]",[5] ünnepély vette kezdetét. A bográcsgulyáshoz megettek három mázsa kenyeret, megittak öt akó bort, volt szamárverseny, rendes futás, zsákban futás, póznára mászás, s ráadásul úgy, hogy a nagy alkoholfogyasztás ellenére sem történt semmilyen rendbontás.

Az alig leplezetlen irigység, hogy „a szomszéd rétje már megint zöldebb", nem volt független a belpolitikai realitásoktól. A magyar társadalom rétegeinek koegzisztenciáját számtalan kellemetlen súlyos fejlemény és körülmény zavarta. Az 1866-os év külpolitikai apokalipszisát, a németországi politikából történt kiszorulást – önmagában – egyik fent tárgyalt csoport sem élte meg túl tragikusan. Más, nagy károkat okozó természeti csapások és a külpolitikai depresszió egymásra gyakorolt hatásából ugyanakkor komoly társadalmi elégedetlenség veszélye sejlett fel a láthatáron. Három ilyen vis major-esetet lehet

[3] Somogy Megyei Levéltár, Községbírói számadások, Köttse község, 1866.
[4] Pesti Napló, 1866. november 9.
[5] Somogy, 1866. augusztus 7.

megemlíteni, az egyik a kolera, másik az 1863. évi aszály, a harmadik az év májusában a termést szinte teljesen elpusztító fagy. Egész megyékben semmisült meg mind a szőlő-, mind a gabonatermés a konyhakertekkel és a gyümölcsösökkel együtt. A súlyos elemi csapások birodalmi szintű, császári intézkedést igényeltek. Az akkor még regnáló Magyar Udvari Kancellária (a birodalmat átalakító 1867. decemberi törvények előtt vagyunk) a kárenyhítő rendelkezések egész sorát küldte szét a megyékben, s utasította a tárnokmestert a károk felmérésére és a kártérítési összegek megállapítására. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei iratokban semmi nyoma valamiféle politikai, netalántán külpolitikát érintő elégedetlenségnek. A Sennyey Pál tárnokmester és az első alispán, valamint kerületi vezetők közötti levelezésből, a humanitárius katasztrófa, az éhínség képe tűnik elénk.[6] „Ezen esemény tudomása Engem annál fájdalmasabban érintett, minthogy szeretett királyságom lakosságának különösen azon része látszik újólag szorongatott helyzetnek kitéve lenni, mely már a terméketlen éveknek egész sora által, különösen pedig az 1863-iki aszály által keményen sújtatott" – szólt Ferenc József rendeletének bevezető része a magyar kancellárnak, Majláth Györgynek.[7]

A két katasztrófát sok helyütt egyértelműen összekötötték egymással, s a nyomorúság előidézőjét látták benne. A Pest megyei Szada község református egyházközösségének évkönyvében olvashatjuk az alábbi bejegyzést: „1866-ban »[…]nagy szükség, drágaság uralkodott csak nem az egész hazában, melylyet okozott nemcsak a május 24-diki nagy fagy, és roppant szárazság, hanem […] az osztrák–burkus háború is. Melynek eredménye lett a Velencei tartománynak az osztrák Birodalombeli elveszése és annak Olaszországhoz való kaptsoltatása."[8] A paraszti rétegek azonban országszerte természetes módon inkább a saját közvetlen rossz sorsuk emelték ki nyilatkozataikban, s a megyei, főleg gazdászati kérdésekkel foglalkozó lapok is a megélhetés oldaláról közelítették meg a világ problémáit, a porosz–osztrák vetélkedés problémája inkább csak az országos lapokban kapott helyet. Hogy hogyan lehetne kikecmeregni az elemi csapások által előidézett helyzetből: új technikák, külföldi minták átvétele, banki és takarékpénztári segélyezés – egész sor praktikus jó tanács Roboz és munkatársai részéről, nem titkolva, hogy lapjuknak, a Somogynak egyébként is inkább közgazdasági irányultsága van, mint politikai.

[6] Pest Megyei Levéltár IV. 284-a-2- Kecskeméti, nagykátai kerület. Krengl Sándor és Tormásy Benő alszolgabírók iratai. Közigazgatási iratok 847–888.
[7] I. Ferenc József Majláth Györgynek. In: Somogy, 1866. június 12.
[8] Az 1866-os háborúban.

Ami a külpolitikából közvetlenül eljutott a parasztság főleg nincstelen zsellér és uradalmi munkás rétegeihez, az csupán a katonai szolgálat, és az attól való menekülés különféle technikái voltak. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei másodalispán körlevelében katonaszökevényekre hívta fel a figyelmet, szám szerint háromra, akik a „Torbágy melletti erdőségekben" bujkáltak, s baltával voltak felfegyverezve. Egy Tóth Pál nevű szökevényt – minden bizonnyal a nagykátai kerületben – végül elfogták, a másik kettő, a 28 éves Pirót János és a 41 éves Vörös János a körlevél kibocsátásának idején még bujkált.[9] Aztán őket is elfogták, s kihallgatásuk során úgy nyilatkoztak, hogy nem akarják magukat lemészároltatni, a többiek, értsd a nagy nyári háborúban elesettek, sorsára jutni. Ha Beust, a frissen kinevezett külügyminiszter szemszögéből nézzük Ausztria Németországbeli jövőjét, akkor nem sok pozitívumot találunk az alsóbb néprétegek támogató szándékait illetően. Nyilvánvaló, hogy ebben azok képzettségbeli hiányosságai is szerepet játszottak, hiszen a többségnek csak elnagyolt és átértelmezett fogalmai voltak az európai összefüggésekről, a lényeg azonban egyértelműen a megélhetésért folytatott küzdelemben rejlett.

A politika távoli régióiban történő eseményekre legfeljebb csak az egykedvűség, a közöny lehetett a válasz. Egyáltalában nem a közöny, inkább a jól értesültség és a dolgok alapos ismerete nyilvánult meg egy másfajta poroszellenességben, amely a polgárság, ezen belül a zsidóság, s a kiegyezésen akkor még aktívan munkálkodó arisztokrata-középnemesi liberálkonzervatív réteg részéről. Diószegi István Bismarck és Andrássy című munkájában idézi a Pesti Napló, tehát a kormányra került Deák-párt lapját, miszerint a magyarok a legbuzgóbb őrei annak, hogy Ausztria visszaszerezze régi német „preponderáló szerepét", valamint idézi a bécsi porosz ügyvivő ugyanazon értelmű megállapítását,[10] tehát hogy a magyarok és a poroszok egy hajóban ülnek. Hiszen ha Ausztria egy jövendő háborúban mégiscsak legyőzi az Északnémet Szövetséget (aminek akkor már nem sok realistása volt), akkor újult erővel kezdi játszani ezt a „preponderáló" szerepet, hatalma megnövekszik, és veszélybe kerül a még be sem fejezett kiegyezési mű minden vívmánya. Magyarország, s annak vezető nemesi középosztálya, s a magyar társadalom legtöbb kedvezményezett rétege ismét valamiféle abszolutizmus állapotába süllyed vissza, s akkor, ahogy

[9] Pest Megyei Levéltár IV. 284-a-2- Kecskeméti, nagykátai kerület. Krengl Sándor és Tormásy Benő alszolgabírók iratai. Közigazgatási iratok. 23 794/B. ig. 866. Másodalispán körlevele a járási fő és alszolgabíróknak, fő és alcsendbiztosoknak. 1866. november 19.

[10] Diószegi István: Bismarck és Andrássy i. m. 32. old.

Kardos Mátyás kötcsei zsidó fűszeres-üzlettulajdonos írta egyik számlájának hátoldalára: „minden kezdődik elölről”.[11]

1867 végén, közvetlenül a mindent meghatározó decemberi törvények megjelenése előtt, ugyanez a külpolitikai szemléleti elem nyert a konzervatív, klerikális gondolkodásban is. A katolikus klérus lapjának, a Független Lapoknak a hasábjain átfogó értékelés jelent meg az akkori aktuális diplomáciai eseményről, Ferenc József párizsi útjáról, a párizsi találkozóról. A francia fővárosban a Monarchia vezetői találkoztak III. Napóleon császárral. A találkozót nyilvánvaló poroszellenes céllal szervezték meg, s a poroszellenes revans kérdése állt a tárgyalások középpontjában. A beusti külpolitikai kurzus szellemében lezajlott megbeszéléseken Ausztria németországi térnyerésének kérdése szerepelt első helyen, ezúttal azonban azzal a szándékkal, hogy Ausztria ne egyedül, hanem szövetségesekkel induljon el Poroszország ellen az újabb küzdelemben. Mint minden magyar társadalmi réteg és minden politikai irányzat, megpróbálta megválaszolni az ország helyzetére döntő befolyással bíró döntések alternatíváit. Mi jobb, kössünk szövetséget Franciaországgal, vagy ne? Mi jobb, ha hagyjuk magunkat elszigetelni, vagy szövetségesek után nézünk? „[…] béke minden áron, kerülése minden szövetségnek, ne hogy e szövetség háborúba bonyolítsa [a monarchiát]?”12 Az elszigeteltségi politika oda vezetett – vetette fel a cikk szerzője – hogy Ausztriát kétszer megtámadták és legyőzték, ráadásul legutoljára kétfrontos háborúban. „Békét óhajtunk mi is, míg csak lehet – saját érdekünkben; hogy 18 évi bitorlás és idegen gazdálkodás utófájdalmaiból felüdüljünk; határozottan kárhoztatjuk a visszatartás politikáját Poroszország ellen, melyet csak a reakció szít; mert győzelem esetében újra megindítaná az absolutismus szünetelő mozdonyait, vereség esetében pedig Magyarországot is az örvénybe rántaná; – de ebből még nem következik, hogy a szövetséget minden áron kerüljük.”[13]

Hogy a P. J. szerző által készített összefoglaló végül is milyen konklúziót vont le elemzésének végén, lényegében mellékesnek tekinthető témánk szempontjából. A lényeg az, hogy a katolikus klérus, az egyház felső körei számára is megfelelt ez az új európai egyensúlyi helyzet, pontosabban – Morton Kaplan

[11] Somogy Megyei Levéltár, Községbírói számadások, Köttse község, 1866. Kardos Mátyástól 1848 szeptemberében Jelasics faluszemesi (balatonszemesi) táborából szétrajzó horvát katonák elrekviráltak 50 font sót. A hátrahagyott boletta segítségével Kardos az 1850-es évek folyamán kitartóan reklamálta a só árának visszatérítését, ami csak 1867 után sikerült neki.

[12] Független Lapok, 1867. október 26. P. J. cikke a párizsi találkozóról.

[13] Uo.

modelljének megfelelően[14] – a régi, tehát a tulajdonképpeni és mindenkori egyensúlyi helyzet. A kormánylap, a Pesti Hírnök – amely egyébként hivatalos közlönyként is funkcionált, benne jelentek meg a hivatalos közlemények – már a 66-os háborút lezáró prágai béke után hamarosan ugyanezt a status quo-politikát ajánlja, porosz ügyekben az absztinenciát és a félrevonulást. „Különben is, ha a berlini kormánykörök azt hiszik, hogy az épület már kész, és sem kívülről, sem belülről nincs fenyegetve, akkor reánk nézve nagyon közönyös, akár Bismarck gróf, akár más valaki üljön a porosz miniszterelnöki széken. A miniszterelnök visszalépése egy év előtt nagy horderejű esemény lett volna Ausztriára nézve, ma már csaknem közönyös."[15] (A történet megértéséhez tartozik, hogy Bismarck rossz egészségi állapotáról 1866 végén hírek röppentek fel, valamint arról is, hogy politikai állásai is megrendült, mert az uralkodó, I. Vilmos féltékenyen figyeli a kancellár megdicsőülését a megnyert ausztriai háború miatt.[16]

Az Északnémet Szövetségben, amely a magyar társadalmi megítélés, a többségi magyar társadalom megítélése szempontjából paralizáló tényezőnek tűnt, egy olyan távoli országot láttak, amelyet lehet csodálni bizonyos tudományos, műszaki, gazdasági és kulturális értékeiért, lehet vele normalizált diplomáciai kapcsolatot fenntartani – német főkonzulátus létesült – de hagyni kell úgy, ahogy van, a német egyesülés folyamatát belső ügynek kell tekinteni. Még akkor is, ha maga a kancellár nem éppen szimpatikus ember, s porosz junker mentalitása sem a katolikus konzervativizmus, sem a liberalizmus ideáljainak nem felel meg. Még azt is tolerálni kell, ha esetleg az oroszokhoz hasonlatosan kémszervezetet tartana fenn Bécsben és Budapesten.

Az 1867 szeptemberében kirobbant bécsi kémbotrány kapcsán (a bécsi orosz követség több munkatársait kémkedésen és pánszláv felforgató tevékenységen kapták rajta) a jellemrajz a poroszokról nagyon negatív, de a fő ellenség mégiscsak az orosz, akit viszont minden eszközzel meg kell akadályozni abban, hogy ügynökökkel árassza el a birodalmat. „A leghatalmasabb szövetsé-

[14] Kaplan, A. Morton (1957): System and Process in International Politics. New York. In International Security System, Concepts and Methods of World Order. Edited by Richard B. Gray. Illinois (1969), Florida State University, E. E. Peacock Publishers, Inc. Itasca.

[15] Pesti Hirnök, 1866. október 2.

[16] Pesti Hírnök, 1866. október 2. „Az utóbbi idők viharai megviselték, felébresztette Vilmos király féltékenységét és azt gondolja, hogy az egész hadjárat dicsőségét magának tulajdonítja. […] még mindig kezeiben tartja a szétágazó fonalakat, még folyvást birtokában van a tervek titkainak, nem képzelhető tehát hogy ha duzzognak is rá [megszabadulnának tőle]." [Kiemelés tőlem – K. Á.]

gestárs,[17] mely a franczia osztrák szövetséget legyőzhetetlenné tehető, hahogy őszinte szándék és komoly akarat forog fenn a természetes sulyegyent (sic!) szerezni vissza Európának, – a boszuló (sic!) nemezis, mely a nemzetgyilkolásra és ország felosztogatásra oly gyorsan kész muszka és burkus fenhéjázást (sic!) minden küldönc és kémrendszerük dacára, mihamar sujtólag fogja elérni."[18] A „burkus", tehát a porosz despotizmus politikája a magyar liberalizmus szemszögéből egy és ugyanaz, bár a kettő között bizonyos különbségek vannak, enyhítő körülmények a poroszok javára. A „fennhéjázó német" alakja tehát nem szűkíthető le csupán Bismarckra, megjelenítésében ott rejlik egy néptipológiai sztereotípia is, amely egyébként előző, somogyhárságyi példánkról szóló szövegrészben is érzékelhető, még akkor is, ha az a sorok között, enyhe irigység köntösébe lett öltöztetve. A nagypolitika ugyanakkor ellentmondásokkal teli, bonyolult dolog. A magyar társadalmi csoportok fürkésző tekintete nem állt meg csupán az Északnémet Szövetség és Magyarország közötti viszonynál. Ha csak a két királyság, a porosz és a magyar viszonyát tekintették adottnak a kortársak, akkor úgy tűnt, hogy az nem jelentett veszélyeket a magyar államügyek állására. Veszélyes lehetett az ugyanakkor a kiegyezést létrehozó magyar birtokos osztályok felfogásában akkor, ha azt „áteresztették" a magyar–orosz viszony prizmáján. „Az északnémet szövetség consolidatioja, vagy mint vérmesebb reményü németek hinni szeretik, tovább fejlése […] – hangzik a Deák-párti politikai programból fakadó eszmefuttatás – veszélyes lehet egy bizonyos szempontból, s ez az orosz expanzió. „Oroszország már elannyira hatalmas, miszerint annak legkisebb terjeszkedése befolyásának legparányibb növekedése a sulyegyentan (sic!) halálos itélete. Miután pedig Oroszország akár a porosz sisak alatt, akár a német nép önálló akaratából kiindulandó németegységi továbbalakulást csak bizonyos viszonzott szivesség és előnyök fejében volna hajlandó elnézni, az elfogulatlan olvasóra bizzuk megitélni, hogy mennyire feküdnék az európai s benne valamennyi népek szabadságának érdekében […]."[19] A túlnyomó többségében az alsóbb rétegek támogatását élvező balközép egészen máshogy látta az egész német egyesülés ügyét, akár nagynémet, akár kisnémet formában megy az végbe, s máshogy látta a poroszok és az oroszok közötti összefonódást is a kompenzációs politika fényében. A balközéphez közel álló, de fokozatosan a 48-asok felé közeledő, a jobbágytelkek állami megváltásából szabad gazdákká emelkedett falusi rétegek soraiból gyakran hallatszottak

[17] A cikk a lengyelekről, a lengyel történelmi állam visszaállításának európai szükségességéről beszél.
[18] Pesti Hirnök, 1867. szeptember 17.
[19] Pesti Hirnök, 1867. december 16.

olyan hangok, hogy kár volt 66-ban Ausztriának megkegyelmezni, német fegyverekkel kellett volna megszüntetni az ausztriai ház uralmát. A kötcsei olvasókör tagjai Miklós György ügyvéd, olvasóköri elnöknek jelezték, hogy az ország teljes függetlenségét kívánják elérendő célnak, s kérték, hogy kérésüket vegye fel országgyűlési választási programbeszédébe. Miklós György a Deák-párt Somogy megyei alelnökeként nem képviselhette ezt a dualizmussal ellenkező álláspontot, válaszul többen kiléptek az olvasókörből.[20]

Az egyébként etnikailag nem magyar, jelesül sváb felmenőkre visszatekintő kilépők úgy gondolták, hogy a jobbágyfelszabadítás kész tény, nincs hátramenet akkor sem, ha Magyarország önállóságra jut, akár a balközép képviselte perszonálunió, akár a Kossuth képviselte teljes függetlenség formájában. „Minek utána megszünt a' robot dézma, mi már ki voltunk vala okitva az eránt, minémű javainkat, a'melyeket elnyerénk, visszaszolgáltatni nem tartozunk, s nem is óhétunk." Dönteni ugyanakkor nem tudtak. Politikai elkötelezettségük részben a perszonálunió, részben a 49-es trónfosztás talajából nőtt függetlenségi gondolat mellé állította őket, uralkodójuk Ferenc József iránt alattvalói hűséget éreztek, a porosz uralkodó viszont ugyanúgy német volt, ahogy az osztrák császár is, s ha más identitással, más kulturális tartalommal, de ők maguk is azok voltak. Vilmos porosz király és Bismarck azokban a hetekben, amikor memorandumukat készítették, éppen azzal volt elfoglalva, hogy a hessen-darmstadti uralkodót próbálták porosz oldalra téríteni, annak a tartománynak az államfőjét, ahonnan őseik [130] évvel korábban jöttek. Számukra így 1867-ben, közvetlenül a kiegyezés eseményeinek sodrában a dualizmus nem jelentett létkérdést. (A későbbiekben változott a helyzet, az úgynevezett Igali járás tabi választókörzetében kormánypárti eredmények születtek, egészen az 1878-as bosznia-hercegovinai okkupációig, amikor a balpárt került előnybe.[21])

Elvétve különös esetek is megtörténtek: Czeider Károly szóládi lakos – a családi hagyomány szerint – „átállt" a poroszokhoz; miután fogságba esett, nem tért haza, hanem egy szászországi faluban maradt, családot alapított, és végleg

[20] Kötcsei Evangélikus Egyházközösség iratai. 1867. Historia domus.

[21] A falu lakossága főként a kelet-hesszeni területekről betelepült evangélikus vallásúakból tevődött össze. Lásd: Tefner Zoltán: A község [Kötcse] telepítéstörténete. In: Kötcse monográfiája. Szerk. Stirling János. Kötcse Község Önkormányzatának kiadása, Kötcse, 1996., ill. a Balpárt megerősödéséről az Igali Járásban: Tefner Zoltán: A [kötcsei] zsidóság története. In: Kötcse monográfiája. Szerk. Stirling János. Kötcse Község Önkormányzatának kiadása, Kötcse, 1996. A Miklós család mérséklő szerepéről az 1883. évi antiszemita zavargások idején lásd 158–161 old.

eltűnt a „nagy német tengerben".[22] Nem táplálhatunk illúziókat az iránt, hogy ezek az egyszerű, bár a politikában tájékozódó paraszti rétegek bármilyen jelentős ráhatást gyakoroltak volna Beust politikai vonalvezetésére, akár úgy, hogy támogatták a németellenes törekvéseket, akár úgy, hogy ellenezték azokat. A Habermastól kölcsönzött fogalmat használva, nem részesedhettek az állami végrehajtó és döntéshozatali folyamatokban. Ezeket a döntési kompetenciákat Beust, az uralkodó, a katonai vezetők a poroszkérdésben is megtartották maguknak, Habermas fent idézett szavaival élve „az állam, mint döntéshozó uralmi szervezet bizonyos fokig magában állt".

Láthattuk, hogy a kötcsei olvasókör tagjainak kérése már Miklós György Deák-párti alelnök dossziéiban halt el, anélkül, hogy elhagyta volna a megye határait. Láthattuk, hogy a torbágyi erdőben bujkáló katonaszökevények, vagy a németségbe repatriált Czeider Károly anarchisztikus lázadása sem lett több, mint egyszerű büntetőügy, Czeider esetében egy hivatalos útra nem térített bigámia. De a polgári integráció útjára lépő zsidóság politikailag aktívabb elemeinek esetében is csak közvetett lehetőségek kínálkoztak arra, hogy „használjanak a hazának", megvédjék a 67-es törvények által biztosított előnyeiket a társadalmi felemelkedésben. Szabad György fogalomhasználata szerint a változó félben lévő polgári rétegek legmobilabb alrétegét képezték. 1868 után végérvényesen két nagy csoportra (ortodoxok–neológok), és egy kisebb harmadikra (status quo) bomlottak a szerint, hogy akarják-e, vagy milyen mértékben akarják a zsidóság integrációját a polgári társadalomban. A szakadás az Eötvös József kultuszminiszter által összehívott országos kongresszuson került sor, ahol az előtte megtartott választásokon a konzervatív szárny kisebbségben került. Az 1868. december 11-én a pesti megyeháza termében összegyűlt 220 küldöttből 132 képviselte a változások mellett elkötelezett neológ irányzatot,, nemcsak szervezeti, hanem hitéleti kérdésekben is. Egy elenyészően kis rész, a status quo-csoport átmeneti álláspontra helyezkedett.

Wahrmann Mór[23] a reformista budapesti zsidóság egyik prominens alakja, a polgári átalakulás elszánt híve például annyit tehetett, hogy hosszú levélben kapacitálta a nagy észbeli és zsurnalisztikai tehetséggel megáldott hitsorsosát, Falk Miksát, a Pesti Napló szerkesztőjét, hogy a Deák-párt oldalán vesse be tehetségét, s ne ragadjon le a konzervatív „Leopoldstadt" választóinál.

[22] Czeider Imre budapesti lakos szóbeli közlése, 1970-es évek. A család sokáig úgy hitte – a hivatalos értesítés alapján –, hogy eltűnt, amiből az évek múltán azt a következtetést vonták le, hogy Königgrätznél elesett. Czeider Észak-Baranyából költözött a Balaton-vidéki Szóládra. [A feljegyzést Tefner Zoltán bocsátotta rendelkezésemre].
[23] Wahrmann Mór (1831–1892): nagykereskedő, befektető, vallási vezető.

„Magyarország épp elég nagy ahhoz, hogy […] tárt karokkal fogadja az Ön őszinte szolgálatait […]. Tárt karokkal fogja önt fogadni a Deák-párthoz tartozó minden jó szándékú polgár, bármely helységben éljen is az, és egészen biztosan megválasztják Önt a törvényhozásba."[24] „A türelmetlenség és az előítéletek 2000 éves szégyenteljes átka megtört és a zsidó, akit eddig megvetettek és kiközösítettek, végre élvezi már a tőle oly sokáig megtagadott emberi jogokat."[25] – érvelt Wahrmann Mór a hezitáló Falk Miksa megnyerésére. Wahrmann nyitott kapukat döngetett, Falk Miksa, Andrássy barátja, a Pesti Naplónál kulcsszerepet játszó személyisége volt a dualizmus létrehozásának. Ami tehát a dualizmus ügyének jó volt, az volt jó a zsidóság reformista szárnyának is. A legjobb példa erre éppen Falk Miksa publicisztikai tevékenysége a Pesti Naplónál, de ebben az esetben már többről van szó, mint egyszerű véleménynyilvánításnál. Falk és munkatársai már részesei voltak a nyilvánosság 19. századi szerkezetváltozásának, szavukat már Beustnak és a kabinetnek is meg kellett hallania, nem is beszélve arról, hogy Andrássy mint magyar miniszterelnök állandó részvevője volt a közös minisztertanács üléseinek, a magyar miniszterelnök hozzájárulása nélkül a dualizmus 47 éve alatt semmilyen lényeges külpolitikai döntést nem lehetett meghozni. Mennyire volt ez így a németkérdésnél is egyre fontosabbá váló keleti kérdés esetében, s a mi ezzel szorosan összefüggött, az Oroszországgal fennálló viszonyban?

Oroszország és a Balkán Oroszország megítélésében a három legfontosabb magyarországi politikai irányzat, a Deákpárt, a balközép és a 48-as függetlenségiek több ponton különböztek egymástól. A kormányra került Deák-párt a magyar nemesség hagyományos oroszellenes álláspontját képviselte kormányzati szinten, felhasználva a kapcsolati tőke és az állami formális döntési fórumok, valamint a sajtónyilvánosság nyújtotta lehetőségeket. Az álláspont legtisztábban Andrássy Gyula miniszterelnök, később közös külügyminiszter, nézeteiben és politikai gyakorlatában jelent meg. Andrássy személyes és hivatalos megnyilatkozásaiban makacsul hirdette az orosz veszély elleni védekezés fontosságát, s az oroszokkal való viszony „végleges rendezésének" tervét. A terv Andrássy felfogásában nem lehetett más, mint az Oroszország elleni preventív

[24] Országos Széchényi Könyvtár kézirattára. Fond IV/964. Wahrmann Mór Falk Miksának, 1869. január 25. „[…] mit offenen Armen wurden Sie gewiß von allen gutdenkenden der »Deák-Parthei« angehörigen Bürger jeden Ortes aufgenommen und bestimmt auch als Vertreter in die Legislative gewählt werden."

[25] Országos Széchényi Könyvtár kézirattára. Fond IV/964. Wahrmann Mór Falk Miksának, 1869. január 25. „[…] und der Jude bis nun geächtet und ausgeschlossen – genießt endlich das ihm so lange entzogene Menschen-Recht!"

háború, amelynek révén a helyzetet több nemzedékekre előre tekintve is rendezni lehetne. 1871-ben, amikor közös külügyminiszter lett, az 1867-től magyar miniszterelnökként is hirdetett preventív háború doktrínáját próbálta átvinni a gyakorlatba, rábírni a birodalom eltérő felfogású hatalmi csoportjait az orosz háború vállalására. Az 1872. február 17-n és 19-n a bécsi Burgban tartott titkos katonai konferencián úgy jelölte meg a program végrehajtását, hogy azt két éven belül meg kell valósítani, különben az oroszok katonailag megerősödnek.

A programhoz Anglia támogatását próbálta megnyerni – sikertelenül. 1872 február 19-én a konferencia a tervhez nem járult hozzá. Andrássynak más megoldási módok után kellett néznie.[26] Landenberg, a bécsi porosz követség tanácsosa 1867 szeptemberében, amikor a kiegyezési folyamat gőzerővel folyt, s Andrássy már magyar miniszterelnök volt, Bismarcknak írt helyzetértékelésében megállapította, hogy a magyar politikában nem a német, hanem az orosz kérdés áll első helyen. A magyarok félelme az oroszoktól határtalan – írta Landenberg –, félnek az orosz támadástól, s mivel elégtelennek tartják a Monarchia fegyveres erőit arra, hogy ezt a támadást felfogja, ezért nem kizárt az a lehetőség sem, hogy szövetségeseket keresnek maguknak, s hogy ez a szövetséges akár Franciaország is lehet.

A porosz diplomáciai levelezés több darabja arról tanúskodik, a poroszok tudták, hogy a magyarok – a magyar politika 1867-es álláspontja alapján – nem bíznak Bismarckban, ismerve annak hagyományos oroszbarát politikáját. S maguknak a magyar politikusoknak, s a kormánypárti sajtónak, főként a Pesti Naplónak az idézése is gyakran szerepelnek ezekben a jelentésekben, hangsúlyozva, hogy a porosz politika megkedveltetése Pesten nem megy úgy, hogy közben Berlin túlságosan elkötelezettje marad az oroszoknak. Számos helyen felbukkan az a porosz diplomatákban felgyülemlett tapasztalás is, miszerint a magyar politikusok mindig Oroszországról beszélnek, s hogy személy szerint Andrássynak „éjjel-nappal Oroszország jár a fejében".

Ha a politikai paletta másik szélét, az úgynevezett 1848-as Párt Oroszország-politikáját vesszük vizsgálat alá, az előbbinek teljes ellentétét látjuk. Az 1848-as Párt, vagy Országos 48as párt, más elnevezéssel a „szélsőbal", Kossuth Lajos híveinek választási pártja volt. Még a többi dualizmuskori párthoz viszonyítva sem volt rétegspecifikus tömörülés, tagjai között egyaránt voltak középbirtokosok, polgárok, és a legkülönbözőbb vagyoni helyzetű parasztok. A

[26] Tefner Zoltán: Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés. Valóság, 2004/8. 56. old.

magyar országgyűlésben tömegerejükhöz képest kevesen voltak (mindössze 38 parlamenti hely), mégis jelentős hatást gyakoroltak a belpolitikára éppen számszerű fölényükből következően. S ami nem mellékes, mögöttük állt az emigrációban lévő Kossuth karizmatikus erejével és nagy nemzetközi elismertségével. A magasabb vagyoni állású nemesi és polgári rétegek érdekeit szem előtt tartó kormányzat és a szélsőbal között állandó feszültség állandósult.

Az ország belső politikai stabilitása nagy mértékben függött a 48-asok és a kormány közötti folyton változó viszonytól. A függetlenségi gondolat, az ország elszakítása az Ausztriai háztól, mindig a társadalom mélyén lappangó törekvés maradt, függetlenül az adott kormánytól, vagy kormányzati formától. Az abszolutizmus korában éppúgy potenciális veszélyforrással álltak szemben a politikusok, mint az 1867 decembere utáni elvileg konszolidált időszakban. A hatvanas években számos kísérlet történt arra, hogy újra kirobbantsák az 1849 augusztusában levert szabadságharcot. A központi állam szervek és a magyar kormányszékek már a hatvanas évek részlegesen még mindig önkényuralmi viszonyai között is nehezen tudták kezelni a problémát. „Az ország különböző részeiben a' legujabb időben fölfedezett forradalmi törekvések és fondorlatok komolyan megkövetelik, hogy e' részben a' kormány minden habár látszólag kis fontossággal biró jelenségekre is éber figyelmet forditson. […] hogy minden ilyes jelenségek az ország közeli és távoli vidékeiből, s' a' lakosság különféle osztályaira való tekintettel oly férfiak által hozassanak a kormány tudomására, kiknek dynasticus érzelmei, önzéstelen hazafiságuk, s' a' mi fő, a' fenforgó politikai viszonyok fölötti helyes itélőtehetségeik semmi kétséget nem engedne […].[27]

Andrássy előtt – a brit elutasítás miatt – több alternatíva állt, ezek közül főszerepet a Németországhoz történő közeledés játszotta.[28] A magyar társadalom idővel megbékélt ezzel a politikával. Az Andrássy féle megoldás évtizedekig kitartott. Az I. világháborúban nagy esély kínálkozott. A korábbi tézisek az oroszok támadó szándékairól, az európai hegemónia megszerzéséről – bár az oroszellenes narratívák a dualizmus évtizedei alatt elhalkultak – új életre keltek.

[27] Magyar Országos Levéltár. D 186. Abszolutizmuskori levéltár. Magyar királyi udvari kancellária. Elnöki titkos iratok. 1862–1867/1. csomó. Helytartótanácsi intézkedés az országban mutatkozó forradalmi törekvésekkel szemben. 1863. június 22. Továbbiakban: Crenneville Forgáchnak. Gróf Crenneville cs. k. főhadsegéd tájékoztatja Forgách Antal m. kir. főkancellárt azokról a hadügyminisztériumi jelentésekre, amelyek egy a „legújabb időben felfedezett felségárulási merényletről szólnak".

[28] Tefner Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt. III. rész. In: Trianoni Szemle II. 2010. 43–47. old.

A másik alternatíva, hogy a zsigerileg oroszellenes lengyelekkel együttműködve, azok elszántságát és harcedzettségét felhasználva preventív háborúban legyőzni Oroszországot, visszanyomni őket Ázsiába, hosszú évtizedekre megszabadítani az európai közvéleményt a rettegéstől az orosz támadástól.[29] A lengyel terv teljes mértékben megegyezett a magyar társadalom gondolkodásával, tekintetbe véve a két nép évszázados barátságát.[30] Tervek készültek Bécsben, tervek készültek Budapesten, alapozva erre a kölcsönös szimpátiára.[31] Leopold von Andrian báró, Varsóban hosszú ideig diplomáciai képviselő, majd a Ballhausplatz munkatársa három tervvariációt készít. Az egyik az, hogy Lengyelországot a Monarchiához csatolják, a másik terv szerint a Monarchia és Németország felosztják egymás között az országot, a harmadik szerint a németek csatlósállamot csinálnak belőle.[32] Az első megoldás, az úgynvezett ausztropolonista terv a 19. század külpolitikai terméke, Andrássyban is felmerült a megvalósítás lehetősége.[33] Olyan terv is létezett Andrássy idejében, hogy Lengyelországot a Magyar Királysággal egyesítik. A terv a Nagy Háború idejére már eltűnt a magyar politikusok gondolatvilágából.[34] Volt egy trialista megoldás is[35], amely a magyar közgondolkodás egyik kedvenc megoldását jelentette, a „budapesti kávéházakban akarták, a bécsi Közös Külügyminisztériumban is, de Tisza nem". A dualista struktúra védelmében.[36]

1867-ben a trialista megoldás felmerült ugyan az idealisták fejében, de a politkusok, Deákkal az élen[37], utópiát láttak benne. 1914 és 1918 között volt némi esély arra, hogy – győztes háború esetén – létrejön, a magyar tiltakozás ellenére is.[38] De valójában a német politikához való viszony határozta meg a

[29] Uo.
[30] Uo.
[31] Haus-, Hof und Staatsarchiv. Politisches Archiv I. Geheime Akten. 1839–1868. 1973–1918. Liasse XLVII 1c. Verschiedene Memoranden. K. 496.
[32] Tefner Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt. III. rész. i. m. 45. old.
[33] Pl. 1878-ban, a nagy keleti háborús válság alatt.
[34] Tefner Zoltán: A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt. III. rész. i. m. 45. old.
[35] Uo. 49. old.
[36] Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2022. 300–306. old. Tisza István és Burián István vitája a lengyelkérdésről.
[37] Deák reformkori szerepléseiben a pozsonyi diéta fiataljainak körében elhangzottak erre vonatkozó ötletek.
[38] Haus-, Hof und Staatsarchiv. Politisches Archiv I. Geheime Akten. 1839–1868. 1973–1918. Liasse XLVII 1c. Verschiedene Memoranden. K. 496. In: Tefner Zoltán:

fejleményeket. A németeknek 1867-ben is és 1916-ban is kellett Lengyelország. Világuralmi terveik miatt. A fiatal Andrássy Gyula 1916-ban mint parlamenti ellenzéki letargikusan állapította meg, hogy hiába akarjuk szeretni a lengyeleket, rossz lóra teünk ebben a tekintetben, mert: „A lengyel kérdés önként átvezet a Németországhoz való viszonyunkhoz, mert a két probléma belsőleg összefügg. […] a lengyel kérdés rontott a németekhez való viszonyunkon. A két nagyhatalom harmonikus összemüködését az előforduló összes ellentétek között az olasz után talán a legerősebben a lengyel konfl iktus zavarta meg és e két nagyhatalom közti viszony tökéletlensége hatott zavarólag a lengyel helyzetre" – írja Diplomácia és világháború[39] című népszerű munkájában. A magyar közvélemény 1920-ban a saját tragikumával volt elfoglalva, az ország egymást sűrűn váltó kormányaitól nem kérte számon, mit tesznek német ügyben. A társadalmi reakciók 1933 után váltak hevesebbé.

Irodalom

Andrássy, Gyula gróf (1921): Diplomácia és világháború. Budapest, A Légrády Testvérek Kiadása. Idézi és kommentálja: Tefner Zoltán (2022): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Diószegi István (1998): Bismarck és Andrássy: Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében: [felsőoktatási tankönyv]. [a névmutatót összeáll. Diószegi Mária]. Teleki László Alapítvány.

Független Lapok (1867): Október 26. 1867 P. J. cikke a párizsi találkozóról.

Haus-, Hof und Staatsarchiv. Politisches Archiv I. Geheime Akten. 1839–1868. 1973–1918. Liasse XLVII 1c. Verschiedene Memoranden. K. 496. In: Tefner Zoltán (2022): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Kaplan, A. Morton (1969): System and Process in International Politics. New York. In International Security System, Concepts and Methods of World Order. Edited by Richard B. Gray. Illinois, Florida State University, E. E. Peacock Publishers, Inc. Itasca.

Kötcsei Evangélikus Egyházközösség iratai (1867): Historia domus.

Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 i. m. 151. old. A Közös Minisztetanács számba vette ezt a lehetőséget.

[39] Andrássy Gyula gróf: Diplomácia és világháború. Budapest, A Légrády Testvérek Kiadása, 1921. 112. old. Idézi és kommentálja: Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918 i. m. 31. old.

Magyar Országos Levéltár. D 186. Abszolutizmuskori levéltár. Magyar királyi udvari kancellária. Elnöki titkos iratok. 1862–1867/1. csomó. Helytartótanácsi intézkedés az országban mutatkozó forradalmi törekvésekkel szemben. 1863. június 22.

Pesti Hirnök (1867): Szeptember 17 es december 16.

Pest Megyei Levéltár IV. 284-a-2- Kecskeméti, nagykátai kerület. Alszolgabírók iratai. Közigazgatási iratok.

Somogy Megyei Levéltár (1866): Községbírói számadások, Köttse község,.

Tefner Zoltán (1996): A [kötcsei] zsidóság története. In: Kötcse monográfiája. Szerk. Stirling János. Kötcse Község Önkormányzatának kiadása, Kötcse.

Tefner Zoltán (2004): Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés. Valóság, 2004/8.

Tefner Zoltán (2010): A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt. III. rész. In: Trianoni Szemle II.

Tefner Zoltán (2022): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

A magára hagyatott város
A vilniusi lakosság összetételének átalakulása a második világháború alatt

Péter Bedők

Bevezetés

A második világháború időszaka, és az azt követő szovjetizáció az egyik legtragikusabb és legtraumatikusabb része Vilnius várostörténetének. Az 1939-ben főként lengyel−zsidó város lakossága csupán egy évtized alatt majdhogynem teljesen kicserélődött, miközben Vilnius a Litván Szovjet Szocialista Köztársaság tényleges fővárosa lett.[1] A háborús pusztítások, a holokauszt és a lengyelek áttelepítése (korabeli szóhasználatban „repatriációja") 1944 és 1947 között felborította a korábbi etnikai viszonyokat, és a Szovjetunió által újonnan bekebelezett nagyvárosokhoz hasonlóan (Lwów, Kisinyov) a kiürült Vilniusba orosz és más tagköztársaságbeli betelepülők érkeztek. Ezen túlmenően az a fajta városi struktúra (ezáltal pedig az épített környezet is), amely több generáción keresztül fejlődött, a háború következtében – egyik pillanatról a másikra – teljesen más kontextusba került, nemcsak Vilniusban, hanem Lwówban és Wrocławban is.[2]

Míg a lengyel társadalom számára Wilno egy fontos regionális központ volt[3] (akárcsak Lwów vagy Poznań), addig a litván társadalom úgy tekintett a város-

[1] Theodore R. Weeks: A Multi-ethnic City in Transition: Vilnius's Stormy Decade, 1939–1949. Eurasian Geopgraphy and Economics 47. (2006) 2. sz. 153−175.

[2] Violeta Davoliūtė: The Making and Breaking of Soviet Lithuania. Memory and modernity in the wake of war. London–New York, 2013. 7.

[3] A város jelentős kisugárzásának következtében jelentős mértékben meghatározta a körülötte levő területeket is. A vilniusi régió (Wileńszczyzna, Vilniaus kraštas) földrajzi megnevezés mind a mai napig több jelentéssel bír. Történelmi szempontból Vilnius városának vonzáskörzetét jelenti, belefoglalva a napjainkban Északnyugat-Belaruszban található városokat (Grodno, Lida, Ashmyany/Oszmiana) és Litvánia délnyugati részét. A tanulmányban az 1939 októbere és 1940 novembere között Litvániához

ra, mint a múltbéli és jövendőbéli fővárosukra. A fehérorosz nézőpont szerint ugyancsak a saját országukat illetné meg Vilna, hiszen a város nagy hatással volt a fehérorosz irodalmi nyelv kialakulására, és szintén fontos bástyája volt a fehérorosz kultúrának, nem beszélve arról, hogy a helyi lakosság jelentős részét is a fehéroroszok alkották (megelőzve a litvánokat is).[4] Az első világháborút követően elsősorban a lengyelek és a litvánok kerültek összetűzésbe egymással a város megszerzéséért. Végül Lucjan Żeligowski tábornok Közép-Litvánia kikiáltásával (1920. október 12.) és a terület fegyveres megszállásával Lengyelország számára biztosította a területet, ami azonban a litvánok heves tiltakozását váltotta ki. A két világháború között fennálló feszült lengyel–litván viszony kihatott a második világháború időszakára is.[5]

Miután 1923. március 15-én a Nagykövetek Tanácsa elismerte a lengyel–litván határt, a kérdéskör fontossága Lengyelországban csökkent, igaz, az északnyugati területek lengyelországi integrálása komoly problémákba ütközött. Vilnius – mint lengyel provinciális központ – sokkal inkább maradt kulturális, mint tényleges gazdasági vagy ipari centrum, mivel érezhető volt, hogy a két világháború közötti időszakban elveszítette korábbi kiterjedt litvániai és oroszországi (fehérorosz) felvevőpiacát.[6] A litván és a szovjet határ közé beékelődött wilnói vajdaság komoly biztonságpolitikai kockázatott jelentett Lengyelország számára nemcsak a litván revíziós törekvésekből kifolyólag, hanem a fehérorosz lakosság nagy aránya miatt is.

A vidék (a wilnói vajdaság) és a város összehasonlításakor megfigyelhető, hogy a lengyelek aránya Vilniusban (65,93%) magasabb volt, mint a vidéki területeken (58,57%), a fehéroroszoké Vilniusban csak 0,89% volt, addig vidéken 26,63%, illetve míg a zsidó nemzetiségűek aránya vidéken 5,01% volt, addig Vilniusban 27,98 százalék volt. A litvánok, hasonlóan a fehéroroszokhoz, vidéken magasabb számarányt képviseltek: Vilniusban mindössze a lakosság

---

került – a két világháború között Lengyelországhoz tartozó – területekre alkalmazzuk a vilniusi régió kifejezést, amelynek kiterjedése 9527 km^2 volt. Mariusz Kowalski: Wileńszczyzna jako problem geopolityczyny. In: Problematyka geopolityczna ziem polskich. Szerk. Piotr Eberhardt. Prace Geograficzne nr 218. Warszawa 2008. 267–268.

[4] Mindamellett a litvánok is széleskörű kulturális intézményi hálóval rendelkeztek Vilniusban már a két világháború közötti időszakban is, és a Vilnius régió északkeleti falvaiban többségben voltak. Timothy Snyder: The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven–London 2003. 53–54.

[5] Krzysztof Buchowski: Litwomani i polonizatorzy, Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok 2006. 8–22.

[6] Weeks, T. R.: A Multi-ethnic City in Transition i. m. 155.

0,80%-át alkották, míg a vilniusi vajdaságban (Wilno nélkül számítva) 6,03 százalékot. Felekezeti szempontból a katolikusok aránya mindkét esetben 60-65% között mozgott, és míg vidéken az ortodoxok alkották a lakosság több mint egynegyedét (29,18%), addig Vilniusban az izraeliták képviseltek hasonló arányt (28,19%) az 1931-es népszámlálás szerint.[7]

A két világháború között a multietnikus vajdaságban tovább nehezítette a mindennapokat a lezárt lengyel−litván határ, a két ország közötti feszült viszony és a gyakran előforduló határincidensek a demarkációs vonalon. Egy határincidens következtében, csak a lengyel ultimátumot követően, 1938. március 19-én került sor a lengyel–litván diplomáciai kapcsolatok felvételére.[8] Egy évvel a háború kirobbanása előtt már nem jutott elég idő a lengyel–litván kapcsolatok rendezésére vagy legalább a közös érdekek összehangolására.[9]

A litván fennhatóság és a szovjet megszállás időszaka

Az 1939. augusztus 23-án megkötött német–szovjet megnemtámadási szerződés (Molotov–Ribbentrop-paktum) titkos záradéka értelmében Vilnius Litvániához való csatolását mind a német, mind a szovjet fél támogatta.[10] Az ekkor még nem közismert Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradéka értelmében

[7] Az 1931-es népszámlálási adatok szerint a vilniusi vajdaságban, Vilniuson kívül 1 080 868 fő élt. Ebből anyanyelvi megoszlás szerint 633 095 lengyel (58,57%), 287 938 belarusz (26,63%), 65 259 litván (6,03%), 54 232, héber (5,01%), 37 109 orosz (3,43%), és 3253 egyéb (0,29%) anyanyelvű volt. Vallási szempontból 671 484 katolikus (62,12%), 315 417 ortodox (29,18%), 55 790 izraelita (5,16%) és 3,54% egyéb felekezetű volt. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: województwo wileńskie., bez miasta Wilna. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1936. 10. Ugyanekkor Wilno összlakossága 195 071 fő volt, amelyből 128 628 lengyel (65,93%), 54 596 zsidó (27,98%), 7442 orosz (3,81%), 1579 litván (0,80%), 1089 egyéb (0,55%) nemzetiségű volt. Vallási szempontból a városban 125 999 római katolikus (64,59%), 55 006 izraelita (28,19%), 9321 ortodox (4,77%), és 4745 egyéb felekezetű (2,43%) lakott. Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: Miasto Wilno. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1937. 11.

[8] Artur Ochał: Na litewskiej rubieży, Brygada KOP „Grodno" (1929–1939). Warszawa 2017. 605.

[9] Piotr Łossowski: Stosunki polsko-litewskie 1921–1939. Warszawa 1997. 309–352.

[10] Bojtár Endre: Európa megrablása. A balti államok bekebelezésének története dokumentumok tükrében 1939–1989. Budapest 1989. 29–30.

Litvánia eredetileg a német érdekszférába tartozott volna, azonban az 1939. szeptember 28-i német–szovjet tárgyalások értelmében Litvánia – cserébe a németek által megszerzett lublini területekért – szovjet érdekszférába került. A szovjet csapatok 1939. szeptember 18-án foglalták el Vilniust. Habár a Belarusz SZSZK szintén jelezte igényét Vilniusra, Sztálin stratégiai okokból Litvániának juttatta a várost. 1939. október 3-án elkezdődtek a szovjet–litván tárgyalások Vilnius Litvániának való átadásáról az 1920-as szovjet–litván megegyezés alapján.[11] Azonban Litvánia nem az 1920-ban szovjetek által elismert területek teljes egészét, hanem csak a wilnói vajdaság szűk északi sávját kapta meg Vilnius központtal, vagyis mindössze 6656 km^2-nyi területet. Továbbá húszezer szovjet katona állomásozott Litvánia területén, vagyis a szovjet csapatok ténylegesen nem vonultak ki a városból. Litvánia számára tehát a történeti főváros megszerzése a függetlenség elveszítésével járt.

1939 szeptemberében a litván vezetés nem engedett Hitler kérésének,[12] hogy Litvánia csatlakozzon a Lengyelország elleni háborúhoz. Ugyanakkor Litvánia megnyitotta az utat a lengyel menekültek előtt, és már ebben a hónapban 9500 lengyel katona érkezett Litvániába, akiket lefegyvereztek és internáltak. 1939 szeptemberében tömegesen érkeztek civil menekültek is Lengyelország középső és nyugati részeiről Vilniusba, ami felborította a város korábbi etnikai arányait, és a lengyelek számának növekedését eredményezte. 1940 februárjáig több mint 30 ezer menekült érkezett Vilniusba, akik között több mint 11 ezer zsidó és 3700 litván is volt. A menekültek helyzete egyre romlott, ellátásukat és elhelyezésüket illetően is egyre súlyosabbá vált a helyzet.[13]

Az 1939-ben október 10-én megkötött szovjet–litván megállapodás értelmében 549 ezer fő került Litvániához, akiknek 59%-a lengyel, 19%-a zsidó, 6%-a litván, 14%-a belarusz és 2%-a orosz volt. Ezek a területek 1940 novemberében további 2647 km^2-el egészültek ki (Święcianyt/Švenčionyst, Druskiennikit/Druskininkait és Dziewieniszkit/Dieveniškėst a Belarusz SZSZK-tól csatolták el), így 1940-re összesen 9527 km^2 nagyságú területtel bővült az ekkor már Litván SZSZK.[14] Az 1937-ben már 210 ezer fős Vilnius lakosságszáma a

[11] Snyder, T.: The Reconstruction of Nations i. m. 79–83.

[12] 1939-ben feszült volt a német–litván viszony, hiszen 1939. március 20-án a német ultimátumot követően Litvánia átadta a Memel-vidéket (Klaipėda), amely a litván állam egyik leggazdagabb régiója volt.

[13] Ezen arányeltolódás a lengyelek javára a városban hozzájárult a lengyelek Vilniusból és Litvániából való 1945–1947-es kitelepítéséhez is. Tomas Bakelis: War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939–1940. Contemporary European History 4. (2007) 16. sz. 461–467.

[14] Piotr Łossowski: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. Warszawa 1982. 56–57.

háború alatt a menekültek beáramlása, a helyi zsidóság kipusztítása és a lengyeleknek a háború befejezésekor kezdődő kitelepítési hullámai miatt folyamatosan változott.[15]

Litvániához került területek 1939. október 10. és 1939 novembere között

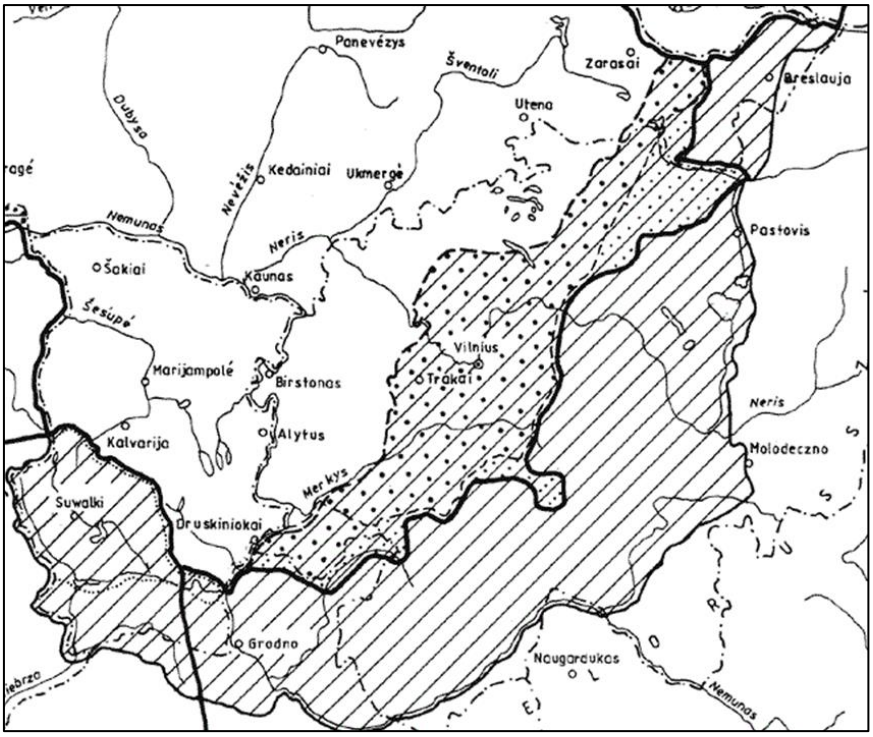

A csíkozott területet jelöli az 1920. július 12-i litván–szovjet megegyezés alapján Litvániához tartozó területeket, ezzel szemben a pöttyözött sáv a szovjetek által ténylegesen Litvániának adott területeket jelölik. [16]

A kezdetben Párizsban székelő lengyel emigráns kormány tiltakozott Vilnius Litvániához történő csatolása ellen, és újra megszűnt a hivatalos diplomáciai

[15] Bakelis, T.: War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939–1940 i. m. 464.; Lagzi Gábor: Városok a határon. Wrocław, L'viv és Vilnius multikulturalizmusa a múltban és a jelenben. Universitas Pannonica 31. Budapest 2016. 72.
[16] Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény). Összeállította: Pándi Lajos. Budapest 1995. 673.

kapcsolat a két ország között.[17] Habár Párizsban sor került tárgyalásokra a Litvániában internált lengyel katonák és civilek ügyében, azonban a megbeszélések folyamán nem történt előrelépés Vilnius hovatartozása kapcsán. A lengyel emigráns kormány abban reménykedett, hogy a nyugati szövetségesek segítségével vissza tudja majd szerezni az ideiglenesen megszállt keleti területeket, ami azonban csak ábrándnak bizonyult. A szövetségesek végül nem tartották be Vilniusra és Lwówra vonatkozó ígéreteiket, a terület hovatartozásának eldöntését pedig a Szovjetunióra bízták.[18] Mindamellett a dezinformáltság is hozzájárult a lengyelek és litvánok közötti feszültségek elmérgesedéséhez a háború folyamán. További problémát jelentett, hogy nem jött létre litván emigráns kormány, amellyel tárgyalni lehetett volna Vilniusról.

A litvánok bevonulását a vilniusi régióba (1939. október 28.) a helyi és a városba menekült lengyelek ellenségesen fogadták, és ideiglenes megszállásként tekintettek a fejleményekre. Nem szabad azonban arról sem elfeledkezni, hogy a vilniusi régió egyfajta lengyel „sziget" maradt, amely kívül esett a német és a szovjet megszállási övezeteken. Ebből a helyzetből fakadóan többen úgy tekinthettek a városra, hogy az a lengyel függetlenedési törekvések kiindulópontja lehet. Ezt az elképzelést a városban alakuló konspirációs szervezkedések csak segítették, akárcsak a Fegyveres Harci Szövetség (Związku Walki Zbrojnej Okręg Wileński), mely a Lengyel Honi Hadsereg, az *Armia Krajowa* (AK) elődje volt.[19]

A litván megszállás hónapjaiban (1939. október 28–1940. június 15.) növekedett a feszültség a lengyelek és a litvánok között, többek közt a társadalmi és oktatási intézmények litvánosítása és a Báthory István Egyetem bezárása miatt.[20] Mindez hozzájárult a munkanélküliség növekedéséhez a városban: len-

[17] Krzysztof Tarka: Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie 1939–1945. Opole 1998. 20.; Łossowski, P.: Litwa a sprawy A polskie 1939–1940 i. m. 53.

[18] Norman Davies: A varsói felkelés „A '44-es varsói csata". Budapest 2008. 75–76.

[19] Piotr Niwiński: Okręg Wileński AK w latach 1944–1948. Warszawa–Kraków 2014. 25. Longin Tomaszewski: Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945. Warszawa 1999. 279.

[20] A Báthory István Egyetem (Uniwersytet Stefan Bathory) 1939. december 15-ig működött, eddig tartottak előadásokat a lengyel diákoknak. Ugyanakkor Vilniusba költözött át a kaunasi egyetem bölcsésztudományi és jogtudományi kara, az új litván egyetem rektora pedig Mykolas Biržiška történész lett (az utolsó lengyel rektor Stefan Ehrenkreutz volt). 1940 nyarától az egyetemet is szovjetizálták, a litván tanárokat elbocsátották, míg 1941-től a zsidó, orosz és lengyel tanulókat zárták ki az egyetemről. A német hatóságok a nehezen működő egyetemet végül 1943. március 17-én bezárták.

gyel értelmiségiek, munkások és alkalmazottak veszítették el a munkájukat, és litvánok töltötték be a megüresedő pozíciókat. Ezt fokozta még a lengyel betelepültek litván állampolgárságtól való elzárása is. Ugyanakkor a litván kormány kísérleteket tett a Szentszéknél Romuald Jałbrzykowski lengyel származású vilniusi érsek (aki megpróbálta a vilniusi régióban és az érsekség területén védeni a lengyel érdekeket) leváltására, ami ugyancsak felháborodást keltett a lengyelek között.[21] A helyzet súlyosságát mutatja, hogy ebben az időben a tényleges litván főváros Kaunas maradt, és nem költözött a városba Antanas Smetona litván államfő sem.[22]

Összesen 30 ezer lengyel katona és civil menekült ideiglenes ellátásáról kellett gondoskodnia Litvániának, ami a külföldi segítségek ellenére humanitárius krízist idézett elő az országban, és a legfőbb megoldandó politikai problémává vált a szovjet hatalomátvételig. A menekültek beáramlásával nem számolt a litván kormány, amely a megszerzett területek mihamarabbi adminisztratív és gazdasági integrációját irányozta elő.[23] A litván vezetés arra törekedett, hogy megkülönböztesse a lojális lengyeleket az ide érkező „idegen" (*ateiviai*) lengyelektől.[24] Egy 1940. március 20-án meghozott törvény értelmében a litván kormány megtagadta a litván állampolgársági jogok megadását körülbelül 83 ezer vilniusi, és 67 ezer Vilnius környéki lengyeltől, összesen tehát 150 ezer embertől, akik a vilniusi régióban telepedtek le 1920 és 1939 között. A vilniusi régió litvánosítása mögött az az ideológia húzódott, hogy az itteni szláv len-

Ezt követően az épületeket laktanyaként és hadikórházként használták, a diákokat pedig elbocsátották. A háború alatt az orvosi kar lengyel diákokkal egészen 1944-ig titokban működött, amikor a szovjetek újjászervezték a Bumblauskas, Alfredas, Butkevičienė, Birutė, Jegelevičius, Sigitas, Manusadžianas, Paulius, Pšibilskis, Vygintas, Raila, Eligius & Vitkauskaitė: Vilniaus Universitatis 1579–1999. Vilnius. 41–48.

[21] Kazimierz Michalkiewicz vilniusi segédpüspök 1940. február 16-án hunyt el. Helyét a Szentszék kinevezésével Vilkaviškis korábbi püspöke, a litván származású Mečislovas Reinys töltötte be.

[22] Dangiras Mačiulis, Darius Staliūnas: Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940. Marburg 2015. 193–199.

[23] Ennek eredményeképp több kormányhivatal Vilniusba költözött, akárcsak litván állami élelmiszeripari cégek (Maistas, Pieno centras) is megjelentek a városban. Bakelis, T.: War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939–1940 i. m. 464.

[24] Kowalski, M.: Wileńszczyzna jako problem geopolityczny i. m. 269–274.; Piotr Łossowski: Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie, 1883–1939. Warszawa 1985. 5–8.

gyel–belarusz népességet vissza kell fordítani a litván gyökereihez, és „újra kell litvánosítani" az itteni társadalmat.[25]

1940. június 15-én teljes Litvánia területét megszállta a Vörös Hadsereg, és az elcsalt választásokat követően a Szovjetunió Legfelső Tanácsa augusztus 3-án elfogadta a litván népi kormány kérvényét a Szovjetunióhoz való csatlakozásról. A vilniusi régió esetében a szovjet megszállás a lengyel–litván konfliktus befagyasztásával járt, továbbá ahhoz, hogy lelassult a vilniusi régió Litvániába való politikai, gazdasági és kulturális integrálása. Az államfő, Antanas Smetona és a litván politikai elit Nyugat-Európába menekült. A vilniusi lengyeleket és litvánokat súlyosan érintették az 1940 őszén foganatosított letartóztatások és deportálások.[26] Nem működhettek a háború előtti lengyel egyesületek, még a litván fennhatóság alatt megmaradt *„Komitet Polski"* karitatív szervezet sem.[27]

A német megszállás

A tömeges deportációk és a szovjetek kegyetlenkedései miatt az első napokban a németeket felszabadítóként fogadták Vilniusban. Litván felkelők már 1941. június 23-án átvették a hatalmat Kaunasban és Vilniusban, másnap pedig a két nagyváros nyitva állt a német csapatok előtt. A Litván Aktivista Front (LAF) vezetésével ideiglenes kormány alakult, azonban ezt a németek 1941 augusztusában feloszlatták.[28] A náci Németország ugyanis nem ismerte el Litvánia függetlenségét, helyette katonai megszállást vezetett be. Litvánia a Keleti Főkormányzósághoz (*Reichskommissariat Ostland*), azon belül is a Litván Főkormányzósághoz (*Generalkommissariat Litauen*) került.[29] Habár a litván adminisztratív központ Kaunasban volt, ahol a litvániai főkormányzó, Adriana von Renteln székelt, a Litván Főkormányzóság négy körzetre oszlott, amelyekből az egyik központja Vilnius volt. A vilniusi körzet (*Gebiet Wilna – Land*) 15840

[25] Bakelis, T.: War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939–1940 i. m. 463–469.
[26] 1941. június 14–18. között Litvániából 34 260 főt deportáltak a Szovjetunió belső területeire. Georg von Rauch: A balti államok története. Budapest 2000. 197.
[27] Piotr Niwiński: Okręg Wileński AK w latach 1944–1948. 2014. 28.
[28] Rauch, G.: A balti államok története i. m. 200–201.
[29] Longin Tomaszewski: Kronika Wileńska 1941–1945. Z dziejów polskiego państwa podziemnego. Warszawa 1992. 16.

km^2-t foglalt magában, és 600 ezer ember élt a területen, amelyhez két belarusz járást is hozzácsatoltak.[30]

A megszálló németek megpróbálták felügyelni a helyi alsó szintű közigazgatást, amelyet igényeik szerint próbáltak kihasználni. Ám teljes mértékben nem voltak képesek ellenőrizni, ezért ezeket a helyi intézményeket litvánok irányították. Litván utcaneveket vezettek be, a német mellett a litván nyelvet lehetett használni a hivatalokban, és zajlott a lengyel nyelv kiszorítása is. Bezárták a még megmaradt lengyel nyelvű iskolákat, színházakat és mozikat. Mindamellett a litván adminisztrációnak nem volt nagy befolyása a német döntésekre. A lengyeleknek, ellentétben a litvánokkal, nem volt olyan hivatalos katonai vagy civil szerve, amely képviselni tudta volna az érdekeiket a megszálló németekkel szemben. Viszont annak ellenére, hogy a legtöbb állás a litvánok kezében volt, a hivatalnokok és az alkalmazottak többsége lengyel volt. Miután a helyi népszámlálás is bizonyította, hogy a városban a lengyelek vannak többségben, lehetővé vált, hogy több lengyelt alkalmazzanak,[31] mivel a német hatóságok próbáltak odafigyelni, hogy a helyiek az alsó közigazgatásban a nemzetiségi arányoknak megfelelően vegyenek részt. A német hatóságok azonban a litván politikai és litván nacionalista ambíciókat gyakran visszatartották, mivel nem voltak érdekeltek a vilniusi régió nemzetiségi ellentéteinek erősítésében. A hátországot csak nyugodt körülmények között tudták kihasználni gazdasági és politikai céljaikra. Amikor a németek felismerték, hogy a litvánok túlságosan nagy függetlenségre vágynak a vilniusi körzetben, nem haboztak szembeállítani velük a lengyeleket. A németek döntőbíróként léptek fel, kihasználva a lengyeleket, megvédve őket a radikálisabb lengyelellenes litván adminisztratív lépésektől. A vilniusi körzetben négy nyelven adták közre a hirdetéseket. A németek tehát érdekeiknek megfelelően gátolták a vilniusi régió litvánosítását.[32]

---

[30] Arūnas Bubnys: Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944). Studia Podlaskie 17. (2007/2008) 134.

[31] Az 1942 májusában végrehajtott népszámlálás adatai már teljesen más képet mutattak, mivel már 1941-ben elpusztították a zsidó lakosság nagy részét, illetve jelentősen nőtt a litvánok száma. A Vilniushoz tartozó 4 járásban (wileński, trocki, święciański, ejszyszski) a német hatóságok által végrehajtott népszámlálás szerint a litvánok fölénybe kerültek (58,8%), a lengyelek aránya 36,9%, a fehéroroszoké 12,9 %, míg az oroszoké 2,9% volt. Vilniuson belül a lengyelek többséget alkottak, 71,9%-ot, míg a litvánok aránya 20,5% volt. Az oroszok 4,1%, míg a fehéroroszok 2,1%-ot képviseltek, míg a vilniusi gettóban 15–17 ezer zsidót zártak. Bubnys A.: Stosunki międzyetniczne i. m. 134.

[32] Bubnys A.: Stosunki międzyetniczne i. m. 137.

A zsidó közösségek kirekesztése a társadalomból már a német bevonulás után elkezdődött, legfőképpen a kommunistákkal való együttműködés vádjára hivatkozva. A litván rendőrség és a Litván Lövész Egyesület (*Lietuvos šaulių sąjunga*) is részt vett a zsidó lakosság elpusztításában. Vilniusban a Gestapo külön egységeket (*Sonderkommando*) is bevont a zsidók kivégzésébe, a vilniusi régióban Ponary-ban, Vilniustól 7 km-re délnyugatra, folytak a legnagyobb vérengzések.[33] A háború előtti, körülbelül 58 ezer fős vilniusi zsidó lakosságnak 1941 végéig több mint a fele elpusztult, ekkor 33-35 ezer embert gyilkoltak meg.[34] 1941. szeptember 4-én hozták létre a vilniusi gettót, amelynek kialakítását és a zsidók bezárását a litván rendőrségre bízták. Az első, 1941-es népirtási hullámot elkerült zsidók közül 17 ezren éltek összezsúfolva az itteni gettóban. A vilniusi (és a Święciany/Švenčionys-i) gettót végül 1943 szeptemberében likvidálták, a vilniusi zsidóság megmaradt részét pedig Észtországba, Lettországba és a Főkormányzóságba szállították. A vilniusi zsidók közül csak kéthároméezer ember élte túl a háborút, a gettó helyén levő városrész gyakorlatilag elnéptelenedett. [35] Az 1925-ben Wilnóban létrehozott Zsidó Tudományos Intézet (Yidisher Visnshaftlekher Institut) tevékeny szerepet vállalt a két világháború között a kelet-európai askenázi zsidóság kutatásában. Emellett az intézmény érdeme, hogy egységesítették a jiddis nyelv kiejtését és átírását. Miután a háborúban külön német „kulturkommando" vitte el a YIVO iratanyagának egy részét, a későbbiekben amerikai csapatok kezére került, és ez adta a kiindulási alapot, hogy a háborút követően New Yorkban tudják folytatni a korábban Wilnóban megkezdett munkát.[36] A náci megszállás alatt a lengyel–litván viszony az 1941-es tömegmészárlásokban való litván részvétel és a lengyel áldozatok miatt tovább romlott.

A lengyel partizánok 1944 tavaszán és nyarán aktivizálódtak, ekkor a Lengyel Honi Hadsereg Wilnói Dandárja és 5. gyaloghadosztálya már 23 ezer főt számlált. A német hatalom a térségből való visszavonuláskor már a nemzetiségi ellentétek szításában volt érdekelt, számítva arra, hogy az AK-partizánok szembefordulnak a litván rendőrséggel. A németek a litván rendőrséget és önvédelmi

[33] Theodore R. Weeks: Vilnius between Nations 1795–2000. DeKalb. 2015. 182–183.
[34] Ugyanakkor 1939 végén a városba érkező zsidó menekültek miatt megnövekedett a vilniusi zsidóság lélekszáma. 1940 első felében már a 80 ezer főt is elérhette a létszámuk a városban. Andrzej Żbikowski: Poles and Jews in Vilnius Region 1939–1941. Darbai ir dienos 67. (2017) 154.
[35] Bubnys A.: Stosunki międzyetniczne i. m. 140–141. Arūnas Bubnys: Eksterminacja żydów wileńskich i dzieje getta wileńskiego (1941–1944). Pamięć i Sprawedliwość 2. (2010) 229–236.
[36] Lagzi G.: Városok a határon i. m. 81–85.

egységeket használták fel, hogy legyőzzék a lengyel felkelést, valamint kontroll alatt tartsák a lakosságot. Azonban 1944 nyarán a németek már csak Vilniust és a járási központokat tudták ellenőrizni, míg a vilniusi falvak már a lengyel vagy a szovjet partizánok kezén voltak.[37]

A német megszállás utolsó napjai, a lengyel–litván kapcsolatok mélypontja

A lengyel Honi Hadsereg küzdelme a német megszállók ellen a vilniusi régióban összekapcsolódott a németekkel együttműködő helyi litván adminisztratív és rendőri egységek likvidálásával. Látványos sikereket értek el a Litván Helyi Osztagokkal (*Lietuvos vietinė rinktinė* – LVR) szemben is, amelyek a németek oldalán harcoltak. A lengyel–litván fegyveres konfrontáció során civileket is értek erőszakos támadások, háborús bűnöket is követtek el mindkét oldalon. Előfordult, hogy a litván egységek lengyel falusiakat öltek meg, míg a lengyel Honi Hadsereg tagjai németekkel kollaboráló litván civilekkel tették ugyanezt. A lengyel–litván konfliktus a német megszállás utolsó heteiben, 1944 júniusában kulminálódott, amikor mindkét oldalon etnikai tisztogatásokra került sor a korábbi lengyel–litván határvidéken (Podbrzezie/Paberžė, és Dubingiai/Dubniki településeken).[38] Miután a lengyel AK egységei erőfölénybe kerültek a vilniusi régió vidéki területein, felvették a harcot a szovjet partizánokkal is.[39]

1944 nyarán a lengyel emigráns kormány vezetésével megkezdődött a Vihar hadművelet (*Operacja Burza*), melynek északkeleten Vilniust kellett biztosítania.[40] Ennek keretében hajtották végre a „Hajnal Kapu" hadműveletet (*Operacja Ostra Brama*), melynek eredetei célja Wilno felszabadítása volt a Honi Hadsereg segítségével, és a szovjet csapatok „házigazdaként" való fogadása. Mivel a Lengyel Honi Hadsereg késve kezdte meg a német katonák által erőd-

[37] Emellett a németek megpróbálták a gyengébb fehérorosz nacionalizmust a litvánok és a lengyelek ellen fordítani. A fehéroroszok között megpróbáltak egy németbarát csoportot kialakítani, továbbá megengedték számukra, hogy fehérorosz nyelven közvetítsenek a vilniusi rádióállomáson, saját újságot adjanak ki („Bialoruski Holas"), gimnáziumot nyissanak Vilniusban és nemzeti bizottságot állítsanak fel és részt vegyenek a helyi közigazgatásban. Bubnys, A.: Stosunki międzyetniczne i. m. 139–140.

[38] Paweł Rokicki: Glinciszki i Dubniki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowe 1944 roku i ich konsekwencje w współczesnych relacjach polsko-litewskich. Instytut Pamięci Narodowej. Warszawa 2015. 336.

[39] Niwiński, P.: Okręg Wileński, i. m. 30.

[40] Niwiński, P.: Okręg Wileński, i. m. 30.

ként védett Vilniust ostromolni, a várost csak a szovjetek segítségével tudták elfoglalni.[41] A kezdeti együttműködést követően azonban a szovjetek likvidálták az AK egységeit, mégpedig nemcsak a vilniusi régióban, hanem Volhíniában és Lwów környékén is. Mindez előrevetítette a terület újbóli szovjetizálását, és nagymértékben befolyásolta a „Varsóért vívott csata" előkészületeit is.[42]

A harmadik (végleges) szovjet megszállás, kitelepítések

Litvánia szovjet megszállását követően, 1944. szeptember 22-én a lublini lengyel kormánynak a szovjet Litvániával megkötött szerződése értelmében a białystoki vajdaságból és Lengyelország egyéb területeiről evakuálták a litvánokat, egyúttal pedig áttelepítették a vilniusi régióban és Litvánia más területein élő lengyeleket is. 1945 és 1947 között 171 158 személy távozott Lengyelországba a Litván SZSZK területéről, a kitelepülők több mint 50 százaléka vilniusi volt. A népmozgás később is folytatódott, 1945 és 1959 áprilisa között összesen 213 934 személy települt át Lengyelországba.[43] A kitelepítések leginkább Vilniust érintették, ugyanis a vidéki területeken, tartva az elnéptelenedéstől, a lengyel falusi lakosság helyben maradhatott. A Litván SZSZK-ban maradt lengyel kisebbség súlyos veszteséget szenvedett, mivel a lengyel értelmiségieket nemcsak Vilniusból vitték el, hanem vidékről is.[44] Lengyelországból kevesebb mint húszezer litván települt át.

A második világháború után félig üresen álló Vilnius kezdetben szovjet várossá vált. Az átalakulóban lévő település már hivatalosan is a Litván SZSZK fővárosa lett, ahol ideiglenesen az orosz nyelv vált a városlakók közötti közvetítő nyelvvé. Az 1959-es népszámlálási adatok szerint az anyanyelvi megoszlás tekintetében az oroszok voltak többségben (37%), második helyen a litvánok (33,4%) álltak, majd pedig a lengyelek (19,4%), zsidók (4,8%), belaruszok (3,1%), ukránok (1,3%) és egyéb nemzetiségek (0,7%) következtek. Etnikai

[41] Niwiński, P.: Okręg Wileński, i. m. 33.
[42] Davies, N.: A varsói felkelés, i. m. 299.
[43] Irena Mikłaszewicz: Brzemię polskości. Odniesienie do Polski jako czynnika obciążającego katolików i duchowieństwo polskie w litewskiej części archidiecezji wileńskiej w materiałach sowieckich służb represyjnych. In: Od Maximis undique pressi do Totus Tuus Poloniae populus. Metropolie mohylewska i wileńska w latach 1798–1992. Red. Jarosław Wasilewski. Instytut Pamięci Narodowej. Białystok–Warszawa 2019. 188.
[44] Kowalski, M.: Wileńszczyzna jako problem geopolityczny i. m. 279.

szempontból azonban a litván volt a legmagasabb arányú nemzetiség Vilniusban (33,6%), majd az oroszok (29,4%) és a lengyelek (20%) következtek, a zsidók aránya 6,9%-ra csökkent, míg a fehéroroszoké 6,2%-ra nőtt, és az ukránok is 2,8%-ot képviseltek az 1 százalék egyéb nemzetiségű mellett.[45] Lengyelek a Vilnius környéki falvakból érkeztek, és a Nowa Wilejka városrészben maradtak többségben.[46]

A Wilnóból és környező vidékről Lengyelországba áttelepült lengyelek megpróbálták ápolni szülőföldjük emlékét: dalokat, festményeket, verseket hagytak hátra, nem utolsósorban pedig a Honi Hadseregről szóló könyveket, visszaemlékezéseket is.[47] A Báthory István Egyetem tanári kara az 1945-ben alapított toruń-i Nikolaus Kopernikusz Egyetemen (Uniwersytet Mikołaja Kopernika) kapott munkát, és a wilnói egyetem hagyományait próbálta követni. Vilniusban 1944 őszén szakítottak a korábbi lengyel egyetemi hagyomá–nyokkal, és szovjetizálták az egyetemet, amely Vincas Mickevičius-Kapsukas (1880–1935) litván kommunista, Komintern-tag nevét vette fel.[48]

Litvánia politikailag is a Szovjetunió lekötelezettjévé vált Sztálin „bőkezű" ajándéka miatt, hiszen a korábbi litván államnak nem sikerült egy időpontban birtokolnia Vilniust és a fontos kikötőt Klaipėdát, amelyet ekkor a szovjetek a Litván SZSZK-nak biztosítottak. A háborús pusztítások, a holokauszt és a lengyelek kitelepítése ellenére Vilnius és a vilniusi régió napjainkban is megőrizte többnemzetiségű jellegét.[49] Tomas Venclova litván író a következőképpen ír a

[45]Kowalski, M.: Wileńszczyzna jako problem geopolityczny i. m. 283.; Piotr Eberhardt: Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku. Przegląd Wschodni 3.1 (1991) 1. sz. 474–475.

[46] A lengyelek kitelepülése Litvániából az 1950-es évek közepén is folytatódott. Ugyancsak az 1959-es népszámlálás szerint 230 ezer lengyel maradt Litvániában, ami az összlakosság (2 711 400 fő) 8,5%-át jelentette. Létszámuk és az összlakosságon belüli arányuk megegyezett az ekkor Litvániában élő oroszokéval, akik a későbbiekben megelőzték a lengyeleket, míg a litvánok csak 1989-ben kerültek 50 százalék fölé Vilniusban. Eberhardt, P.: Przemiany narodowościowe na Litwie i. m. 473–480.

[47] Jarosław Krasnodębski: Z Wilna nad Wilią do „Wilna nad Wisłą". Ekspatriacja i osiedlenie się mieszkańców Wileńszczyzny w Toruniu (1944–1948). Toruń 2019. 9–16.; Vitalija Stravinskienė: Między ojcowizną a ojczyzną. Przymusowa migracja Polaków z Wilna do Polski w latach 1944–1947. In: Pamięć kresów – kresy w pamięci, szerk. Bogusław Tracz. Muzeum w Gliwicach. Katowice–Gliwice–Warszawa 2019. 67–86.

[48] Lagzi G.: Városok a határon i. m. 90.

[49] A 2011-es népszámlálás szerint Litvániában a litvánok 84,2%-ot tesznek ki, a lengyelek mint (újra) második legnagyobb kisebbség 6,6%-ot (200 300 lengyel), az oroszok aránya 5,8%-ra csökkent (176 900), míg a fehéroroszok száma 36 200 fő. Ezen

háború utáni Vilniusról. „A zsidó negyed a második világháború után sok évig szellemváros volt. Az óváros összes városnegyede, az egyetem, a keresztény templomok (kivéve a kissé megrongálódott Szent Katalint) valamilyen csoda folytán mind megmaradtak. Csak a zsidó negyed volt reménytelenül lerombolva."[50] Habár különböző tervek születtek a város radikális átalakítására, ezek végül nem valósultak meg. Ennek következtében maradhatott fenn Vilnius történelmi városképe. Ugyanakkor mind a mai napig megfigyelhetők a második világháború alatti pusztítások következményei, a zsidó épített örökség hányattatott sorsa, amely csak a független Litvániában vált a város turisztikai látványosságainak részévé. Jelenleg egyre inkább javul a lengyel–litván viszony, ami elősegíti a második világháború alatti lengyel–litván ellentétek tudományos és társadalmi szinten történő feldolgozását is.

Összefoglalás

A háborús veszteségek és az 1941 júniusában végrehajtott deportációk mellett a legsúlyosabb veszteséget a város lakosságára nézve az 1941-es év végéig a 33-35 ezer vilniusi zsidó meggyilkolása jelentette. Ugyancsak a háború évei alatt elmélyültek a lengyel–litván ellentétek, amely közvetlen fegyveres összecsapásokhoz is vezetett a lengyel és litván fegyveres egységek között. A szovjetek 1944-es bevonulását követően 1947-ig 89 ezer lengyel hagyta el Vilniust.[51] A város épületeinek egyharmada megsemmisült a háború alatt, habár az óváros még így is megőrizte korábbi képét.[52]

A fentebb leírt események következtében 1945-re a város lakossága a háború előtti lélekszám felére csökkent: mindössze 110 ezren lakták.[53] A kiüresedés hozzájárult ahhoz, hogy a korábbi lengyel–zsidó városból egy új „szovjet

adatok szerint 2852 zsidó élt Litvániában, ezen belül 2012 Vilniusban. A főváros összlakossága ekkor 524 406 fő volt, melynek 63,6%-a litván, 16,4%-a lengyel, 11,9%-a orosz, 3,4% fehérorosz és 4,7%-a egyéb nemzetiségű volt. Gyventojai pagal tautybę, gimtąją kalbą ir tikybą. Lietuvos Respublikos 2011 metų visuotinio gyventojų ir būstų surašymo rezultatai. Lietuvos Statistikos Departmentas. Vilnius 2013. 1–2.

[50] Tomas Venclova: Vilnius. Egy város Európában. Budapest 2009. 114.

[51] Lagzi G.: Városok a határon i. m. 87.

[52] Leginkább a zsidó negyed pusztult el, a vilniusi nagy zsinagógát azonban véglegesen 1949-ben rombolták le.

[53] Davoliūtė, V.: The Making and Breaking of Soviet Lithuania. i. m. 2–3.; Theodore R. Weeks: Remembering and Forgetting: Creating a Soviet Lithuanian Capital. Vilnius 1944–1949. Journal of Baltic Studies 39. (2008) 4. sz. 517–533.

város" jöhetett létre. Habár igen sok lengyel is volt a beköltözők között, ők társadalmi szempontból különböztek a városból korábban „repatriált" lengyelektől. A háború által okozott demográfiai összeomlás szükségessé tették, hogy a környező falvakból népesség érkezzen a városba. Abból kifolyólag, hogy kezdetben a város nem csak a litván területekről népesült be, 1951-ben a városlakók 75 százaléka nem litván származású volt. Azonban ettől az évtől kezdve arányuk fokozatosan növekedett a városban, és idővel domináns lakosságot képviseltek Vilniusban.[54] A litván falvak kollektivizálását követően ugyanis sok litván kezdett „új életet" a litván fővárosban. Ezt a szovjet hatóságok is megpróbálták kihasználni: az urbanizáció a szovjetizáció egyik módszere is volt.[55] A város litván jellegét az is megerősítette, hogy a szovjet tagköztársaság fővárosa ténylegesen is átköltözött a litván többségű Kaunasból a vegyes lakosságú Vilniusba. A szovjetizálás[56] csökkentette a város korábbi multikulturális, kultúraközvetítő jellegét.

Irodalom

Antanavičiūtė, Rasa (2009): Stalininis „penkmetis": Vilniaus viešųjų erdvių įprasminimo darbai 1947–1952 m. Menotyra 3.

Bakelis, Tomas (2007): War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939–1940. Contemporary European History 4. 16.

Bakelis, Tomas (2007): War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939–1940. Contemporary European History 4.

Bubnys, Arūnas (2007/2008): Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944). Studia Podlaskie 17.

Bubnys, Arūnas (2010): Eksterminacja żydów wileńskich i dzieje getta wileńskiego (1941–1944). Pamięć i Sprawedliwość 2.

Buchowski, Krzysztof (2006): Litwomani i polonizatorzy, Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok 2006. sz. 8–22.

[54] Vitalija Stravinskienė: Vilniaus miesto etninė-demografinė padėtis: 1944–1951 metai. Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai 95. (2014) 3. sz. 52.

[55] Violeta Davoliūtė felhívja a figyelmet, hogy a háborút követően a hirtelen a litván városokba áramló falusi lakosság Vilniust „falusi metropolisszá" alakította, mivel a városba érkezők többsége a falvakból érkezett. Davoliūtė, V.: The Making and Breaking of Soviet Lithuania. i. m. 2.

[56] Rasa Antanavičiūtė: Stalininis „penkmetis": Vilniaus viešųjų erdvių įprasminimo darbai 1947–1952 m. Menotyra 3. (2009)3–4. sz. 150–167.

Bumblauskas, Alfredas, Butkevičienė, Birutė, Jegelevičius, Sigitas, Manusadžianas, Paulius, Pšibilskis, Vygintas, Raila, Eligius & Vitkauskaitė: Vilniaus Universitatis 1579–1999. Vilnius.

Davies Norman (2008): A varsói felkelés „A ’44-es varsói csata”. Budapest.

Davoliūtė, Violeta (2013): The Making and Breaking of Soviet Lithuania. Memory and modernity in the wake of war. London–New York.

Eberhardt, Piotr (1991): Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku. Przegląd Wschodni 3.1 (1991) 1.

Endre, Bojtár (1989): Európa megrablása. A balti államok bekebelezésének története dokumentumok tükrében 1939–1989. Budapest.

Gábor, Lagzi (2016): Városok a határon. Wrocław, L’viv és Vilnius multikulturalizmusa a múltban és a jelenben. Universitas Pannonica 31. Budapest.

Kowalski, Mariusz (2008): Wileńszczyzna jako problem geopolityczyny. In: Problematyka geopolityczna ziem polskich. (Szerk.) Piotr Eberhardt. Prace Geograficzne nr 218. Warszawa.

Krasnodębski, Jarosław (2019): Z Wilna nad Wilią do „Wilna nad Wisłą”. Ekspatriacja i osiedlenie się mieszkańców Wileńszczyzny w Toruniu (1944–1948). Toruń.

Lietuvos Statistikos Departmentas (2013): Lietuvos Respublikos 2011 metų visuotinio gyventojų ir būstų surašymo rezultatai. Lietuvos Statistikos Departmentas. Vilnius.

Łossowski, Piotr (1982): Litwa a sprawy polskie 1939–1940. Warszawa.

Łossowski, Piotr (1985): Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie, 1883–1939. Warszawa.

Łossowski, Piotr (1997): Stosunki polsko-litewskie 1921–1939. Warszawa. sz. 309–352.

Mačiulis, Dangiras & Staliūnas, Darius (2015): Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940. Marburg.

Mikłaszewicz, Irena (2019): Brzemię polskości. Od Maximis undique pressi do Totus Tuus Poloniae populus. Metropolie mohylewska i wileńska w latach 1798–1992. Red. Jarosław Wasilewski. Instytut Pamięci Narodowej. Białystok–Warszawa.

Niwiński, Piotr (2014): Okręg Wileński AK w latach 1944–1948. Warszawa–Kraków.

Ochał, Artur (2017): Na litewskiej rubieży, Brygada KOP „Grodno” (1929–1939). Warszawa.

Pándi, Lajos (Összeállította) (1995) Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény). Budapest.

Powszechny Spis Ludności (1937): z dn. 9. XII 1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: Miasto Wilno. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa.

von Rauch, Georg (2000): A balti államok története. Budapest.Rokicki, Paweł (2015): Glinciszki i Dubniki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowe 1944

roku i ich konsekwencje w współczesnych relacjach polsko-litewskich. Instytut Pamięci Narodowej. Warszawa.

Snyder, Timothy (2003): The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven–London.

Stravinskienė, Vitalija (2014): Vilniaus miesto etninė-demografinė padėtis: 1944–1951 metai. Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai 95.

Stravinskienė, Vitalija (2019): Między ojcowizną a ojczyzną. Przymusowa migracja Polaków z Wilna do Polski w latach 1944–1947. In: Pamięć kresów – kresy w pamięci, szerk. Bogusław Tracz. Muzeum w Gliwicach. Katowice–Gliwice–Warszawa.

Tarka, Krzysztof (1998): Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie 1939–1945. Opole.

Tomaszewski, Longin (1992): Kronika Wileńska 1941–1945. Z dziejów polskiego państwa podziemnego. Warszawa.

Tomaszewski, Longin (1999): Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945. Warszawa.

Venclova, Tomas (2009): Vilnius. Egy város Európában. Budapest.

Weeks, Theodore R. (2006): A Multi-ethnic City in Transition: Vilnius's Stormy Decade, 1939–1949. Eurasian Geography and Economics 47. 2. sz. 153−175.

Weeks, Theodore R. (2008): Remembering and Forgetting: Creating a Soviet Lithuanian Capital. Vilnius 1944–1949. Journal of Baltic Studies 39.

Weeks, Theodore R. (2015): Vilnius between Nations 1795–2000. DeKalb.

Żbikowski, Andrzej (2017): Poles and Jews in Vilnius Region 1939–1941. Darbai ir dienos 67.

Melléklet

https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/en/islandora/object/kolekcijos%3AVUB01_000401347

A lengyel területek etnikai megoszlása. A piros a lengyel, a sárga szín a litván lakta területeket jelöli. Edward Maliszewski, Warszawa: Wydawnicto Biura Pracy Społecznej, Wykonano w Lit. W. Główczewski, 1919.

https://lt.wikipedia.org/wiki/Vilniaus_istorija#/media/Vaizdas:Vilnieciai_I-ojo_pasaulinio_karo_metu.jpg

Vilniusi lakosok az első világháborúban, 1915–1916 körül.

https://pl.wikipedia.org/wiki/Historia_Wilna#/media/Plik:Wilno_1934.jpg

Topográfiai térkép Vilniusról 1934-ben.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Celebrations_of_Vilnius_return_to_Lithuania_near_Vilnius_Cathedral_in_1939.jpg

Litván katonai parádé Vilniusban 1939 október 29-án. Háttérben a vilniusi katedrális.

https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Vilnius#/media/File:Lithuanian_soldier_in_Vilnius_1939.jpg

Litván katona a Gediminas várban. Háttérben a vilniusi katedrális.

https://pl.wikipedia.org/wiki/Operacja_%E2%80%9EOstra_Brama%E2%80%9D#/media/Plik:19440712_soviet_and_ak_soldiers_vilnius.jpg
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/30/Lithuanian_SSR_1940.jpg
Lengyel Honi Hadsereg tagjai és szovjet katonák Vilnius felszabadításakor.
A Litván SzSzK térképe 1940-ben:

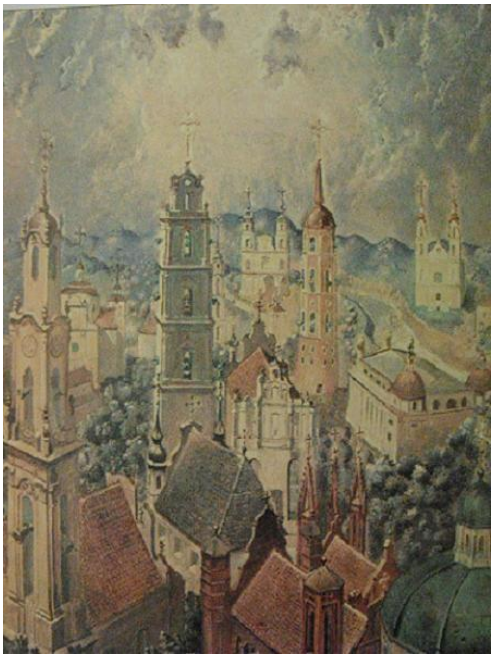

Ludomir Śledzinski (1889–1980): Oratorium. Wyście z Wilna, 1944 (Oratórium. Kivonulás Wilnából). Galeria im. Śledzińskich, Białystok.

Magyar katonai attasék Finnországban 1927–1944

Sándor Szakály

A magyar–finn diplomáciai kapcsolatok történetében az 1928-as esztendő számít meghatározónak, abban az értelemben, hogy Helsinkiben létrejön az önálló magyar királyi követség és azon időponttól kezdődően a két ország kapcsolatait már nem egy másik diplomáciai állomáshelyen szolgáló követ személye köti össze, hanem a napi kapcsolatokat fenntartó követség és annak személyzete.[1]

A trianoni békeszerződés – a magyaroknak csak diktátum – katonai előírásai számos korlátozó intézkedést tartalmaztak, amelyek egy része 1927. március 31-el némileg módosult, ugyanis ekkor szüntette be a Magyar Királyságban működését a Szövetségközi Katonai Ellenőrző Bizottság, amely a katonai előírások betartatása felett őrködött.[2] (2)

Ezen időponttól kezdődően, a magyar királyi követségeken „fedett beosztásban" működő katonai attasék – akiket „belső használatra" katonai szakelőadóknak neveztek – a követségek diplomáciai személyzetének katonai rendfokozatuk megnevezésével működő tagjai lettek.[3]

---

[1] Finnország 1920. szeptember 10-ével ismerte el önálló, független államnak a Magyar Királyságot és létesített vele diplomáciai kapcsolatot. 1933-ig a Dán Királyságba akkreditált finn követ töltötte be a magyarországi követi tisztséget is, Koppenhága állomáshellyel. A budapesti állomáshelyen szolgáló első finn követ Onni Eugen Aleksander Talas (1895-ig Gratschoff) /Lappeenranta, 1877. június 15 – Helsinki, 1958. május 3./ volt. Ő 1931. március 13-ától 1940-ig töltötte be a követi tisztséget, de Budapestre csak 1933-ban tette át az állomáshelyét. Utóda 1940. szeptember 20-a és 1944 szeptembere között Aarne Artur Wuorimaa (1906-ig Blomberg) /Leivonmäki, 1892. február 8 – Helsinki, 1975. július 5./ lett, aki a magyar–finn diplomáciai kapcsolatok megszakítását követően 1944. október 14-én utazott el Budapestről Bécsbe (!)

[2] A trianoni békeszerződés – amely az 1921. évi XXXIII törvénycikként került be a magyar törvények közé. A békeszerződé V. fejezet tartalmazta a „katonai, hadihajózási és léghajózási rendelkezéseket". 83-102. old. A Szövetségközi Katonai Ellenőrző Bizottság feladatáról a békeszerződés 137. cikke rendelkezett. Trianon 99. old. (Bank & Kovács, 2019.)

[3] A magyar katonai attaséi szolgálat kiépítésére vonatkozóan lásd: Árokay Lajos: Az önálló magyar katonai attaséi szolgálat létrehozásának előzményei 1918-1919. Hadtörténelmi Közlemények, 1983. 1. szám. 73-94. old, Uő: A rejtett magyar katonai attaséi

A magyar–finn viszonylatban – a jelen ismeretink szerint – az első katonai attasé kinevezésre a Helsinki Magyar királyi Követségre (Helsinki Kirkko Katu 2. vagy Pojhola Ranta 4.) 1928-ban került sor. Ez szorosan egybefüggött azzal, hogy a Magyar Királyság a korábbi észtországi követségét Revalból – ma Tal lin – Finnországba, Helsinkibe helyezte át és így önálló diplomáciai állomáshelyként működött a továbbiakban 1944 őszéig.[4]

A finnországi magyar követség állományába 1928 decembere és 1944. október között mindösszesen hat katonai attasé teljesített szolgálatot. Közülük Helsinki volt az állomáshelye négy személynek, míg egy-egy személy varsói – vitéz ebesfalvi Lengyel Béla illetve berlini vitéz Homlok Sándor – állomáshellyel töltötte be ezt a beosztást.

Időrendi sorrendben a következő személyekről van szó:

- Nemes Lányi Géza 1928. december 21 – 1932. november 30.[5]
- Vitéz ebesfalvi Lengyel Béla 1934. május 1 – 1939. április 1.[6]
- Dr. nemes Deseő László 1939. április 1 – 1939. december 1.[7]
- Vitéz Homlok Sándor 1941. február 1 – 1941. november 15.[8]
- Dr. Rakolczai László 1941. november 15 – 1942. május 1.[9]
- Kóbor Frigyes 1942. május 1 – 1944. október.[10]

Amíg a Magyar Királyság finnországi követségén 1928 és 1944 között hat magyar katonai attasé szolgált, addig Finnország Budapesti követségén (Budapest,

szolgálat első állomáshelyeinek felállítása 1920 – 1923. Hadtörténelmi Közlemények, 1983. 3. szám. 356-381. old., Uő.: A rejtett magyar katonai attaséi szolgálat tevékenysége 1923-1928 között. Hadtörténelmi Közlemények, 1983. 4. szám, 574-591. old. A Helsinki állomáshellyel létrehozott katonai attaséi beosztásról az írások nem tesznek említést, ami azt jelzi, hogy a Helsinki állomáshely a az adott időhatárok után állt fel.

[4] A finnországi magyar követség Helsinki székhellyel 1928 őszén kezdte meg a működését. A képviselet vezetője, az addig az Észtországi magyar királyi követség vezetője, dr. Jungert Mihály lett, aki 1933. november 16-ig töltötte be ezt a tisztséget I. osztályú követségi tanácsosi rangban. Jungert személyére és a Helsinki magyar követség későbbi vezetőire vonatkozóam lásd: Pritz Pál: Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918-1945. Budapest, 1994. Akadémia Kiadó.452-453. old, illetve 435. old.

[5] Nemes Lányi Géza rövid életrajzát lásd: Szakály Sándor: A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből. Második, javított és kiegészített kiadás. Budapest, 2015. Magyar napló Kiadó – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár. 179. old. (A továbbiakban: Szakály 2015.) A kötetben nem szerepelt Lányi Géza halálozási adata Elhalálozása: Budapest X. 1959. január 10.

[6] Szakály 2015. 183–184. old.

[7] Szakály 2015. 137–138. old.

[8] Szakály 2015. 158–159. old.

[9] Szakály 2015. 198-199. old.

[10] Szakály 2015. 170-171. old.

Kelenhegyi út 24.) mindösszesen három személy töltötte be a katonai attaséi beosztást. 1936 és 1939 között Aarne Snellman,[11] 1939 és 1941 között Alonzo Viktor Sudmann[12] és 1941 és 1944 között Walter Horn.[13]

Az első finnországi magyar katonai attasét, Lányi Géza vezérkari szolgálatot teljesítő őrnagyot 1928. december 17-én nevezték ki a helsinki magyar királyi követséghez, mint „katonai attache"-t.

A több nyelvet (német, orosz, francia – tökéletes, angol, lett, török – gyenge) használó Lányi Géza – esetében nem ismeretes, hogy a finn nyelvet elsajátította-e és milyen szinten – a diplomáciai gyakorlatban szokásosnak tekinthető négy évet szolgált Finnországban és beosztásából 1932. november 30-al mentette fel az államfő.[14] Ugyanezen időponttal szűnt meg a katonai attaséi beosztása Lettországban, Litvániában és Észtországban is. Utóbbi országokba akkreditálva, feladatait helsinki székhellyel látta el.

Lányi Magyarországra történt visszatérése után közel két évig nem volt magyar katonai attasé a finnországi magyar királyi követségen, Helsinkiben.

1934. május 1-el történt változás ebben a helyzetben, amikor is vitéz ebesfalvi Lengyel Béla vezérkari szolgálatot teljesítő alezredest nevezték ki varsói állomáshellyel lengyelországi magyar katonai attasénak, aki ugyanezen időponttól kezdődően Finnországba és Észtországba is akkreditálva lett, majd 1936. október 15-étől megbízták a lettországi magyar katonai attasé teendőivel. A német, a francia, a lengyel és a szlovák nyelvet is használó Lengyel Béla finnországi működéséről nincs lényeges ismeretünk és arról maga csak röviden írt a visszaemlékezésében.[15] Nem ismeretes pontosan, hogy hányszor járt Finnországban – bár nehezen képzelhető el, hogy néhány utat ne tett volna meg

[11] Snellman, Aarne (1894–1942) tényleges állományú finn katonatiszt. 1936 és 1939 között finn katonai attasé Magyarországon, Budapesten, alezredesi rendfokozatban.

[12] Sundman, Viktor Alonzo (Maarianhami, 1895. június 19 – Helsinki, 1960. április 14.) tényleges állományú finn katonatiszt. 1939 és 1941 között finn katona attasé Magyarországon, Budapesten, alezredesi rendfokozatban.

[13] Horn, Walter (1893 – 1972), tényleges állományú finn katonatiszt. Katonai attasé Magyarországon, Budapesten 1941 és 1944 között, ezredesi rendfokozatban.

[14] Vitéz nagybányai Horthy Miklós (Kenderes, 1868. június 18 - Estoril /Portugália/, 1957. február 9.) Az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészetének tisztje. Legmagasabb rendfokozata altengernagy. A Magyar Királyság államfője, kormányzói ranggal/címmel 1920. március 1 – 1944. október 16.

[15] Lengyel Béla: Európa forgószelében. Visszaemlékezések. Tapasztalatok és benyomások egy katona életéből. Szarvas, 2011. Digitál Kalamáris. 40-45. old. A finnországi feladatát maga – amit írta – „…a Helsinki követségen a finnugor testvériség ápolásában láttam, ennek megfelelően kerestem e népek barátságát." Uo. 41.old.

Varsóból Helsinkibe – annak ellenére, hogy beosztását 1939. április 1-ig látta el varsói állomáshellyel.

Lengyel Bélát a beosztásában rövid időre dr. nemes Deseő László – kitűnő német, orosz és francia nyelvismerettel – vezérkari alezredes, majd vezérkari ezredes váltotta. Ő a szovjetunióbeli katonai attaséi beosztásából került Finnországba, miután a magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok a szovjet fél döntése után megszakadtak.[16]

Deseő épp hogy elfoglalta állomáshelyét Helsinkiben, máris indulhatott vissza Moszkvába a helyreállított szovjet-magyar diplomácia kapcsolatok következtében.[17] Az ő 1939. december 1-i felmentését követően, a finnországi katonai attaséi beosztást mintegy két esztendő elteltével töltötték csak be. 1941. február 1-jén nyert kinevezést a Német Birodalomban katonai és légügyi attaséi beosztást betöltő vitéz Homlok Sándor vezérkari ezredes, aki egyében a svédországi (Stockholm) magyar királyikövetség katonai attaséi beosztását is ellátta, természetesen berlini állomáshellyel.

A német, francia, angol és szlovák nyelvismerettel rendelkező Homlok Sándor alig néhány hónapos katonai attaséi működését követően 1941. november 15-i hatállyal nevezte ki az államfő – immáron Helsinki-i állomáshellyel katonai attasévá az ugyanezen időponttal svédországi katonai attasévá is – ugyancsak Helsinki-i állomáshellyel – dr. Rakolczai László vezérkari elezredest, aki számára a német, francia, olasz, angol és szerb nyelv használata nem okozott gondot.

Dr. Rakolczai László finnországi működése sem tartott hosszú ideig. 1942. május 1-el beosztásából felmentett a magyar államfő és ugyanezen nappal „ad interim" olaszországi – római állomáshellyel – katonai attasévá nevezte ki.

Dr. Rakolczai Lászlót, a finnországi katonai attaséi beosztásban Kóbor Frigyes vezérkari őrnagy követte, aki a beosztást 1944 szeptemberének végéig töltötte be, amikor is a finn-szovjet fegyverszünet következtében Finnország és Magyarország között a diplomáciai kapcsolatok megaszakadtak. Az 1944. január 1-el vezérkari alezredesi kinevezést nyert – német és a francia nyelvet kiválóa n használó – Kóbor Frigyes 1944 októberében Helsinkiből Stockholmba

[16] 1939. február 2-án a Szovjetunió Külügyi Népbiztossága a Magyar Királyságnak az Antikomintern Paktumhoz történő csatlakozása miatt bejelentette, hogy a magyaror szági Budapest-külképviseletét megszünteti. A magyar diplomácia képviselt beosztotta 1939. február 5-én indultak vissza Magyarországra.

[17] Az un. Molotov-Ribbentrop megállapodás – avagy Sztálin-Hitler megegyezés – (1939. augusztus 23.) után a szovjet-magyar diplomácia kapcsolatok helyre állítattak 1939. szeptember 23-án.

utazott, mivel Svédországba is akkreditált katonai attasé volt, így addig Helsinki-i állomáshelye stockholmira módosult.

Az ő finnországi működésének befejeztével lezárultak az 1920 és 1944 közötti magyar–finn katonadiplomáciai kapcsolatok, amelyek a Magyra Királyság számára a két ország közötti kapcsolatok mellett komoly jelnetőséggel bírtak a balti államok és a Szovjetunió fele irányuló katonai hírszerzés szempontjából.

Hogy a hírszerző tevékenység milyen eredménnyel járt a fent jelzett irányokban az a források hiányos volta okán nehezen megválaszolható, de ha a Helsinki-i állomáshely gyakorlatilag mintegy tizenöt esztendőn keresztül fenntartatott, akkor a válasz minden bizonnyal megfogalmazható: érdemes volt a Helsinki-i állomáshelyet fenntartani és az adott katonai attaséi beosztásba felkészült tényleges állományú katonatiszteket kinevezni.

Végezetül egy adalék a magyar–finn katonai kapcsolatok illusztrálására. A finnországi magyar katonai attasék közül a finn állam négyet érdemesített kitüntetésre. Lányi Géza a Finn Fehér Rózsa Rend I. osztályú lovagkeresztjét kapta meg 1933-ban. Lengyel Béla a Finn Fehér Rózsa Rend parancsnoki keresztjét 1939-ben, dr. Deseő László a Finn Fehér Rózsa Rend parancsnoki keresztjét, nem ismert időpontban és dr. Rakolczai László a Finn Szabadságkereszt Rend III. osztályát a kardokkal.

Ezek az elismerések ugyanúgy szóltak a szolgálatot teljesítő katonának, mint az őt az adott országba delegáló államnak.

Irodalom

Árokay, L. (1983a): Az önálló magyar katonai attaséi szolgálat létrehozásának előzményei 1918–1919. Hadtörténelmi Közlemények, 1983. 1. szám. 73–94. old.

Árokay, L. (1983b): A rejtett magyar katonai attaséi szolgálat első állomáshelyeinek felállítása 1920–1923. Hadtörténelmi Közlemények, 1983. 3. szám. 356–381. old.

Árokay, L. (1983c): A rejtett magyar katonai attaséi szolgálat tevékenysége 1923–1928 között. Hadtörténelmi Közlemények, 1983. 4. szám, 574–591. old.

Bank, B. & Kovács A. Z. (2019): Trianon. A békeszerződés. Athenaeum Kiadó, Budapest.

Lengyel, B. (2011): Európa forgószelében. Visszaemlékezések. Tapasztalatok és benyomások egy katona életéből. Szarvas, 2011. Digitál Kalamáris. 40–45. old.

Pritz, P. (1994): Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Akadémia Kiadó, Budapest. 452–453 old, illetve 435. old.

Szakály, S. (2015): A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből. Második, javított és kiegészített kiadás. Budapest. Magyar napló Kiadó – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár.

A Katyńi erdőben című film magyarországi forgalmazásának és az emiatti megtorlásnak a története

Csaba Kása

1943. április 11-jén adott először hírt egy berlini rádió a katyńi[1] tömegsírok felfedezéséről.[2] A Magyar Táviratai Iroda a német társszerve április 13-i berlini jelentésére hivatkozva a következő nap részletesen ismertette, hogyan találták meg a helyiek elbeszélése alapján a német megszállás előtt – a híradás szerint a szovjet GPU, valójában az NKVD-nek rövidített Belügyi Népbiztosság által – kivégzett lengyel tisztek tömegsírjait.[3] Négy nappal később a TASZSZ Szovjet Hírügynökség reagált a német vádakra, kijelentette, hogy a lengyel tisztek 1941-ben német fogságba estek, s így nem a Szovjetuniót terheli a felelősség további sorsukat illetően. Vagyis állításuk szerint a németek követték el a tömeggyilkosságot. Először német és lengyel bizottságok tárták fel a tömegsírokat és nyilvánosságra hozták a szovjet elkövetés mellett szóló bizonyítékaikat. Azonban a Szovjetunió továbbra is erőteljesen tiltakozott. Nagy-Britannia és az USA nem akarta megzavarni keleti szövetségesükkel az együttműködést, egyébként is hadban álltak Németországgal, így a szovjet álláspontot támogatták.

Ezért a németek a felelősség egyértelmű megállapításához elismert, nagy szakmai tekintéllyel rendelkező orvosszakértőket kértek fel. Létrehoztak egy 12 tagú Nemzetközi Orvosi Bizottságot,[4] melynek magyar tagja is volt dr. Orsós Ferenc, a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem

[1] Az orosz településnév forrásainkban több formában szerepel, tanulmányunkban egységesen a mára elterjedt Katyń átírást használjuk, az idézetekben is erre javítottuk.
[2] Tanulmányunknak a katyńi tömeggyilkosságról szóló részeiben, ahol külön nem hivatkozunk másra, Mester 2015. doktori értekezés adatait használtuk fel.
[3] MTI Napi Hírek, 1943. április 14. 6. kiadás.
[4] Tagjai: Mester 2015, 105. o.

Törvényszéki orvostani intézet tanszékének professzora[5] személyében. Elsősorban neki volt köszönhető, hogy a bizottság egyértelműen bebizonyította és minden tagja által aláírt egyhangú jegyzőkönyvben rögzítette, hogy 1940. április–májusában történt a tömeggyilkosság.[6] Ehhez az Orsós professzor által kidolgozott tudományos módszerrel, „a koponyák halál utáni meszesedési folyamatából bizonyították, hogy az áldozatok halála kb. három évvel korábban következett be. Ugyancsak, mint a lőtt sebek szakértője a tarkólövések elhelyezkedéséből, és szinte teljesen azonos voltából megállapította a módszerességet, azt, hogy szervezett formában adták le azokat."[7] A másik döntő bizonyítékot szintén Orsós Ferenc útmutatása alapján találták meg. Felvetette, ne csak a sírokba került növénymaradványokat vizsgálják meg, hanem a sírok fölé telepített, majd kivágott fákat is. „Ugyanis a telepített fák évgyűrűinek rajzolatai megszakadnak, majd folytatódnak az átültetés után, s ebből lehetett a három évvel azelőtti átültetésre következtetni."[8]

A Nemzetközi Orvosi Bizottság 1943-ban azt állapította meg, amit azok a szovjet dokumentumok tartalmaznak, amelyeket a jogutód Oroszország első elnöke, Borisz Jelcin 1992-ben Lengyelországnak átadott. A Lavrentyij Pavlovics Berija által előkészített, a tömeggyilkosságot elrendelő 1940. március 5-i SZK(b)P KB határozat – amelynek aláírói Sztálin, Kliment Jefremovics Vorosilov, Vjacseszlav Mihajlovics Molotov és Anasztasz Hovhanneszi Mikojan voltak – szerint:

> *„I. Meg kell bízni az NKVD-t*
> *1. hogy a hadifogolytáborokban lévő 14 700 személy, volt lengyel tisztek, hivatalnokok, földesurak, rendőrök, az elhárítás emberei, csendőrök, telepesek és fegyőrök ügyét, valamint az Ukrajna és Belorusszia nyugati kerületeiben*

[5] Orsós Ferenc (1879–1962) orvos, egyetemi tanár. A budapesti tudományegyetemen 1903-ban avatták orvosdoktorrá. Kórboncnokként, törvényszéki szakértőként dolgozott több helyen. 1913-ban kórbonctanból és kórszövettani diagnosztikából magántanári képesítést kapott. A Nagy Háborúban katonaorvosként szolgált, 1917-ben orosz fogságba esett, 1918-ban Krasznojarszkból hazaszökött. Még ebben az évben meghívták a Debreceni Egyetem Kórbonctani Intézetének élére és nyilvános rendes tanárrá nevezték ki. Egy évig az egyetem rektora volt, 1933–1936 között az orvosi kar dékánja. Ezután 1945-ig a Pázmány Péter Tudományegyetem Törvényszéki orvostani intézete igazgatója és nyilvános rendes tanára. 1944-ben elmenekült, életének későbbi eseményei tanulmányunk további részében.

[6] Orsós Ferenc szerepéről a tömeggyilkosság pontos idejének meghatározásában: Kapronczay 1990, Kapronczay 2010, Mester 2011, Mester 2015.

[7] Kapronczay 1990, 2771–2772.

[8] Kapronczay 2010, 109.

> *letartóztatott és ottani börtönökben lévő 11 000 személy, különféle kémszervezetek és diverziós ellenforradalmi szervezetek tagjai, volt földbirtokosok, gyárosok, volt lengyel tisztek, hivatalnokok és szökevények ügyét különleges eljárás során megvizsgálja, és velük szemben a legmagasabb büntetést, a főbelövést alkalmazza.*
> *II. Az ügyeket a letartóztatottak értesítése és a vádak ismertetése nélkül kell lefolytatni [...]"*[9]

A németek 1943-ban természetesen ki akarták használni háborús érdeküknek megfelelően a katyńi tömeggyilkosság propagandaértékét. Elsősorban a lengyeleket akarták elválasztani a Szövetséges és Társult Hatalmaktól, másrészt saját szövetségeseik számára érzékeltetni kívánták, mi vár rájuk a háború után, szovjet győzelem esetén. Ehhez többek közt, a katyńi sírok feltárásáról és a Nemzetközi Orvosi Bizottság munkájáról forgatott felvételekből a német UFA gyár egy rövidfilmet készített még 1943-ban, *Im Walde von Katyń* címmel.

A film Magyarországi forgalmazását az ország megszállása, 1944. március 19-e után kezdte el követelni a német követség. De csak júliusban került a mozik műsorára.

A film forgalmazóját, a Mester Film kft-t[10] 1938 áprilisában alapította dr. Mester Miklós, dr. Barla László és szalontai Kiss Miklós. A három, egykorú tulajdonos a húszas-harmincas években együtt dolgozott az egyetemi ifjúsági mozgalmakban, feltehetőleg jó baráti kapcsolatban is voltak.

Dr. Mester Miklós 1906-ban székely gazdálkodók gyermekeként született Rugonfalván, Udvarhely vármegyében. A Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban érettségizett, Budapesten járt egyetemre, 1937-ben Kelet-Európa történelméből doktorált. Egyik alapítója, majd tevékeny tagja volt a két háború közötti baloldali irodalmi társaságnak, melyet Bartha Miklósról, Rugonfalva korábbi híres szülöttjéről neveztek el. 1931-től egy évig a SzEFHE[11] elnöki

[9] Sutarski 2009, 85.

[10] A sajtóban a Mesterfilm Kft. elnevezés terjedt el, de saját reklámjaikban, plakátjaikon, filmjeik kópiáin is legtöbbször – ha nem az emblémájukat használták – így nevezték magukat, ezért a továbbiakban mi is ezt a változatot használjuk a hivatalos elnevezés helyett.

[11] A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete szervezését 1920–21-ben öten kezdték el: Incze Antal, János Áron, Kolozsváry-Borcsa Mihály, Zakariás Gergely Sándor és Csanády György. Erdélyben azok a magyar anyanyelvű fiatalok, akik nem tudtak jól románul és diplomát akartak szerezni, külföldre, elsősorban Magyarországra kényszerültek, el kellett hagyniuk szülőföldjüket. Az egyesület célja a felsőfokú tanulmányokat végző erdélyi magyarok összetartozás-tudatának ébrentartása, megerősítése volt.

tisztét töltötte be. 1939-ben a ráckevei választókerületben titkos szavazással a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselőjének választották. Imrédy Béla a kormányból való 1940-es kilépése után megalapította a Magyar Megújulás Pártját, melybe Mester Miklós belépett, mert bízott az új párt által megígért földreformban, így ellenzéki politikusként folytatta képviselői tevékenységét. A német megszállás után az Erdélyi Párt és a magyar kulturális élet kiválóságainak ajánlásával a Sztójay-kormány vallás- és közoktatásügyi államtitkára lett, mely pozícióját megőrizte a Lakatos-kormányban is. A nyilas hatalomátvételt követően illegalitásba vonult. 1945 után többször letartóztatták, majd kitelepítették. Történészi munkáját még 1956 után sem folytathatta, fizikai munkásként, kis beosztású irodai alkalmazottként dolgozott. A kommunista rendszer egészen 1987-ig ellenségként kezelte, ekkor is csak korára való hivatkozással törölték a nyilvántartásból. Budapesten hunyt el 1989-ben.

Dr. Barla László Pécsett született 1905-ben. 1936-ban államtudományi doktori címet kapott, később a MEFHOSz[12] elnöke lett. 1937-től a Hunnia Filmgyár kölcsönosztályának vezetője, 1938-tól megszűnéséig a Mesterfilm Kft. ügyvezetője, 1940-ben a II. Lillafüredi Nemzeti Filmhét rendezőbizottsá gának, 1943-tól a Magyar Írók Filmje Rt. felügyelőbizottságának tagja volt. Több mint 20 film gyártásában vállalt produceri, vagy egyéb szerepet. 1945-ben Pécsre költözött, az 50-es években is ott élt. Halálának időpontja nem ismert.

Szalontai Kiss Miklós 1906-ban született Békéssámsonban. Jogi egyetemet végzett, a MEFHOSz főtitkára majd gazdasági igazgatója lett. 1937-ben kitanulta a gyártásvezetést. 1938-tól megszűnéséig a Mesterfilm Kft. ügyvezetője és állandó gyártásvezetője. 1939-től 1940-ig a Takács Film Kft. ügyvezetését is ellátta, 1942-től tagja a Magyar Film Kiviteli Szövetkezetnek. Az első magyar filmszemlének, az 1939-es Nemzeti Filmhétnek egyik szervezője, és külön erre az alkalomra a lillafüredi Palotaszállóban megjelent újságjának a kiadója volt. 1945 után a hatalom nem engedte a filmiparban dolgozni. 1945-től az FKGP Országos Központjában, annak megszűnéséig, 1950-ig a gazdasági ügyek felügyelője volt. Később állami gazdaságokban dolgozott, utoljára főkönyvelőként. Budapesten, 1974-ben hunyt el.

Közös cégüket 1938. V. 11-én jegyezte be a Budapesti királyi törvényszék Cg 40161/3. 28242/1. számon.[13] Ügyvezetője dr. Barla László és szalontai Kiss Miklós lett. Törzstőkéje 10.000 pengő volt, ebből Mester Miklósé 4 ezer, a két

[12] Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége. Az egyetemi és főiskolai diákszervezetek szövetsége, 1920-ban alakult. A segítő, önképző, tudományos és vallási alapon szerveződő szervezeteket fogta össze.
[13] Központi Értesitő, 1938. június 9. 410.

ügyvezetőé pedig 3–3 ezer pengő. A cég a Nemzeti Önállósítási Alap[14] 40.000, és egy Fritz Eisler(?) nevű Németországból emigrált zsidó filmes 100.000 pengő kölcsönével indult el.[15]

A Mesterfilm 1938 és 1944 között egyedül vagy másik filmes céggel közösen húsz filmet gyártott: 1938-ban: *Uz Bence, Szegény gazdagok, Nincsenek véletlenek.* 1939-ben: *A nőnek mindig sikerül, Jöjjön elsején, Semmelweis.* 1940-ben: *Egy csók és más semmi, Dankó Pista, A szerelem nem szégyen.* 1941-ben: *András, Havasi napsütés, Haláltánc.* 1942-ben: *Fráter Lóránd, Őrségváltás, Férfihűség, Gyávaság, Négylovas hintó.* 1943-ban: *Makacs Kata, Sziámi macska.* 1944-ben: *Boldoggá teszlek.* Legtöbbet foglalkoztatott színészeik Szeleczky Zita, Goll Bea, Páger Antal, Jávor Pál és Csortos Gyula voltak.

Mester Miklós, miután országgyűlési képviselővé választották, 1940-ben eladta üzletrészét fele-fele arányban Barla Lászlónak és szalontai Kiss Miklósnak. Így a két ügyvezető egyben a két egyedüli tulajdonos is lett.

A lengyel tisztek lemészárlásáról készült alig 13 perces német dokumentumfilm forgalmazásba került kópiája a Mesterfilm emblémával indul. Magyar címe *A Katyni erdőben* lett,[16] amely feliratot a *Történelmi Filmszallag* alcím követ. Szövege két változatban maradt fenn. Egyik az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottsághoz – amely engedélyezte az egyes filmek forgalmazását – benyújtott leírás.[17] A másik a filmszalagon lévő hangfelvétel.

A kettő között lényeges különbség nincs. Mivel a magyarországi filmszínházakban utóbbit halhatták a nézők,[18] ennek lényegét közöljük:

> *„[…] A környék egyszerű parasztjainak jelentései ösztönözték a német katonai hatóságokat arra, hogy itt ásatásokat kezdjenek. A sárga homokos földben, a fiatal nyírfák és erdei fenyők alatt számtalan hullákkal telt vermet tártak fel. Több mint 12 000 lengyel tiszt lehelte itt ki a lelkét.*

[14] A gazdasági és szellemi foglalkozási ágakban önálló pálya alapítását méltányos kölcsön nyújtásával segítő, az 1937. évi 4.600. M. E. számú rendelettel létrehozott pénzügyi alap.

[15] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3.1.9. V-91291. 4. o.

[16] Továbbiakban a mai helyesírás szerint írjuk a település nevét, ebből következően a film címét A Katyńi erdőben formában használjuk.

[17] Magyar Nemzeti Filmalap Zrt. Filmarchívum.

[18] Narrátora feltehetőleg Bókay Ferenc (1906–1979) színész volt, aki 1935-től Berlinben dolgozott, a negyvenes években emigrált, egy ideig az UFA-híradó és a Donau-Rádió bemondója volt.

A 16x20 méteres árkokban egymásra rakva 12-es sorokban találták a hullákat. Csupán néhány kapavágás, és máris láthatóvá válnak a lemészárolt katonák csizmái, majd láthatóvá válik a törzs és a fej. […]

Az egyenruhadarabok és további katonai felszerelések alapján világossá válik, hogy itt kikről is van szó. Meggyilkolt tisztekről. A néhai lengyel hadsereg különböző rangfokozatú tisztjei voltak ezek, akik után a lengyel lakosság már évek óta reménytelenül kutatott. Az eltűntek iránti érdeklődésekre Sztalin hivatalosan közölte, hogy ezek a tisztek szovjet állampolgárok lettek. Nos, ezeket az eltűnteket és állítólagos szovjet állampolgárokat most azután 20 méteres gödrökben láthatják viszont hozzátartozóik.

A halottak értéktárgyai hiányoznak. Semmiféle ékszerneműt nem találtak náluk. De ezek a tárgyak a GPU hóhérai számára értéktelenek voltak. Igazolványok, valamint asszonyok és gyermekek fényképei, ezek azok az okmányok, amelyeknek alapján sikerült a meggyilkoltak személyazonosságát megállapítani. Csak megrökönyödéssel szemlélhetjük ezeket, a halottak birtokában lévő életet sugárzó képeket.

Itt fekszik Smorawiński tábornok[19] *és itt a sebesültgondozó szolgálat hozzátartozói. Ott egy tábori lelkész, és mellette a meggyilkolt tisztek százai. A boncolás által bizonyítást nyert, hogy a halált tarkólövés okozta.*

A sírok feltárásánál jelen voltak különböző európai államok bizottságai, valamint magyar, bolgár, dán, olasz és svájci törvényszéki orvosszakértők és tudósok, továbbá a genfi vöröskereszt képviselői. Valamennyien megállapították, hogy a 12 000 lengyel tisztet 1940 tavaszán, a hideg évszakban a GPU hóhérai legyilkolták és az áldozatokat a katyńi erdőben elásták, hogy ennek a borzalmas tömegmészárlásnak nyomait ezzel eltüntessék.

Kozłowski professzor egykori lengyel miniszterelnök,[20] *aki az egyik bizottság tagja volt, a következőket mondotta: »Mint lengyel, megrendülve állok honfitársaim véres tetemei előtt. Mint ember kétségbeesetten meg kell megállapítanom, hogy milyen borzalmas*

[19] Smorawiński, Mieczysław Makary (1893–1940) a lengyel hadsereg két, katyńi tömegsírban azonosított tábornokának egyike.

[20] Kozłowski, Leon Tadeusz (1882–1944) régészprofesszor. 1934–1935 között volt a Lengyel Köztársaság miniszterelnöke.

következményekkel járna minden európai nép számára a bolsevista terror vérszomjas garázdálkodása.«

Az egész európai sajtó közölte annakidején e borzalmas lelettel kapcsolatos állásfoglalását. A néhai lengyel hadsereg tagjai, akik Katyńba jöttek, rémülettel és megdöbbenve állanak a tömegsírok előtt. A bajtársaik előtt, akiket Sztalin véreskezű hóhérai likvidáltak. A bolsevisták által itt legyilkolt lengyel tisztek száma a 11-szerese a háborúban elvesztett tisztek számának. A háború egy nyílt harc volt férfi-férfi ellen, de ez egy védtelenek ellen elkövetett alattomos orvgyilkosság. […]

A katyńi és a vinnicjai halálmezőket bevilágítja a bolsevizmus igazi sátáni arculata, amely nem más, mint a zsidóknak az európai kultúrát és intelligenciát kiírtó és megsemmisítő szervezete.

Az egyszerű fakeresztek, mint felkiáltójelek merednek az ég felé az egyszerű sírokon.

Katyń és Vinnicja még egyszer óvva intik Európát!"[21]

A Katyńi erdőben című film Magyarországi forgalmazásának a körülményeit Barla László és szalontai Kiss Miklós ellen folytatott vizsgálat – melynek részleteit később ismertetjük – nyomozati szakaszának jegyzőkönyveiből állíthatjuk össze. Barla László vallomásában azt állította, hogy a film forgalmazását a német követség nyomására és Dr. Balogh László[22] – aki ekkor a vallás- és közoktatásügyi minisztérium művészeti és irodalmi ügyekkel foglalkozó ügyosztályának volt a helyettes vezetője – utasítására vállalták. 20% jutalék mellett továbbadták a Magyar Filmiroda Rt-nek. A film az UFA filmgyárban készült Berlinben, és az általuk készített magyar szöveggel vették át.[23]

[21] Magyar Nemzeti Filmalap Zrt. Filmarchívum. Ezúton köszönjük meg Kurutz Márton gyűjteményezési és kutatási menedzser segítségét, és azt, hogy a Filmarchívum a kutatáshoz rendelkezésünkre bocsátotta a filmet.

[22] Balogh László, dr. (1898–1954) minisztériumi osztálytanácsos. A budapesti egyetem bölcsészkarán végzett, 1922-ben doktorált magyar művelődéstörténetből. 1934-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium filmügyi előadója, 1938-tól osztálytanácsosi címet kapott. Ezután két évig a Miniszterelnökségre vezényelték. 1940-től az Országos Nemzeti Filmbizottság főtitkára, majd a Kultuszminisztériumban az Országos Nemzeti Filmbizottság ügyeivel foglalkozó osztály vezetője lett. 1942-től a minisztérium Művészeti csoportjának előadója, később ügyosztályfőnök-helyettese, a Hunnia Filmgyár igazgatótanácsának tagja. 1945-ben letartóztatták, a „népbíróság" 1946-ban négyévi börtönbüntetésre ítélte, szabadulása után 1951-ben kitelepítették.

[23] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 4.

Ezt alátámasztja Balogh tanúkénti meghallgatása. Elmondta, hogy beosztásánál fogva kapcsolata volt a német követség kulturális előadóival. 1944 nyarán a követség egyik alkalmazottja vezetésével egy küldöttség járt nála, és néhány vállalat megnevezését kérték filmek kihelyezésére. Ő többek közt a Mesterfilm Kft-t is megemlítette. Arra az esetre, ha vonakodnának forgalmazni A Katyńi erdőben című filmet, a németek a céget finnországi eladásai miatt az alapanyagellátásból – mivel ezt Németországból szerezte be akkor Magyarország – való kizárással fenyegették meg. Ezentúl megemlítették, hogy a követség ebben az esetben az iparengedélyük megvonása iránt is lépéseket fog tenni. A Mesterfilm a követelés hatására átvette a filmet és továbbadta a Magyar Filmirodának.[24]

Dr. Kutasy Szegleti Istvánné Gruber Sári, aki a Balogh és a németek közötti megbeszélésen tolmácsolt, szintén megerősítette Barla László vallomását. Elmondta, hogy a követség először kisfimek forgalmazását kérte, de ezt elutasították arra való hivatkozással, hogy szervezetük alkalmatlan rá. Utána következett A Katyńi erdőben című filmmel kapcsolatos kívánság. Baloghtól telefonutasítást kaptak, ha nem vállalják, akkor veszélyben lesz az iparengedélyük. Így kénytelenek voltak a felkérést elfogadni. Barla László utasítására szabotálták a végrehajtást, ami 4–5 hétig sikerült is. Utána naponta telefonáltak a követségről, így kénytelenek voltak elkezdeni a forgalmazást.[25]

Lényegében hasonló vallomást tett az ügy másik gyanúsítottja, szalontai Kiss Miklós is. A filmet az iparengedélyük megvonása miatti félelemből, német nyomásra forgalmazták. Megállapodott Barlával, hogy szabotálják, és túladnak rajta. A tényleges munkát a Magyar Filmiroda végezte, levonta a saját jutalékát, s a fennmaradó összeget átutalta a Mesterfilm Kft-nek.[26]

A pontos időpontra, hogy mettől meddig játszották a magyarországi mozik A Katyńi erdőben című filmet, csak következtetni tudunk. Van arra is említés, hogy már 1943-ban vetítették.[27] Ez nem valószínű, ugyanis az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság 1944. június 17-én kiadott közleményében jelentette ki, hogy a filmet nyilvános előadásra alkalmasnak találta.[28] Ezek szerint A Katyńi erdőben, eredeti címmel Im Walde von Katyń, műfaját tekintve hangos riport 1 felvonásban, 1943-ban az Ufa Sonderproduktion filmgyárban készült és 304 m hosszú. A kérelmező a Mesterfilm Kft. volt.

[24] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 11.
[25] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 27.
[26] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 33.
[27] Mester 2015, 96.
[28] Budapesti Közlöny, 1944. június 29. 6.

Nem sokkal ezután, 1944. június 24-én lépett hatályba a m. kir. belügyminiszter 102.294/1944. B. M. számú rendelete A Katyńi erdőben című mozgófénykép kötelező bemutatása tárgyában.[29] Szövege szerint a mozgófényképüzemek engedélyesei kötelesek a rövidfilmet az 1063. számú Magyar Világhíradóval egyidejűen bemutatni, és vele együtt folyamatosan műsoron tartani. A hivatkozott Világhíradó keltezése 1944. július, így feltehetőleg ekkor került a filmszínházak műsorára. De későbbi időpontban is találtunk példát A Katyńi erdőben vetítésére a korabeli hírlapok moziműsor rovataiban.[30]
A film visszhangjáról nem sok említést találtunk a sajtóban. Ekkor, 1944 júliusában két fronton, a normandiai partraszállás után Franciaországban, keleten pedig határaink közelében, Romániában folytak a harcok. Angol terrorbombázások zajlottak Budapest és a nagyobb vidéki városaink ellen. Fontosabb témák foglalták el sajtó hasábjait, mint a katyńi film fogadtatása. A Pesti Hírlapban azonban találtunk egy rövid beszámolót. A dokumentumfilm rövid ismertetése után előrevetíti a cikk írója, milyen sors fog várni hadifogságba eső honvédeinkre. „A GPU emberei kegyetlenül kivégezték a lengyel hadsereg színe-javát, azokat, akik halálos ellenségei voltak a szovjet rendszernek és népükben tovább szították volna az ellenállást a leigázók ellen. A rövid film minden szónál ékesebben szólóan mutatja be, milyen sors vár azokra, akik a szovjeturalom karmai közé kerülnek. A filmet visszafojtott lélekzettel figyeli a közönség."[31]

Románia már az I. világháború alatt is többször cserélt szövetségest, többször állt át egyik oldalról a másikra. Erdély megszerzésének reménye mindig ott lebegett a román politikusok szemei előtt. Tisza István hiába figyelmeztette a bécsi vezetést a fenyegető veszélyre.[32] 1916 augusztusában a románok betörtek Erdélybe. 1944-ben újabb átállás, újabb betörés. A román átállás után, mivel a szovjet csapatokat Dél-Erdélyen keresztül az új bukaresti hatalom napok alatt Arad térségében az Alföldre vezette, megpecsételődött Észak-Erdély sorsa. Székelyföld védhetetlenné vált, a magyar és a német csapatokat ki kellett vonni. Ez folyamatos visszahátrálással 1944. szeptember 15-re fejeződött be.[33] A tordai csata elvesztésével, október 8-án Kolozsváron keresztül is megnyílt az út az

[29] Budapesti Közlöny, 1944. június 25. 6.
[30] Székely Nép, 1944. augusztus 25. 6.
[31] Mozi. A katyńi erdő borzalmai. Pesti Hírlap, 1944. július 11. 7.
[32] Tefner Zoltán: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2022. 302-303.
[33] Székelyföld katonai kiürítéséről bővebben: Barabás Csaba – Kása Csaba: A román átállás és Rugonfalva szovjet-román megszállása 1944-ben. Digitális kiadás, http://rugonfalva.org/files/Rugonfalva%204_2.pdf, a letöltés időpontja: 2019. november 28.

Alföldre a Vörös Hadsereg számára. Horthy tekintélyes erdélyi politikusok közbenjárására a kilátástalan küzdelem elkerülése végett harc nélkül átadta a várost, amely október 11-én került az ellenség kezére. Ebben az időben nyugatabbra már a Báránd–Derecske vonalon folytak a harcok.

A front mögött azonnal létrejött a katonai közigazgatás[34], a fegyverek árnyékában pedig szerveződtek a „demokratikus" hatalmi intézmények. Egyik legfontosabb feladatuk a közgondolkodás átállítása volt. Mindent az ellenkezőjére fordítani. Ebbe beletartozott természetesen a katyńi tömeggyilkosság felelősségének kérdése is. Vagyis visszatértek az 1943-as, az első német hírügynökségi jelentések után kialakított szovjet álláspontho: a németek követték el. Ehhez először lefolytattak egy saját vizsgálatot. Miután a Vörös Hadsereg visszafoglalta Szmolenszk körzetét, 1944 januárjában öt orosz törvényszéki orvosszakértő „bizonyította be" a német érintettséget.[35]

A katyńnal kapcsolatos „hadművelet" párhuzamosan három „fronton" zajlott. Az első; a bizonyítékok, a tanúk és a dokumentumok eltüntetése. A második a propaganda, mellyel a tömegek gondolkodásából ki akarták törölni a szovjet felelősséget, s helyette a németet állítani. A harmadik pedig az előzőt bizonyítandó eljárások: nyomozások, amiket vádemelések és népbírósági perek követtek. De ezzel együtt – ami sajátosan magyar vonatkozású –, bosszúhadjárat is zajlott, melynek célja az egy évvel azelőtt a gazdasági életbe bekapcsolódott magyarság onnan való kiszorítása, megbüntetése, és az „őrségváltás" előtti állapot visszaállítása volt.

Az első „fronton" a szovjet csapatok mindenkit és mindent elvittek, aki vagy ami érintett volt a tömeggyilkossággal kapcsolatban. Így 1945 februárjában Orsós Ferenc intézeti irattárának szinte teljes anyagát elkobozták, amit később a Szovjetunióba vittek.[36] Egyes források szerint Raoul Wallenberg Szovjetunióba hurcolása is ennek tudható be. Ugyanis lengyel emigránsok a tömeggyilkossággal kapcsolatos iratokat adtak át neki megőrzésre.[37] Legérdekesebb talán a lengyel menekülteket segítő balatonboglári plébános, Varga Béla – később a nemzetgyűlés elnöke – esete, amely egyben a megszállók eljárását is bizonyítja. Elfogták őt, és szovjet bíróság elé állították. Azonban a magyar tolmács, akit

[34] 1916 őszén a románok Erdélyben is létre akartak hozni katonai kormányzóságot, de erre Bécs diplomáciai fellépése és az ellencsapás miatt nem volt lehetőség. Lásd: Tefner 2022, 304–305.

[35] Halála előtt maga a bizottság vezetője is beismerte barátainak, hogy Sztálin személyes parancsára tevékenykedett, és egyszerűen hazudott: a lengyel tiszteket valóban az NKVD funkcionáriusai ölték meg. Bővebben: Mester 2015, 78–79.

[36] Kapronczay 2010, 111.

[37] Mester 2016, 31–32.

gyermekkorában egy katolikus pap támogatott, hálából segített rajta. Elmondta neki, ha Katyńról kérdezik, azt kell válaszolnia, hogy soha, semmit sem hallott róla. Ugyanis Sztálin parancsot adott ki a hadsereg első vonalának, hogy mindenkit, aki tud róla valamit, végezzék ki. A tanács szerint cselekedett, szabadon engedték.[38]

A második „frontot" a megszállt területeken frissen szerveződő magyarországi „demokratikus" sajtóban megjelent ideológiai koncepció készítette elő. Ez egyszerű, világos és széles tömegek számára érthető volt. Az újságcikkek először is visszautaltak arra, hogy a nyilas uralom a Szovjetuniót, az orosz népet be akarta feketíteni, le akarta járatni. El akarta hitetni, hogy százezreket akarnak felkoncolni, milliókat elhurcolni. „Katyńról kötelező volt minden mozgószínháznak német propagandafilmet bemutatni, hogy mindenkit elrémítsenek. A világ bűnbakjának kiáltották ki a zsidókat és hirdették: paradicsomi állapotok következnek be, ha már egyetlen zsidó sem lesz a földön. És mindez arra volt jó, hogy eltereljék a figyelmet azokról az égbekiáltó gaztettekről [ti. a holokausztról], amelyeket elkövettek és amelyeket tervbe vettek."[39] Egyszerűsítve: azért kellett kötelezően bemutatni a filmet, amellyel a németek a szovjetekre fogták a lengyel tisztek meggyilkolását, hogy ezzel eltereljék a figyelmet a saját maguk által elkövetett gaztettről, a holokausztról. Az már csak hab a tortán, hogy az elméletet közlő lap, a Szabadság a kommunisták által létrehozott propagandaújság volt, céljaikat kissé álcázva Darvas Józseffel, Kállai Gyulával és Zilahy Lajossal a szerkesztőbizottságban.

Néhány nap múlva tovább alakult, finomodott a koncepció. A fővárosi gettóban talált holttestekkel kapcsolatban egyetemi orvostanárokból, tudósokból, egyházak küldöttjeiből álló bizottság igazolta, hogy a gyilkosságokat a nyilasok követték el. A vizsgálattal összefüggésben budapesti náci és nyilas Katyńról írtak a lapok. „Azok a dokumentumok, melyeket szakértők állítottak össze a budapesti Katyń rémségeiről, fel kell hogy nyissák a világ közvéleménye szemét is. Európa szabad népeinek is tudniok kell, hogy kik az igazi katyńi gyilkosok."[40] Itt már a végletekig leegyszerűsítették az üzenetet: Akik Budapesten zsidókat gyilkoltak, ugyanazok ölték meg a lengyeleket. Külön érdekessége az aláírás nélküli, tehát a szerkesztőség véleményét tükröző vezércikknek, hogy nyíltan bosszúállásra szólít fel. Minden magyart, akiben a becsület szikrája él, a bosszú érzésének kell eltöltenie. „A bosszúé, amely nem ismer irgalmat és kegyelmet. Népünk és nemzetünk e gyilkosainak, hazánk sírásóinak bitófán a

[38] Varga 1998, 42–43.
[39] Halálra ítélték a nyilasok a keresztény egyházakat. Szabadság, 1945. február 2. 3.
[40] Budapesti Katyń. Szabadság, 1945. február 10. 1.

helyük! Minden magyar tisztán látja ezek után, hogy nemcsak a legyilkolt áldozatok ezreiért, hanem mindnyájunk mérhetetlen szenvedéseiért is a nácibérenc nyilasok a felelősek."[41] A propaganda központilag irányított volt, bizonyítja, hogy az írást más lapok is átvették.[42] Ez a beállítás, Katyń és Auschwitz közös említése a továbbiakban is megmaradt. Az első, koncentrációs táborból hazatérő férfi beszámolójához a következő megjegyzést tette a cikk írója: „Az angolszász sajtó azt írja, hogy hivatalos becslés szerint négymillió emberre rúg az itt elpusztított emberek száma. És hol vannak még a többi táborok, a többi katyńok, a szörnyű tömegsírok, ahol szintén sok százezer szerencsétlen ember csontja pihen."[43]

Mint említettük, a harmadik „fronton" zajlottak az ideológiai koncepciót „bizonyító" eljárások, amelyek egyúttal a bosszúállás elemei is voltak. A folyamat már akkor elkezdődött, amikor a Budai Vár még német kézen volt. Ekkor Pesten már négy bíró, négy párt kiküldöttje, formális tárgyaláson halálos ítéleteket hozott. Ezekből kettőt 1945. február 4-én, az akkori Sztálin téren (ma Oktogon) lámpavasra akasztással hajtottak végre a nagyszámban összegyűlt közönség hangos tetszésnyilvánításától kísérve. Egy érdekes összehasonlítás jól jellemzi a „népbírósági" eljárásokat. Magyarországon a Sztójay-kormány 12 volt tagjából – akik végrehajtották, Edmund Veesenmayer követ, a nagynémet birodalom magyarországi teljhatalmú megbízottja[44] parancsait – 7-et kivégeztek.[45] Ezzel szemben Veesenmayert Németországban 20 évre ítélték, amit megfeleztek, majd 1951-ben szabadlábra helyezték. Ha a Szövetséges és Társult Hatalmak által szigorúan ellenőrzött németországi felelősségre-vonásokat igazságszolgáltatásnak tekintjük, akkor, ami Magyarországon történt, azt csak a bosszúállásnak lehet nevezni. Ennek lefolyásáról és hangulatáról Mester Miklós önéletrajzában is említést tett. Tanúként beidézték Basch Ferenc, a Volks-

[41] Uo.
[42] Budapesti Katyń. Szabad Magyarország (Miskolc), 1945. február 13. 1., Igazság (Eger), 1945. február 18. 2.
[43] Az auschwitzi haláltábor. Népszava, 1945. március 11. 3.
[44] Veesenmayer számára kiállított, és Hitler által aláírt meghatalmazás szerint feladata többek közt: „A birodalom teljhatalmú megbízottja gondoskodjék arról, hogy az ország teljes közigazgatását […] az ő irányítása alatt álló kormány intézze […]." Veesenmayer birodalmi megbízott kinevezési okmánya. Ránki 1968, 789.
[45] Sztójay Döme kormánya 10 tagú volt, két tárcánál személycsere volt, így a miniszterelnökkel együtt 12-en voltak fennállása alatt tagjai. Közülük egy öngyilkos lett a nyilas hatalomátvétel idején, egyet nem tudtak elfogni, így 10-et vettek őrizetbe a szövetségesek, és adtak ki Magyarországnak, mint háborús bűnöst. Mindnyájukat halálra ítélték. Hármójuk esetében kegyelemből életfogytiglanra változtatták az ítéletet, a többieket kivégezték.

bund elnöke „népbírósági" tárgyalására. Amikor a vádakkal ellentétben a valóságról beszélt, a közönség zajosan elkezdett tüntetni ellene. „Valamennyien a nyilasok kegyetlenségei miatt elkeseredett, bosszúra vágyó budapesti zsidók voltak – írta."[46]

Így történhetett meg, hogy az akkori Magyarországon a korábban szerepeiket eljátszó színészeket is háborús bűnössé nyilvánították, s kérték kiadásukat. De elítéltek költőket verseikért, írókat regényeikért, rendezőket filmjeikért. Háborús bűnössé váltak az újságok, a könyvek, a hanglemezek, a kották, melyek beszolgáltatandó listáját közzétették, internálással fenyegetve azokat, akik egyetlen példányt is megtartanak belőlük. Ezekből következően nem véletlen, hogy felkerült a háborús bűnösök második listájára Szeleczky Zita és Páger Antal is.[47] 1947 márciusában a belügyminisztérium még mindkettőjüket megpróbálta kikérni a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól, sikertelenül.

Pontosan két héttel Magyarország hivatalos „felszabadulása" után a hatóságok legfontosabb feladata az irodalom és a művészetek terén is a múlt teljes eltörlése volt. Az MTI jelentette, hogy „a fasiszta irodalmi termékek, filmek és kották listájának összeállítása a pártok kiküldötteinek közreműködésével folyamatban van."[48] Felhívták az alispánokat és a polgármestereket, hogy a hozzájuk érkezett ilyen termékeket gyűjtsék össze és tárolják mindaddig, amíg elszállításukról nem gondoskodnak. Arra vonatkozóan, milyen kritériumok alapján kell megítélni, hogy mit tekintsenek fasiszta irodalmi terméknek, részleteket nem közöltek. Ezután Balogh István miniszterelnökségi államtitkárnál három, nem ismertetett összetételű bizottság alakult, hogy összeállítsa a fasisztairányú és szovjetellenes művek jegyzékét. 1945. június 17-én hozták nyilvánosságra a listát, melyet a Magyar Filmalkalmazottak Szabad Szakszervezete állított össze, és a fent említett bizottságok hagytak jóvá. Ezen 116 film szerepelt.[49] A 20 Mesterfilmből kilencet tiltottak be. Ezek: *András, Férfihűség, Fráter Lóránd, Gyávaság, Jöjjön elsején, Őrségváltás,*[50] *Szegény gazdagok, Sziámi macska, Uz Bence*.

---

[46] Mester 2012, 173. o.

[47] http://docplayer.hu/24400049-Az-mkcsbk-archivumabol-v-karsay-jeno-hagyatekabol-dr-orban-gyula-adomanya.html; a letöltés időpontja: 2019. november 12.

[48] MTI Hírkiadás, 1945. április 18. 21. kiadás.

[49] Magyar Közlöny, 1945. június 17. 9.

[50] Az Őrségváltás a kor társadalmi problémáit vitte filmvászonra. Rendezője Bánky Viktor, a forgatókönyv írója Tóth Miklós, főszereplője Páger Antal volt. „Ha a »honfoglalás« fogalma nem volna nekünk, magyaroknak annyira szent, nyugodtan adhattuk volna ezt a szimbolikus címet is ennek a filmnek. A zsidóság bitorolta helyeket azok

Ezek után már akkor is érthető, hogy senki sem kerülhette el a megtorlást, aki valamilyen szinten kapcsolatba került *A Katyńi erdőben* című filmmel, ha nem vesszük figyelembe azt, hogy az eljárásoknak a fent említett, tömegek meggyőzésére szolgáló koncepció bizonyítása is a célja volt.

A Mesterfilm tulajdonosai ellen készülő eljárást *A Reggel* című lap 1945. április 30-i száma már előrevetítette. *A népügyészség kutatja a nyilas-náci filmesek és mozisok vagyonszerzésének titkait* címmel megjelent írás szerint filmpropaganda élén már államtitkár korában Antal István állt két hűséges emberével, Balogh László miniszteri tanácsossal és Nagy Sándor Hunnia igazgatóval.[51] „A náci-rendszer haszonélvezői egymásután alapították meg az úgynevezett »jobboldali« filmvállalatokat. Ezt úgy értelmezték, hogy mindenekelőtt kiirtották a régi, tőkeerős filmvállalatokat és filmjeiket olcsó pénzen megszerezve, megindították üzemeiket.[52] Így alakult meg a *Mester-film* is, melynek tulajdonosai *Szalontai Kiss Miklós* és *Barla László* voltak. […] Mindketten tüntető diákvezérek voltak, Antal István és Nagy Sándor kebelbarátai. Ők hozták forgalomba például az »Őrségváltás«-t."[53]

Két hét múlva a lapok már Tóth Miklós forgatókönyvíró[54] letartóztatásáról tudósítottak. Vele kapcsolatban az eljárás megkezdését késleltette, hogy

---

foglalják el, akiknek ebben az országban minden tekintetben az élen kell lenni: magyarok." Gy. K. E. [Gyimesy Kásás Ernő]: Őrségváltás. Magyar Film, 1942. augusztus 18. 8. old. A filmből mindössze 30 percnyi töredék maradt fenn.

[51] Nagy Zsigmond Sándor, dr. (1897–?) filmgyárigazgató. Jogi doktorátus szerzett, 1924-től mozititkár, mozi-, majd színházigazgató. 1934-ben a Hunnia Filmgyár alkalmazottja, később a kereskedelmi és kölcsönző osztályt vezető igazgatója. 1943 januárjától egyben a Nemzetvédelmi Propaganda-Minisztérium Filmügyosztályának vezetője is. 1944. május 3-tól vezérigazgató-helyettesként irányította a Hunnia Filmgyárat, melynek augusztus 4-től a vezérigazgatója lett. A nyilas kormány lemondatta, ennek ellenére 1945-ben az Igazolóbizottság nem igazolta és állásvesztésre ítélte. További sorsa ismeretlen.

[52] Mint később idézzük, Pásztor Béla filmrendező tanúvallomásában ezzel is vádolta a Mesterfilm Kft. tulajdonosait.

[53] A népügyészség kutatja a nyilas-náci filmesek és mozisok vagyonszerzésének titkait. A Reggel, 1945. április 30. 5. Kiemelések az eredetiben.

[54]Tóth Miklós (1904–1975) forgatókönyvíró, producer. Zsibón született, Kolozsvárott érettségizett, 1927-ben települt át Magyarországra. Budapesten az Esti Újság munkatársa, a Pódium Kabaré háziszerzője, a Vígszínház dramaturgja volt. A Pannonia Film Kft. tulajdonosa, mely két filmet készített a Mesterfilmmel közösen. Összesen 12 forgatókönyvet írt, melyből nyolc valósult meg. 1945-ben Bukarestbe költözött. Letartóztatták, majd 1948 végén kiadták a magyar kommunista hatóságoknak. 1949. március 3-án két és félévi börtönre ítélte a „népbíróság" és elrendelte az Őrségváltás forgatókönyvének megsemmisítését. Büntetésének letöltése után Kistarcsára internálták, ahonnan

Kolozsváron fogták el, és meg kellett várni a kiadását.[55] A rendőrség politikai osztálya június végén őrizetbe vette Balogh Lászlót, majd átadta a „népügyészségnek". Az újságok erről szóló híradásai már a készülő vádakat is előrevetítették. „Mint a Nemzetközi Filmkamara alelnöke, *Magyarországon színrehozatta az összes német* propagandafilmeket*, élükön a »Jud* Süss*«-szel.* Az ő »érdeme«, hogy Págerék az *Őrségváltás* meg az ezekhez hasonló filmekkel tudták fertőzni a magyar közvéleményt."[56] Bűnösségének alátámasztásához zsidóellenességére hivatkoztak. „Zsidógyűlöletében nemcsak a magyarországi zsidó színészeket fosztotta meg kenyerüktől, hanem figyelme még a külföldre is kiterjedt és ott is igyekezett ártani a zsidószármazású magyar művészeknek."[57] Bánky Viktor rendezőt[58] érdekes körülmények között fogták el. A foksányi hadifogolytáborból hazatérők között ismerték fel. „Bánky rendezte az „Őrségváltás" című antiszemita filmszemetet és több […] társával együtt tevékeny részt vett a filmszakma zsidótlanításában."[59]

Időközben Barla Lászlót ellen már folyt a nyomozás, 1945. június 8-án hallgatta ki őt a rendőrség. A Mesterfilm Kft. létrejöttéről, *A Katyńi erdőben* és az *Őrségváltás* című filmről kérdezték ki, válaszait korábban már ismertettünk.[60] Ekkor még feltehetőleg szabadlábon védekezhetett. A sajtó különböző időpontokban tudósított őrizetbe vételéről – amely szalontai Kiss Miklóssal egyszerre történt – ezek közül a legkorábbi 1945. július 13-án jelent meg.[61] A kiszivárog-

1953. július 29-én szabadult. 1956 után színpadi szerzőként működött, főként az Állami Déryné Színházban mutatták be darabjait.

[55] Szabadság, 1945. május 16. 4.

[56] Két feltűnő letartóztatás a politikai rendőrségen. Világ, 1945. június 19. 2. Kiemelés az eredetiben.

[57] Uo.

[58] Bánky Viktor (eredeti nevén Koncsics Gyula) (1899–1967) filmrendező. Az Iparművészeti Iskolán grafikai tanulmányokat folytatott, ezt félbehagyva elvégezte el a Színiakadémiát. Münchenben, majd húga, a világhírű némafilmsztár, Bánky Vilma segítségével Hollywoodban kapott kisebb filmszerepeket. A húszas évek végén visszatért Európába, és az Universal berlini produkcióiban dolgozott, mint vágó és segédrendező. 1933-ban hazajött Magyarországra, filmvágó lett, 1938-tól rendező. 20 filmet rendezett és ugyanennyiben volt vágó, hét forgatókönyvet írt – hatot szerzőtárssal – melyből kettő nem valósult meg. Az általa rendezett 20 filmből 1945 nyarán a kommunisták 13-at betiltottak, többnek a kópiáit is megsemmisítették. 1945-ben letartóztatták, majd nemsokára szabadon engedték. 1947-ben az ún. népbíróság 6 hónapi börtönbüntetésre ítélte. Később Nyugat-Európába távozott, Münchenben hunyt el. A két háború közötti időszak egyik legtehetségesebb és legsokoldalúbb filmes alkotója, rendezője volt.

[59] Hurokra került fasiszták. Szabad Nép, 1945. július 15. 3.

[60] ÁBTL 3.1.9. V-91291. 4. o.

[61] Őrizetbe vették az „Őrségváltás" című film gyártóit. Magyar Nemzet, 1945. július 13. 5.

tatott vád szerint „a Mester Film kft-n keresztül a leguszítóbb fasiszta szellemű antiszemita és népellenes filmeket, hozták forgalomba, ők készítették az Őrségváltás című nyilas propagandafilmet és ők hozták forgalomba »A Katyńi erdőben« című német propagandaalkotást is […].”[62]

A Barla László és szalontai Kiss Miklós ellen folyó nyomozásban tanúkat is kihallgattak. Dr. Balogh László és Dr. Kutasy Szegleti Istvánné Gruber Sári vallomását *A Katyńi erdőben* című film forgalmazása körülményeinek feltárásakor már ismertettük.[63] Pásztor Béla filmrendező kihallgatási jegyzőkönyvében – nem tudjuk milyen okból, mert más helyen ilyet nem tapasztaltunk – feltüntették, hogy izraelita. Elmondta, hogy Balogh László támogatása segítségével Barla és szalontai Kiss a filmszakma két legjobboldalibb alakja lett. Az államtól kapott kölcsönből alapították a Mesterfilm Kft-t. „Ez a vállalat aztán félretolva minden jogosan dolgozó embert, learatta a szakma legnagyobb anyagi sikereit. Akkor gyártottak filmet, amikor akartak, *akkor vásároltak filmet, amikor akartak, mert a nyilaskormány támogatta őket.* Csakhamar hatalmas vagyonra tettek szert, amit azonban feltűnően költekező, tivornyázó életmódjukkal eltékozoltak. A Tököly úton hatalmas villát vettek, ebben olyan dáridók folytak, hogy néha 200 üveg pezsgő is elfogyott egy este. Ilyen nagy összegeket csak a propagandaminiszter dr. Antal István támogatásával lehetett megszerezni. Dr. Barla mint *cégfőnök* szalontai *Kiss Miklóssal* együtt meg is felelt a propagandaminiszter elvárásainak. Csaknem minden aljas és *uszító propagandafilmet* ők gyártottak. Tevékenységük az Őrségváltás című film gyártásával érte el *csúcspontját.* A Mester filmet dr. Barla László cége hozta forgalomba. Azt a förtelmes német gyártmányú propagandafilmet, amelyet a németek a világ megtévesztésére a katyńi tömegsíroknál gyártottak, dr. Barla László cége hozta forgalomba. Ez a film akarta a világgal elhitetni, hogy a katyńi tömeggyilkosságokat nem a németek, hanem az oroszok követték el. Ezt a filmet dr. Barla Lászlóék dr. Balogh László útján nemcsak engedélyeztették, hanem az összes mozik számára kötelezővé tették [a vetítését]. Már ezzel a tettükkel is a legnagyobb háborús bűnösöknek tekinthetők úgy dr. Barla László, mint minden munkatársa.”[64] Welter Ferenc film és reklámkölcsönző azt vallotta,

[62] Világ, 1945. július 18. 3.
[63] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 11. és ÁBTL 3.1.9. V–91291. 27.sand
[64] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 13–14. Kiemelések az eredtiben, piros színű ceruza aláhúzással. Megjegyezzük, hogy a tanúvallomás sok ellentmondást és ferdítést tartalmaz. A nyilaskormány nem támogatta a Mesterfilm Kft-t, Antal István 1942. április 17. és 1944. március 22. között volt tárcanélküli nemzetvédelmi-propaganda miniszter, az Őrségváltás és A Katyńi erdőben című filmeket nem Barla László cége, hanem a

hogy a Mesterfilm Kft. a műtermi kiutalásoknál aránytalanul több időt kapott, mint mások. Valószínűleg azért, mert vállalták az akkori időknek megfelelő irányfilmek gyártását.[65] Hartyáni Jenő filmkölcsönző elmondta, hogy az Őrségváltást többször látta, mivel játszása az ország összes mozijában kötelezővé lett téve.[66] A gyártó Magyar Filmiroda raktárában tárolt összes kópia megsemmisült,[67] azonban határozottan emlékezett arra, hogy a filmszalagon a Mesterfilm emblémája volt.[68] Kálnay Imre filmgyártó szerint a Mesterfilm Kft. kihasználta az akkori zsidótörvényeket és óriási hasznot húzott. Ha valakinek műterem kellett, csak akkor kaphatta meg, ha nekik nem volt rá szükségük.[69]

Bánky Viktort ebben az eljárásban tanúként hallgatták ki. Elismerte, hogy az *Őrségváltást* ő rendezte. Azonban a szerződését a Pannónia Film Kft. részéről Tóth Miklós és szalontai Kiss Miklós írta alá. A műtermi felvételek végéig utóbbi volt a gyártásvezető, majd Barla László vette át azt.[70] Szalontai Kiss Miklós vallomását korábban ismertettük.[71]

Az ügyet 1945. július 14-én a rendőrség áttette a Budapesti Népügyészség Elnökének. A vádirat[72] két héten belül, július 26-án benyújtásra került a Budapesti Népbíróságnak Matisfalvy népügyész[73] aláírásával. Ebben I. rendű szalontai Kiss Miklós, II. rendű dr. Barla László terhelteket az „Nbr. 11 § 4. pontjába ütk. népellenes bűntettel /figy. a Nov. 10 §-ára/" vádolta meg. A rövid tényállás szerint ketten „1944 év folyamán mint a Mester film kft. tulajdonosai és felelős vezetői, forgalomba hozták a »Katyńi erdő« és »Őrségváltás« c. erősen jobboldali és az orosz viszonyokat teljesen hamis beállításban feltüntető filmet az ország összes moziaiban huzamosabb időn keresztül, sőt az egész ország nagyrészének, mint mozilátogatók tömege előtt huzamosabb időn át olyan

Mesterfilm Kft. forgalmazta, a vetítést kötelezővé tételét, mint már említettük a belügyminiszter rendelte el.

[65] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 19–20.

[66] Erre vonatkozó adatot nem találtunk.

[67] A cég a front közeledtével elhatározta, hogy archívumát a bombabiztosnak ítélt budafoki borospincékben helyezi el. Minden megsemmisült, amikor a Vörös Hadsereg katonái alkohol után kutatva felgyújtották a tűzveszélyes filmeket.

[68] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 21–22.

[69] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 23–24.

[70] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 25–26.

[71] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 32–33.

[72] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 43–45.

[73] Matisfalvi (Mathis) István, dr. (1907(?)–1982) ügyvéd, népügyész. 1936-től Dunaharasztiban ügyvéd, 1945-ben „népügyész" lett. Ebben a minőségében képviselte a vádat többek között az Endre–Baky–Jaross perben és Kun András ellen. 1946-ban foglyszöktetéssel, vesztegetéssel, közokirathamisítással és csalással vádolták meg, a bíróság 8 hónapi fogházra ítélte. Szabadulása után újból ügyvédi munkát végzett.

állandó jellegű és folyamatos tevékenységet fejtettek ki, amely alkalmas volt arra, hogy fasiszta és demokrácia ellenes irányzatok elterjesztése végett, továbbá faji és felekezeti gyűlölet felkeltése, illetőleg ébrentartása céljára a közfelfogást jelentős mértékben befolyásolja és az országra káros irányba terelje."[74]

A vádiratról különösebb elemzés nélkül is egyértelmű, hogy egy magyartalanul megfogalmazott zagyva szöveg, amelynek az összeállítója még arra sem figyelt, hogy a hivatkozott rendeleti helyekbe ütközően fogalmazza meg a tényállást. Csak a legfeltűnőbbek: A Novella 4. pontja szerint nyomtatványban, sokszorosított iratban, gyülekezet előtt elmondott beszédben vagy rádió útján lehet a háborús bűncselekményt elkövetni, ezekből következően film útján nem lehetséges. A jogszabály állandó jellegű és folyamatos tevékenységet rendel büntetni, de nem tesz különbséget a szerző és a terjesztő között. Esetünkben a vádlottak nem szerzői, csak forgalmazói voltak a filmeknek. Kérdés, hogy egy dokumentumfilm, amely egy tudományos vizsgálat eredményéről szól, mennyiben alkalmas fasiszta és a demokráciaellenes irányzatok elterjesztésére és megerősítésére, vagy faji és felekezeti gyűlölet felkeltésére? A film szövegében esetleg felfedezhetők ilyen utalások, de, mint a rendőrségi szakasz tanúvallomásaiban elhangzott, azt a filmmel együtt kapták a németektől, nem ők készítették. Végül egy fontos tény, ami nem szerepel a vádiratban, a kényszerítettség. Több kihallgatási jegyzőkönyv egybehangzóan tartalmazza, hogy zsarolással tudta csak a német követség és a minisztérium elérni a forgalmazást. A kényszerítő körülményt egyéként az eljárás nyomozója által írt jelentés is tényként említette.[75] Sajnos, az iratok között nem találtuk meg az ítéletet – és sajtótudósítást sem róla –, pedig érdekes lett volna az indoklását megismerni.

A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy a vád tárgyává tett másik film, az *Őrségváltás* többi alkotója sem kerülhette el a megtorlást. Mint már említettük, Tóth Miklóst Romániában tartóztatták le, a magyar hatóságok kérték kiadását. Bánky Viktort pedig a foksányi hadifogolytáborból hazatérők között fogták el. Utóbbi a film rendezője volt, 1947-es hathónapos börtönbüntetését azzal indokolta a bíróság, hogy „faji gyűlöletre izgatott".[76] Tóth Miklós forgatókönyvíró – kiadása után hozott – 1949-es két és félév börtönbüntetéssel elmarasztaló ítéletét pedig azzal, hogy „fasiszta, népellenes, faji gyűlöletre izgató forgatókönyvet írt."[77] Még Vincze Ottó, a film zeneszerzője is kapott

[74] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 43–45.
[75] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 30.
[76] Magyar Országos Tudósító, 1947. június 25. 10. kiadás.
[77] MTI Belföldi Hírek, 1949. március 3. 9. kiadás.

büntetést, három évig eltiltották vezető tisztség viselésétől a Zeneszerzők és Szövegírók Szövetkezetében.[78]

Balogh László miniszteri tanácsost, aki a tanúvallomások szerint utasította a Mesterfilm Kft-t *A Katyńi erdőben* című film forgalmazására, 1946. január 29-én 4 év börtönbüntetésre ítélte a „népbíróság".[79]

A filmet, illetve kötelező vetítésének elrendelését Jaross Andor volt belügyminiszter perében is a vád részévé tették. 1945. október 8-i kihallgatásán a zsidósággal kapcsolatban kiadott B. M. rendeletek között kérdésre a következőt válaszolta: „»A Katyńi erdőben« című mozgófénykép kötelező bemutatására vonatkozó 102/294/1944. sz. B. M. rendelet szintén belügyminiszterségem alatt jelent meg m. év június 24-én."[80] A vádirat 4. pontjában Mátisfalvy népügyész korábban megjelent cikkei és beszédei miatt az „Nbr. 15 § 4. pontjába ütk."[81] népellenes bűntettel vádolta meg Jarosst.[82] Ezen cikkek felsorolásában található érdekesség: „»*A Katyńi erdőben*« c. film kötelező bemutatására vonatkozó 102/294/1944. sz. B. M. rendeletet adta ki."[83] Nem nehéz észrevenni, hogy a filmmel kapcsolatos vád nem illeszkedik sem a vádirat 4. pontjának gondolamentébe, sem annak többi részéhez. Sőt, mint a szalontai Kiss Miklós és Barla László ellen benyújtott vádirat esetében kifejtettük, a hivatkozott jogszabályi helybe sem ütközik. A bírósági tárgyaláson Jaross védője a fentieken túl azt is kiemelte, hogy: „A Katyńi erdőben című film bemutatása a vádlott saját intézkedésének nem ismerhető el és ez a főtárgyaláson bizonyítva nem lett."[84] Ezek alapján valószínűsíthetjük azt, hogy a film kötelező bemutatásának a 4. vádpontba való felvételének oka nem a bűnösség alátámasztása volt. Sokkal inkább a katyńi tömeggyilkosság német végrehajtásának „bizonyítása". Ugyanis, ha egy háborús főbűnös elítélésének egyik oka a katyńi film országos vetítése, akkor ebből következően a film tartalma is bűnössé válik. Vagyis nem igaz az, amiről szól.

Végül néhány mondatban szeretnénk ismertetni Orsós Ferenc professzornak, a Nemzetközi Orvosi Bizottság magyar tagjának további sorsát is. Miután 1943 őszén a szovjet csapatok visszafoglalták Szmolenszk körzetét, 1944. január 24-én közzétették nyolc napig tartó vizsgálatuk eredményét, mely azt

[78] Kiket nem igazoltak a Zeneszerzők és Szövegírók Szövetkezetében. Demokrácia, 1945. július 9. 4.
[79] ÁBTL 3.1.9. V–91291. 46.
[80] ÁBTL 3.1.9 V-104061. 23.
[81] Lásd 81. lábjegyzetünket.
[82] ÁBTL 3.1.9 V-104061. 141.
[83] ÁBTL 3.1.9 V-104061. 142.
[84] Karsai–Molnár 1994, 431.

„bizonyította" hogy mindent a németek követtek el. A magyar sajtó híre szerint a „Szovjetunió nagy nemzetközi vitát kezdett, megpróbálta a kétségbevonhatatlan adatok megcáfolását és azt állította, hogy a lengyel tiszteket a németek végezték ki."[85] Orsós Ferenc válaszul kiadott nyilatkozatában ismertette az általuk alkalmazott tudományos módszereket, a vizsgálat lefolyását és eredményeit. „A katyńi bizottság által megállapított tárgyilagos lelet és a felhozott érvek tudományos bírálattal szemben *mindig meg fogják állni a helyüket.* A nemzetközi orvosbizottság megállapításainak *tudományos értékét és bizonyító erejét semmiféle vita, vagy ellenvetés meggyengíteni nem tudja.*"[86] Ezek után talán nem véletlen, hogy 1944 augusztusában a szovjetektől tartva elmenekült Magyarországról. Később, október folyamán visszatért. November közepén az MTI a Német Távirati Irodára hivatkozva tette közzé azt a hírt mely szerint: „A bulgáriai szovjet hatóságok megparancsolták, hogy azokat a bolgár tanukat, akik a katyńi tömeggyilkosság felvett jegyzőkönyvét hitelesítették, mint »háborús bűnösöket« letartóztassák."[87] Talán ez is hozzájárult döntéséhez, december 6-án végleg elhagyta az országot. Később, 1945 júliusában a Pázmány Péter Tudományegyetem Igazoló Bizottsága feljelentést tett Orsós Ferenc ellen, amely alapján a Budapesti Népügyészség nyomozást rendelt el. A Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya eljárása közben, a Budapesti Népbíróság egy évvel a feljelentés után elfogatóparancsot bocsátott ki. Ezután három év múlva, 1949. március 7-ére tűzték ki a tárgyalást, amelyen a népügyész meghallgatása után, arról döntött a „népbíróság", hogy kéri a professzor kiadatását. Az Igazságügyi Minisztérium azonban 1949 novemberében úgy foglalt állást, hogy a kiadatási kérelem előterjesztése nem lenne célravezető.[88] Feltehetőleg nem is nagyon akartak tárgyalást. Tarthattak a szovjetek és magyarországi megbízottjaik attól, hogy nem tudják a vádlottból a nekik megfelelő vallomást kikényszeríteni. Az pedig kifejezetten kellemetlen lett volna számukra, ha a professzor elmondja, hogyan bizonyították be annakidején a szovjetek bűnösségét. Orsós Ferencnek 1945-ben sikerült az amerikai megszállási zónába jutnia, 1946-ban a mainzi egyetem művészeti anatómia professzora lett. 1962-ben hunyt el.

[85] Orsós Ferenc professzor lezárja a katyń körüli vitát. Magyarság, 1944. február 29. 4. o.
[86] Uo. Kiemelések az eredetiben.
[87] MTI Külföldi-Belföldi Hírek, 1944. november 16. 18. kiadás., Dunántúl, 1944. november 17. 2.
[88] Mudrák, 2015: 26–27.

Epilógus

A Szovjetunió a katyńi tömeggyilkosság német felelősségét a nürnbergi per ítéletével kívánta bizonyítani. Ehhez segítséget az egykori Nemzetközi Orvosi Bizottság „bűnbánó" román és bolgár tagjai nyújtottak volna nyilatkozataikkal, amelyekben azt vallották, hogy Orsós professzor vette rá őket a „hamis jegyzőkönyv" aláírására. Végül azonban amerikai nyomásra ejtették a vádat, a tanúvallomások és benyújtott bizonyítékok hiteltelensége miatt.[89]

Irodalomjegyzék

Kapronczay, Károly dr. (1990): A katyńi tömegsírok orvosszakértői vizsgálata. Orvosi Hetilap, 131. 50, sz. 2770–2772.

Kapronczay, Károly (1991): Katyn és Magyarország. Tekintet, 4, sz. 13–19.

Kapronczay, Károly (2010): Orsós Ferenc és Katyń tömegsírjainak azonosítása. In: Jubileumi emlékkönyv. Három orvostörténész köszöntése. Tanulmánykötet Birtalan Győző, Karasszon Dénes és Szállási Árpád tiszteletére. Budapest. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 86.)

Karsai–Molnár (1994): Az Endre–Baky–Jaross per. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta Karsai László és Molnár Judit. Cserépfalvi kiadása, Budapest.

Mester, Attila (2011): Orsós Ferenc a katyńi vizsgálóbizottság debreceni tagja. Debreceni Szemle, 19. 3, sz. 304–311.

Mester, Attila (2015): Katyń lengyel és magyar visszhangja 1943–1989. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, BTK, 2015. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/221179/Doktori__PhD__ertekezes.pdf?sequence=1&isAllowed=y; a letöltés időpontja: 2019. november 10.

Mester, Attila (2016): Katyń „magyar áldozatai" a Rákosi-korszakban (1945–1956). Debreceni Szemle, 24. (2016) 1, sz. 28–36.

Mester, Miklós (2012): Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrofális magyarországi 1944. esztendőre, részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából. Tarsoly kiadó. Budapest.

Mudrák, József (2015): Orsós Ferenc orvosprofesszor, a Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem 1923/24. tanévi rector magnificusa. Gerundium egyetemtörténeti közlemények, 6. 3–4, sz. 16–28.

Ránki (1968): A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György et al. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

[89] Kapronczay, 1991: 18.; Vizi, 1994: 328; Mester, 2011: 309.

Konrad, Sutarski (2009): Katyń – világot felháborító szovjet bűntény –. Forrás, 41. 7–8. sz. 77–88.

Varga (1998): Nemzetgyűlés elnöke volt. Varga Béla vallomásai életútjáról. Mundus magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.

Vizi E., Szilveszter (1994): Az "Orsós-ügy" avagy a tudós felelőssége. Magyar Tudomány, 39. 3, sz. 326–335.

Die Aggression des kommunistischen Totalitarismus gegen Europa: Die Verteidigerrolle Polens und Ungarns

E. László Varga

Der Herbst 1918 brachte für Polen und Ungarn nicht das gleiche Schicksal. Ungarn wurde durch eine gescheiterte Revolution ins Chaos gestürzt, die Armee wurde entwaffnet. Der Rücktritt von Károlyi am 21. März 1919 machte den Weg für den Bolschewismus frei. Zum ersten Mal in der Welt, nach Russland, erlebte das ungarische Volk die Schrecken des Bolschewismus im Staat der Sozialistischen Föderativen Sowjetrepublik Ungarn. Dies ist den ungarischen Lesern, Historikern und Geschichtsinteressierten wohl bekannt. Wie sah diese Welt aus? Wer kontrollierte sie? Die Kommunisten! Was sind das für Menschen*?* Hier eine Beschreibung, die Solschenizyn zugeschrieben wird, allerdings nur im Internet in ungarischer Sprache vorliegt:

> *„Die Geschichte hat nie einen schädlicheren Menschentypus hervorgebracht als den der Kommunisten. Ihr Zynismus, ihre Anmaßung, ihre Machtgier, ihre Skrupellosigkeit, ihre Zerstörungswut, ihre Kulturfeindlichkeit und ihr Anti-Intellektualismus sind für jeden anderen normalen, d.h. nicht-kommunistischen Menschen unvorstellbar. Der Kommunist kennt keine Scham, keine Menschenwürde und hat keine Ahnung von dem, was die christliche Ethik Gewissen nennt. Der Kommunist ist eine verdrehte Seele! Ein Europäer, der bei Sinnen ist, kann kein Kommunist sein! Es gibt keine Lüge, die ein Kommunist nicht ohne mit der Wimper zu zucken ausspricht, wenn die Interessen der Bewegung oder das persönliche Wohl seiner Genossen es erfordern!"*

Unabhängig von Solschenizyn wird dies auch von General Albert Bartha - ehemaliger Verteidigungsminister in der Emigration - in seinen in New York geschriebenen Memoiren durch eine Reihe von realen Ereignissen bestätigt.

Was sich in Ungarn zwischen dem 31. Oktober 1918 und dem 21. März 1919 abspielte, war ein *omnium contra omnes*, eine Anarchie, die bis heute nicht erforscht ist, stets einen Schritt entfernt vom permanenten Bürgerkrieg.

József Pogány, Präsident des Militärrats stattete dem Kriegsminister Bartha in seinem Büro einen ungebetenen Besuch ab. Während des Gesprächs fragte der Minister, wie er in den Besitz des Geheimdekrets gekommen sei.

> *„In jeder Abteilung und jedem Büro des Ministeriums gibt es einen Mann des Militärrats, der nicht mehr mir [dem Minister], sondern ihm unterstellt ist. Er gab zu, dass man das in der russischen Revolution so gesehen habe und dass es dort gut funktioniert habe. Er sagte auch ganz offen, dass die erste Bedingung für eine kommunistische Revolution die Zerrüttung der Armee und die Aufstellung einer neuen revolutionären Armee sei. Es tut mir sehr leid für Sie, sagte er in einem freundlicheren Ton, denn Sie sind ein ehrlicher Mann, aber Sie passen nicht in unser Programm. Wir werden auch Sie entfernen, so oder so!.....Sehen Sie, zwischen uns hat ein Wettlauf begonnen, jetzt geht es nur noch darum, wer von uns beiden ihn gewinnen kann." [...]*

Die ungarische Räterepublik hatte ohne eine Begegnung mit der bolschewistischen russischen Armee keine Überlebenschance. Die Entente-Führer überließen es der Tschechoslowakei und Rumänien, dies zu verhindern. Das Ergebnis ist bekannt. Nicht allgemein bekannt ist allerdings, dass sich auch Polen in Paris verpflichtet hat, die Sowjetrepublik zu bekämpfen. Im tschechoslowakisch-polnischen Grenzstreit wird dies den Polen zugute geschrieben, wenn die Kraft der Rumänen und Tschechen nicht ausgereicht hätte. Jedenfalls kam die polnische Intervention nicht zustande. Im Gegenteil, viele Polen, die in Budapest und vor allem in den Kohlebergwerken von Tatabánya arbeiteten, nahmen an der Seite der roten Soldaten an den Kämpfen teil.

Am 30. März wurden auf der Vollversammlung der Polen in Budapest zwei wichtige Beschlüsse gefasst. Sie sahen die Gründung die Budapester Gruppe der Polnischen Kommunistischen Arbeiterpartei und den Beginn der Organisation der ersten polnischen Untereinheiten innerhalb der Roten Armee vor. Das Rekrutierungsbüro der Polen befand sich in der Damjanich-Straße 40. Kommandeur des in Kelenföld aufgestellten 1. polnischen Freiwilligenbataillons war der 1883 in Krakau geborene Agrarwissenschaftler, Leutnant Franciszek Gawliński. Im Ersten Weltkrieg kämpfte er in der 1. Brigade der polnischen

Luftlandedivision bis zu deren Auflösung. Ab Herbst 1918 diente er in der polnischen Militärmission in Budapest als Referent für die Repatriierung von Kriegsgefangenen. Er fiel während des Nordfeldzuges in der Nähe von Érsekújvár, wo er auch begraben wurde. Das Bataillon kämpfte als Teil der I. Internationalen Brigade an der rumänischen und nördlichen Front und zählte Anfang Mai 300 Mann. Im Juni wurde das 2. Bataillon mit 280 Soldaten gebildet, das von dem 20-jährigen Józef Łapiński kommandiert wurde. Die Gesamtzahl der polnischen roten Soldaten wird auf 1500 geschätzt. Auch in den österreichischen und russischen Bataillonen kämpften Polen. Der ehemalige Rotarmist Jan Miślak diente in den 1960er Jahren in der polnischen Botschaft in Budapest, und Franciszek Oblak war der Verwalter des Polnischen Hauses in Budapest. Auch Franciszek Biernacki, der ab 1905 in Ungarn lebte, ist uns namentlich bekannt. Die *„Czerwona Gazeta" („Rote Zeitung")* wurde in Budapest herausgegeben, Redakteur war Edmund Semil Milski. Es sind 12 Ausgaben bekannt, die erste am 24. April 1919, die letzte am 12. Juli 1919.

Für die Polen brachte das Ende des Ersten Weltkriegs die Wiedergeburt ihres Staates nach 123 Jahren, für uns, Ungarn, den Verlust von zwei Dritteln des Territoriums unseres Landes. Wer glaubt, dass die Geschichte Polen dies einfach geschenkt hat, der irrt. Sie bekamen die Chance, als Folge eines Großmachtspiels einen neuen unabhängigen Staat zu bilden. Sie hatten keinen Kerenski, keinen Mihály Károlyi, aber sie hatten einen Staatsmann, Joseph Pilsudski, der schon zu Lebzeiten eine Legende war und dessen politisches Ansehen meiner Meinung nach das des Oberbefehlshabers der Armee weit übertraf. Sein Charakter spaltet noch immer die polnische Gesellschaft und, in geringerem Maße, die Historiker. Dennoch hat er unzweifelhaft dazu beigetragen, dass die deutsche Armee im Herbst 1918 geordnet und ohne Gräueltaten in ihre Heimat zurück transportiert wurde, unter der Bedingung, dass sie ihre Ausrüstung zurückließ. Auch seine staatsorganisatorischen Aktivitäten sind unbestreitbar. Polen überlebte die Jahre 1918–20 ohne innere Anarchie. Im reorganisierten Staat war der antideutsche Aufstand im ehemaligen Großherzogtum Posen erfolgreich. Das Gebiet wurde nicht an Deutschland angegliedert. Drei Aufstände in Schlesien führten zu einer von den Großmächten überwachten Volksabstimmung, die den Erwerb eines kleinen Teils des Gebiets zur Folge hatte, der zur Grundlage der polnischen Schwer- und Rüstungsindustrie wurde. Im Sommer 1920, in den kritischen Tagen des sowjetisch-russisch-polnischen Krieges, entschieden die Großmächte im belgischen Spa über die tschechoslowakisch-polnische Grenze in der Zips und in der Orava-Gegend zugunsten von Beneš und seiner Anhänger.

Gleichzeitig fanden auch in der Woiwodschaft Ermland-Masuren Volksabstimmungen statt. Die deutsche Propaganda war erfolgreich. Polen wurde als Saisonstaat bezeichnet, die Verteidigung gegen die einmarschierende Rote Armee schien aussichtslos, so dass die Deutschen die Volksabstimmung gewannen.

Der Angriff des Bolschewismus auf Europa und Polen erreichte im Sommer 1920 den kritischen Punkt. Dieser Krieg war ein Krieg ohne Kriegserklärung. Nach dem von den Deutschen im Wald von Compiègne unterzeichneten Waffenstillstand beschlossen die Großmächte, dass die deutsche Armee, die russische Gebiete besetzt hielt, nur schrittweise abgezogen werden sollte. Die Großmächte wollten eine Verschnaufpause einlegen, um die europäische Landkarte neu zu ordnen, und waren sich unsicher, was sie mit Russland tun sollten. Der deutschen Armee wurde die Rolle des Schutzwalls (*cordon sanitaire*) gegen die Sowjetunion im Osten übertragen. Die ersten polnisch-sowjetisch-russischen Zusammenstöße hatten bereits 1919 stattgefunden. Im April 1920 schloss Pilsudski ein politisches und militärisches Bündnis mit Petljura, und am 25. April rückten die beiden Armeen auf Kiew vor.

Die Stadt wurde relativ schnell, am 3. Mai 1920 eingenommen. Die Sowjetrussen gaben die Parole aus, das Vaterland zu verteidigen, was sogar vom ehemaligen zaristischen General Brusilow – der später bei einer Hausexplosion in Moskau ums Leben gekommen ist – in einer Presseerklärung unterstützt wurde. Die Polen waren gezwungen, sich schnell zurückzuziehen, während sie gleichzeitig den vorrückenden Tuchatschewski und die Kavallerie von Budjonny, die Lemberg angriff, aufhalten mussten. Die Polen verloren große Mengen an Munition und Männern. Die Rote Armee handelte weitgehend nach dem Plan der russischen zaristischen Armee von 1914.

Die Hauptstoßrichtung verlief über Warschau nach Berlin, dann durch Schlesien nach Prag, und nach der Einnahme von Paris wäre der nächste Zug über den Ärmelkanal geführt worden. In Richtung Mitteleuropa war das Ziel, über die Karpatenpässe nach Budapest, Wien und Italien zu gelangen.

Während des Rückzugs der Polen aus Kiew erhielt die ungarische Regierung die erste dringende Bitte Polens um die Entsendung von Infanteriemunition. Der Kriegsminister versprach die sofortige Anlieferung des gesamten Munitionsbestands der Landstreitkräfte (890.000 Stück) und für zwei Wochen den ausschließlichen Einsatz der gesamten Produktion in den Manfréd Weiss-Stahl- und Metallwerken von Csepel für den Bedarf von Polen. 1919 nahm die rumänische Armee bei ihrem Einmarsch in Ungarn alles Wertvolle aus der Fabrik in Csepel -Maschinen, Rohstoffe, Halbfabrikate und Industrieanlagen, das für die

Herstellung von Schusswaffen benötigt wurde, mit. Die Fabrikleitung kaufte Maschinen, Werkzeuge und Rohstoffe in Österreich und nahm die Produktion wieder auf. Im Sommer 1920 unterzeichneten das polnische Kriegsministerium und die Vertreter der Manfréd Weiss-Fabrik in Warschau einen Vertrag, demzufolge die Fabrik 30 Millionen Mannlicher-Infanteriemunition und 5 Millionen nicht-einheitliche Munition produzieren und nach Polen liefern sollte. Die für den Betrieb der Fabrik und für die Eisenbahnlokomotiven benötigte Steinkohle wurde von polnischer Seite aus dem schlesischen Kohlebecken über Rumänien geliefert.

Der Kriegsminister, General Kazimierz Sosnkowski erklärte auf der zweiten Sitzung des Nationalen Verteidigungsrates am 5. Juli 1920, dass am 14. August der polnischen Armee die Munition ausgehen würde, wenn sie nirgendwo mehr Munition erhalten könnte. Dies war dem russischen militärischen Nachrichtendienst bekannt, und so wurde die Einnahme Warschaus auf dieses Datum festgelegt. Die Internationale Arbeiterföderation mit Sitz in Amsterdam rief die Arbeiter Westeuropas zum Boykott Ungarns auf, sowjetrussische Agenten hetzten die marxistischen Arbeiterräte in England, Italien und Österreich auf. Die Munitionsfabrik Hirtenberg war bereits vorher in Brand gesteckt worden, und die Eisenbahnen wurden von den Arbeiterräten überwacht, so dass die mit Munition beladenen Züge nicht einmal das Fabrikgelände verlassen durften. Die französische Regierung war nur gegen Gold bereit, Kriegsmaterial an Polen zu liefern (vorher konnte man sowohl mit Zucker und Öl als auch mit Devisen bezahlen). Die deutschen Hafenarbeiter in Danzig weigerten sich, die eintreffenden Lieferungen zu entladen, die Tschechoslowakei schloss ihre Grenzen, und Beneš unterzeichnete am 14. August in Belgrad den als Stütze der Achsenmächte geltenden politischen und militärischen Pakt der Tschechoslowakei und des SHS-Staates gegen Ungarn.

In dieser Situation wurde der Ring um Warschau am 12. August geschlossen. Die beiden Züge aus Budapest, denen die tschechischen Behörden die Einreise verweigerten, erreichten über Rumänien den Bahnhof von Skierniewice bei Warschau, wo die Lieferung (20–22 Millionen Geschosse) innerhalb von 24 Stunden verteilt wurde. Hier ist Folgendes zu erwähnen: Nach Warschau (2011) errichteten die Polen 2013 auch in Skierniewice eine Gedenktafel zum Dank an die ungarische Nation für ihre Hilfe im Krieg von 1920 (mit demselben Text wurde 2012 in Csepel und mit einem anderen Text 2013 im Dorf Ossów eine Gedenktafel angebracht). Aus einem Kindergarten der Stadt ging eine Gruppe von Kindern mit den Kindergärtnerinnen hinaus zur Gedenktafel und

legte dort Blumen ab. Das nennt man patriotische Erziehung. Bitte schön, man kann es nachahmen, wenn man den Patriotismus schon verloren hat.

Am 14. August begann der polnische Gegenangriff, der vom ersten Tag an erfolgreich war. Warschau wurde befreit. Die Rote Armee wurde weiter nach Osten, über die polnischen Siedlungsgebiete hinaus, zurückgedrängt. Am 12. Oktober 1920 wurde in Riga ein Waffenstillstand geschlossen, und am 18. März 1921 wurde auch dort der Friedensvertrag unterzeichnet. Im Jahr 1923 erkannten die Großmächte die polnischen Grenzen an, die von der polnischen Nation festgelegt und verteidigt wurden.

Ungarn schickte zu drei entscheidenden Zeitpunkten dringend benötigte Lieferungen nach Polen. Die erste im November 1918, als in Lemberg und Ostgalizien Kämpfe mit den Ukrainern tobten. Das zweite Mal wurde Artillerie, Infanteriemunition und anderes Kriegsmaterial geliefert, das die polnische Regierung am 3. März 1919 bestellt hatte. Zum gleichen Zeitpunkt, am 19. März 1919, erhielt Polen einen großen Teil der Rüstungsgüter der Mackensen-Armee, die in Ungarn abgerüstet worden war. Diese wurde mit Hilfe von Oberstleutnant Vix verschickt. Als Gegenleistung für die Munition erhielt Ungarn jeweils schlesische Steinkohle, Öl und Ölderivate bester Qualität.

Die Hilfe der ungarischen Regierung wurde durch folgende Faktoren gerechtfertigt:

1. Furcht und die Absicht, sich gegen den Einmarsch der Roten Armee in Ungarn zu verteidigen
2. Die traurigen Erfahrungen, die die Bevölkerung des Landes während der Räterepublik erlitten und ertragen hatte.
3. Die Unterstützung der Polen und eine eventuelle bewaffnete Beteiligung an der Verteidigung ihres Landes hätte die Grenzen von Trianon verändern können.
4. Wäre dieser Plan in die Tat umgesetzt worden, hätte die Heimatarmee auf dem Rückweg das Hochland und die Karpaten besetzt und damit vollendete Tatsachen geschafft.
5. Die bewaffnete Hilfe hatte die volle Unterstützung des Gouverneurs, der Regierung, der Offiziere und Mannschaften und der ungarischen Gesellschaft. Eine derartige nationale Einheit gab es in Ungarn nur 1956.

Nach der siegreichen Schlacht von Warschau war der Saal vor dem Büro des polnischen Generalstabschefs, General Tadeusz Rozwadowski, voller Militärattachés, französischer und britischer Offiziere, die gekommen waren, um Generalleutnant Rozwadowski zu seiner Auszeichnung zu gratulieren. Die Tür

öffnete sich, und zur Überraschung aller bat der General als erstes Generaloberst József Takách-Tolvay, den Leiter der ungarischen Militärabteilung in Warschau, herein. Er sagte ihm unter anderem: „Das werden wir den nie Ungarn vergessen. Die Zeit wird kommen, in der wir es zurückgeben können". Im polnischen Sejm dankte Premierminister Witos dem ungarischen Volk für seine Hilfe. Einzelheiten zu den ungarischen Munitionslieferungen, zu Art und Menge der für die polnische Armee produzierten Munition und zu anderen Hilfsgütern (Kohlewagen, Tungsram-Glühbirnen, Heizkessel, Medikamente usw.) sowie zu den ungarisch-polnischen Beziehungen im 20. Jahrhundert finden Sie in meiner Dokumentensammlung, die 2016 in Warschau und für ungarische Leser 2021 in Budapest veröffentlicht wurde.

Anhang:
Gedenktafeln in Warschau und Skierniewice.

Magyarisierung, Nation-Building, im Ungarn des Dualismus und außenpolitische Meinungsverschiedenheiten mit Deutschland[1]

Max F. Schmidt

Einleitung

Mit dem österreichisch-ungarischen Ausgleich von 1867 wurde Ungarn erstmals seit dem 16. bzw. 17. Jahrhundert wieder ein (semi-)eigenständiges politisches Gebilde, welches eine eigene Regierung, Armee, Parlament und viele andere Ausweise staatlicher Eigenständigkeit vorweisen konnte. Ungarn erhielt die fast vollständige administrative Kontrolle über das Königreich Ungarn, welches neben teils magyarisch besiedelten Gebieten auch Kroatien, die heutige Slowakei (damals Oberungarn) sowie den von Ruthenen bewohnten und den transsilvanischen Teil des Karpatenbogens umfasste, in welchem die Rumänen die bei weitem größte Zahl stellten. Abgesehen von Kroatien, dass durch einen Ausgleich mit Ungarn 1868 teilautonom wurde, konnte die ungarische Regierung effektive Kontrolle über die benannten Regionen ausüben.

Diese administrative Spaltung wurde im Einvernehmen mit der österreichischen Seite ausgehandelt und geregelt durchgeführt: Die ungarische Reichshälfte schied nicht einfach aus dem Reichsverband aus, sondern sie wurde innerhalb des Reichsverbands zu einem autonomen Teil. Die als Cis- und Transleithanien bezeichneten Bestandteile Österreich-Ungarns mussten sich nur in Fragen der Außenpolitik, des Militärischen und bestimmter Budgetposten miteinander abstimmen, alle anderen Fragen waren der jeweiligen Administration überlassen.[2] Dieser Kompromiss kam den Forderungen nach nationaler Repräsentation und dem Widerstand gegen von Wien ausgehende Zentralisierungsbestrebungen nach, die zuvor das Verhältnis dieser Teile des Habsburgerreiches

[1] Die Fallstudie wurde im Rahmen des Kurses an der Wiener Universität „Die Habsburgermonarchie als Labor der Globalgeschichte" unter der Leitung von a. o. Professorin Dr. Andrea Komlosy verfasst. (Für den Kurs / For the Course070216-1).
[2] Kontler 1999: 278.

zueinander nachhaltig belastet hatten. Er bot auch entscheidende Vorteile, denen eine vollständige Loslösung vom Reichsverband im Weg gestanden hätte: einen Absatzmarkt für landwirtschaftliche Erzeugnisse (das Königreich Ungarn war größtenteils agrarisch geprägt), Anreize für die heimische Wirtschaft[3] durch Zollfreiheit (ab 1851) und Eingliederung in den danubischen Wirtschaftsraum, militärische Sicherheit und ein gemeinsames Interesse mit Cisleithanien an der Prävention weiterer Zugeständnisse an die habsburgischen Teilvölker.

Die blutige Vorgeschichte, welche der 1867 erzielten Einigung seit dem 16. Jahrhundert vorrausging und 1848 einen kataklystischen Höhepunkt erlebte, machten diese allerdings nicht selbstverständlich – im Gegenteil hatten habsburgische Loyalisten und ungarische Nationalisten diesen ideologisch-politischen Gegensatz keine 20 Jahre vorher gewaltsam miteinander ausgetragen.[4] Nur unter großen Mühen und mit russischer Hilfe gelang es der kaiserlichen Regierung im „Völkerfrühling" 1848, den Sezessionsbestrebungen Ungarns ein Ende zu setzen und die dortige Revolution zu unterdrücken.[5] Das Ergebnis dieser Kämpfe war der „Neoabsolutismus", eine reaktionäre politische Leitidee, die innere Kohäsion mit außenpolitischem Säbelrasseln verband. Radikaler Zentralismus und die politische Entmündigung der nationalistischen, politischen Vertreter des Königreichs sollten den Suprematie-Anspruch der Wiener Zentrale endgültig durchsetzen.[6]Durch mehrere außen- und innenpolitische Krisen, welche 1866 in Niederlagen gegen Sardinien-Piemont, Frankreich und Preußen gipfelten, scheiterte der Neoabsolutismus als System jedoch[7] und warf dadurch die Frage nach der Vereinbarkeit von Nation und Imperium wieder auf.

[3] Komlosy 2015: 371–427 und 396–399.
[4] Kontler 1999: 247.
[5] Ibid.: 257–259.
[6] Tóth 2005: 515–517.
[7] Péter Hanák hat die Niederlage bei Königgrätz als Grund für den Niedergang des Neoabsolutismus gesehen, und diesen mit der verlorenen Machtgarantie für „Deutschösterreicher" in Verbindung gesetzt (vgl. dazu Hanák 1984: 90). Modernere Betrachtungen haben jedoch die Herausforderung hervorgehoben, der sich Österreich durch die Politik Napoleons III. ausgesetzt sah – Schlachten wie Solferino (1859) und der Verlust der italienischen Besitzungen waren also bereits der Auftakt zur Krise des Systems, ein Prozess, der durch Königgrätz höchstens abgeschlossen wurde (vgl. dazu Tóth 2005: 535). Andrea Komlosy hat die dahinterliegenden Ängste, die den Ausgleich stifteten, deutlich benannt: Die machtpolitischen Verschiebungen, welche die deutsche Reichsgründung auslöste, sowie die Angst vor panslawistischen Tendenzen inner- und außerhalb des Reichs (Vgl. dazu Komlosy 2015: 371).

Wenn man bedenkt, welch große Bedeutung dem herrschaftstheoretischen Gegensatz zwischen (National-)Staat und Imperium noch bis vor kurzem zugemessen wurde,[8] verwundert das ungarische Beispiel umso mehr. Gewissermaßen entstand hier ein politisches Zwitterwesen, dass die Ausschließlichkeit nationaler, wie imperialer Staatsbildung negierte. Im Gegenteil fusionierte es Attribute beider Ansätze zu einer Staatsideologie, die Transleithaniens Position im Reichsverband verankerte, und doch als die Verwirklichung der erstrebten Nationalstaatlichkeit angesehen werden sollte. Welch langfristigen Einfluss diese Selbstwahrnehmung für die ungarische Staatlichkeit hatte (und zu Teilen noch hat), lässt sich an der nahtlosen Verbindungslinie nachvollziehen, die nationalistisch eigestellte ungarische Politiker und Historiker zwischen der vor und nach 1918 bestehenden Form derselben zogen (und ziehen).[9] Es ist anzunehmen, dass die doppelte Natur dieser Staatlichkeit entscheidenden Einfluss auf deren Herrschaftsverständnis und -praxis hatte, und dass sich für Nationalstaaten untypische, eher mit Imperien assoziierte Formen von Herrschaft in ihr ausfindig machen lassen. Somit ließen sich auch Rückschlüsse auf das Ideennetzwerk ziehen, aus welchem der ungarische Nationalismus sein ideengeschichtliches Konzept bezog.

Ein besonders vieldeutiges Beispiel für die Synthese imperialer und nationaler Grundsätze war die Politik der Magyarisierung. Dieses staatliche, auf die linguistische Assimilation der Nichtmagyaren zielende Programm wurde von 1867-1918 durchgehend, wenn auch in sich verändernder Intensität und Intention, angewendet.[10] Sich am „Französischen Modell“[11] für nationale Staatlichkeit orientierend, entsprang die Magyarisierungspolitik der Vorstellung einer sprachlich homogenen Nation, die allen dasselbe Ausmaß an politischer

[8] Wendehorst 2015: 17–58 und 21 f.

[9] So war die Außenpolitik Ungarns zwischen 1918 und 1945 auf die Revision des Vertrags von Trianon ausgerichtet: Obwohl die Bethlen-Regierung sich bemühte, ähnlich wie Deutschland unter Stresemann gegenüber den Siegermächten eine „Erfüllungspolitik“ an den Tag zu legen, schwelten revisionistische Tendenzen fortwährend unter der Oberfläche. Miklós Horthy etwa war von der Notwendigkeit einer territorialen Revision zugunsten Ungarns überzeugt. Mit dem Abschluss eines italienisch-ungarischen Freundschaftsvertrages 1927 wurde der Revisionismus erstmals öffentlich zum politischen Ziel erklärt (vgl. dazu Tóth 2005: 639). Horthy selbst behauptete (nach dem Zweiten Weltkrieg), dass er Gewalt als Mittel ablehnte: „Revision, ja, aber (…) mit friedlichen Mitteln.“ (Vgl. dazu Horthy 1953: 195). Solche Deutungen hat die Historiographie jedoch als über die Tatsachen hinwegtäuschende Entlastung zurückgewiesen (vgl. ibid.: 639).

[10] Komlosy 2015: 372.

[11] Niederhauser 1993: 248–269 und 255.

Partizipation erlaubte.[12] Weder sah sie vor, die multiplen nichtmagyarischen Identitäten zu ersetzen, noch eine einsprachige Gesellschaft zu erschaffen. Die nichtmagyarischen Minderheiten waren, pro forma, sogar explizit durch das Recht geschützt, welches ihnen Ausdruck und Entwicklung der eigenen kulturellen Identität, etwa vereinzelt im Sprachenschutz, garantieren sollte.[13] Dass die Rechtssituation und die beruflichen Chancen vieler Nichtmagyaren in der Realität hinter den Erwartungen zurückblieben (und die ursprünglich aus einem bürgerlichen Verständnis stammenden, emanzipatorischen Beiklänge der Magyarisierung während des *fin-de-siècle* in nationalistisch-rassistische Töne umschlug),[14] deutet ein Scheitern der Magyarisierung an. Dabei gilt es, gesamteuropäische Zusammenhänge und Entwicklungen zu bedenken: Der egalitäre Zugang des aus der französischen Revolution stammenden Nationalismus-Verständnisses schlug im 19. Jahrhundert aufgrund diverser Ereignisse in eine Betonung chauvinistischer Attribute um. Innereuropäisches, wie der erstarkende Nationalismus und die Zuspitzung soziokultureller Konflikte verband sich mit Außereuropäischem, kolonialistisch-imperialistische Expansionsbestrebungen, Globalisierungstendenzen u. v. a. m.

Methodologie

Anhand der Magyarisierung wird diese Arbeit symptomatisch das Zusammenspiel und die Wechselwirkung „nationaler" und „imperialer" Faktoren untersuchen. Gemeint sind hier die staatstheoretischen Grundlagen nationalistischer Theorie auf der einen Seite (die sich definitorisch auf Hobsbawms „Nationen und Nationalismus"[15] stützen wird) und die Erkenntnisse der Imperiumsforschung, welche der Historiographie neue methodische Zugänge zur Klassifi-

[12] Dass Nationen auf Gebrauch und Stellung der Sprache angewiesen waren, um existieren zu können, geht größtenteils auf Herder zurück (vgl. dazu Kontler 1999: 227).
[13] Das 1868 erlassene Nationalitätengesetz „beinhaltete die Gleichberechtigung der Nationalitäten, gleichzeitig verweigerte sie die Anerkennung als kollektive Rechtsperson und anerkannte die Existenz nur (…) der ungarischen (…)." (vgl. dazu Tóth 2005: 564). Auch Kontler hebt die Singularität und liberale Fortschrittlichkeit des Gesetzes selbst hervor (vgl. dazu Kontler 1999: 282).
[14] Die Wirkung der Rassentheorie auf den ungarischen Nationalismus ging von einer gemeinsamen Arbeit junger Intellektueller/Akademiker und politisch aktiver Nationalisten aus. Etwa 1890 waren beide Konzepte so weit verschmolzen, dass sie sich gegenseitig verstärkten. (Turda 2003: 5–33 und 13–15.)
[15] Hobsbawm 2005.

kation und inneren Logik imperialer Herrschaft gegeben haben.[16] Allerdings gilt es bei der Anwendung solcher Konzepte zu bedenken, dass nicht nur viele Abstufungen zwischen Zentrum und Peripherie existieren, sondern diese auch in mehrschichtigen Wechselwirkungen zueinanderstehen: Nationalismen konnten – besonders in einem multiethnischen Reich mit vielen regionalen, weit verteilten Zentren – gegeneinander ausgespielt werden.[17] Zugeständnisse an eine Seite konnten von einer anderen schnell als Verlust an Autonomie und Identität wahrgenommen werden, und gerade eine viele Bereiche des öffentlichen Lebens abdeckende, Sprache und Kultur reglementierende Assimilationspolitik bot dafür reichlich Konfliktstoff. Nationalismen konnten auch sich gegenseitig verstärkend wirken.[18]„Nationale“ und „imperiale“ Faktoren waren also keine vollständig gegensätzlichen Konzepte, sondern konnten zusammenwirken.

Forschungsfrage

Wenn es gelingt, die oben benannten Attribute voneinander zu differenzieren, wird es nicht nur leichter fallen, die machtpolitische Stellung des Königreichs Ungarn im Reichsverband zu bestimmen; es wird auch einen tieferen Einblick auf die Herrschaftsdoktrin Österreich-Ungarns gewähren. Ungarische Nationalisten nahmen als zweite Macht im Reichsverband (und die Einzige, die im „Ausgleich“ 1867 weitgehende nationale Autonomie erhielt) eine Vermittlungsfunktion imperialer Macht ein. Dass dies sich mit vertrauten nationalistischen Narrativen beißt, weist bereits auf eine national-imperiale Kooperation hin, die für das Selbstverständnis des Reiches zentral war. Auch auf die Gründe für dieses Zusammenwirken wird der vorliegende Text eingehen: Ob einer von beiden Faktoren als „tonangebend“ bezeichnet werden könnte, welche Rolle

[16] Repräsentativ für vorherrschende Forschungstendenzen greift die Arbeit hierzu drei verschiedene Zugänge heraus: Pieter Judson (2016) hat Imperialität in seiner Geschichte des Habsburgerreiches situativ definiert. Herfried Münkler (2013) hat eine Imperiumstheorie formuliert, welche sich an den Gemeinsamkeiten von Imperien und den ihnen zugrunde liegenden Handlungslogiken orientiert. Stephan Wendehorst (2015) hat eher implizite Merkmale von Imperien benannt, als er die Forschungsergebnisse der Imperiumsforschung in Artikelform sammelte.

[17] Exemplarisch kann hier das Unvermögen der deutschösterreichischen Führungsschicht Österreichs angesehen werden, Ihre liberalistischen Tendenzen und ihr zentralistisches Herrschaftsverständnis in Einklang zu bringen (vgl. dazu Hanák 1984: 89–90).

[18] Nemes 2005: 89.

die besondere politische und historische Situation Ungarns spielte oder ob das Zusammenspiel der Faktoren eine verzerrte Dynamik hat entstehen lassen. Zusammenfassend lauten die Forschungsfragen:

I. Wie wurden Nationalstaatlichkeit und Imperialität vom Königreich Ungarn nach 1867 zusammengeführt?
II. Wie wurde die „Magyarisierung" legitimiert? Welche Formen nahm sie an? Was war ihr Ziel?
III. Wie wirkte die „Magyarisierung" in der Karpatenregion auf die diplomatischen Beziehungen zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn aus?

Nation und Imperium – ein Gegensatzpaar?

Die Ziele nationalistischer Bewegungen und die ererbten und bewahrten Strukturen imperialer Systeme sind in der Vergangenheit von diesen Bewegungen oftmals als antithetisch und unvereinbar dargestellt und begriffen worden. Vor allem lag dies an der Ausübung imperialer Macht, deren weitgestreute Herrschaft über mehrere, von verschiedenen Kulturen bevölkerte Regionen dem dort (gewöhnlich ab dem 19. Jahrhundert) entstehenden Nationalismus als Hindernis auf dem Weg zu staatlicher Selbstbestimmung schien.[19]Trotz dieses postulierten Gegensatzes konnten die Vertreter von Nationalismus und Imperialität auf eine lange Tradition der Kooperation verweisen: Interessenüberschneidungen, wie die Wahrung des Erreichten oder gemeinsam gehegte Ziele, der Erhalt von Herrschafts-, Kultur- und Sozialstrukturen sowie machtpolitische Kompromisse stifteten eine Zusammenarbeit. Zu betonen ist auch, dass Geisteshaltungen wie Nationalismus, imperiale Ordnungsmodelle usw. sich im Laufe ihrer Existenz auch ideentheoretisch umorientierten und ihre Selbstdarstellung bewusst den sie umgebenden Umständen anpassten. Die Begrifflichkeiten waren also in ihrer Bedeutung sehr flexibel, so dass beide Ordnungsmodelle miteinander, auch langfristig, kooperieren und koexistieren konnten; dass sie jeweils nie in Rein-, sondern immer als Hybridform auftraten und dass sie ähnliche politische Gegner hatten (etwa die erstarkende Linke[20]). Wie war solch ein Pragmatismus vermittelbar, und unter welchen Bedingungen konnte Kooperation

[19] Zum Beispiel kann hier der Sprachenstreit im Gebiet der böhmischen Krone 1897–99 genannt werden, der sich zwischen deutsch- und tschechischsprachigen Böhmen entzündete (vgl. dazu Bahlcke 2014: 87–88).
[20] Vgl. dazu Kontler 1999: 293.

überhaupt zustandekommen? Bevor diese Fragen beantwortet werden können, ist es jedoch nötig, beide Begriffe zu definieren.

Eric Hobsbawms theoretische Arbeit über die Ideologiegeschichte des Nationalismus ist bis heute paradigmatisch für Forschungen zu diesem Thema. Eingehend hat er die Entfaltungslogik nationalistischer Konzeptionen in „Nationen und Nationalismus" veranschaulicht, die den bezeichnenden Untertitel „Mythos und Realität (seit 1780)" trägt: Die wohl wichtigste Erkenntnis, die man seinen Ausführungen entnehmen kann, ist, dass der Nationalismus (wie auch Nationen und Nationalstaaten) kulturell, sozial und gesellschaftlich konstruierte Phänomene sind. Mehr noch sind es „vorgestellte Gemeinschaft(en)" – Hobsbawm ruft diese Worte Benedict Andersons in Erinnerung –welche „(…) die emotionale Leere füllen, die durch den Rückzug, die Auflösung oder die fehlende Verfügbarkeit wirklicher menschlicher Gemeinschaften und Verbindungen entstanden ist (…)."[21] Sie sind also ein inadäquater Ersatz für die verloren gegangene, „kleine" Welt der dörflich geprägten Vormoderne. Gleichzeitig eigneten sich diese Konstrukte jedoch hervorragend, um die neuen Notwendigkeiten und Bedürfnisse zu legitimieren, die die Entwicklung moderner Staatlichkeit mit sich brachte. Der Widerstand traditioneller Eliten und Institutionen gegen eine immer breiter werdende politische Partizipation war nicht mehr aufrechtzuerhalten;[22] gleichzeitig machten moderne Kriege deutlich, dass diese breiten Massen zur Kriegsführung unverzichtbar waren.[23]Mithilfe nationalistischer Narrative ließen sich diese Entwicklungen zumindest in Gewinn bringender Art kanalisieren. Doch machte der Nationalismus nach Hobsbawm eine ideentheoretische Entwicklung durch, die ihn nicht nur schrittweise in der ganzen Welt verbreitete, sondern auch zu einer Radikalisierung seiner Ideen beitrug.

Hobsbawm widmet dem Nationalismus des ausgehenden 19. und frühen 20. Jahrhundert (1870-1918) das vierte Kapitel seines Werkes, und beginnt es mit der Feststellung, dass der Nationalismus sich in dieser Phase durch seine Betonung von Sprache und Staat auszeichnete.[24]Die oben erwähnte Radikalisierung ließ sich in drei Aspekten beobachten: Erstens gaben nationalistische Theorien das „Schwellenprinzip" auf, nachdem das Recht auf einen Staat nur manchen Nationen zustand; zweitens wurden ethnisch-sprachliche Kategorien zu den „entscheidenden oder gar den einzigen", auf die es ankam; drittens kam,

[21] Hobsbawm 2005: 59.
[22] Ibid.: 100.
[23] Ibid.: 101.
[24] Ibid.: 121.

begünstigt durch diese Entwicklung, erstmals eine dezidiert rechte Spielart des Nationalismus in der Parteipolitik auf.[25] In dieser Ära war auch die internationale Verbreitung des Nationalismus als überall gültigen politischen Prinzips zu suchen, da das Nation-Building der kulturellen Vorreiter in ihren Staatsregionen und Kolonien natürlich auf den Widerstand der lokalen Einwohnerschaft stieß.[26] Wie, außer mit einer gegen-nationalistischen Entwicklung, hätte dieser Widerstand in einer Welt, die vom Nationalitätenprinzip geprägt war, anderweitig formiert und vermittelt werden können? Die zentralere Bedeutung, welche Ethnie und Sprache im Nationalismus dieser Zeit einnahmen, tat ihr Übriges und erleichterten allen Kulturgemeinschaften (ob imaginiert oder nicht) die Identifikation als Nation und die Forderung nach einem Nationalstaat.

Zudem identifiziert Hobsbawm ein weiteres Phänomen des 19. Jahrhunderts als Verstärker nationalistischer Ideen: Die beginnende, strukturelle Globalisierung. Durch die sprunghaft ansteigenden Verbindungen, welche aus technischen Neuerungen, staatlicher Administration, wirtschaftlichem Wachstum oder auch Gewaltprozessen resultierten, stand die Welt zwar miteinander in Kontakt.[27] Doch führte diese Konstellation auch zu neuen Konkurrenzen der als Staaten konstituierten politischen Gemeinschaften, die nun in allen Gebieten miteinander rangen und sich verglichen. Die aufkommende, wissenschaftlich scheinende „Rassentheorie" schrieb nationale Kategorien nun immer unveränderbarer fest und verband sich mit nationalistischem Gedankengut.[28] Laut Hobsbawm lagen die inhaltlichen Überschneidungen beider „auf der Hand": „‚Rasse' und Sprache wurden leicht miteinander verwechselt" und „die Praxis, beide de facto als synonym zu betrachten" erleichterte die Übertragung und Anpassung beider Ideologien.[29] Dies in einer Welt, die von „Vorwände(n) (…), um Ausländern feindselig gegenüberzutreten" nur so wimmelte, in der nationalistische Agitation – in Form von ethnisch-sprachlich-kulturellen Zwangsmaßnahmen und einer bellizistischen Grundstimmung gegenüber „Feindvölkern" – auf moderne Wanderungsbewegungen trafen – die aus Arbeitsmigration, Urbanisierung und Asylsuche resultierten.[30] Zwar waren diese Radikalisierungen bis zur Erfahrung des Ersten Weltkriegs noch nicht voll ausgeprägt, und begannen regional teils erst verzögert Fuß zu fassen, zudem war der Essentialisierung von

[25] Ibid.: 122.
[26] Ibid.: 126.
[27] Ibid.: 127.
[28] Ibid.: 127 f.
[29] Ibid.: 128.
[30] Ibid.: 130.

Nationalität häufig ein Prozess fortgesetzter Krisenerscheinungen vorrausgegangen. Dennoch war die Biologisierung des Nationalismus bis zu einem gewissen Grad bereits im Sprachenprinzip angelegt.[31] Der Nationalismus des 19./20. Jahrhunderts war laut Hobsbawm wesentlich von diesem Identitätskonflikt geprägt.

Im Gegensatz zu Nationalstaaten, deren Anhänger schon im 17./18. Jahrhundert ideologie- und politiktheoretische Konzeptionen zu dessen Verwirklichung entworfen hatten, wurden die theoretischen Grundlagen imperialer Herrschaft lange Zeit vernachlässigt. Erst im Nachhinein, mit dem „Imperial Turn" rückte die Logik imperialer Herrschaft in den Mittelpunkt der Untersuchung und die Forschung von der reinen Zwangs- und Gewalttheorie ab, die ihre Untersuchungen zuvor gerahmt hatte. Doch auch wenn die Theorien imperialer Herrschaft, die in der vorliegenden Arbeit genutzt werden, erst im Nachhinein, mit historischen Imperien als Grundlage entworfen wurden, sind sie wertvolle analytische Instrumente für Historiker. Ob eine Herrschaft etwa imperialen Charakter gehabt habe, kann nur bestimmt werden, indem theoretische Richtlinien festgelegt werden, denen diese Herrschaft zu entsprechen hat.

Judson hat in seinem Buch „The Habsburg Monarchy. A New History" eine sehr praktische Definition dessen, was imperial sei, für die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts vorgelegt: Das von Nationalstaaten überzogene Europa nahm Österreich-Ungarn als anachronistisch war, vor allem, weil es sich in ein nationales Verständnis nicht einfach einordnen ließ.[32] Stattdessen wurde das Habsburgerreich aufgrund seiner Multiethnizität in imperiale und Reichskontexte eingeordnet. Doch auch im Innern bemühten sich die Vordenker österreichisch-ungarischer Staatlichkeit um eine Theoretisierung derselben. Im Gegensatz zu Vorstellungen der josephinischen Reformära, in der die Aufgabe habsburgischer Staatlichkeit die Vereinigung verschiedener Rechtssysteme und Institutionen war, setzte sich im 19. Jahrhundert die Sichtweise durch, dass der Reichsverband aus verschiedenen Nationalitäten zusammengesetzt war.[33] Diese Nationalitäten waren, aus Sicht der Zeitgenossen, zu verschiedenen Graden zivilisiert (wobei die Zuschreibung zivilisatorischer Entwicklung sehr stark vom Standpunkt des/der Zuschreibenden abhing). Die aus diesen Hierarchisierungen abgeleiteten, impliziten Herrschaftsrechtfertigungen waren aber nicht auf die vollständige Auflösung der Nationen ausgerichtet; überhaupt hing die Vorstellung dessen, was eine Nation war, von Herkunft, sozialem Stand und Aus-

[31] Ibid.: 131.
[32] Judson 2016: 240
[33] Ibid.: 240 f.

bildung ab. Für die höherstehenden, in den Machtapparat eingefügten Schichten – vor allem den Adel – des Habsburgerreiches existierten die Nationen etwa als historische Entität fort, in deren Namen um lokale Privilegien und Autonomien verhandelt wurde.[34] Imperium ist für Judson demnach ein auf Ausgleich der Kräfte, Stabilität und Multiethnizität abzielendes Phänomen. Dass kleinere Staaten, die ansonsten ein Spielball größerer Mächte würden, dadurch innere Kohäsion und äußeren Einfluss erlangten, war ein nicht intendierter Nebeneffekt, dessen Bindekraft einbüßte, je mehr nationale Kategorien an Deutungshoheit erlangten.

Eine andere, allgemeiner Gültigkeit gerecht werdend wollende Definition von Imperien hat Herfried Münkler in „Imperien" vorgelegt: Er definiert zuerst, was ein Imperium nicht ist, und differenziert davon den institutionellen Flächenstaat (der „anderen Imperativen und Handlungslogiken unterliegt"),[35] Grenzformen (die im Falle von Imperien „halbdurchlässig" und von „Asymmetrie" geprägt sind)[36] sowie Imperialismus, den er als „Willen zum Imperium" bezeichnet (und der der tatsächlichen Genese der meisten Imperien in seiner Vorstellung nicht gerecht wird).[37] Imperien erstreben demnach, eine Hegemonie in formelle Oberherrschaft umzuwandeln, ihre asymmetrische Überlegenheit auszubauen und sich Einflussmöglichkeiten in ihrer Umgebung zu schaffen, weil sie einer Herrschaftslogik unterworfen sind, die auf Machtprojektion beruht: Die Unterworfenen, die in den Reichsverband Integrierten und auch alle dazwischen liegenden Bevölkerungsschichten nehmen imperiale Oberherrschaft als Rechts- und Stabilitätsgarant wahr, der alle an imperial erzeugter Prosperität teilhaben lässt.[38] Dementsprechend stellen Imperien den Friedensgedanke und das Streben nach Stabilität in den Mittelpunkt ihrer Herrschaftsideologie.[39] Münklers Beschreibungen zielen offensichtlich darauf ab, Imperien vergleich- und damit für den Historiker mess- und verstehbar zu machen. Mit Hilfe von Auf- und Abstiegsmodellen imperialer Macht (bei ihm als „augusteische Schwellen" bezeichnet) wie auch deren Institutionalisierung zu erklären sucht.[40] Mit dem „Überschreiten der Schwelle" und ähnlichen Formulierungen wandelten Imperien ihre Macht in einen anderen Zustand um, wobei er grob

[34] Ibid.: 292 f.
[35] Münkler 2013: 16.
[36] Ibid.: 16 f.
[37] Ibid.: 20 f.
[38] Ibid.: 159.
[39] Ibid.: 128–132.
[40] Ibid.: 112–117.

zwischen Aufbauphase, einem stabilen Zeitalter und Phasen des Niedergangs unterscheidet.[41] Ob nach dieser Definition das Habsburgerreich in dem Sinne imperial ist, in dem es Judson versteht, ist zweifelhaft: Münkler hat der Bedeutung von Multiethnizität (wie auch der sie begleitenden Hierarchisierungen) eine klare Absage erteilt, weil er sie als „trivial" und „politisch definiert" (nämlich durch nationalistische Normen) versteht.[42] Vielmehr scheint Imperialität für Münkler ein Zustand der Dominanz eines politischen Verbands zu sein, der seine Herrschaft ausdehnen und stabilisieren muss, um die besagte Imperialität zu erhalten. Deshalb ist er auch zeitlich von begrenzter Dauer.

Stephan Wendehorst hat in seinem Artikel „Alter Reich, alte Reiche" an die Vorstellungen Münklers angeknüpft und versucht, anstatt Imperien situativ zu untersuchen, verallgemeinerbare Definitionsmerkmale für die historische Komparatistik zu entwickeln. Im Angesicht des von ihm besprochenen „Imperial Turn" legt er großen Wert darauf zu verdeutlichen, welch langen Weg Imperialismus- und Imperienforschung zurückgelegt haben.[43] Die Notwendigkeit, klare Zuweisungen in einem zwingenden Zentrum-Peripherie-Verhältnis zu benennen, hat binären Zuordnungen Vorschub geleistet, die den Blick auf Agency und die eigentlichen Machtverhältnisse verstellen.[44] Stattdessen bedienten sich die argumentativen Linien eines Diskursmodells, das vermeintliche kulturell-nationale Einheiten als Norm begriff und so nationalistische Geschichtsmuster unterstützte. Selbst dichotomische Gegenüberstellungen wie „westliche Zivilisation" und „östliche Despotie" wurden aus diesen Theoremen gespeist.[45] Stattdessen hält Wendehorst fest, dass ein Nebeneinander von imperialen und staatlichen Strukturen „der Regelfall, nicht die Ausnahme war."[46] Auch die Stellung von Nationen (im Sinne historisch konstituierter Kulturverbände) innerhalb von Reichsstrukturen verlangt, aus Wendehorsts Sicht, eine Neubewertung, inwiefern nämlich das Verhältnis zwischen Nation und Imperium von gemeinsamen Interessen geprägt war.[47] Überhaupt hält er die Grenze zwischen Imperialität und Staatlichkeit für notorisch schwer zu ziehen, und das Verhältnis zwischen Imperium und Nation für nicht klar trennbar.[48] Er plädiert stattdessen für

[41] Ibid.: 115 f.
[42] Ibid.: 28 f.
[43] Wendehorst 2015: 19 f.
[44] Ibid.: 35–37.
[45] Ibid.: 36.
[46] Ibid.: 41.
[47] Ibid.: 55.
[48] Ibid.: 58

eine Forschung, die sich von Idealtypen wegbewegt und in ihren Modellen die Zweideutigkeiten und Übergänge stärker berücksichtigt.

Allen diesen Theorien ist gemein, dass sie die gemeinsame Existenz nationaler und imperialer Strukturen und Phänomene nicht ausschließen. Vielmehr ist es, laut Wendehorst, eher die Ausnahme als die Regel, dass diese nebeneinander existieren, ineinander über- und auseinander hervorgehen sowie sich gegenseitig beeinflussen und verändern können.[49] Da sich die im Laufe des 19. Jahrhunderts formierenden Nationalstaaten aus spätmittelalterlichen Personalstaaten und ständischen Gesellschaften heraus entwickelten, übernahmen sie auch deren historisches Erbe, in Form von Grenzen, Institutionen und ideologischen Investitionen. Damit verfügten Imperien und Nationen über genügend Schnittstellen, um sich nicht im Weg zu stehen, miteinander zu kooperieren oder gar, wie im Falle des Habsburgerreiches, bis zur Unkenntlichkeit miteinander zu verwachsen. Voraussetzung für diese Zusammenarbeit war, dass die Prärogative beider Seiten berücksichtigt wurden: In einem Imperium musste(n) die Nation(en) Gehör finden, um sie nicht in Opposition zur imperialen Herrschaft zu treiben. Im Sinne eines *divide et impera* gewährten Imperien nicht allen Nationen die gleichen Privilegien, sondern staffelten unterworfene Völker hierarchisch. Das lässt sich an Österreich-Ungarn gut exemplifizieren, da hier nur die Ungarn durch den Ausgleich in den Rang einer bevorzugten Nation erhoben wurden. Anderen Nationen, wie etwa den Tschechen, wurde demgegenüber nur indirekt eine Mitsprache über regional zuständige Repräsentationsorgane eingeräumt.[50]

Ausgleich von 1867

Das Jahr 1867 war für die Habsburgermonarchie ein folgenreiches. Schließlich war der machtpolitische Kompromiss, der das Reich in zwei Hälften teilte, die Grundlage des ab diesem Zeitpunkt geltenden Staatsverständnisses: Der Kaiser von Österreich, der auch König Ungarns war, regierte beide Reichshälften in Personalunion[51] – denn das zentralistische Modell (Neoabsolutismus, ab 1851), nach dem österreichische Besitzungen von Wien aus verwaltet und gelenkt werden sollten, war an inneren und äußeren Widerständen gescheitert. Militärische

[49] Ibid.: 41.
[50] Komlosy 2015: 391–392.
[51] Kontler 1999: 278.

und außenpolitische Niederlagen führten Europa und der Welt Österreichs Unvermögen vor, dem zunehmenden Prestige- und Bedeutungsverlust Herr zu werden.[52] Auch die inneren Verhältnisse erforderten ein Entgegenkommen gegenüber den Autonomiebestrebungen der diversen Reichsteile. Vor diesem Hintergrund entschloss man sich in Wien, mit den Ungarn über einen Kompromiss zu verhandeln.[53] Der „Ausgleich" stellte die staatliche Existenz des Königreichs Ungarn (inklusive seiner historischen Besitzungen) größtenteils wieder her: Ungarn bekam eine Regierung, eine abgelöste staatliche Verwaltungsstruktur, ein Parlament und ein eigenes Recht, es befehligte seine eigene Armee (den Honvéd)[54] und war in internen Angelegenheiten voll beschluss- und handlungsfähig. Dafür gaben die Ungarn ihr Streben nach staatlicher Unabhängigkeit auf[55] und traten international als Österreich-Ungarn in Erscheinung.

Die Verwaltung der staatlichen Angelegenheiten kam in die Hände des Gemeinsamen Ministerrates, dessen Tätigkeit auf der Gemeinsamkeit, des Kriegswesen, der Außenpolitik und der Reichfinanzen basierte. Der Gesetzesartikel XII/1867 sprach auf Grund der Pragmatischen Sanktion die Unteilbarkeit des Reiches[56] aus. Ungarn – weil es seine außenpolitische Selbständigkeit aufgab – , konnte keine eigene Außenpolitik führen. Aber trotzdem kam mit der Zeit eine maßgebende ungarische Teilnahme an der gemeinsamen Diplomatie zur Geltung: Außenminister, Staatssekretäre, Sektionschefs im Ballhausplatz, im Amtsgebäude der gemeinsamen Politik des Äußern, Botschafter, Konsuln in den fremden Hauptstädten tauchten von Jahr zu Jahr auf. Das Institut der Bildung der Diplomaten, die legendäre Orientalische Akademie, später Konsularakademie, bot hochqualifiziertes diplomatisches Fachpersonal für die Monarchie und die Welt.[57]

Der Ausgleich berücksichtigte nur Ungarn, was die Autonomieforderungen anderer Nationen untergrub und Ungarn in das auf Einheit und den Status Quo pochende innenpolitische Lager des deutschsprachigen Österreichs trieb. Der Erhalt der eigenen Machtmittel machte aus den Reichshälften von nun an

[52] Tóth 2005: 535.
[53] Die inneren Debatten fanden in kompromissbereiter und versöhnlicher Atmosphäre statt (vgl. dazu Tóth ibid. 538–539).
[54] Kontler 1999: 279.
[55] Diese Strategie war unter ungarischen Nationalisten nicht unumstritten: Ferenc Deáks Vorstellungen wurden von Lajos Kossuth als Abwendung vom Unabhängigkeitsstreben wahrgenommen (vgl. dazu ibid.:278).
[56] „Indivisibilter ac inseparabiliter" [„Unteilbar und untrennbar"].
[57] Über den qualitativ hervorragenden Unterricht an der Orientalischen Akademie siehe: Bradean-Ebinger 2020: 105–115 und Tefner 2018.

Verbündete und relativierte egalitäre Aspekte nationalistischen Gedankenguts, die jeder Nation einen Staat zugesprochen hatte.[58]

Der ungarische Nationalismus liberaler Prägung, welcher der Revolution von 1848 zugrunde lag,[59] hatte durch das Scheitern derselben eine wegweisende Wandlung durchgemacht. Nach 1867 wandelten sich die Prärogative ungarischer Nationalisten um: Ab 1848 war der Wunsch nach staatlicher Unabhängigkeit für Ungarn (und aller seiner Besitzungen) ein elementarer Bestandteil nationalistischer Forderungskataloge.[60] Nach 1867 jedoch wurde diese Forderung zum Fernziel, und spielte in dem Verhältnis zwischen Österreich und Ungarn nur noch eine untergeordnete Rolle. Im Gegenteil hatte die neue Rolle als Partner in einem dualistischen System ihren eigenen Reiz: Ungarn war an der Seite Österreichs eine ernstzunehmende und gestaltende Kraft der Weltpolitik und konnte auf die Märkte und Ressourcen seines Partners zugreifen.[61] Dabei wahrte Ungarn trotzdem seine staatliche Unabhängigkeit. Mit dem Dualismus standen die Regierungen beider Seiten nun auch im selben innenpolitischen Lager: Nämlich den habsburgertreuen, antisezessionistischen Kräften, die tendenziell eher dem Konservatismus zuneigten.[62] Der Dualismus verschob also das innenpolitische Kräftegleichgewicht und schuf dem Königreich Ungarn eine eigene imperiale Sphäre, in der es fast frei walten konnte. Damit stießen Imperialität und Nationalismus zueinander – das imperiale Netzwerk des Habsburgerreiches stabilisierte die ungarische Reichshälfte und verschaffte ihr die Machtmittel, die sie zur internationalen Statuserhöhung brauchte.

Die staatliche Selbstständigkeit Ungarns als „Transleithanien" im dualistischen Reichsverband ermöglichte ihren politischen Repräsentanten die Durchsetzung nationaler Aufbauprogramme. Eine freie Hand in innerstaatlichen Verhältnissen bedeutete auch, dass nun ein ungarisches Nation-Building in Angriff genommen werden konnte – schließlich wussten nicht nur ungarische Nationalisten, dass Nationen als politische Verbände machttechnisch, sozial und kulturell konstruierte Gebilde waren, dass sie also erst durch bewusste politische

[58] Mazzinis Forderung „Jede Nation ein Staat" versinnbildlichte den Paradigmenwechsel im Nationalverständnis (Hobsbawm 2005: 121 f.).
[59] Kontler 1999: 234–235.
[60] Ibid.: 253.
[61] Komlosy 2015: 382–383.
[62] „The point is that one section of the political elite was on the whole satisfied with dualism, because it guaranteed, or seemed to guarantee, territorial integrity." [„Der Punkt ist, dass ein Teil der politischen Elite im Großen und Ganzen mit dem Dualismus zufrieden war, weil er die territoriale Integrität garantierte oder zu garantieren schien."] (Niederhauser 1993: 259).

Anstrengungen erschaffen werden mussten.[63] In Ungarn nahmen nationalliberale Reformer, zuerst unter Andrássy, diese Aufgabe in Angriff: Im Jahre 1868 wurde zwar ein sehr progressives Minderheitengesetz erlassen, dieses schrieb jedoch die Bevorzugung des Ungarischen gegenüber anderen Sprachen fest,[64] und im Jahre 1907 das „Lex Apponyi" erlassen,[65] dass auch im Schulwesen Ungarisch als Sprache propagierte. Die höheren Schulen waren bereits in den 40er Jahren des 19. Jahrhunderts auf einen rein ungarischen Sprachbetrieb umgestellt worden; in manchen Fällen knüpften polyglotte Professoren vom einen auf den nächsten Tag an das bisher Gesagte in anderer Sprache an.[66] Diese Rigidität unterstreicht den exkludierenden Charakter der Maßnahmen: Schließlich war es unmöglich, in so kurzer Zeit eine neue Sprache zu erlernen, und so mancher Studierender, der zu Teilen Ungarisch sprach, verfügte nicht über den notwendigen Wortschatz, um dem Unterricht folgen zu können. Diese Gesetze stellten auch sicher, dass alle die, welche kein Ungarisch beherrschten, von höherer Bildung oder dem Staatsdienst – also den gängigsten gesellschaftlichen Aufstiegschancen des 19. Jahrhunderts – ausgeschlossen wurden. Die Beamtenschaft Ungarns war zu 90 Prozent der ungarischen Sprache mächtig, obwohl der Landesschnitt zu diesem Zeitpunkt noch nicht über 50 Prozent lag.[67] Der Ausgleich lieferte hierfür die rechtliche Grundlage: Er gestand Ungarn zu, in seiner Innenpolitik frei schalten und walten zu können,[68] seine eigene Administration zu führen sowie[69] eigene Militärkräfte zu unterhalten.[70] Die Tatsache, dass der Kaiser ein „drittes Machtzentrum" blieb,[71] und dass ein weiterer, „kleiner Ausgleich" mit Kroatien abgeschlossen wurde,[72] war angesichts der Vorteile hinnehmbar, und die beide Reichshälften betreffenden Fragen wurden in

[63] Kontler 1999: 241–242 und Nemes 2005:87.
[64] Zwar zählte das „Nationalitätengesetz" zu den liberalsten Gesetzgebungen dieser Art im Europa seiner Zeit, doch es erkannte nur eine nationale Körperschaft an, die ungarische. Über diesen Zusatz wurde auch die Magyarisierung gerechtfertigt. (Vgl. dazu Tóth 2005: 563–564.)
[65] Diese Gesetze schrieben die Beherrschung des Ungarischen ab dem Ende der Grundschulzeit vor und wurden nominell als Finanz- und Sozialgesetz erlassen, dass den Schulbesuch tatsächlich auch erleichterte (vgl. dazu Komlosy 2015: 387).
[66] Nemes 2005: 90.
[67] Kontler 1999: 292.
[68] Tóth 2005: 543.
[69] "(Es) entstand aus dem früher einheitlich geleiteten (R)eich ein Staatsgebilde mit zwei Zentren." (ibid.: 540).
[70] Ibid.: 544.
[71] Ibid.
[72] Hanák 1984: 91 f.

gemeinsam verwalteten Ministerien überdacht (Ministerium für Äußeres, Krieg und Finanzen) und im für beide Seiten repräsentativen Gemeinsamen Ministerrat besprochen.[73]

Nicht nur praktisch verwuchsen die Interessen von Österreich und Ungarn miteinander, auch ideologisch machte sich ein Gesinnungswandel bemerkbar. Der vormals liberale, tendenziell antimonarchistische Nationalismus in Ungarn, der den reaktionären, antinationalistischen Monarchismus Österreichs 1848 herausgefordert hatte, orientierte sich politisch um und nahm einen promonarchischen, antisezessionistischen Charakter an. Innerhalb des Reichs als Partner an der Verwaltung des Territorialverbands beteiligt, kamen auch in Ungarn Ängste vor den Unabhängigkeitsbestrebungen anderer Nationalismen auf.[74] Die sich in vielerlei Hinsicht gegenseitig beeinflussenden und teils verstärkenden Tendenzen waren ja schließlich nicht auf das Landesinnere beschränkt. Alle Staaten des Balkans übten sich zu dieser Zeit im Nation-Building, von denen die Bestrebungen Rumäniens und Serbiens für Ungarn am bedrohlichsten waren, da von diesen Nachbarn konstante Agitationen ausgingen.[75] Wien und Budapest entdeckten aneinander auf einmal viele politische Gemeinsamkeiten: Für beide war der erwachte Nationalismus ihrer Minderheiten eine Bedrohung der gesamthabsburgisch-staatlichen Ordnung, die auf einer Fusion dynastischer und imperialer Grundsätze fußte und sich erst im Nachhinein, eher notdürftig, in eine identitätsstiftende Staatsideologie umzuformen suchte.[76] Auch die Herstellung kultureller Hegemonie in der eigenen Sphäre war ein geteiltes Ziel: Zur selben Zeit, als in Ungarn die Magyarisierung verfolgt wurde, trugen die Österreicher in ihrer Hälfte Sprachkonflikte um die Vorherrschaft des Deutschen aus.[77] Die Dualismus-Mächte standen den nationalistischen Kräften ihrer Reiche also gemeinsam mit präskriptiven, kulturellen und polizeilichen Methoden entgegen.

[73] Tóth 2005: 543.
[74] Vor allem der Panslawismus löste unter ungarischen Nationalisten Komplexe und Ängste aus, unter deren Einfluss selbst größere Gefahren zurücktraten: Der rumänische Nationalismus erfuhr von ungarischer Seite weniger Aufmerksamkeit, obwohl dieser bereits seit dem Ende des 18. Jahrhunderts agitierte (Kontler 1999: 241, 244).
[75] Ibid.: 298 f.
[76] Komlosy 2015: 419.
[77] Inwiefern diese cisleithanischen Konflikte als Kampf um kulturelle Hegemonie angesehen werden können, bespricht Komlosy kontrafaktisch (Komlosy 2015: 412–421).

Magyarisierung

Theorie und Begründung

Das von der ungarischen Regierung verordnete Assimilationsprogramm konnte seine ideengeschichtlichen Wurzeln auf weit frühere Ereignisse und Entwicklungen beziehen als den Ausgleich. Schon vor 1867 waren zentrale Anliegen, die in dieser Politik adressiert wurden, in- und außerhalb Ungarns formuliert worden – etwa eine sprachzentrierte Definition des Nationsbegriffs, nationalistisch begründete Konzeptionen eines kulturell einheitlichen Staatswesens, Vorstellungen von staatlich-modernen Gewaltmonopolen und demographisch-geographische Perspektiven und Ängste. Auch wenn ungarische Nationalisten der Zeit versuchten, ihre Forderungen und Leitideen zu naturalisieren,[78] griffen sie auf gedankliche Konstrukte zurück, deren Ursprünge breit gestreut waren: Es fanden sich dort Anklänge der französischen Revolution und ihrer Staatstheorie, der europaweit betriebenen Aufklärung, sowie der deutschen Romantik und dem dort formulierten Selbstverständnis als „Sprachnation." Ungezählte indirekte Einflüsse (Migrationspolitik, Verhältnis von Religion und Staat, Bildungsprogramme, etc.) hatten Ursprünge in aller Welt und wirkten ebenfalls auf das ungarische Nationsverständnis ein. Wirklich außergewöhnlich an dessen Theorien war nur die Fluidität der Zugehörigkeit zur ungarischen Nation: Sprachliche Assimilation war theoretisch ausreichend, um als Ungar zu gelten, und biologistische Konzepte nationaler Zugehörigkeit hielten nur verzögert, und auch dann nur zum Teil, Einzug.[79] Der ungarische Nationalismus erhob Sprache also zum wichtigsten Merkmal der nationalen Gemeinschaft, in Anlehnung an das „französische" Nationalstaatsmodell: Die Schaffung, Propagierung und nachhaltige Verankerung einer Hochsprache sollte aus fragmentierten Regionen einen einheitlichen Nationalstaat erschaffen, der damit die Frage bürgerlicher Repräsentation mit den Sprachgewohnheiten ebenjener Bürger verknüpfte.[80]

Das historische Ungarn war ein aus mehreren Kulturräumen zusammengesetzter Staat: Im Norden und Nordosten lebten Slowaken und Ruthenen, im Osten Rumänen und im Süden Serben; im Südwesten formte Kroatien ein autono-

[78] So waren etwa „historisch-ungarische" Namen (unter denen sich auch von Zeitgenossen erdichtete befanden) für Kinder circa 1800 zur nationalistisch motivierten Mode geworden (Nemes 2005:103).
[79] Komlosy 2015: 377.
[80] Ibid.: 375.

mes Teilgebiet, und selbst im westlich gelegenen Burgenland wurde die Grenze zwischen Deutschen und Ungarn Richtung Wien immer schwammiger. Über das Land verstreut lagen Siedlungsinseln von Deutschen und Juden, und in den größeren Städten (allen voran natürlich Budapest) waren durch Migration, Urbanisierung und internationale Einflüsse kulturelle Ballungszentren entstanden.[81] Viele dieser Minderheiten im historisch-ungarischen Reichsgebiet blickten auf eine lange Siedlungsgeschichte zurück, deren Heimaten durch Eroberung, Erbschaft und andere historische Verwicklungen unter die Verwaltung der Krone des heiligen Stefan gefallen waren. Die Ungarn selbst waren die größte Volksgruppe, doch auch ihr Siedlungsraum lag weit verteilt: Transsylvanien, die Slowakei (damals Oberungarn) und das Banat, die alle außerhalb Zentralungarns – des Kerngebiets ungarischer Besiedlung – lagen, beheimateten nennenswerte Teile der ungarischen Bevölkerung.[82]Dabei waren die regionale Überlappung und Durchmischung zwischen den Ethnien so stark, dass die Zusammensetzung vor Ort stark variieren konnte. Sie wurde auf kultureller Ebene ebenfalls verkompliziert. Denjenigen, die die Magyarisierung vorantrieben und auf Regierungsebene implementierten, wollten durch Assimilation die kulturelle Karte des Landes arrondieren.

Anstatt also die Minderheiten völlig auszuschalten, ging es vielmehr um die Schaffung einer kulturellen Hegemonie des Ungarischen – die Minderheiten konnten weiterbestehen, hatten sich aber der Vorherrschaft ungarischer Sprache und Kultur zu beugen, durch die der einheitliche ungarische Nationalstaat erschaffen werden sollte. Dabei war die Vorherrschaft des Ungarischen eine, die sich über den gesamten öffentlichen Raum erstreckte: Die Magyarisierung des eigenen Namens beispielsweise war eine Unterordnungsgeste unter diese Vorherrschaft. Nach und nach wurde Ungarisch zur Amts- und Unterrichtssprache erhoben, wodurch manche Zentren kultureller Vermischung in wenigen Jahrzehnten homogenisiert wurden.[83] Selbst die materielle Umwelt der Bürger

[81] Diese Schichtung war ein Ergebnis historischer, wirtschaftlicher und entwicklungspolitischer Prozesse und sollte nicht pauschal mit sozialer Mobilität gleichgesetzt werden. Wirtschaftliche Verhältnisse, wie etwa die Bedingungen landwirtschaftlicher Produktion, reflektierten soziale Hierarchien. Kontler (1999: 304; 305–308) hat in diesem Zusammenhang von einer „dualen" Sozialstruktur gesprochen. Die Juden Ungarns waren insofern ein Sonderfall, als sie reichsweit vermehrt zur Urbanisierung beitrugen. Sie kamen vor allem als (Wirtschafts-)Flüchtlinge im 19. Jahrhundert und assimilierten sich für gewöhnlich schneller als andere Gruppen (Komlosy 2015: 404).

[82] Tóth 2005: 583 f.

[83] Budapest etwa war ab dem Ende des 19. Jahrhunderts zu einer ungarisch-sprachigen Stadt geworden, obwohl vormals die deutsche und eine Reihe anderer Sprachen vorherrschte (Nemes 2005: 101; 186).

der Stephanskrone reflektierte das Sprachgebot in einsprachigen Orts-, Straßen- und Geschäftsschildern,[84] und nötigte so jedem eine Auseinandersetzung mit den neugeschaffenen Verhältnissen ab. Ziel solcher Praktiken war, dem Sprachgebot durch politischen und gesellschaftlichen Druck nachhaltig Geltung zu verleihen und die hierarchischen Verhältnisse, die in Ungarn herrschten, gesellschaftlich zu visualisieren. Assimilation war nur einer der mehrdimensionalen Hintergründe, die die Durchsetzung kultureller Hegemonie verfolgte: Eine gesellschaftliche Hierarchisierung, die sich etwa in einer „magyarisierten" Beamtenschaft niederschlägt, war ebenfalls eine treibende Kraft. Solche Modelle hatten, wie bereits erwähnt, ihre Wurzeln im „französischen" Modell, nachdem die Schaffung des Nationalstaats namhaft über die Sprache eingeleitet wurde und dementsprechend eine einheitliche Hochsprache benötigte.[85]

Mit einer Umgestaltung der kulturellen Landkarte wollte die ungarische Politik die Möglichkeit gewinnen, den staatlichen Raum zu vereinheitlichen und dadurch direkter zu beherrschen. Zwangsläufig adoptierte das Königreich dadurch und durch die Orientierung am „französischen" Modell den Zentralstaat als politische Notwendigkeit, und beseitigte regionale Selbstverwaltungsstrukturen anderer Nationalitäten. Der Landtag und die Regierungsorgane Siebenbürgens etwa, welches der Region eine Teilautonomie verschafft hatte, verschwand, und das Budapester Parlament nahm deren Kompetenzen an sich.[86] Zwar war mit den lokalen Selbstverwaltungsstrukturen ein System örtlicher Repräsentationsräume entstanden, die regionalpolitische Partizipation ermöglichten.[87] Doch das rigide, von ständischem und Klassenbewusstsein erdachte Wahlsystem auf der einen und die politisch weit verbreitete Korruption[88] auf der anderen Seite machten einen effektiven oppositionellen Widerstand unmöglich und erschwerten kritischen Stimmen das Schmieden übergreifender Allianzen. Der ungarische Nationalismus wuchs in seiner Staatlichkeit also auf Kosten anderer Nationalismen heran, verstand sich aber gleichzeitig als Ordnungsfaktor eines imperialen Systems, der im Sinne von Münklers Verräumlichung nationale und imperiale Strukturen zusammenführte.

---

[84] Beispielhaft sind hier die Umtriebe nationaler Aktivisten, die noch vor der Revolution von 1848 in Budapest zu wirken begannen (ibid.: 126 f.).
[85] Tóth 2005: 476 f.
[86] Ibid.: 545.
[87] Die Schaffung des Gesetzes zur „Ordnung der Munizipien" normierte zwar die Verwaltungsebenen, trug aber zur Zentralisierung bei, weil die traditionell selbstverwalteten Städte und Komitate durch die Reform an Bedeutung einbüßten (vgl. ibid.: 546).
[88] Unter Tisza wurden die Wahlkreise „entsprechend" eingeteilt (vgl. dazu Hanák 1984: 214).

Praxis und Maßnahmen

In der politischen Praxis war die Magyarisierung ein politisch nie ernstlich bedrohtes, in der Breite der relevanten Wählerschaft fest verankertes Programm, das von jeder Regierung nominell weitergeführt wurde. Obwohl Minderheitenverbände in Ungarn auch parteipolitisch aktiv waren, war ihr politischer Einfluss stark eingeschränkt und wurde auch von staatlicher Seite behindert.[89] Die ungarische Parteienlandschaft stand bis auf wenige Ausnahmen voll hinter dem programmatischen Assimilationsgedanken, auch wenn einzelne Strömungen unterschiedliche Schwerpunkte setzten. Magyarisierung wurde dadurch im politischen Alltag ein Konzept, dass unterschiedliche Bedeutungen annehmen und für vielfaltige Vorstellungen instrumentalisiert werden konnte. Das Minderheitenrecht in Ungarn hätte eigentlich manche der Maßnahmen abschwächen, gar ganz verhindern sollen, da ihr vorgebliches Ziel die Wahrung der kulturellen Rechte nicht-ungarischer Minderheiten war. Deren Betätigungsraum wurde aber im Laufe der Zeit immer mehr eingeschränkt, indem sukzessive Regierungen die ungarische Sprache nach und nach zur verpflichtenden Hauptsprache des Alltags machten.[90] Der Konfliktstoff, den diese kulturellen Bestrebungen in Kauf nahmen, griff auf gesellschaftliche Bereiche, die nur indirekt etwas mit Nation, Identität und Kultur zu tun hatten, über.[91] Die europäische Staatenwelt war in den 1870er Jahren und darüber hinaus von Kulturkämpfen geprägt, in denen im Namen moderner Staatlichkeit die letzten gesellschaftlichen Autonomien beseitigt wurden. Schlussendlich konnte Magyarisierung auch durch Zwangsmittel betrieben und gestützt werden, etwa durch Gewaltanwendung, Betätigungsverbote und Zensur. Insofern ist die politische Praxis der Magyarisierung untrennbar mit der sozialen Konstruktion staatlicher (Verwaltungs-)Macht verbunden.

Einer der prominentesten Reformforderungen nach dem Ausgleich war eine umfassende Bildungsreform, die der Notwendigkeit nach Breitenbildung ge-

[89] Eine der frühesten Organisationen, die zerschlagen wurde, war 1875 die Matica Slovenská, ein Kulturverein. Man warf dem Klub panslawistische Agitation vor. (Kontler 1999: 288–289.)

[90] Diese sich verstärkende Entwicklung ist in der vorliegenden Arbeit nachgezeichnet worden: Sie begann in der Verwaltung, nahm dann Einfluss auf den öffentlichen Raum, und drang zuletzt durch Schulen und Kirchen ins Privatleben vor.

[91] Ab etwa 1880 setzte ein Umschwung von liberal-aufklärerischen Assimilationsanreizen zu klaren Verletzungen des Nationalitätengesetzes von 1868 (Kontler 1999: 283).

recht werden konnte.[92] Eine allgemeine Schulpflicht wurde eingeführt, und jeder Bürger sollte in den Genuss einer allgemeinen Grundschulbildung kommen, die sich auf Lesen, Schreiben und Rechnen konzentrierte. Erstmals waren unter den auszubildenden Kindern auch Mädchen zu zählen,[93] was allerdings nicht so sehr die Folge eines gesellschaftlichen Wertewandels war, als vielmehr berufliche Realitäten konfrontierte: Gerade in den ärmeren Schichten der Gesellschaft waren auch die Frauen berufstätig und benötigten eine vorbereitende Ausbildung. Auch ein spezialisiertes Hochschulbildungsangebot sollte geschaffen werden: Besonderen Stolz erzeugte in diesem Zusammenhang die Gründung der technischen Hochschule in Budapest im Jahre 1846.[94] In Ungarn kam es damit also zu einer regelrechten Bildungsoffensive, in deren Zusammenhang landesweit Schulstrukturen und höhere Bildungseinrichtungen aufgestellt wurden.

Es kann nicht verwundern, dass gerade die Bildung zu Beginn einen so hohen Stellenwert in der Politik genoss, wenn man sich die realen Bedingungen der ungarischen Wirtschafts- und Gesellschaftsverhältnisse vor Augen führt, mit denen das Land in die staatliche Semiselbstständigkeit trat, in die es durch den Ausgleich entlassen wurde. Ungarn war 1867 noch ein größtenteils agrarisches Land, dessen geringe industrielle Kapazitäten noch in den Kinderschuhen steckten,[95] und dessen traditionelle Manufakturzentren einen breiten Massenkonsum nicht bedienen konnten. Die meisten Menschen waren in der Landwirtschaft beschäftigt und arbeiteten dort in großer Abhängigkeit von ihren Vorgesetzten.[96]Häufig waren die Bewohner des Landes Analphabeten: Zwei Drittel der Männer und drei Viertel der Frauen konnten 1869nicht Lesen oder Schreiben.[97] Mangelnde Aufstiegsmöglichkeiten sowie rechtliche Unfreiheit und Bildungsmangel begünstigten sich wechselseitig und verwehrten den meisten ein Entkommen aus diesen Verhältnissen. Die von aufklärerischen Mündigkeitsvorstellungen geleiteten, reformerischen Frühnationalisten sahen in einer genossenen Allgemeinbildung eine unumgängliche Vorbedingung politischer Betätigung und erklärten diese deshalb zum verpflichtenden Standard. Überhaupt

[92] Nemes (2005: 90) hält demnach auch fest, dass das Bildungswesen in Ungarn stetig ausgebaut worden sei.
[93] Ibid.: 91.
[94] Ibid.: 90.
[95] Komlosy 2015: 397.
[96] Durch ein Dienerschafts-Gesetz 1876 (Kontler 1999: 289). Die „Einödhöfe“ geben eindrucksvoll Beispiel von der gesetzlichen Gehorsamspflicht, die viele Landarbeiter den Gutsbesitzern schuldeten (Toth 2005: 582 f.).
[97] Kontler 1999: 285.

wurde das vormals autonome Bildungswesen fortlaufend standardisiert und normiert – dazu zählten Unterrichtspläne und -sprache, Verteilung finanzieller Mittel, Überführung der Verantwortlichkeit und Zuständigkeit in staatliche Obhut und vieles mehr.

Natürlich barg dieser Normierungsaspekt eine Gefahr für die egalitären Grundsätze der Bildungsreform. Wenn Standardisierung bedeutete, dass die Ausdrucks- und Partizipationsmöglichkeiten nicht-ungarischsprachiger Schüler drastisch eingeschränkt wurden; dass deren Sprachen marginalisiert und unterdrückt[98] wurden und dass die ungarische Gesellschaft fehlende kulturelle Anpassung immer mehr mit politischer Unverlässlichkeit gleichsetzte, dann gefährdete sie diese Minderheiten selbst. Zwar war die ungarische Gesellschaft multiethnisch und von Bilingualität im Alltag geprägt, weshalb Sprachinseln, Mischräume und kulturelle Ballungszentren (wie Budapest[99]) sich bis über den Zerfall des Königreichs hinaus weitgehend erhielten. Dennoch nahm Ungarisch, als es in immer mehr Sphären zur alleinigen Sprache erhoben wurde, eine hegemoniale Stellung ein. Phänomene wie die Magyarisierung des eigenen Namens flankierten diese Hegemonie und liefen auf eine Form kultureller Unterordnung hinaus, die zwar im Prinzip die Existenz kulturellen Andersseins akzeptierte, diese aber auf den privaten oder örtlichen Gebrauch zu beschränken suchte. Alle Regionen des historischen Ungarn, auch die, die nicht mehrheitlich von kulturellen Ungarn bevölkert waren, sollten so mit einer identitätsstiftenden Klammer verbunden werden, für die die sozial konstruierte Vorstellung dessen, was „Ungarisch" sei, als Leitkultur fungierte.

Die umstrittensten Aspekte der Magyarisierung waren die Zwänge, die sie in der Gesellschaft hervorbrachten, und die notfalls von Regierung und Gesellschaft geltend gemacht wurden. Um die nationalistisch begründeten Ansprüche auf kulturelle Hegemonie durchsetzen zu können, griffen Regierung und Behörden, Ämter und Schulen, teils die Gesellschaft selbst auf Zwang und, als letztes Mittel, Gewalt zurück. Regierungsinitiativen und nationalistische Agitation verstärkten sich im 19, Jahrhundert gegenseitig, ohne – wie vor 1867 – von habsburgischer Seite behindert oder abgeschwächt zu werden.[100] Zwar blieb der Grad direkter Gewaltanwendung sehr beschränkt; nur selten kam es zu Unruhen mit Toten, wie etwa am 27. Oktober 1907 in Černová, wo zwölf

[98] Die Unterdrückung, etwa als Auflösung von Kulturvereinen, wurde schon angesprochen. Mit der Anwendung des ebenfalls erwähnten „Lex Apponyi" wurde das ungarische Bildungswesen notgedrungen für viele Schüler zweisprachig.
[99] Nemes 2005: 186 f.
[100] Kontler 1999: 279 f.

slowakische Bürger in einem Handgemenge mit der Polizei ihr Leben ließen.[101]Dennoch waren Formen indirekter Gewalt und des Zwanges an der Tagesordnung: Nichtungarische Sprachen wurden Schritt für Schritt aus dem öffentlichen Leben entfernt, die Beherrschung der ungarischen Sprache wurde zu einer Bedingung sozialen Aufstiegs, gesellschaftlicher Druck nötigte Menschen mit ausländisch klingenden Namen zur Magyarisierung ebenjener und die Organisationsmöglichkeiten ethnischer Minderheiten wurden auf ein Minimum eingeschränkt. Parteien, die allzu nationalistische Töne im Kampf für die politische Selbstbestimmung der Minderheiten anschlugen, wurden häufig aufgelöst und auch einzelne Individuen, die sich gegen die Ordnungsmacht stellten (oder in den Verdacht gerieten), wurden in Haft genommen.[102]

Doch die Reichweite ungarisch-nationalistischer Agitation machte nicht vor den Grenzen des Politischen halt: Auch gänzlich unpolitische Vereine wurden durch öffentlichen Druck genötigt, sich sprachlich anzupassen oder sich aufzulösen.[103] Selbst Loyalitätserklärungen der Vereinsorgane waren keine Garantie für eine ungehinderte Tätigkeit, und viele gaben den Forderungen der Nationalisten nach. Es wird deutlich, dass gesellschaftliche Hegemonien die Verordnungen der Exekutive in einer Tandemfunktion ergänzten: Während die Behörden selbst sich nur in deutlichen Fällen politischer Verweigerung mobilisierten, konnten Lehrer den Bildungspfad, Vorgesetzte das Arbeitsverhältnis, höherrangige Offiziere die Militärtätigkeit und die Öffentlichkeit den Kulturgeschmack beeinflussen, was jeden Bürger persönlich und auf lange Zeit betraf. Die verbreitete, oben erwähnte Mehrsprachigkeit, die in Regionen mit auffälliger sprachlicher Durchmischung zur Norm wurde, war zwar geeignet, die schlimmsten Auswirkungen auf die eigene Person einzuschränken.[104] Doch dies erforderte einerseits einen Zugang zu Bildung, und andererseits die Unterdrückung der eigenen Sprache und Kultur: Die größten Erfolge der Magyarisierung waren denn auch unter den Gebildeten und, als gesellschaftlicher Sonderfall, bei den Juden zu finden. Wo sich gegen diese Maßnahmen Widerstand regte, konnten die vollstreckenden Beamten auf die kaiserlichen Weisungen des Ausgleichs und auf die Delegation dieser Zuständigkeit an die ungarische

[101] Ibid.: 298.
[102] Ibid.
[103] Soziale Klubs und Schützenvereine gerieten ins Visier nationalistischer Agitatoren – obwohl sie sich klar dazu bekannten, keinen politischen Charakter zu haben (vgl. dazu Nemes 2005: 178).
[104] So wurde 1897 aus dem Stadtrat Johann Haberhauer der Bürgermeister János Halmos (ibid.: 188).

Regierung verweisen – wer sich der Magyarisierung widersetzte, handelte demnach geltendem Recht zuwider, auch wenn die diesem Vorgehen zugrundeliegenden Straftatbestände von der Polizei meist großzügig ausgelegt wurden.[105]

Wie am Beispiel von Sprach- und Schützenvereinen vor Augen geführt werden konnte, beschränkte sich die Magyarisierung mitnichten auf die Sphäre des Politischen, sondern drang ins öffentliche Leben und teils in das als privat Empfundene vor. Ein deutliches Beispiel ist die staatliche Haltung gegenüber den christlichen Kirchen, die weder auf konfessionelle noch kulturelle Autonomieräume Rücksicht nahm.[106] Die Magyarisierung, die ja zuvorderst eine Form des Nation-Building war, trieb auch den Ausbau der Staatlichkeit voran. Der Staat griff nun nach Kontrolle und Verfügungsgewalt über die Register und Zertifikate, die von den Kirchen über ihre Gemeinden geführt wurden: Geburtsregister, Heiratsurkunden, Testamente usw. Zwar gelang es den staatlichen Behörden nicht sofort, alle Kompetenzen an sich zu ziehen (was angesichts der schieren Menge an Informationen an logistischen Erwägungen gelegen haben dürfte), er setzte aber durch, dass diese Register in ungarischer Sprache verfasst wurden.[107] Dass die Messsprachen verschiedener minderheitlicher Konfessionen zugunsten des Ungarischen weichen mussten, war jedoch nicht mehr mit administrativen Erwägungen begründbar, sondern hatte die Durchsetzung kultureller Vorherrschaft zum Ziel.[108] Das wird auch daran deutlich, dass in Ungarn keine Staatskonfession propagiert oder eine andere gezielt als staatsfeindlich gebrandmarkt wurde – so wie dies in anderen Teilen Europas (etwa Deutschland, Italien und der Schweiz) durchaus der Fall war. Stattdessen zielte diese Politik darauf ab, fremdsprachige Kirchen auf die staatliche Linie zu zwingen. Eine gewisse religiöse Toleranz gegenüber verschiedenen christlichen Konfessionen lag in der Natur des ungarischen Nationalismus – schließlich waren die Ungarn selbst als Katholiken, Lutheraner und sogar Calvinisten eine multikonfessionelle Gruppe. Demnach war die ungarische Kirchenpolitik ein Ausdruck nach Säkularismus strebender Staatlichkeit: Die Übernahme administrativer Aufgaben von der Kirche durch den Staat war zu diesem Zeitpunkt in Europa weder ungewöhnlich noch schwer zu begründen, und sollte die

[105] Häufig wurden Vorwürfe der Majestätsbeleidigung oder des Panslawismus für diesen Zweck verwendet.
[106] Besonders unter Sándor Wekerle begann die „Neuordnung des Verhältnisses zwischen Staat und Kirche in den Mittelpunkt" zu rücken (vgl. dazu Tóth 2005: 556).
[107] Durch das ungarische Parlament mit Gesetzen, die 1836/40 verabschiedet wurden (vgl. dazu Nemes 2005: 112–113).
[108] Diese Forderungen blieben hypothetisch und konnten sich nicht durchsetzen (Kontler 1999: 291–292).

Rechtsgleichheit aller nationalen Bürger garantieren. Doch die auf dem Balkan historisch bedingte Nähe von religiöser und kultureller Identität machte eine Magyarisierung dieser Sphäre notgedrungen zu einem indirekten Angriff auf die Kultur selbst.

Beiträge zu den außenpolitischen Konflikten anlässlich zwischen der Donaumonarchie und dem Deutschen Kaiserreiche

Pangermanen und deutsche Staatspolitik

Der Widerstand der deutschen Außenpolitik äußerte sich gegen alles, was den Schutz des deutschen Elementes anbelangte, unabhängig davon, in welchem Winkel der Welt Deutsche lebten. Besonders betraf diese Schutzpolitik die Habsburgermonarchie, in der Deutsche sozusagen im Meer des slawischen, bzw. ungarischen Elementes leben mussten. In Cisleithanien, also in den im „Reichstrath vertretenen Königreichen und Ländern" war die Sache aus pangermanischer Sicht besonders gefährlich, wo es drohte, dass wenn die demographische Vermehrung nichtdeutschen Elements ein unerwünschtes Ausmaß erreicht, geraten die Deutschen in Minorität. Die österreichisch–ungarische Außenpolitik stand von deutscher Seite unter ständigem Druck, die drohende „Entgermanisierung" aufzuhalten. In erster Linie ging diese Schutzpolitik der deutschen Regierungen der Reihe nach ab Anfang der 1890er Jahre dynamisch vor. Selbstverständlich konnte keine dieser Regierungen von den zwingenden Auswirkungen der alldeutschen Bewegung freimachen, Regierung und Alldeutscher Verband bildeten im Großen und Ganzen im Schutz der deutschen Sprachinseln eine Aktionseinheit, ergänzt und gefördert von der deutschen Finanzwelt, von den reichsten Kreisen der Großindustriellen. 1894 kam der Ostmarkverein auf die Welt, der in erster Linie gegen die Polen, auf ihre Eindeutschung gerichtet war.[109]

Die deutsche Diplomatie unter der Kanzlerschaft von Leo von Caprivi aktivierte sich bezüglich Volkstumsschutzes weniger, nach ihm, in der Kanzlerperiode von Hohenlohe-Schillingfürst kam es aber mit erneutem Kräfteeinsatz zur Geltung. Plädieren für die Rechte der Sudetendeutschen, deutschen Sprachgebrauch in Böhmen, drückende Mehrheit der Slawen in dem Wiener Reichsrat

[109] Tokody & Niederhauser 1983: 219.

usw. thematisierte die deutsche Diplomatie seit Anfang der 1890er Jahre gegen Österreich-Ungarn regelmäßig von Woche zu Woche. Anfangs war diese volksdeutsch gefärbte Protestkampagne nur gegen die cisleithanischen Umstände kritisch, Ungarn wurde mehr oder weniger geschont.

Die anderen Minoritäten im Machtrahmen des Ungarischen Königreiches mangelten hingegen an tatkräftigen Schirmherren. Weil sie über überhaupt keine oder nur schwache Mutterstaaten verfügten. Die Slowaken standen unter ungarischer staatlicher Gewalt, es gab damals noch keine Ukraine, das rumänische Königreich galt noch jemals als bedeutungsloser Faktor der großen Politik. Sie waren nicht in der Lage, im Falle eines eventuellen „Justizmordes" Verwahrung einzulegen. Nur alleine das Deutschtum hatte einen außenpolitischen Gönner in der Gestalt des Deutschen Kaiserreiches. Übrigens hatten die ungarnländischen Slawen, also die Slowaken, Ruthenen und Serben einen Beschützer im Russischen Reiche, dies konnte aber seinen Einfluss lediglich durch mittelbare politische Mittel zur Geltung bringen.

Polenpolitik und „Ungarnpolitik" kann man voneinander nicht trennen. Im Mittelpunkt der sich fortwährend erneuernden diplomatischen Interventionen stand die österreichisch–ungarische Außenpolitik hauptsächlich im Revier der Polenpolitik, aber nicht mit großem Abstand davon die Nationalitätenpolitik der ungarischen hohen Elite. Erstes nahm nicht selten äußerst aggressive Formen an. Die Polen Galiziens genossen seit den 1870er Jahren in Cisleithanien gegenüber den Ukrainern einen fast vernichtenden innenpolitischen Vorzug. Sie waren in der Wiener Politik überall da, bildeten eine zahlreiche Gruppe im Sitzungssaal des Reichsrats, den sogenannten Polenklub, ihre Interessenvertretung ging über das „normale" Ausmaß, praktisch konnten sie alles erreichen, was sie wollten.[110] Die deutsche Vertretung, jeder deutsche Botschafter in Wien protestierte gewöhnlich gegen diese Übermacht der Polen, gegen die die ganze galizische Peripherie umfassende „Polenwirtschaft". Inwiefern waren diese Beschuldigungen berechtigt, muss dahingestellt werden. Eins ist sicher: die Forderung für die Sicherung der Majorität des Deutschtums in den österreichischen Erblanden muss man auf die Ausdehnungssucht des deutschen Imperialismus zurückführen. Deutschland durfte nämlich das wichtigste Kettenglied nach Süden, die Österreichisch-Ungarische Monarchie wegen der Verbindung mit dem Balkan nicht verlieren. Übernimmt die politische Macht in Österreich und im

[110] Tefner 2007: 106–124. [Lengyel kiegyezés – magyar kiegyezés – szláv kiegyezés [Polnischer Ausgleich – ungarischer Ausgleich – slawischer Ausgleich]. Diesen Ort bedanken wir uns für die Kolleginnen *Laura Stáhl* und *Noémi Nikl* für die Übersetzung der zur Fallstudie nötigen ungarischen Textpassagen ins Deutsche.

Karpatenbecken ein slawisches Element, beispielweise die stark deutsch-feindlichen Polen, schwebt der Zugang zu den Meerengen in Gefahr, was eine Vormacht Russlands in dieser Region mit sich bringt.

Die Sache mit dem Magyarentum und der Magyarisierungspolitik der jeweiligen ungarischen Regierungen war ein krasser Widerspruch. Was mit den ungarnländischen Deutschen passiert, erschien in Berlin als keine Schicksalsfrage. Ob die ungarischen Regierungen aus den Donauschwaben „Magyaren" machen wollten, war für die Wilhelmstrasse nicht grundeinerlei, aber die Attacke der ungarischen Behörden gegen die deutsche Sprache fiel nicht so schwer ins Gewicht, wie im Falle der Polen[111]. Außenpolitisch trieben die altbewehrten Interessen Deutschland und Ungarn in dasselbe Lager zusammen. Das innere Gleichgewicht der Monarchie beruhte auf dem Fundament der inneren Ruhe in Ungarn, und trotz des politischen Rivalisierens zwischen Deutschland und der Monarchie vertrat die pure Existenz der Donaumonarchie einen unentbehrlichen Wert. Seitdem im Jahre 1879 abgeschlossenen Zweibundvertrag brachten die zwei politischen Entitäten in ein und dasselbe Lager zusammen. Außenpolitisch, was die grundlegenden Reichsinteressen anbetrifft, waren die zwei Reiche, Deutschland und das Ungarische Königreich aufeinander angewiesen. Aus dem Blickwinkel eines innenpolitisch instabilen Österreichs. In der Wirklichkeit sah die Sache nicht ganz so aus, aber unabhängig davon dachten es viele Deutsche, besonders die militärische Flügel so: Österreich ist ein langsam auflösendes Kadaver, das künstlich im Leben behalten werde soll. 1915 wurde Warschau und praktisch das ganze Polen von der deutschen Armee du der k. u. k.-Truppen erobert. Beide Besatzungsmächte haben Polen in zwei so genannte „Militär-General-Gouvernements" aufgeteilt, und sie fingen an ganz Kongress-Polen gemeinsam zu verwalten.[112] Schon in dieser frühen Periode zeigte sich in der deutschen Politik, insbesondere um die Gruppe Hindenburg–Ludendorff-Gruppe[113], ein gewisses Misstrauen gegenüber Österreich. Sozusagen: wenn die deutschen Militärexperten in die weiteste Zukunft vorausblickt, hielten sie es unmöglich, dass die Österreichisch-Ungarische Monarchie geeignet sei, Osteuropa vor der russischen Machtbegierde zu verteidigen. Sie wollten mit der

[111] Tefner 2007: 497–527. Die preußische Regierung hat die Polen arrogant unterdrückt, während die Wilhelmstraße in Wien wegen der galizisch-polnischen Übermacht über die Deutschen alarmierte.
[112] Tefner 2019: 60.
[113] Beide Generale befleißigten während des Weltkrieges die Aufstellung einer polnischen Armee, um Ersatz für die in den blutigen Kriegsereignissen rückgängig gewordene Menschenreserve zu besorgen.

Zeit alle beide Gouvernements übernehmen und Österreich leer ausgehen lassen.[114] „Russland ist groß, es hat praktisch alles, was man zur Entwicklung braucht, und kann wie ein Phoenix-Vogel aus dem Feuer neugeboren werden." – kreiste die Metapher in dem damaligen Ungarn herum.

Begründet konnte diese Aussprache mit dieser auch in die künftigen Zeiten projizierten, drohenden russischen Expansionsgefahr, abgesehen davon, ob Russland den Krieg verliert oder nicht. Und noch eine sehr wichtige Überlegung: in der deutschen Außenpolitik überwieg nach der Jahrhundertwende die Angst davor, dass Österreich einmal (in der fernen Zukunft) seine außenpolitische Verpflichtung wechselt, sucht sich einen anderen Bundesgenossen, der Dreibund löst sich auf, Ungarn wird ein selbstständiger Staat, wodurch die Durchfahrt in die Richtung Balkan und Meerengen sich abschließen wird. In diesem Fall hatte die deutsche Außenpolitik keinen Ausweg, nur den unmittelbaren Straßenkontakt – Bahn und Landstraße – durch das österreichische Schlesien, nachdem Deutschland das feindselig gewordene Österreich mit Waffengewalt zur Übergabe von Teschen gezwungen hatte. Also für alle Fälle musste man die gute Freundschaft mit den Magyaren der Zukunft zuliebe aufrechterhalten.

Je mehr der Erste Weltkrieg ins Blickfeld geriet, desto intensiver wurde ein nicht offen ausgesprochene, aber immanent existierende Notwendigkeit: mit allen Möglichkeiten muss man rechnen, die die politische und militärische Sicherheit sogar längerfristig bedrohen würde. Und zuletzt während des Weltkrieges wurde dieser Problematik eine viel größere Bedeutung beigemessen. Nicht ganz zu vernachlässigen war doch die Sache, dass in Ungarn *irgendeine* deutsche Volksgruppe der reichsdeutschen, großen Politik zur Verfügung steht, falls *auch* die Magyaren den Weg nach Süden abzusperren beabsichtigen würden. (Diese Variante war laut deutscher Sicherheitspolitiker auch nicht auszuschließen.) In diesem Zusammenhang hatten nach der Planung der Wilhelmstrasse die Donauschwaben die Rolle des „latenten" Verbündeten, um die Besetzung reibungslos vollzuführen. Eine Karte im Spiel, die in dem hintersten Teil der Tischschublade gehalten wurde. (Zu Ende des zweiten Weltkrieges, im März 1944, vor der Besetzung Ungarns durch die deutschen Truppen wurde in Berlin auch diese Lösung erwogen.)

[114] Tefner 2019: 61–65.

Verbindung mit dem Balkan

Noch komplizierter wurde das Verhältnis mit Ungarn, als Anfang November 1917 Deutschland und Österreich zu einem Abkommen kamen, in dem Österreich auf seinen Expansionsanspruch auf den 1916 gemeinsam besetzten Rumänien verzichtete, und die Monarchie als Austauschobjekt das Recht über Polen erhielt.[115] Der Expansionswunsch auf Rumänien ergab sich aus der bekannten Exzentrizität des deutschen Kaisers Wilhelm, der sich auf eine Reise auf den Balkan in Rumänien im konkreten Sinne des Wortes „vergafft" hatte.[116] Sein Brief an den damaligen Reichskanzler Michaelis wimmelt von den enthusiastischen Sätzen über die Schönheiten und das Reichtum Rumäniens.[117] Die gewöhnliche Kaprice des Kaisers ließ die Bedeutung Ungarns erhoben. Und Rumänien war am einfachsten durch das Ungarische Königreich zu erreichen.

In dem dritten Jahr des Weltkrieges ging es konkret nicht darum, die Entscheidungen wurden in dem engsten Kreis der deutschen politischen Führung gefällt. Gegen Ende des Jahres 1916 erhielt der damalige ungarische Ministerpräsident, István Tisza ein Memorandum aus Wien, von der deutschen Botschaft. Der Brief beging einen sehr krummen Weg, bis es auf dem Schreibtisch von Tisza gelangte. Ursprünglich war der Absender der pangermanisch politisierende „Verein für das Deutschtum in Ausland", datiert vom 1. August 1916. Der Adressat war der deutsche Reichskanzler Theobald Bethmann Hollweg, der das Dokument an den deutschen Botschafter in Wien, Heinrich Leonard von Tschirschky überleitete. Und er schickte das Dokument an die Adresse des Sekretariats nach Budapest.

Bethmann Hollweg, später Michaelis und Hertling mussten die Magyaren mit Samthandschuhen antasten, während auch die militärpolitischen Gesichtspunkte vor Augen gehalten werden mussten. Um den Ziegen und das Kohl zu-

[115] Politisches Archiv des Auswärtigen Amts Berlin (im weiteren PAAA). Abteilung A. Geheime Akten. Krieg 1914. 20c. Bd. 19. Die Zukunft der besetzten Gebiete Polens. 16. Oktober – 8. November 1917. RZ201 021674 286. Aufzeichung über die Besprechung am 6. November 1917. über die polnische Frage. Staatssekretär Richard von Kühlmann: „[…] die zweite betreffe Rumänien: Hier handle es sich um die Frage des freien und ungehinderten Transits; […]"

[116] Am 18. Mai 1917 im Hauptquartier in Bad Kreuznach haben die zwei Bundesgenossen die Positionen im Osten gerade im gegenteiligen Sinne verteilt: die Donaumonachie bekommt Rumänien, Deutschland Polen. Die Verhandlungen am 6. November 1917 haben diese Kreuznacher Verabredung auf den Kopf gestellt.

[117] PAAA. Abteilung A. Geheime Akten. Krieg 1914. 20c. Bd. 17. Die Zukunft der besetzten Gebiete Polens. 1. August 1917 –24. September 1917. RZ201 021672 250–253. Wilhelm II für Michaelis, 27. September 1917. szeptember 27.

gleich zu erhalten. Die Denkschrift lautete nichts besonders erregend, solche Tonart war seit den 1890er absolut gewöhnlich. Die mangelnde schulische Ausbildung wurde darin beanstandet, die auf Konto der lückenhaften Bildungs- und Nationalitätenpolitik der ungarischen Regierungen geschrieben wurde. In der Sache war es aber ungewöhnlich, dass der kurz zuvor abgelöste ungarische Ministerpräsident mit dieser Rede vor dem Parlament überhaupt herausrückt. „Überlegen Sie gnädigeweise; welch riesige Verbitterung es bei dem Element der politischen ungarischen Nation, das den am meisten alteingesessenen Grundpfeiler bildet, nämlich bei unseren Schwaben, verursacht, dass ihre Kinder aufwachsen und nicht mehr deutsch schreiben und lesen können. Beachten Sie bitte, welche Verbitterung es verursacht, wenn ein Soldat aus dem Kreise dieses intelligentesten, über grundlegende Fähigkeiten verfügenden Volkes seinem Vater nachhause schreibt und der Vater einen Dolmetscher benötigt. Und seien Sie gnädigerweise davon überzeugt, dass ich mich nicht leichtsinnig zu dieser Erklärung entschlossen habe, aber ich musste mich davon überzeugen, dass wir unsere treuesten und sichersten Stützen, die stärksten Vertreter der ungarischen Nationalpolitik, unsere deutschen und slowakischen Mitbürger, die mit Leib und Seele zu uns halten, dass wir diese uns entfremden, sie Irritationen aussetzen und zu unseren Feinden machen, wenn wir den Unterricht in ihrer Muttersprache nicht erlauben.“[118]

Die Klagen der deutschen Rassenschützer wurden vor die ungarische Nationalversammlung eins zu eins übertragen. Tisza übte in dieser Interpellation gleichzeitig eine Selbstkritik aus, da er zweimal als Ministerpräsident den sich erneuernden Wellen der zwangsmäßigen Magyarisierung nicht Halt machen konnte. Als Privatmensch war er mit dieser Diskriminierungspolitik in mancher Hinsicht nicht einverstanden[119], realpolitisch musste er sich aber an die ungarischen Staatsinteressen halten. Und als Privatmensch stimmte in dieser Rede in einiger Hinsicht mit der damaligen parlamentarischen Linken (Oszkár Jászi, Mihály Károlyi, Vilmos Vázsonyi usw.) überein. In den Jahren vor dem Ersten Weltkrieg zeigte er gewisse Bereitschaft den Magyarisierungskurs zu mäßigen. Nach seiner Abdankung am 23. Mai 1917. bot sich die gute Gelegenheit dar, eine vornehme Geste für die Deutschen zu äußern. Tisza und seine Kampfgenossen in der „Alkotmánypárt“[120] standen hartnäckig auf der Plattform des 1867er Dualismus, dessen außenpolitische Grundpfeiler das Bündnis mit Deutschland bildete. Mit der Auflösung der Donaumonarchie wurden diese

[118] Seewann 2012: 173 f.
[119] Ebenda.
[120] „Verfassungspartei”.

Überlegungen null und nichtig. Die Magyarisierung ging aber nach dem Kriege durch die Regierungen des Trianon-Ungarns weiter.

Konklusion

Das Königreich Ungarn hatte zeit seiner Existenz im dualistischen System Österreich-Ungarns (1867-1918) eine doppelte Natur: Zum einen existierte es als semi-autonomer Raum im Reichsverband, in seiner inneren Politik und Verfassung unabhängig, mit zahlreichen Kennzeichen moderner Staatlichkeit. Zum anderen war es aber eben auch eine Teilhälfte des imperialen Gesamtverbandes, die nicht nur ihr historisches Staatsgebiet verwaltete, sondern auch (in vergleichbarer Weise zum Ausgleich) Kroatien; auch in Bosnien-Herzegowina übte das Königreich, mit Österreich zusammen, eine Herrschaftsfunktion aus, die über das Reich als Ganzes vermittelt wurde. Österreich-Ungarn ist – so viel ist klar – kein Musterbeispiel eines Hobsbawm'schen Nationalstaats, sondern hat viel mehr mit den Theorien Münklers gemein. Herrschaft und Macht wurden in diesem Reich, wie in den meisten Staaten Europas zu dieser Zeit, verräumlicht. Mehr noch als die anderen war das Habsburgerreich jedoch auf diese Verräumlichung angewiesen: Vor dem Dualismus waren die Prestige- und Machtverluste, die es erlitt, zu stark, um die politische Leitlinie aufrechtzuerhalten, die es bis dahin verfolgte. Die zentralistischen Tendenzen, welche die Monarchie seit dem 18. Jahrhundert in Form administrativer Vereinheitlichung an den Tag gelegt hatte, hatten in allen Ecken des Reiches Widerstand hervorgerufen. Die Unterdrückung dieser Unruhen war 1848 (allerdings nur mit russischer Hilfe) in ihrer militärischen Niederschlagung kulminiert – doch der „Neoabsolutismus", der diese Friedhofsruhe nutzen wollte, fand keine. Er scheiterte im Äußeren militärisch und verlor an Ansehen, und war im Innern gezwungen, einen politischen Kompromiss zu finden, der das Reich auch in Zukunft auf eine tragfähige Grundlage stellen würde. Dieser Kompromiss war der Ausgleich, der zwar auf keiner Verhandlungsseite Freudenstürme hervorrief und dennoch bis zur Kapitulation im Ersten Weltkrieg standhielt. Wenn man auf Hobsbawm und Münkler rekurriert, ist man versucht, den deutschösterreichischen Zentralismus als Versuch einer Art Nationalstaatsbildung zu betrachten (womit man aber den Begriff Nation sehr strapazieren würde), und erst den Dualismus als Übertritt zum Imperium anzusehen.

Doch Ungarn wahrte seine nationalstaatlichen Merkmale durchweg, wovon die Magyarisierung Beispiel gibt: Von jeder Regierung durchgeführt, war dies

eins der reinsten Beispiele für Nation-Building schlechthin. Alle nationalistischen Bewegungen waren damit beschäftigt, Nationen sozial zu konstruieren und in einen historischen Kontext zu stellen, und auch Sprache firmierte dabei als wichtige Stütze. In keinem anderen Land Europas war der Nationsbegriff jedoch so assimilationsfreudig und offen wie in Ungarn. Selbst das aufkommende Phänomen des politisch organisierten Antisemitismus fasste hier verspätet und unvollständig Fuß, was nicht zuletzt mit der dem Nationsgedanken innewohnenden ethnischen Toleranz zu tun hatte. Alles, was zur „Magyarisierung" nötig war, waren ungarische Sprache und Kultur, beides erlernbare und in Ungarn jedem vermittelte Eigenschaften. So hätte die ungarische Nation als ethnisch und konfessionell gemischter, aber in Sprache und Sitte vereinheitlichter Staatsverband entstehen sollen. Dies war aber mehr als nur Nation-Building, Magyarisierung war auch eine theoretische Auflösung der Widersprüche, die miteinander konkurrierende Nationalismen hervorriefen. Indem im Königreich Ungarn die Sitten und Ausdrücke der Hauptkultur als Leitkultur propagiert wurden, nahm es für sich selbst eine Erziehungs- und Zivilisationsmission in Anspruch, mit der es auch sein Recht begründete, die vielen Kulturräume in seinen Grenzen im Zeitalter der Nationalismen zu beherrschen. Schließlich stand der ungarische Nationalismus vor einem Dilemma: So wie er sich gegen habsburgische „Fremdbeherrschung" zwecks nationaler Verwirklichung zur Wehr setzte, konnte auch jede auf seinem Territorium angesiedelte Ethnie dasselbe Recht in Anspruch nehmen. Nationale Homogenisierung durch Magyarisierung war also ein Programm, dass die nationale Entfaltung anderer einschränkte.

Durch die Unterordnung unter die Reichsstrukturen erhielt der ungarische Staat nicht nur Zugang zu den Ressourcen des Gesamtreichs, sondern konnte auch an dessen legitimierende und integrative imperiale Mission anknüpfen. Ungarn führte eine gleichsam polizeiliche Funktion im öffentlichen Bewusstsein seiner Bewohner aus, und dass in den Diensten des Kaiserreiches, dessen Erhalt es somit sicherte. Je mehr der Einfluss der ungarischen Kultur wuchs, umso nationalstaatlich befriedeter, und somit imperial kontrollierbarer, wurde dessen Staatsgebiet. (National-)Staatliche Kohäsion wurde in der Logik des Dualismus mit imperialer Kohäsion gleichgesetzt. Zwar waren auf dem Balkan, wo angrenzende imperiale Ordnungen über Jahrhunderte hinwegeine Politik der ethnischen Durchmischung verfolgten, um ihre Strukturräume besser kontrollieren zu können oder rentabler zu machen, Nationalstaaten allesamt offensichtlich konstruierte Fiktionen. Aber dies bedeutete nicht, dass die perspektivische Fixierung auf Sprache und Nationalität keinen anordnenden Effekt auf

die Gesellschaft gehabt hätte – im Gegenteil: Sprache und Kultur wurden als gesellschaftliche Indikatoren zunehmend absolut gesetzt. Die sanftere Seite des ungarischen Nationalismus war sein Integrationsangebot, das vielen Assimilationswilligen eine Chance auf echte gesellschaftliche Teilnahme zu versprechen schien. Und tatsächlich nahmen einige Bürger des Staates das Angebot an und nahmen ungarische Namen, Sprache und Sitten an, allen voran die Juden, die als besonders assimilationswillig hervortraten, um sich in die Gesellschaft zu integrieren. Aber es gab eben auch diejenigen, die der Staat zurückließ, fortlaufend verdächtigte und denen er Unrecht antat, nach seinen eigenen Maßstäben.

Insgesamt hat die Magyarisierung eine imperiale Vermittlungsfunktion, nämlich eine Ordnungsfunktion, ausgeführt. Sie übertrug imperiale Herrschaft auf einen Raum, der von Nationalismen dominiert war – und der sich Versuchen, ihn direkt zu beherrschen, beständig widersetzte. Die auf Münkler zurückgehende Beschreibung der besonderen Grenzen von Imperien ist hervorragend geeignet, das Kalkül hinter dem dualistischen Modell zu erklären: Durch ungarische Vermittlung gewann die imperiale Mission an Glaubwürdigkeit, und durch die imperiale Mission gewann die Magyarisierung an Anziehungskraft. Imperiale und nationale Strukturen ergänzten sich hier ständig und trieben den Ausbau staatlicher Kontrolle voran. So umging Österreich-Ungarn bei seinem fragmentierten Nation-Building die Notwendigkeit nach einem homogenen, unabhängigen Staatsverband, indem es sich in eine Reihe kleinerer Kompromissräume fragmentierte. Diese Ordnung begrub die nationalen Antagonismen nicht völlig, war nicht frei von gewaltsamen Spannungen und provozierte häufige Gegenreaktionen. Doch sie hielt das Habsburgerreich am Leben und stabilisierte dessen politische Ordnung. Die Magyarisierung, die Nation-Building, während sie innerhalb der Donaumonarchie eine seltsame imperiale Mission leistete, stieß auf gewisse, wenn auch nicht antagonistische diplomatische Uneinigkeiten mit Deutschland. Dieses Rivalisieren zwischen Österreich–Ungarn und Deutschland verstärkte sich besonders in den letzten zwei Jahren des Ersten Weltkrieges, das aber die ungarische Assimilationspolitik im Wesentlichen nicht beeinflusste. Es kamen aber gewisse Elemente in der ungarischen Innenpolitik, welche gegen die aggressivsten Vorgänge mildernd auswirkten. Teilweise aus ideologischen Gründen, teilweise mit Rücksicht auf eine bessere Kampfbereitschaft der auf der Front kämpfenden ungarischen Staatsbürger im nicht zu vernach–lässigenden Teil Nationalitätenherkunft.

Literatur

Bahlcke, Joachim (2014): Geschichte Tschechiens. München: C. H. Beck – Wissen.

Bradean-Ebinger, Nelu (2020): Tantárgystruktúra, oktatási cél és módszer a bécsi Keleti Akadémia diplomataképzésében (1754–1918). [Fächerstruktur und Unterrichtsziel in der Diplomatenbildung der Orientalischen Akademie (1754–1918)]. In: Közép-Európai Közlemények XIII. évf. 2020/1. No. 48, S. 105–115.

Judson, Pieter M. (2016): The Habsburg Empire. A New History. [Das Habsburgerreich. Eine neue Geschichte]. London. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press.

Hanák, Péter (1984): Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates. Wien: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.

Hobsbawm, Eric (2005): Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780. Frankfurt: Campus Bibliothek.

Horthy, Miklós (1953): Ein Leben für Ungarn. Bonn: Athenäum-Verlag,

Kontler, László (1999): Millenium in Central Europe. A History of Hungary. [Jahrtausend in Mitteleuropa. Eine Geschichte Ungarns]. Budapest: Palgrave.

Komlosy, Andrea (2015): Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy. [Imperialer Zusammenhalt, Nation-Building und regionale Integration in der Habsburgermonarchie]. In: Stefan Berger, Alexei Miller (Hg.), Nationalizing Empires. Budapest: Central European University Press.

Münkler, Herfried (2013): Imperien. Die Logik der Weltherrschaft. Vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten. Köln: Rowohlt Berlin.

Nemes, Robert (2005): The Once and Future Budapest. [Das einstige und zukünftige Budapest]. Ithaca: Northern Illinois University Press.

Niederhauser, Emil (1993): The National Question in Hungary. [Die nationale Frage in Ungarn]. In: Teich, Mikuláš & Porter, Roy (Hg.), The National Question in Europe in Historical Context. Cambridge: Cambridge University Press.

Seewann, Gerhard (2012): Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006. Marburg: Verlag Herder-Institut.

Tefner, Zoltán (2019): A két főkormányzóság. A katonai igazgatás megszervezése a visszafoglalt Lengyelországban 1914–1915. [Die zwei Militärgeneralgouvernements. Die Organisation der Militärverwaltung in dem zurückgeoberten Polen 1914–1915]. In: Valóság 2019 december LXII. évfolyam 12. szám. 60. https://epa.oszk.hu/02900/02924/00083/pdf/EPA02924_valosag_2019_12_060-083.pdf.

Tefner, Zoltán (2007): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. [Polenpolitik der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1867–1914]. Budabest: L'Harmattan Kiadó, S. 106–124.

Tefner, Zoltán (2018): Nyelvtanítás a bécsi Keleti Akadémián 1754–1918. [Sprachunterricht an der Wiener Orientalischen Akademie 1754–1918]. Riga: GlobeEdit.

Tokody, Gyula & Niederhauser, Emil (1983): Németország története. [Geschichte Deutschlands]. Budabest: Akadémiai kiadó.

Tóth, István György (2005): Geschichte Ungarns. Budapest: Corvina / Osiris.

Turda, Marius (2003): The Magyars. A Ruling Race. The Idea of National Superiority in Fin-de-Siecle Hungary. [Die Magyaren. Eine herrschende Rasse. Die Idee der nationalen Überlegenheit im Ungarn des Fin de Siècle]. In: European Review of History: Revue européenne d'histoire, 10:1, S. 5–33, DOI: 10.1080/13507480303671.

Wendehorst, Stephan (2015): Altes Reich, „Alte Reiche“ und der „Imperial Turn“ in der Geschichtswissenschaft. In: Wendehorst, Stephan, Die Anatomie frühneuzeitlicher Imperien: Herrschaftsmanagement jenseits von Staat und Nation, Berlin, München, Boston: De Gruyter Oldenbourg. https://doi.org/10.1515/9783486839425

Territorialitätsordnungen und Politik der Grenze in Europa: Rückblick und Ausblick

Andrea Komlosy

Präludium

Zoltán Tefner und die Autorin haben drei Jahre lang im Rahmen des von der Stiftung Aktion Österreich-Ungarn geförderten Projekts zu „Spielräumen ungarischer Wirtschaftspolitik" im Zeitraum 1867-1918 geforscht.[1] Die Frage von Grenze und staatlichem Territorium nahm unter den Bedingungen der Doppelmonarchie einen zentralen Stellenwert ein. Aus ungarischer Perspektive bedeutete „Politik der Grenze", das (teil-)staatliche Territorium abzustecken, das Verhältnis zwischen den Teilstaaten in administrativ-politischer Hinsicht zu regeln und eine Wirtschaftspolitik zu entwickeln, die den Interessen von Großagrariern und staatlicher Industrieförderung gleichermaßen gerecht wurde.

Als Schlüsselelement erwies sich dabei die Infrastrukturpolitik: Eisenbahnen kam nicht nur die Aufgabe von Gütertransport und Ressourcenerschließung, vor allem von Bergbaurevieren, in den Ländern der ungarischen Krone zu, sondern auch, damit das ungarische Territorium vom hauptstädtischen Zentrum Budapest aus zu organisieren. Nationalstaatliche Wirtschaftspolitik ist

[1] Die Ergebnisse wurden publiziert: Zoltán Tefner (2023): Spielräume der ungarischen Wirtschaftspolitik 1867–1918. Die Flamme wird weiterhin am Brennen gehalten. Heidelberg-Berlin. Vgl. auch die entsprechenden Forschungsergebnisse von Komlosy (2015): „Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy", in: Nationalizing Empires, hg. von Stefan Berger and Alexei Miller, Budapest: Central European University Press, S. 369–428, sowie Komlosy (2023): Imperiale Herrschaft – ökonomische Ungleichheit – kulturelle Zugehörigkeit Manifestationen der Grenze in Österreich-Ungarn im 19. Jahrhundert, in: Imperiale Herrschaft – ökonomische Ungleichheit – kulturelle Zugehörigkeit Manifestationen der Grenze in Österreich-Ungarn im 19. Jahrhundert, in: Fata Márta, Hg.: Trennen, Verbinden, Überschreiten. Grenzfragen in der Habsburgermonarchie im 19. Jahrhundert (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde Band 28). Stuttgart, S. 17–66.

stets auf die Integration des Staatsgebiets bemüht. Ausmaß von Offenheit oder Abschließung zur cisleithanischen Reichshälfte stellten in der ungarischen politischen Landschaft stets einen Konfliktpunkt dar. Die Vereinigung zum gemeinsamen Zollgebiet, die mit der Aufhebung der Binnenzolllinie 1851 erfolgte, setzt die wirtschaftliche Entwicklung dem Druck der Industriewaren aus den österreichischen und böhmischen Ländern aus und legte Ungarn in der österreichisch-ungarischen Arbeitsteilung auf die Rolle als Lieferant von Agrarerzeugnissen fest.

Die mit dem Ausgleich erlangte politische Autonomie als Teilstaat mit eigenem Parlament, Regierung und Gesetzgebung erlaubte jedoch, der primär agrarischen Ausrichtung durch staatliche Industriepolitik gegenzusteuern. Dabei setzte die ungarische Regierung bewusst auch auf Kredite und Investoren aus dem westlichen Ausland, um die ungarische Industrie zu entwickeln und zu diversifizieren. Die Kehrseite der finanzpolitischen Internationalisierung bildeten nicht nur Staatsverschuldung, sondern auch die Akzentuierung innerer Grenzen zwischen Industrie- und Agrarregionen (regionale Disparitäten) sowie zwischen moderner Großindustrie, dem lokalen Gewerbe und der Industriearbeiterschaft, die großteils ein zweites Standbein in der kleinen Landwirtschaft hatte (ökonomische und soziale Heterogenität oder Zerklüftung).

Das gemeinsame, seit den 1880er Jahren mit hohen Schutzzöllen umgebene Zollgebiet sicherte der cisleithanischen Industrie weiterhin einen attraktiven Absatzmarkt; umgekehrt öffnete es auch ungarischen Agrargütern einen gesicherten Absatz. Aufgrund der staatlichen Industrieförderung erhöhte sich der Verarbeitungsgrad der ungarischen Exporte, sodass die Kombination aus doppelstaatlicher Integration und getrennter politischer Handlungsfähigkeit im Zeitraum 1867-1918 eine – immer wieder von neuen Problemen herausgeforderte – stabile Einheit schuf.

In Erinnerung und Dankbarkeit an die gemeinsamen Forschungen widme ich Zoltán Tefner den nachfolgenden Abriss zu Territorialitätsordnungen und Politik der Grenze in Europa.

„Territorialität“ steht hier für die Art und Weise, wie Menschen Räume als „ihre“ identifizieren und markieren. Diese Aneignungspraxis wird im Zusammenhang mit politischen Gemeinwesen untersucht. „Politik der Grenze“ kommt im Umgang verschiedener Akteure mit Grenzen zum Tragen. Im Vordergrund stehen dabei der grenzüberschreitende Kapital-, Waren- und Personenverkehr. Akteure sind dementsprechend Unternehmen, politische Entscheidungsträger auf allen räumlichen Ebenen, Staaten und internationale Organisationen, aber auch all jene, die als BewohnerInnen, Arbeitskräfte, MigrantInnen

oder KonsumentInnen von den grenzüberschreitenden Bewegungen betroffen sind.

Die zeitliche Achse der Betrachtung besteht aus vier Territorialitäts-ordnungen, nämlich (1) dem mittelalterlichen Kaleidoskop überlappender Territorialitäten, (2) dem frühneuzeitlichen Flächenstaat mit imperialer bzw. kolonialer Erweiterung, (3) der Souveränitätsordnung der Nationalstaaten im 19. und 20. Jahrhundert und (4) dem System der durch die globale Governance entnationalisierten Staatlichkeit an der Wende vom 20. zum 21. Jahrhundert. Die vier Ordnungen lösten einander nicht einfach im Zeitenlauf ab; vielmehr bildete sich die neuere Ordnung bereits jeweils im Schoße der älteren heraus, ebenso wie die ältere Ordnung in den neueren Zeithorizont hineinreicht – in Hinblick auf bestimmte Bereiche der Interaktion, aber auch in Hinblick auf die räumliche Differenzierung der Übergänge.

Kaleidoskop überlappender Territorialitäten (13.-15. Jahrhundert)

Die Möglichkeit überregionaler Aktivität war durch eine ständische Ordnung geprägt, in der der größte Teil der Bevölkerung räumlich und sozial gebunden war. Überregionale Bewegung (Handel, Geschäfte, Übersiedlung, Umherziehen) blieb auf ständische Berechtigung (Adel, Bürger, Ordensleute) oder Autorisierung (Händler, Handwerker, Studenten, Fahrende, Soldaten) beschränkt. Die Urbanisierung erhöhte den Spielraum für das Überschreiten räumlicher und sozialer Grenzen sowohl für Stadtbürger als auch für Bedienstete und TaglöhnerInnen. Der Bewegungsspielraum von Fahrenden und unstet Lebenden, die relativ frei, aber auch ungeschützt waren, hing von der Nachfrage in Dörfern und Städten nach Produkten des Wanderhandwerks sowie nach Gelegenheitsdiensten ab. Existierte diese nicht, machten sich die Menschen auf die Suche und auf den Weg. Da die Fortbewegungsgeschwindigkeit sehr gering war, kamen sie in der Regel nicht weit – außer bei organisierten Expeditionen, wie Feldzüge, Kreuzzüge, Pilgerreisen oder kolonialen Abenteuern. Konnten Mittellose auf keine wohltätigen Einrichtungen zurückgreifen, waren sie Kriminalisierung und Ausweisung ausgesetzt. Mangels Exekutive und aufgrund herrschaftlicher Zersplitterung war Kontrolle jedoch nur punktuell möglich, was große Freiräume schuf. Seit dem 16. Jahrhundert setzte die Zuordnung sämtlicher Untertanen in die Zuständigkeit einer Heimatgemeinde (Heiliges Römi-

sches Reich, Niederlande), einer poor law Gemeinde (England) oder einer communauté de de droit (Frankreich) deren Zuständigkeit für Armenhilfe fest.

Frühneuzeitlicher Flächenstaat mit imperialer bzw. kolonialer Erweiterung (16.-18. Jahrhundert)

Die flächenhafte Formierung der modernen Fürstenstaatlichkeit setzte die ständische Ordnung nicht außer Kraft. Sie führte über unterschiedliche Beteiligung am überregionalen Handel und kolonialen Aufbruch zu einer regionalen Differenzierung in Europa: In Osteuropa bedeutete die stärkere Schollenbindung an die Güter durch Leibeigenschaft, dass ein Entkommen aus herrschaftlicher Abhängigkeit nur durch Flucht möglich war; die Grenzgebiete gegenüber Tataren (Kosaken) und Osmanen (Militärgrenzer) boten den Geflohenen einen Aufgabenbereich als Grenzwächter. Die zentraleuropäische Rentengrundherrschaft erlaubte den bäuerlichen Familien die selbständige Bewirtschaftung ihrer Höfe, allerdings ohne Bewegungsfreiheit. Sozialer Aufstieg und Bewegung über Grenzen erwuchsen aus dem Städtewesen und der beruflichen Mobilität des Handwerks. In Teilen Nordwesteuropas wurden Bauern und ländliche Unterschichten durch den Übergang feudaler Landnutzung auf Pachtsysteme in die Lohnarbeit im Gewerbe, im Transport- und Bauwesen mobilisiert. Spezialisierung und überregionale Arbeitsteilung ließen an Fernhandelsrouten Knotenpunkte des Austauschs entstehen: die Koordinaten des entstehenden kapitalistischen Weltsystems unter westeuropäischer Führung.

Aufgrund der unterschiedlichen Rolle in der Arbeitsteilung dienten die Knoten in Osteuropa und in Übersee dem Austausch zwischen Fertigwaren aus Westeuropa mit örtlichen Rohwaren. Die Handelsknoten in West- und Zentraleuropa waren Verarbeitungs- und Konsumzentren und boten dementsprechend mehr Möglichkeiten für sozialen Aufstieg.

Fürstenstaatliche Institutionen spielten eine aktive Rolle in der Ermächtigung und Kontrolle der Waren- und Personenbewegung. Sie dienten der Steuereinhebung, der Integration des Adels in die staatliche Agenda – entweder über die Partizipation in Ständeparlamenten oder über Hofdienste im Absolutismus. Die Instrumentarien zur Kontrolle der Bewegung im Raum entwickelten sich aus den Auseinandersetzungen zwischen Fürsten- und Ständemacht ab der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Sie stellten eine Antwort auf Wirtschafts-

krisen und massenhafte Pauperisierung dar. Die vielen Armen waren den Regierungen ein Dorn im Auge. Durch Sozialdisziplinierung wurden sie von der Straße, in die von zünftischen Regeln befreiten Manufakturen oder in die Armeen mobilisiert, die für die flächenhafte Konsolidierung der Staaten nach innen und außen erforderlich waren. So engten sich die Freiräume der Unterschichten weiter ein.

Die Politik der Grenze im Waren- und im Personenverkehr bestand aus einer Kombination von Liberalisierung und Kontrolle. Die Abschaffung der Binnengrenzen im Warenverkehr erlaubte die Intensivierung des Handels: die zunehmende Konkurrenz führte zu Zentrenbildung und Peripherisierungsprozessen. Wachsende Disparitäten zwischen Zentren und Peripherien verstärkten den ungleichen Tausch zwischen den Regionen, der im 19. Jahrhundert immer mehr Menschen aus peripheren Regionen zur Suche nach Einkommensergänzung durch Wanderarbeit in industrielle Zentren und landwirtschaftliche Intensivregionen motivierte. Während im Handel die Binnengrenzen seit dem 18. Jahrhundert sukzessive außer Kraft gesetzt wurden, behielt man sie beim Personenverkehr bei. Gleichzeitig wurden ländliche Unterschichten durch das staatliche Passsystem jedoch nicht nur unter Kontrolle gehalten, sondern auch von feudalen Mobilitätsbeschränkungen befreit. Mehr Bewegungsfreiheit ging mit der Herausbildung von Instrumentarien einher, die Teilnahme, die Richtung, die Dauer und den Zweck von Reisen, Übersiedlung und Arbeitswanderung zu beeinflussen. Im Schatten dieser Bemühungen fanden die Menschen, vor allem wenn sie ihre Subsistenzgrundlagen am Land verloren, Mittel und Wege, Kontrollen und Restriktionen zu umgehen, was wiederum Gegenmaßnahmen von oben in Gang setzte, um das Netz der Überwachung treffsicherer zu machen.

Koloniale Landnahme und wirtschaftliche Erschließung von Frontier-Zonen boten Ventile für Adelige sowie abenteuerlustige Unterschichten, die auch die Versorgung der Metropolen mit Prestigegütern und Rohstoffen sowie den Absatz von Fertigwaren vermittelten. Die kolonialen und imperialen Erweiterungsräume dienten als Arenen konkurrierender Territorialisierung der europäischen Großmächte und verstärkten auch in den Mutterländern den Wunsch, territoriale Autorität durch lineare Grenzen zu unterstreichen.

Ein freier Waren- und Personenverkehr zwischen Mutterland, Kolonien und Drittstaaten stand in keiner Weise zur Debatte. Seefahrer, Händler und Siedler bewegten sich im Rahmen von Aufträgen, die adelige Unternehmer und Kapitalgesellschaften im Einverständnis mit der jeweiligen Staatsführung vereinbart hatten; in diesen Rahmen reihte sich auch die Bewegung der Schuldknechte (indentured servants) ein, die sich als Gegenleistung für die Überfahrtkosten

ihrem Kreditgeber als Kontraktarbeiter verschrieben, sowie die Verbringung von Sklaven aus Afrika an den Ort ihrer Bestimmung in den Amerikas. Eine Einwanderung aus außereuropäischen Regionen in die europäischen Metropolen war von keiner Seite vorgesehen; sie beschränkte sich auf die Mitnahme von Dienern durch europäische Reisende, die in der Heimat als Besitztümer ihres Herren galten und als exotische Wesen bestaunt wurden. Die Ausstellung „Figures of Empire. Slavery and Portraiture in 18th Century Atlantic Britain" (2014) im Yale Center for British Art zeigte eine erstaunliche Zusammenstellung von Gemälden europäischer Familien aus dem 17. und 18. Jahrhunderts, auf denen schwarze Diener im Bild sind.

Der internationale Fernhandel war durch Konzessionen reguliert. Er war durch die Ausstattung der Kompanien durch staatliche Monopole für bestimmte Routen, Einzugsbereiche und Produkte sowie die Bereitstellung militärischer Begleitung aufs engste mit der Geopolitik verbunden. Im Handel mit einer eigenen Kolonie ebenso wie in deren Handelsaktivitäten mit anderen Staaten beanspruchte die Metropole das Monopol – ein Umstand, den die neuenglischen Kolonien im 18. Jahrhundert nicht länger hinzunehmen bereit waren und den Kampf um die Unabhängigkeit begannen, der die Vereinigten Staaten von Amerika hervorbrachte. Im Handel mit nicht-kolonisierten Regionen in Afrika und Asien agierten die Händler mit der Konzession und dem Schutz ihrer Regierung, mussten jedoch gleichzeitig die Bedingungen berücksichtigen, unter denen einheimische Produzenten, Händler und Regierungen den Handel regulierten. Teilweise herrschten große Missverständnisse, etwa wenn die jeweilige Krone ebenso wie der Kommandeur eines von diesen konzessionierten Handelsschiffen die Mission als eine hoheitliche ansah, europäische Flaggen an afrikanischen und asiatischen Küsten aufpflanzte und Landnahmen inszenierte, während es sich de facto einfach um ein Handelsgeschäft mit ausländischen Partnern handelte.

Eine wesentliche Zäsur im internationalen Handel brachte die merkantilistische Wende. Sie beendete im Asienhandel eine Periode, in der westeuropäische Händler im wechselseitigen Interesse asiatische Prestigegüter und Luxuswaren gegen Gold und Silber tauschten, und setzte dem Import asiatischer Fertigwaren die Devise einheimischer Produktion entgegen. Da die Importsubstitution nicht von heute auf morgen zu bewerkstelligen war, nahm diese Wende – je nach Staat, Produktgruppe, Fertigungsstufe und Herkunftsregion – den Zeitraum zwischen 1650 und 1820 in Anspruch. In dieser Zeit entwickelten die westeuropäischen Staaten die Instrumentarien protektionistischer Politik, die ihnen den Aufbau eigener Industrien, Produktivitätssteigerung bzw. Qualitäts-

vorsprung gegenüber asiatischer Konkurrenz erlaubten. Voraussetzung für ihren Aufstieg war die Verdrängung asiatischer Produkte von europäischen Binnenmärkten und internationalen Exportmärkten sowie die Eroberung asiatischer Binnenmärkte für den Absatz europäischer Waren – kurzum eine Politik der Grenze im Warenhandel, die die polyzentrische Struktur im Asienhandel zugunsten westlicher Dominanz verwandelte.

In diese Auseinandersetzung reiht sich die Konkurrenz zwischen den europäischen Großmächten um Führung ein: Führung im Transportwesen, in der Technologie und der Kontrolle von Beschaffungs- und Exportmärkten. Die Auseinandersetzung um Transportmonopole wurde mit der englischen Navigationsakte 1651 eröffnet, die Reedern aus Drittstaaten das Recht auf Warentransporte von und nach England untersagte und damit einen Kampf der Großmächte um Einflusssphären eröffnete, der nicht nur auf die Abgrenzung ihrer staatlichen Territorien und kolonialen Erweiterungsgebiete sondern, sondern die Frage der Grenzziehung auch auf die Weltmeere erweiterte.

Souveränitätsordnung der Nationalstaaten im 19. und 20. Jahrhundert

Die internationale Gemeinschaft souveräner Staaten koexistierte mit dem Kolonialstaat, der bis in die 1960er Jahre, in einigen Fällen bis heute fortbestand; der Kolonialstaat gewährte seinen kolonialen Untertanen in der Regel keine vollen Bürgerrechte und schränkte ihren Zugang in die Metropole ein. Der Entkolonialisierung, die für die lateinamerikanischen Staaten mit dem Wiener Kongress (1815) einsetzte und staatliche Subjekte in Übersee schuf, stand die Rekolonisierung im Zuge der Auflösung des Osmanischen Reiches gegenüber, die 1878 mit der Okkupation von Bosnien-Herzegowina und Zypern durch die Habsburgermonarchie und das Britische Empire begann und im Protektoratskolonialismus nach dem Ersten Weltkrieg ihre Fortsetzung fand.

Seit Ende des 19. Jahrhunderts erforderten die ökonomische, technische und infrastrukturelle Erschließung der Welt, die Vervielfältigung und Beschleunigung des Waren-, Personen- und Nachrichtenverkehrs in spezifischen Fragen die Absprache und internationalen Koordinierung zwischen den Staaten. Die Initiative ging dabei in der Regel von den fortgeschrittensten Staaten aus, die den weniger entwickelten mit der Koordinierung ihre Standards, Normen und Ansprüche diktieren konnten. Die damit einhergehende Verrechtlichung erfasste mit der Genfer Konvention (1864), dem Roten Kreuz (1880) oder der Haager

Landkriegsordnung (1899/1907) auch die Kriegsführung und die Opferfürsorge; den Ausbruch der Weltkriege und den Rüstungswettlauf konnte sie nicht verhindern.

Die exponentielle Zunahme von Waren-, Kapital- und Personenbewegung im Zuge von Industrialisierung, Urbanisierung, Verkehrsrevolution und demographischem Wandel wurde nach der Niederlage Napoléons von Großbritannien angeführt. Im Unterschied zum 18. Jahrhundert, als die Politik der Grenze vom Protektionismus gegenüber den asiatischen Marktführern geprägt war, wurde im 19. Jahrhundert der Freihandel zur Devise. Aufgrund seiner hegemonialen Position in der Weltwirtschaft setzte Großbritannien die Standards in Handel, Geldpolitik, Technologie, Transport und Kommunikation. Es konfrontierte sämtliche anderen Staaten der Welt mit seiner Konkurrenz und stellte sie vor die Entscheidung, sich mit der Pax Britannica zu assoziieren oder die eigenen Märkte und Industrien vor ihrer Übermacht zu schützen. Jede staatliche Politik der Grenze stand in dieser Situation vor der Entscheidung, die von den Marktführern angebotene Rolle in der internationalen Arbeitsteilung – was in dieser Phase die Zulieferung von Rohstoffen und die Öffnung der Binnenmärkte für europäische Waren bedeutete – zu akzeptieren, oder mit Hilfe von protektionistischen Maßnahmen die eigene Industrie bzw. Landwirtschaft vor internationaler Konkurrenz zu schützen.

Im internationalen Personenverkehr setzte mit der Aufhebung der Auswanderungsverbote im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts und der überseeischen, aber auch der westeuropäischen Nachfrage nach Arbeitskräften eine Massenauswanderung aus Süd-, Zentral- und Osteuropa ein. Sie verlängerte in gewissem Sinn die Migrationsketten, in deren Zuge die ländlichen Peripherien die Industriezentren und städtischen Mittelpunktsorten im Binnenraum der Staaten schon zuvor mit Arbeitskräften versorgt hatten – vor allem seit der Zurückdrängung von Leibeigenschaft und Erbuntertänigkeit seit Ende des 18. Jahrhunderts. Industrialisierung und Urbanisierung sowie die Spezialisierung von Agrarregionen zur Versorgung der Ballungsräume mit Nahrungsmitteln änderten die Bevölkerungsverteilung im kleinen, mittleren und großräumigen Maßstab. Die Beschleunigung des Verkehrs durch Eisenbahn, Dampfschiff, Flussregulierung und Straßenbau sorgte für den Ab- und Antransport der benötigten Arbeitskräfte. Die Politik war gefordert, die Bevölkerungsbewegungen administrativ umzusetzen: Reisebeschränkungen bei Binnenreisen ebenso wie im internationalen Verkehr wurden innerhalb sehr kurzer Zeit abgeschafft und es schien, als dürfe die Arbeitskraft völlig frei den Marktkräften von Angebot und Nachfrage folgen. Der Vergleich mit der Liberalisierung des Reiseverkehrs im

Schengen-System der 1990er Jahre drängt sich auf und verweist damit gleich auf die auch damals bestehenden Rahmenbedingungen: nämlich ein Ost-West-Gefälle zwischen den Auswanderungsregionen in Ost- und Südeuropa und den Einwanderungsregionen in Westeuropa und Übersee, das die freie Bewegung der Arbeitskraft zu einem Motor der ungleichen Entwicklung machte: Verlust von Humankapital auf der einen, Vorteile, die sich aus dem Überangebot von Arbeitskräften für die Unternehmen der Zuwanderungsländer ergaben, auf der anderen Seite.

Der Zugriff auf das Humankapital führte vor diesem Hintergrund zu Spannungen zwischen den Staaten, die als Ursache für die Militarisierung der internationalen Konkurrenz in der öffentlichen Wahrnehmung oft ausgeblendet bleibt. Interessenskonflikte bestanden auf der Seite der Zielländer und Regionen auch zwischen der unternehmerischen Nachfrage, für die Überangebot kostensenkend wirkte, und den staatlichen Institutionen, die für Ausbildung sowie Armenhilfe Sorge tragen mussten. Letztere setzen sich daher für ein Migrationsmanagement ein, das der Einwanderung arbeitsunfähiger bzw. für weniger leistungsfähig gehaltener Arbeitskraft einen Riegel vorschob. Durch die Einführung von Gesundheitsüberprüfungen sowie Reisebeschränkungen für Reisende ohne ausreichende Bargeldreserven sollten Mittellose an der Auswanderung gehindert werden. Transitländer der transatlantischen Migration, allen voran Deutschland, erfüllten in diesem Migrationsmanagement im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert eine Kontroll- und Selektionsfunktionen im Dienste der überseeischen Zielländer. Im Binnenraum der europäischen Staaten sorgten Vagabundengesetze, Heimatrecht und Abschiebungen in die Heimatgemeinde für die Unterscheidung zwischen erwünschten, zum Bleiben geeigneten Zuwandernden und unerwünschten MigrantInnen, die die Ballungszentren der Zuwanderung nach Möglichkeit nicht belasten sollten und daher mit allerlei Maßnahmen vom Kommen und Bleiben abgehalten wurden.

Die beiden Weltkriege brachten in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts eine Verschiebung der weltwirtschaftlichen Hegemonialmacht auf die USA; dabei kam es zu einer Zunahme von Staaten, die sich am Modell des souveränen Nationalstaats orientierten, auch wenn das koloniale bzw. imperiale Erbe sie dazu in ökonomischer und institutioneller Hinsicht nur unzureichend befähigte. Auch der Interessenskonflikt zwischen räumlicher Ausdehnung und ethnischer Homogenität belastete die neuen Staaten bei der Festlegung der Grenzen sowie im Umgang mit Minderheiten. Die jungen osteuropäischen Staaten schlugen in der Zwischenkriegszeit in teilweise enger Anlehnung an westeuropäische Partner, in der NS-Zeit als – mehr oder weniger freiwilliger – Bestandteil der

deutschen Großraumwirtschaft und nach dem Zweiten Weltkrieg unter Führung der Sowjetunion eine nachholende Entwicklung mit dem Ziel ein, die politische Souveränität auf eine ausgewogene nationalökonomische Basis zu stellen.

In der „Dritten Welt" wurde nach der Dekolonisierung seit der Konferenz von Bandung (1955) politische Blockfreiheit und wirtschaftlicher Autozentrierung propagiert: dies bedeutete ebenfalls Schutz für den Aufbau nationaler Industrien, regionale Integration und Abbau globaler Ungleichheit. Dies gelang nur in unzureichendem Maße, weil auch die im Rahmen der Vereinten Nationen geschaffenen Organisationen und Regelwerke von den alten europäischen Großmächten und den USA dominiert waren. Die postkoloniale Ordnung konnte das Erbe der Kolonialität nicht außer Kraft setzen. Dies veranlasste einzelne Staaten des globalen Südens, entweder – entlang der in der Kolonialzeit geschaffenen Verbindungslinien – auf die Fortsetzung der Assoziation mit dem globalen Norden zu setzen, den Schutzschirm des sowjetischen Blocks (bzw. Chinas) in Anspruch zu nehmen oder auf regionale Bündnisse zu setzen.

Während in den ersten beiden Jahrzehnten nach dem Zweiten Weltkrieg die institutionellen Weichen des Welthandels Entwicklungsländer auf Agrar- und Rohstoffexporte festlegten, setzte mit der Weltwirtschaftskrise 1973/74 die Verlagerung industrieller Massenproduktion an billigere Standorte im Globalen Süden ein und eröffnete eine nachholende Industrialisierung im Rahmen der Globalisierung der Güterketten. Auch diese Neue Internationale Arbeitsteilung wies den Standorten der Kontraktfertigung über Quoten, Ursprungsregeln und Zölle eine Rolle am untersten Ende der Wertschöpfungskette zu. Multinationale Konzerne forderten von den Newly Industrializing Countries Sonderwirtschaftszonen mit Steuerbefreiungen und freien Gewinntransfers. Ganz und gar nicht erwünscht war eine Politik der Grenze im eigenen volkswirtschaftlichen Interesse der Entwicklungsländer.

Die Personenbewegungen im 20. Jahrhundert fanden in Form von Reisetätigkeit, Bildungs- und Arbeitskräftemobilität, der Mobilisierung in den Krieg sowie zur Besiedlung eroberter Gebiete und als Fluchtbewegungen vor Verfolgung, Katastrophen oder Armut statt. Die Entscheidung, ob Bürger zur Reise berechtigt (Pässe) oder zwangsmobilisiert wurden (Kriegsdienst, Zwangsarbeit) oder ob Bürger eines anderen Staates als Touristen (Visa), Studierende und Arbeitskräfte (Arbeits- und Aufenthaltsgenehmigung) aufgenommen wurden, wurde auf der Ebene des Staates getroffen. Zwischenstaatliche Abkommen legten die Freizügigkeit ihrer Bürger gegenseitig fest. Auch die – im Völkerrecht verankerte – Aufnahme von Flüchtlingen folgte nationalstaatlichen Prioritätensetzungen und hing in der Praxis von der individuellen Initiative und der

Aufnahmebereitschaft von Einzelstaaten ab; diese setzten Asylgewährung im Rahmen ihrer Bündnispolitik und Werteorientierung höchst selektiv ein.

Richtung, Ausmaß und Teilnahme an den Personenbewegungen fügten sich auch im Fall freiwilliger Mobilität ziemlich passgenau in das Wohlstandsgefälle der Weltwirtschaft, die Systemkonkurrenz im Kalten Krieg und die Machthierarchie der Staaten ein. Touristen reisten von der Stadt in die Sommerfrische, vom wohlhabenden Norden an die Strände der südeuropäischen Peripherie und seit den 1970er Jahren auch in den globalen Süden, wo sie in den gated communities der Hotelkomplexe von der einheimischen Bevölkerung abgeschirmt werden. Auszubildende orientieren sich an den Bildungskooperationen ihres Heimatlandes (Stipendien und Studienplatzvergabe) auf die Erfolg versprechenden Bildungsstandorte. Die große Masse der ArbeitsmigrantInnen begab sich in den Zeitfenstern der Nachkriegskonjunkturen in Länder und Regionen mit einem signifikant höheren Lohnniveau als zu Hause. Entsende- und Empfängerstaaten praktizierten einen sehr unterschiedlichen Umgang mit Vergabe und Dauer von Ausreise-, Arbeits- und Aufenthaltsgenehmigung.

Generell lässt sich beobachten, dass die ursprünglich von beiden Seiten vorgesehene zeitliche Befristung nicht eingehalten wurde, sondern sich die Zahl der ausländischen Arbeitskräfte auch nach dem Anwerbestopp der 1970er Jahre über Familiennachzug und neue Aufbrüche sogar erhöhte. Der Zusammenbruch des Realsozialismus bewirkte eine neue Welle von ArbeitsmigrantInnen und eine Verschiebung der Herkunftsregionen von Süd- auf Osteuropa. Dazu gesellte sich seit den 1990er Jahren, als die nachholenden Entwicklungsbemühungen in Entwicklungsländern unter dem Druck der Grünen Revolution und der von den internationalen Wirtschafts- und Finanzorganisationen erzwungenen Öffnung ihrer Märkte eine wachsende Zahl von Flüchtlingen, die – als reguläre oder irreguläre MigrantInnen – ein weiteres Segment am Arbeitsmarkt eröffneten.

Entnationalisierte Staatlichkeit unter globaler Governance an der Wende vom 20. zum 21. Jahrhundert

Die kapitalistische Produktionsweise erforderte bereits seit den 1970er Jahren den Übergang von der zentralisierten Fabrik auf globale Güterketten, deren Standorte je nach Kosten und Qualifikation flexibel zusammengesetzt wurden. Diese Transformation erfasste Newly Industrializing Countries in der „Dritten

Welt“ ebenso wie die staatssozialistischen Staaten, sodass die neue Weltordnung seit 1990 dem Gebot der ungehinderten Kapital- und Warenmobilität folgt. Alle Staaten bereiten ihre Standorte gemäß den Erfordernissen der Arbeitsteilung in der globalen Güterkette auf. Auch die Menschen werden dazu aufgerufen, sich zum richtigen Zeitpunkt am richtigen Ort als Arbeitskraft zur Verfügung zu stellen.

Wer glaubt, dass die Bewegungen nun in jeder Hinsicht frei von Zwang und Regulierung sind, täuscht sich. Obwohl die Staaten nach wie vor bestehen, befinden sich diese seit den 1980er-Jahren im Umbruch zu einer globalen Governance, in der die Interessen der Staaten und der Interessensausgleich in ihren demokratischen Institutionen zugunsten einer globalen Ordnung im Interesse des Kapitals zurücktreten. Die westlichen Staaten entwickeln sich dabei vom Wohlfahrtsstaat zum Wettbewerbsstaat, engagieren sich für den Umbau der auf das Gemeinwohl ausgerichteten Institutionen im Interesse der Kapitalverwertung und nehmen dabei zunehmend autoritäre Form an.

Die stärksten Konzerne und die mit ihnen verbundene Staatsmacht legen die Regeln fest, was unter Freihandel, Kapital- und Personenmobilität zu verstehen ist. Freihandel steht für Exportfreiheit westlicher Waren, des ungehinderten Transfers von Komponenten und Vorleistungen zur just in time Belieferung der Güterketten. Gleichzeitig wird Konkurrenz aus Schwellen- und Entwicklungsländern unter dem Vorwand von Anti-Dumping und Fälschungsschutz bekämpft; auch seitens der KonsumentInnen vorgebrachte soziale und ökologische Ansprüche werden benützt, um Konkurrenten aus Emerging Nations vom Markt zu verdrängen. Unter dem Motto Kapitalmobilität wird in der liberalen Wirtschafsordnung der freie Fluss von Investitionen und Finanzprodukten einschließlich Gewinntransfers verstanden – allerdings nur so lange, wie strategische Sektoren im High Tech-, Banken- oder Infrastrukturbereich von politisch unerwünschten Unternehmen erworben werden.

Chinesische, russische oder islamische Übernahmen und Beteiligungen werden unter dem Vorwand dubioser Finanzquellen unterbunden.

Besonders doppelbödig ist die Mobilisierung von ArbeitsmigrantInnen durch Zerstörung lokaler Produktionskreisläufe, Destabilisierung lokaler Regierungen, Waffenlieferung an Oppositionelle oder militärische Intervention sowie das extreme Einkommensgefälle zwischen globalem Süden und globalem Norden. Dazu kommen widersprüchliche Signale seitens der reichen EU-Staaten, die von MigrantInnen und AsylwerberInnen als Aufforderung interpretiert werden können, den Aufbruch zu wagen. Die erste Selektion besteht darin, dass sich die Fittesten auf den Weg machen und in Richtung Europäische

Union durchschlagen. Dort erleben sie einen Spießroutenlauf widersprüchlicher Grenzregime. Dies erlaubt die gezielte Auswahl von Arbeitskräften und die Zuordnung in Einsatzbereiche, die für sie je nach Qualifikation, Eignung, Herkunft und Aufenthaltsstatus zugeschnitten werden: viele im Gesundheits- und Pflegebereich, was in den Herkunftsländern zum Notstand führt, die meisten in der Reinigung, im Service und auf Baustellen, häufig in prekären und ungesicherten Beschäftigungsverhältnissen, in denen Arbeits- und Sozialstandards unterlaufen werden. Die Haltung der einheimischen Bevölkerung zur Zuwanderung unterscheidet sich danach, ob sie die Zuwandernden als Konkurrenz im Unterbietungswettbewerb empfinden, sie als hochqualifizierte Berufsträger als multikulturelle Bereicherung ansehen oder als Unternehmer ihre billige bzw. willige Verfügbarkeit begrüßen. Gemeinsam ist den zwischen „No Border" und „Grenzen Hoch" polarisierten Positionen die Betrachtung der ArbeitsmigrantInnen bzw. Flüchtlinge aus der eigenen Nützlichkeitsperspektive. Wie sich Flucht und Migration aus der Perspektive des Überlebens in den Herkunftsländern – wirtschaftliche Entwicklung, Marktzugang, Weltmarktpreise, Verfügbarkeit von Arbeitskräften im Allgemeinen sowie für den Wiederaufbau nach Katastrophen und Kriegen u.v.a.m. – darstellt, wird geflissentlich ausgeklammert.

Die liberale Weltordnung sieht Fragen nach den Bedingungen eigenständiger regionaler Entwicklung auch nicht vor. Die von den internationalen Handels- und Finanzorganisationen vorgegebenen Teilnahmeregeln am Welthandel und globalen Güterketten verbieten Marktschutz und die Förderung von Autozentrierung. Umgekehrt stellt der sogenannte Freihandel sehr wohl einen Schutz westlicher Exporte dar, denn über das Ausbildungssystem, die Technologieförderung, über Agrarsubventionen oder Fischfangquoten setzen die westlichen Exporte die einheimische Produktion unter Druck, verdrängen sie vom Markt und können diesen dann mit ihren Exporten bedienen. So wird das aus der kolonialen Vergangenheit ererbte Gefälle reproduziert und verunmöglicht eine Konsolidierung der Entwicklungsländer. Entstehen Ansätze für eigene Aufbrüche und regionale Konsolidierung, aktiviert der globale Norden den offenen Protektionismus.

Bevölkerungsreiche Schwellenländer mit eigenen industriellen Traditionen konnten die Freihandelsordnung und die Eingliederung in globale Güterketten teilweise zu ihren Gunsten nutzen. Sie bauten Kooperationen auf, die an den alten kolonialen Verbindungen vorbeilaufen, z.B. zwischen China und afrikanischen Staaten. Kleinere Entwicklungsländer mit einseitiger monokultureller Exportabhängigkeit hängen nach wie vor am Gängelband der alten

Kolonialmächte bzw. der Weltmarktpreise. Eine multizentrale Weltordnung könnte den Spielraum für eine geschützte, autozentrierte Entwicklung öffnen. Dies setzt voraus, dass die westlichen Staaten ihre – im Abnehmen begriffene – ökonomische Vorherrschaft nicht mit militärischen und sonstigen Zwangsmitteln verteidigen. Abrüstung, Auflösung der Militärblöcke und das Verbot von Atomwaffen sind daher entscheidende Voraussetzungen, um Schwellen- und Entwicklungsländern die für sie notwendigen Schutzmaßnahmen sowie Kooperationen zur Förderung ihrer eigenständigen Entwicklung zu ermöglichen.

Eine geschützte, eigenständige Entwicklung benötigt eine internationale Ordnung, die lokale Unternehmen und Märkte, Produkte und Kultur ermächtigt und vor überregionaler Konkurrenz schützt. Dies bedeutete eine selbst bestimmte Politik der Grenze – einen Gebrauch der Grenze als Schutz, eine defensive Politik der Grenze anstelle expansiver Grenzregimes, die ihre Aggressivität mit dem Mythos von Freiheit und Grenzenlosigkeit verschleiern. Manche Kritiker der westlichen Bevormundung setzen auf China bzw. eine internationale Allianz unter chinesischer Führung. Ob die Handelsbeziehungen und Güterketten, die in jüngster Zeit unter chinesischer Patronanz unter dem Schlagwort von globaler Harmonie aufgebaut werden, diese Hoffnung erfüllen können, ist eine der zentralen Fragen an eine neue Weltordnung.

Dieser Beitrag beruht auf dem Buch der Autorin „Grenzen. Räumliche und soziale Trennlinien im Zeitenlauf“, insbesondere dem Abschnitt 1 „Chronologie der Territorialität“ (Wien 2018, Promedia). Dort werden die hier vorgebrachten Entwicklungen, Thesen und Schlüsse breiter ausgeführt sowie mit weiterführenden Literaturhinweisen belegt.

Ausgewählte Literatur

Anderson, Malcolm (1996): Frontiers. Territory and State Formation in the Modern World. [Grenzen. Territorial- und Staatsbildung in der modernen Welt]. Cambridge: Polity.

Bade, Klaus J. (Hg.) (2010): Enzyklopädie Migration in Europa: Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Paderborn – Wien – München: Fink (Wilhelm).

Becker, Joachim & Komlosy, Andrea (Hg.) (2004): Grenzen weltweit. Zonen, Linien, Mauern im historischen Vergleich. Wien: Promedia.

Braudel, Fernand (1986): Sozialgeschichte des 15.–18. Jahrhunderts, Bd. 2: Der Handel, Bd. 3: Aufbruch zur Weltwirtschaft. München: Kindler.

Burger, Hannelore (2000): Paßwesen und Staatsbürgerschaft. In: Heindl, Waltraud, Saurer, Edith, Burger, Hannelore (1946–) & Wendelin, Harald (Hg.), Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremdengesetzgebung in der österreichischen Monarchie (1750–1867). Wien: Böhlau, S. 3–172.

Conrad, Sebastian (2006): Globalisierung und Nation im Deutschen Kaiserreich. München: C. H. Beck.

Diener, Alexander C. & Hagen, Joshua (2012): Borders. A Very Short Introduction. [Grenzen. Eine sehr kurze Einführung]. Oxford: Oxford University Press.

Fröbel, Volker, Heinrichs, Jürgen & Kreye, Otto (1977): Die neue internationale Arbeitsteilung. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.

Gehler, Michael & Pudlat, Andreas (Hg.) (2009): Grenzen in Europa. Hildesheim: Olms.

Hroch, Miroslav (2005): Das Europa der Nationen: Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht .

Kasparek, Bernd (2017): Europas Grenzen: Flucht, Asyl und Migration. Eine kritische Einführung. Berlin: Bertz – Fischer.

Komlosy, Andrea (2003): Grenze und ungleiche regionale Entwicklung. Binnenmarkt und Migration in der Habsburgermonarchie. Wien: Promedia.

Komlosy, Andrea (2010): Spatial Division of Labour, Global Inter-Relations and Imbalances in Regional Development. [Räumliche Arbeitsteilung, globale Zusammenhänge und Ungleichgewichte in der regionalen Entwicklung]. In: van Voss, Lex Heerma, Hiemstra, Els & van Nederveen Meerkerk, Elise (Hg.), The Ashgate Companion to the History of Textile Workers, 1650–2000. Aldershot: Routledge, S. 621–646.

Komlosy, Andrea (2012): Nachholende wirtschaftliche Entwicklung. Konzepte, Beispiele und Kriterien für Erfolg oder Scheitern. In: Komlosy, Andrea (Hg.), Zeitschrift für Weltgeschichte (ZWG) Interdisziplinäre Perspektiven 13. Jg. 2012, Heft 2, Schwerpunkt Nachholende Entwicklung. Für den Verein für Geschichte des Weltsystems. Frankfurt am Main: Peter Lang, S. 11–42. https://www.ingentaconnect.com/content/plg/zfw/2012/00000013/00000002/art00002?crawler=true [8.12.2023].

Komlosy, Andrea (2014): Europa und seine Grenzen. In: Ertl, Thomas, Komlosy, Andrea & Puhle, Hans-Jürgen (Hg.), Europa als Weltregion. Zentrum, Modell oder Provinz? Wien: New Academic Press, S. 14–35.

Komlosy, Andrea (2015): Imperial Cohesion, Nation-Building and Regional Integration in the Habsburg Monarchy, 1804–1918. [Kaiserlicher Zusammenhalt, Nationenbildung und regionale Integration in der Habsburgermonarchie, 1804–1918]. In: Berger, Stefan & Miller, Alexei (Hg.), Nationalizing Empires. Budapest: Central European University Press, S. 369–428.

Komlosy, Andrea (2023): Imperiale Herrschaft – ökonomische Ungleichheit – kulturelle Zugehörigkeit Manifestationen der Grenze in Österreich-Ungarn im 19. Jahrhundert. In: Fata, Márta (Hg.), Trennen, Verbinden, Überschreiten. Grenzfragen in der Habsburgermonarchie im 19. Jahrhundert. Schriftenreihe

des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde Band 28. Stuttgart, S. 17–66.

Komlosy, Andrea & Musić, Goran (Hg.) (2021): Global Commodity Chains and Labor Relations. [Globale Warenketten und Arbeitsbeziehungen]. Leiden – Boston: Brill Österreich Ges.m.b.H.

Menzel, Ulrich (1988): Auswege aus der Abhängigkeit. Die entwicklungspolitische Aktualität Europas. Frankfurt/Main: Suhrkamp.

Nolte, Hans-Heinrich (2004): Deutsche Ostgrenze, russische Westgrenze, amerikanische Südgrenze. Zur Radikalisierung der Grenzen in der Neuzeit. In: Becker, Joachim & Komlosy, Andrea (Hg.), Grenzen weltweit. Zonen, Linien, Mauern im historischen Vergleich. Wien: Promedia/Südwind, S. 55–74.

Nolte, Hans-Heinrich (2005): Weltgeschichte. Imperien, Religionen und Systeme 15. –19. Jahrhundert. Wien-Köln-Weimar: Brill Österreich Ges.m.b.H.

Nolte, Hans-Heinrich (2009): Weltgeschichte Des 20. Jahrhunderts. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Nolte, Hans-Heinrich (2017): Kurze Geschichte der Imperien. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Nordman, Daniel (1998): Frontières de France. De l'espace au territoire XVIe–XIXe siècle. [Grenzen Frankreichs. Vom Weltraum zum Territorium 16.–19. Jahrhundert]. Paris: Gallimard.

Sassen, Saskia (2008): Das Paradox des Nationalen: Territorium, Autorität und Rechte im globalen Zeitalter. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Senghaas, Dieter (1982): Von Europa lernen. Entwicklungsgeschichtliche Betrachtungen. Frankfurt/Main: Suhrkamp Verlag.

Tefner, Zoltán (2023): Spielräume der ungarischen Wirtschaftspolitik 1867–1918. Die Flamme wird weiterhin am Brennen gehalten. Heidelberg-Berlin: Akademiker Verlag.

Torpey, John (2000): The Invention of the Passport. Surveillance, Citizenship and the State. [Die Erfindung des Passes. Überwachung, Staatsbürgerschaft und der Staat]. Cambridge. Cambridge University Press.

Wallerstein, I. (2012). Das moderne Weltsystem I – IV. Gesamtpaket mit vier Titeln. Wien: Promedia.

Vertragszivilisation Europa: Konstruktion und Diskurs

Bálint Simon

„Im Anfang war das Wort,
und das Wort war bei Gott,
und Gott war das Wort."
(Johannesevangelium 1:1)

Wenn wir zu den Bedeutungen, die die Sachen ursprünglich getragen hatten, zurückkehren würden, nutzen oder bilden wir Wörter, auf die Bedeutungen abgeladen wurden.[1] Das ist die Absurdität der Wörter und der Sachen. Wir können versuchen den Ursprung der Sprache anzugeben, den Moment, als sie noch klares Zeichen war herauszufinden,[2] aber wir werden demnächst zugeben, dass die Erkenntnis nicht anders als Interpretation ist,[3] richtiger eine Interpretation der Interpretationen, so nicht der Sachen.[4] Der Ursprung der Sprache verliert sich in dem mystischen Nebel der Vergangenheit: Rousseau betont in seinem Werk die Abhandlung über den Ursprung und die Grundlagen der Ungleichheit unter den Menschen,[5] dass keine Sprache auf einem Vertrag zwischen Menschen basieren kann, weil der schon eine begründete, anerkannte und geübte Sprache vermutet, also wir sollen uns so vorstellen, dass die Menschen die Sprache bekommen und nicht aufbauen.[6] Es ist richtiger zu denken, dass wir die Wörter von den Göttern bekommen hatten, als zu meinen, dass wir sie geschöpft hatten, so sehr merkwürdig ist dieser Gedanke auch. Die Sprache ist Macht, ein sich organisch entwickelndes Herr-Knecht-Verhältnis, wir haben sie bekommen zum Mittel unserer Herrschaft.[7]

So hebt sich der Mensch von dem Tierreich ab, der anpassungsfähige Stamm sticht sich von den weniger anpassungsfähigen ab, und dann nach dem Gesetz

[1] Foucault 2000, 224.
[2] Ebenda: 129.
[3] Ebenda: 51.
[4] Ebenda: 60.
[5] Condillac 1821: 11 f.
[6] Foucault 2000: 132.
[7] Spengler 1995: 209; Spengler 1994: 386.

der Natur und der Ordnung der Geschichte treibt er sie unter seine Herrschaft.[8] Dorfgemeinschaften, Stadtgemeinschaften, rudimentäre Staaten erscheinen,[9] schließlich nach ausreichender Zeit die kulturelle Entwicklung endet im Höhepunkt der Zivilisation, im Stand des Reiches.[10]

Unsere herrliche menschliche Art hat schon eine lange, weitgehend unbekannte Historie. Von den 200.000 Jahren dieser Geschichte haben wir leidliche Kenntnisse nur über die letzten fünf-sechs Jahrtausende. Der wesentlich größere Teil der Heldensage ruht tief da in unserem kollektiven Bewusstsein. Durch Zehntausende von Jahren hatte der Mensch zum Himmel geblickt, hatte er nach seinem Platz im Weltall gesucht, hatte Gedanken, die zu der ewigen Wiederkunft fähig wurden, dazu verhimmelt und zugleich verdammt zu sein geboren waren.[11] Der Mensch hatte aufgrund der Erfahrungen seines Seins eine himmlische Ordnung konstruiert und eine irdische Ordnung *nach*gebildet. Im Himmel und in der Welt der Phänomene hatte er Götter und Göttinnen gesehen, später und in der Geschichte ganz nah an uns auch *einen* Gott, und hatte sich auf der Erde, auf dieser *Ebene* der Analogie[12] auch vor Göttern verbeugt, die später und in der Geschichte wieder ganz nah an uns zu Herren degradiert wurden.[13]

Wir möchten die Obigen auch mit einem bekannten und kulturgeschichtlich bedeutenden Beispiel darstellen: Im Evangelium nach Markus antwortet Jesus von Nazareth auf die Frage von Pontius Pilatus, ob er der König der Juden, ist mit den denkwürdigen Worten: *„Du sagst es."*[14] Für uns an diesen Punkt der Geschichte lautet es ziemlich merkwürdig, geradezu komisch und zu demütig, oder suchen wir nach dem tiefen Sinn in der Antwort. Überraschend, an Ort und Stelle war dies formell die einzige korrekte Auskunft. Pilatus war der Statthalter von Rom. Er hatte in Judäa das ganze Reich und den Willen des Kaisers Tiberius vertreten. Tiberius war laut Titel war noch ein Gott, zwar wurde er schon mehr als nur ein Herr betrachtet, und vielleicht hatte er auch gedacht, so ist es richtig, aber zugegebenermaßen hatte er noch die himmlische Ordnung repräsentiert. Auf die Frage der Repräsentation der Repräsentation, also auf die Frage von Pilatus, wer den Kaiser vertreten hatte, wer eine Ordnung vertreten

[8] Spengler 1995: 160.
[9] Service 1975: 222 f.
[10] Spengler 1995: 80.
[11] Nietsche 1967: 270–277.
[12] Foucault 2000: 65–69.
[13] Hahn 1980: 18–70.
[14] Markusevangelium 15:2.

hatte, wäre *„der bin ich"* keine formell richtige Antwort gewesen. Der Mann, der ein Knecht des Gottes und Knecht des Kaisers ist, wird nicht in erster Person Singular sprechen, wenn er vor dem Statthalter steht, weil er dazu unbeträchtlich ist.

Auf die Menschen, die schon *immer* in erster Person Singular gesprochen hatten, *könnten*, wenn sie wollten, müssen wir noch vierhundert Jahre warten.[15] Aber diese kurze Studie ist über sie: Die faustischen Menschen und ihre Kultur. Über die Zivilisation, die während ihrer Entwicklung die Begriffe *Menschheit*,[16] *Weltgeschichte*[17] und *Ideologie*[18] zuerst konstruieren konnte. Über eine große Revolution in der Evolution der menschlichen Art. Wir werden zu den Wurzeln und der Quelle der Geschichte der faustischen Menschen niedergehen, um dann mit dem Verständnis ihres Seins hochzugehen und ihre konstruierte Welt und Realität klar zu sehen, was ganz und gar nicht mehr ist als eine Interpretation der menschlichen Existenz, ein Kapitel der menschlichen Geschichte. Kultur und Zivilisation sind für uns eine Art der Interpretation, was auf die Archetypen und auf aus der Arché stammende Begriffe abgeladen wurde. Wir benutzen Wörter zu denken und unsere Gedanken auszudrücken, die totale Dekonstruktion ist unmöglich. Deshalb steht hier eine Interpretation des Kapitels dieser Geschichte.

Der Ring des Nibelungen – Die erste Pseudomorphose in der Geschichte der faustischen Kultur

Wir halten es für notwendig, um unser Kapitel mit der „Entzauberisierung" der konstruierten Wahrheiten zu eröffnen. In der Epoche der Aufklärung war die Deutung der Weltgeschichte und die teleologische-dialektische Gesinnung vorherrschend geworden,[19] dieser Ansatz wurde in den folgenden Jahrhunderten alltäglich und lebt heutzutage auch intensiv im allgemeinen Bewusstsein. Nach Marquis de Condorcet konnte die europäische Geschichte nicht anders, als der Triumphzug des menschlichen Geistes sein[20] und der große Hegel hatte erklärt,

[15] In Skandinavien ist dieses Manier auf das 8. Jahrhundert zu setzen (Siehe: Tefner 2017: 86).
[16] Foucault 2000: 345.
[17] Spengler 1995: 40.
[18] Foucault 2000: 91.
[19] Spengler 1995: 535.
[20] Condorcet 1829: 7–11.

dass die Weltgeschichte die Geschichte der Ausbildung der Freiheit ist.[21] Karl Marx hatte die Geschichte als Geschichte der Klassenkämpfe ausgelegt, die mit dem ewigen Zeitalter des Kommunismus enden, der die vollkommene Gesellschaft mitbringen wird. In ihrer Logik ähnelt dem marxistischen Ansatz die berühmte Das-Ende-der-Geschichte-These von Francis Fukuyama,[22] die mit der Voraussage des Gelangens zur Weltmacht der liberalen Demokratie das Kommen der Zeit der bestmöglich perfekten menschlichen Gesellschaft prophezeite.[23] Obwohl der Autor dieser Zeilen an Gott glaubt, denkt er ganz und gar nicht, dass wir der Sinn der Geschichte mit der Hilfe einer säkular-religiösen Eschatologie finden oder beschreiben können. Aber wenn wir einen höheren Willen vermuten, glauben wir auch, dass er sich ausschließlich in der jeweiligen Notwendigkeit ausdrücken kann. Die Gesinnung des großen Sinnes und des großen Endes – wenn die eigentlich vermutlich sind – überschreitet unsere menschlichen Fähigkeiten. Vielleicht können wir aber den kleineren Sinnesfunken, die treibende Kraft, die *Ultima Ratio* der Geschichte finden. Diese Ultima Ratio äußert sich im Willen zur Macht, was auf die Beschaffung von Gütern, auf das Erkämpfen von Aktionspositionen, auf der Eroberung von legalen oder Statuspositionen zielen kann. Die einzige goldene Regel, die Geschichte ist die jeweilige Notwendigkeit.[24]

Wir halten es für wesentlich zu erklären, dass die Gesellschaft nicht aus Klassen besteht, sondern aus Individuen, und der Kontinent wird nicht von Völkern, Nationen, oder ethnischen Gruppen – sondern betrachtet aus der Position der Notwendigkeit – von Steuerzahlern bewohnt. Das Ziel von jeder anderen Übermystifikation kann nicht anders sein als Ideologiemachen oder ein selbst interessiertes Spiel, wenn man so will Esoterismus.[25]

Nach Oswald Spengler ist selbst die Weltgeschichte eine europäische Konstruktion, einen ähnlichen Begriff hatten die anderen mit uns zusammenlebenden oder im Laufe der Jahre schon gestürzten Zivilisationen originell nicht gebildet, das intensive Interesse für die Ereignisse der Vergangenheit, die Bewunderung der Vergangenheit und die Wiederherstellung der Erinnerungen an die Vergangenheit im ursprünglichen Zustand sind ausschließlich eine Eigenart der

[21] Hegel 1989: 61.
[22] Foucault (2000: 296) nennt „Das Ende der Geschichte" eine Utopie des kausalen Denkens.
[23] Fukuyama 1989: 15-25.
[24] Spengler 1994: 728.
[25] Ebenda: 156.

durch ihn faustisch genannten abendländischen Zivilisation.[26] Michel Foucault stellte eine ähnliche Gesinnung fest, dass die edelste Berufung der abendländischen Ratio die nach sich selbst zurückbiegende Reflexion ist.[27] Spengler leugnet die Auslegung des Begriffs der Menschheit mit Mehrbedeutung ausgestattet,[28] und nach Foucault vor dem 18. Jahrhundert hatte nicht einmal „der Mensch" existiert.[29]

Was waren die Eigenarten, die im Laufe der vergangenen sechzehn Jahrhunderten den abendländischen Menschen erst die Begriffe der Weltgeschichte und Menschheit und dann über die gleichmütige Gewaltsamkeit seiner eigenen Ratio[30] die Wahrheit der Weltgeschichte und Menschheit konstruieren geführten hatten? Alles fing mit dem Römischen Reich, genauer mit dessen Untergang an: Mit der Erfahrung dieser Dekadenz wurde die Idee des Reiches der tiefste Grund des kollektiven Unterbewusstseins der faustischen Seele. Rom hatte während der 1229 Jahren seines Bestehens alle Stufen der Entwicklung von Kultur zur Zivilisation durchzogen, von einem Stadtstaat hatte es sich zum hegemonial und absolut Herrn der bekannten Welt, zu einem Reich, das Teile von drei Kontinenten inkorporieren konnte, vermehrt. Um ewiger Beweis zu sein, dass nicht die Nation den Staat, sondern der Staat die Nation schafft,[31] war es in der Blütezeit des Reiches fähig, mit überraschender Effizienz die unter seiner Suprematie geratenen Kulturen zu integrieren, und in den Jahren des Unterganges hatte es bewusst das inzwischen aufgenommene Christentum benutzt, um die Barbaren und Nomaden zu romanisieren zu versuchen, die die Grenzländer des Reiches schon überfallen hatten und sich schrittweise dem Reich näherten. Im Jahre 410 hatten die Goten von Alarich zum ersten Mal die Ewige Stadt verheert und im Jahre 476 hatten „die großen Heere von blonden Barbaren"[32] hatten das Reich endlich umgestürzt. Wie wir es sehen werden, die historische Rolle von Rom war auch, dass es die Rahmen von unserer gerade noch geboren werdenden Kultur determiniert markieren hatte.

---

[26] Spengler 1995: 40.
[27] Foucault 2000: 363.
[28] „»Die Menschheit« ist ein zoologischer Begriff oder klar ein leeres Wort." (Spengler 1995:49).
[29] Foucault 2000: 345.
[30] Ebenda: 420 f.
[31] Im Sinne von populus romanus und nicht nobilitas.
[32] „Je suis l'Empire à la fin de la décadence,/ Qui regarde passer les grands Barbares blancs" (Paul Verlaine: Langueur).

Spengler vergleicht die Ereignisse mit der aus der Mineralogie entliehenen Erscheinung der Pseudomorphose:[33] Die auf Rom strömenden triumphierenden Germanen waren parallel mit ihrem Sieg durch die höher entwickelte lateinische Zivilisation erobert geworden. Obwohl es eine Eigenart der europäischen Geschichte ist, dass nach dem Untergang des Römischen Reiches keine solche politische Entität entstand, die die Souveränität über ein Staatsterritorium besitzen konnte, dessen Grenzen sich mit den Koordinaten der abendländischen Zivilisation überlagern hätten – nämlich jeder darauf gezielte Versuch gestürzt hatte – die Idee des Reiches trotz alledem bestand, also wir können erklären, dass in der europäischen Deutung des Begriffes Zivilisation nicht anders als *Reichsbewusstsein* als Wille zum Reich ist.

István Bibó[34] in seinem Essay „Der Sinn der europäischen Gesellschaftsentwicklung" erhellt auch ähnliche Tendenzen. Er hebt die ohnegleichen anhaltende starke Legitimität und den wirksamen Auftrag als Staatsorganisator des Römischen Reiches hervor.[35] In der westlichen Territorien des Reiches, die in Anarchie gesunken waren, die wahren wiederorganisierenden Arbeiten hatten nicht die triumphierenden germanischen Stammeskönigreiche, sondern in geringerem Maße – südlich der Alpen – die laienhafte römische zivile Intelligenz und in größerem Maße – in den nördlichen Gebieten – die klerikalen Elemente gemacht.[36] Die mal barbarisch offensiven, mal einfältig ratlosen germanischen Könige hatten einfach die gesellschaftsorganisierende Arbeit des Klerus gebraucht – wegen der geschichtlichen Tatsache umso mehr, weil die Zahl der Eroberer auf mehreren Gebieten beträchtlich der Zahl der Eroberten unterlag – und die Kirche für eine Reihe von Ermäßigungen[37] bereit war, die Sakralität ihrer Macht anzuerkennen, damit die germanischen Könige ihrer Innerkämpfe Herr werden konnten.[38]

Es veranschaulicht ausgezeichnet die damals entwickelte groteske Situation, wie der auf dem nördlichen Gebiet des zerfallenden Reiches, zwischen den Unsicherheiten der Epoche der Völkerwanderung lebende römische Bischof und Dichter, Sidonius Apollinaris an seinen Freund schreibt, der in einer sicheren Provinz des östlichen Kaiserreichs wohnt: „Wie kannst du von mir wünschen

---

33 Spengler 1994: 261–234.
34 Bibó, István (1911–1979): Historiker, Rechtswissenschaftler, Universitätsprofessor, nach 1956 politischer Häftling wegen seiner revolutionären Aktivität.
35 Bibó 1971–1972: § 12.
36 Ebenda: § 29.
37 Goody 1983: 95 und 105.
38 Fukuyama 2012: 321 f.

ein Hochzeitslied zu bekommen, wenn die Schar der Langhaarigen mich umringt und die heiseren Wörter ihrer Sprache machen mich taub. Ich höre das Lied des betrunkenen Burgunds, meine dichterische Ader friert ein. Meine Muse kann nicht mehr sechsbeinige Verse schaffen, seitdem diese zweibeinigen Patronen sie sehen muss. Du bist froh, weil du ihren Biergeruch jeden Morgen nicht riechst. Sie wohl kommen, wenn die Sonne aufgeht und begrüßen uns diese Riesen, als ob wir ihre Großväter wären."[39] Also, wir können erklären – wie auch Bibó formuliert –, dass eine ganz spezielle Gegebenheit kennenzeichend für das in den späteren Jahrhunderten entwickelten Lehnswesen der faustischen Zivilisation ist, und die die in der Weltgeschichte einzigartige Gesellschaftsorganisierungsrolle der Kirche ist.[40] Die katholische Kirche war es, wenn nur zum Teil und auch modifiziert, aber hatte das Überleben der antikrömischen Zivilisation auf den qualmenden Ruinen des Reiches gesichert und die Hochkultur gerettet.

Die Wirkung des Christentums auf die faustische Zivilisation ist aber eine strittige Frage. Spengler meinte, dass die faustische Seele niemals den Geist der Urkirche verinnerlichen konnte, dessen Ultima Ratio so gelautet hatte: *„Mein Reich ist nicht von dieser Welt."*[41] Jesus von Nazareth, der Philosoph von Galiläa, wen der fünfte Prokurator von Judäa, den Ritter Pontius Pilatus, auf die Forderungen der jüdischen Hohepriester gezwungen war, ans Kreuz zu schlagen, hatte seine Thesen niemals niedergeschrieben und zusammengefasst, die Aufgabe die schriftlich niederzulegen, ist seinen Jüngern und die Arbeit der Kanonisierung der ersten Konzilien zugefallen. Es ist eine geschichtliche Tatsache, dass das Christentum nicht die ziemlich abstrakte Philosophie von Jesu, sondern die tatsächliche pragmatische kirchenorganisierende Arbeit von Paulus von Tarsus hatte Weltreligion gemacht aber die Glaubensthesen der Religion wurden erst nur danach, mit dem Ende der dogmatischen Streiten der Konzilien endgültig, deren natürlich von Kollisionen der Machtinteressen gar nicht frei waren.[42] Die Zeit der nur von der katholischen und der orthodoxen christlichen Kirchen anerkannten Konzilien, die hatte mit dem Konzil von Chalcedon im Jahre 451 angefangen und hatte mit dem zweiten Konzil von Nicäa im Jahre 787 geendet, fällt in etwa mit dem Zeitalter der Geburt der faustischen Kultur zusammen.

[39] Bibó 1971–1972: § 30.
[40] Ebenda, § 29.
[41] Johannesevangelium 18: 36–37.
[42] Spengler 1974: 284–339.

Ob bis zum Zeitpunkt des im Jahre 1054 eintreffenden Großen Schisma, als sich die katholischen und orthodoxen Kirchen deklariert voneinander getrennt hatten, das westliche Christentum wie großen Teil der originellen Lehren von Jesu inkorporieren konnte, fraglich ist.[43] Es steht aber nicht zur Diskussion, dass die durch Fukuyama unter allen bestehenden Religionen die höchstorganisiert eingestufte katholische Kirche[44] die äußerste These der originellen urchristlichen menschlichen Gleichheit behalten hatte.[45] Das bedeutete nicht weniger als eine Zivilisationsrevolution. Wir werden sehen, dass die traditionellen abendländischen Werte ohne Ausnahme Aufbau dieses religiösen Aktes sind und obwohl die Abfassung der Freiheit, Gleichheit und Brüderlichkeit noch durch Jahrhunderte anstand, hatte sich der Anspruch für Freiheit schon in der Morgendämmerung des zweiten Jahrtausends gezeigt und bis zur französischen Revolution war sie die treibende Kraft der europäischen Gleichgewichtspolitik auf dem Niveau beider der Innen- und Auswärtigen geworden.[46]

Im Laufe der Geschichte arbeiten wir immer aus dem gebrachten Stoff. Das System des Feudalismus behandelte die gegebenen Verhältnisse mit reiner Genialität, und – aus der Position der Notwendigkeit betrachtet – das einzige Prinzip, das er verfolgte, war der kalte Pragmatismus.

Nach dem Zerfall des Römischen Reiches war das Abendland temporär in den Zustand der Anarchie gesunken, daraus wurde es erst gut 250 Jahre später fähig durch die gesellschaftsorganisierende Arbeit der Kirche und die Konsolidation der Macht der inzwischen zivilisiert gewordenen germanischen Herrscher aufzutauchen. Nach dem Gleichgewicht zwischen dem Privatrecht und dem öffentlichen Recht in der Zeit der Römischen Republik und des römischen Prinzipates, dann dem Übergewicht des öffentlichen Rechtes in der Zeit des römischen Dominates kehrte für kurze Zeit – wegen Mangel an einem Staat, der fähig gewesen wäre das Recht durchsetzen, also wegen einem legitimen Staat[47] – die totalitäre Herrschaft des Privatrechtes ein.

Unter den unsicheren und unberechenbaren Lebensverhältnissen der Epoche der Völkerwanderung hatten die Kleinbauern um den Schutz der lokalen Gutsbesitzer gebeten und darum hatten sie verschiedene Dienstleistungen ange-

[43] Spengler 1975: 629–630.
[44] Fukuyama 2012: 357.
[45] Ebenda: 428.
[46] Tefner 2012: 7 f.
[47] Nach dem deutschen Juristen Carl Schmitt ist die Macht legitim, wenn sie de facto existiert.

boten.[48] So hatten sich von der Fusion der untereinander oft und gern heiratenden germanischen Stammeshäuptlinge und der ihre Stellungen erfolgreich geretteten früheren römischen Nobilitäten die ersten Grundherren gebildet, von den eroberten früheren römischen oder romanisierten Kleinbauern, Pächterbauern, hausbesitzenden oder einfachen Sklaven und mit der Verminderung des Grundes, den man in Besitz nehmen konnte von Militär auf Ackerbau umgestellten germanischen Gemeinen die ersten Leibeigenen.[49] Der Grundherr wurde mit dem Akt gleichzeitig Oberherr, als er für eine bessere Verteidigung seines Grundbesitzes der Mitglieder seines bewaffneten Gefolge auch vererbbaren Grundbesitz, Feudum verliehen hatte, als Gegenleistung der Vasall ihm Treue schwur und ihm bewaffnete Verpflichtungen schuldete. Das System des Feudalismus ist entstanden, in dem Alle über vererbbaren Rechten verfügt und auch erbliche Pflichten geschuldet hatten[50] und parallel mit der Konsolidierung des Systems wurde der Durchschnittgemeine freier, als je zuvor im Laufe der Geschichte: Gleichzeitig hatte sich seine vertragliche,[51] relativ stabile juristische und persönliche Sicherheit verwirklicht, weiterhin im Strom der Geschichte zum ersten Mal ist ein System entstanden, in dem die persönliche Freiheit eine Grundvoraussetzung geworden war, in der Hierarchie hat sich das Minimum der Würde und der Rechte des Menschen erhalten, einseitige Abhängigkeit konnte nicht in Erfüllung gehen.[52]

Mit der weiteren Differenzierung des Systems war eine lange Reihe von Feudalprivilegien und Lehnspflichten erschienen. Es war eine generelle Erwartung geworden, dass über die Regierung eines gegebenen Territoriums der Teil der die Funktion habenden gesellschaftlichen Gruppen, die über verwickelte Pflichten und *deshalb* über mehrere Berechtigungen verfügt hatten – im Allgemeinen der Krieg führende Adel, der betende Klerus und später auch das handelnde Bürgertum – auch mitbestimmen können. Die regierende Macht und die Feudalstände hatten mit Konsens die Entscheidung gefällt im Rahmen des auf institutioneller Ebene gehobenen Systems der Land- und Reichstage.[53] Durch die bilateralen Lehnsverträge, die Freiheitsrechte der Stände, die Autonomie der Städte und die Freiheitsrechte der Leibeigenen,[54] die wir nicht vernach-

[48] Bloch 2002.
[49] Bibó 1971–1972: § 30.
[50] Ebenda: § 30-31.
[51] Szűcs 1983: 9.
[52] Bibó 1971–1972: § 30.
[53] Ebenda: § 32.
[54] Tamanaha 2004: 16-17.

lässigen dürfen, entstand ein komplexes, außer Europa nicht interpretierbares System, das den Ausschluss der Willkür, die lange Legitimität und das Vermeiden der Gewalt als Grundwerte betrachtet hatte.[55] Die Kirche hatte die Idee des guten Fürsten, des guten Ritters, des guten Bürgers und des guten Ackermannes geschaffen,[56] die in dem Frühmittelalter entstandenen privatrechtlichen Verträge hatten alle Gruppen zum gegenseitigen Verhältnis gebracht und diese Verhältnisse hatten die Institutionen des blühenden Mittelalters auf ein Konsensniveau gehoben.[57]

Direkt in der Zeit der Reife des Frühmittelalters zum blühenden Mittelalter hatte ein außer Europa nicht interpretierbarer Vorgang stattgefunden: Im Verhältnis des Heiligen und des Profanen waren die sakralen und weltlichen Sphären getrennt geworden und sie waren fähig zum ausgeglichenen Zusammenleben nach der Pattsituation des Investiturstreites geworden.[58] In der Geschichte außer Europa hatte überall die religiöse (z. B. islamische Theokratie) oder die weltliche Macht (z. B. orthodoxe Cäsaropapismus) die anderen überwogen, in Europa – obwohl verständlicherweise beide, der Papst von Rom und der Kaiser der Römer[59] es versucht hatten – die Vereinigung und die Verflechtung der obersten Mächte sind gescheitert.[60]

Die Vorgänge, die wir oben skizziert haben, erfüllen sich nicht nur im Falle der abendländischen Musterstaaten des idealtypischen Feudalismus, sondern – wenn mit Verspätung und auch mit winzigen, aber nicht zu wesentlichen Modifizierungen – im Falle der Länder von Ostmitteleuropa, die nach der späteren Wellen der Völkerwanderung entstanden waren und das westliche Christentum gewählt hatten, weiterhin in der Gesetzgebung beziehungsweise in der Staats- und Militärorganisierung an die lokalen Verhältnissen anpassend abendländische Muster gefolgt waren. Wir ermutigen den Leser, mit uns die berühmt gewordene These der Pseudomorphose von Spengler weiterzudenken.

---

[55] Vergleichen wir nur wie die Monarchen der Europäer den Thron bestiegen hatten als den Thronnachfolgen der Herrscher der Russen, Türken, Araber oder Chinesen!
[56] Bibó 1971–1972: § 30.
[57] Das Entwicklungsmodell von Bibó. Vgl.: Huntington 2004: 98–105.
[58] Cantor 1993: 249–265.
[59] Oft und unpünktlich: römisch–deutscher Kaiser.
[60] Fukuyama 1989: 353–358.

Ostmitteleuropa als Schicksalsgemeinschaft – Die folgenden Wellen der Pseudomorphosen

Die Träger der entwickelten Zivilisation und des Reichsbewusstseins waren ursprünglich die von den Germanen eroberten romanisierten Einwohner von Europa, die die Mehrheit auf den Gebieten des heutigen Portugals, Spaniens, Frankreichs, der wallonischen Region von Belgien, Italiens, bestimmten Kantonen der Schweiz und auf der Inselwelt des Adriatischen Meeres gebildet hatten, deren Territorien westliche christliche Traditionen hatten und eine romanische Sprache sprachen. Auf die Wirkung der Pseudomorphosen hatten sich die Germanen an ihre mitgebrachte Kultur angeglichen, die Normen der Romanisierten übernommen und ohne Zweifel hatte sie auch die Tradition des Reiches angesprochen, der Geist des Reichbewusstseins sie berührt, wie die Beispiele des an Weihnachten von 800 entstandenen Karolingischen Kaiserreiches oder des in 962 sein langes Bestehen angefangenen Heiligen Römischen Reiches zeigen.[61] Ein weiterer prächtiger Beweis unserer Behauptung ist das Bestreben der späteren Kaiser der Römer, um die territoriale Integrität des ehemaligen Römischen Reiches zu restaurieren, deren erster Schritt – der sich später auch mit dem Investiturstreit und mit den lombardischen Kommunenbewegungen verbunden hatte – die Vereinigung von Italien mit den deutschen Kernbereichen gewesen wäre. Der richtige Zivilisierungsauftrag der das westliche Christentum aufgenommenen und die so geborenen gemeinsamen europäischen Werte tragenden Deutschen[62] war erst damals gekommen, als eine neuere Welle der Völkerwanderungen den Streifen von Europa von der Elbe bis an die Ostkarpaten – Ostmitteleuropa – überschwemmt hatte. Es hatte die lange Epoche der permanenten Pseudomorphosen angefangen, wo sich die abendländischen Werte schon durch die höchstentwickelten, aber auf dem gegebenen Gebiet in ihrer Anzahl unterliegenden Eroberer verbreitet hatten.

Um die Wende der 9. und 10. Jahrhunderte hatte sich entschieden, dass auf dem Gebiet zwischen der Ostsee und dem Adriatischen Meer die Westslawen, die Südslawen und die zwischen einen Keil legenden im Bereich des Karpatenbeckens eine strittige Herkunft habenden Ungarn[63] die staatsbildenden Fakto-

[61] Tefner 2012: 4–7.
[62] Die germanischen Völker des auf Basis des Ostfrankenreiches gebildet gewordenen späteren Heiligen Römischen Reiches.
[63] Tefner 2017: 92.

ren werden.[64] Bis zum 11. Jahrhundert hatten sich im Raum vier neue Staaten entwickelt, die das westliche Christentum aufgenommen hatten: das Königreich Polen, Königreich Böhmen, Königreich Ungarn[65] und Königreich Kroatien, das im 12. Jahrhundert wegen einer Krise der Thronnachfolge unter die Souveränität der ungarischen Heiligen Krone (Stephanskrone) gekommen war.[66] Von der hier aufgelisteten vier Staaten hatten mindestens im Falle der ersten drei die eine kluge Diplomatie folgenden Kaiser der Römer, die bekehrenden deutschen Mönche und für das Heil der Seelen zum Kampf bereiten deutschen Ritter eine entscheidende Rolle gespielt, dass diese Länder das westliche Christentum aufgenommen hatten und sich dem abendländischen Kulturkreis und der abendländischen Zivilisation angeschlossen hatten.

Wir werden die zweite Welle der Pseudomorphosen durch das Beispiel der Ungarn bekannt geben: Unser einziger Grund ist dafür, dass sich der hier schon mehrmals genannte, in den Abendländern ziemlich populäre Francis Fukuyama in seinem Buch „Der Ursprung der politischen Ordnung" detailliert mit der gesellschaftlichen und konstitutionellen Entwicklung des Königreichs Ungarn beschäftigt.[67]

Unter den neu entstanden ostmitteleuropäischen Ländern hatte allein Ungarn über ein solches militärisches Potential verfügt, das den Frieden des Ostfrankenreiches, des Vorgängerstaates des Heiligen Römischen Reiches gefährden konnte. In der germanischen Volkseele hatte wahrscheinlich um die Wende der 9. und 10. Jahrhunderte die grässliche Verwüstung von Atilla, der König der Hunnen aus dem 5. Jahrhunderts noch intensiv gelebt, die im Nibelungenlied auch gesungen wurde und die Führer der ungarischen Stämme hatten eine ähnliche nomadische Taktik angewandt. Die Streifzüge führenden ungarischen Truppen hatten ab Mitte der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts hatten gern und oft die Länder der westlich-christlichen Staaten manchmal als militärische Hilfskraft, manchmal im Rahmen einer eigenen Unternehmung für die Beute durchwütet. Im Jahre 907 war das gewaltige fränkisch-bayerische Heer von Ludwig IV. das Kind aufgebrochen, um die schon gleich im Karpatenbecken sich einrichtenden und virulent kämpfenden Ungarn in die Knie zu zwingen, aber sie mussten bei Preßburg (Pozsony) eine vernichtende Niederlage erleiden, die ungarischen Truppen hatten den Rest des Heeres bis zum Fluss Enns

[64] Diese kurze Studie wünschet nicht zu die finnougrische oder türkische – vielleicht gemischte – Herkunft der landnehmenden Ungarn Stellung zu nehmen.
[65] Tefner 2017: 92.
[66] Ebenda.
[67] Fukuyama 2012: 322 und 489–504.

verfolgt und die deutschen Gebiete gebrandschatzt. Im Jahre 910 hatten in der ersten Schlacht auf dem Lechfeld die Ungarn auch einen großen Sieg errungen. Im Jahre 933 in der Schlacht bei Riade hatte Heinrich I. der Vogler, König des Ostfrankenreiches, ein kleineres ungarisches Heer, das einen Streifzug geführt hatte, besiegt und im Jahre 955 in der zweiten Schlacht auf dem Lechfeld hatte Otto I. der Große, König des Ostfrankenreiches (ab 962 auf dem gleichen Namen Kaiser der Römer) einen entscheidenden Sieg über die Ungarn errungen, die von ihren früheren Verbündeten verraten worden waren.

Als Wirkung dieser Niederlage waren die Ungarneinfälle im Westen zu Ende gegangen und an Ostern 973 der zum Reichstag von Quedlinburg eingeladene und ein Jahr zuvor schon sich taufen gelassene Géza, Großfürst von Ungarn, hatte zwölf Gesandte gesandt, wahrscheinlich um nach Verbündete zu suchen, weil er seine Macht, die von den anderen Stammesführern eingeschränkt war vergrößern mochte. Der Großfürst hatte auf mehrere, durch Ungarn besetzte Besitztümer, des Kaisers verzichtet und von den weiteren Strafzügen abgelassen. Er hatte um christliche Bekehrer und Ritter gebeten, aber dem Kaiser Treue nicht geschworen und wurde kein Vasall von ihm. Sein Sohn, Vajk, der in der Taufe den Name Stephan bekommen hatte, war schon in christlichem Geist erzogen worden und war mit der Tochter Gisela von einem bayerischen Herzog, Heinrich II. der Zänker verheiratet. Er hatte im Jahre 997 den Thron von seinem Vater geerbt und seinen heidnischen Verwandten Koppány, der auf das Fürstentum auch Anspruch erhoben hatte, besiegt mit der Unterstützung von deutschen Rittern in der Schlacht bei Wesprim (Veszprém). Koppány war in dieser Schlacht gefallen, seine Leiche wurde in vier Stücke zerschnitten und die Teile von ihm wurden als Abschreckung über die Tore der vier wichtigsten Burgen des Landes aufgehängt. Stephan hatte Papst Silvester II. um eine Krone gebeten und er bekam die: An Weihnachten 1000 wurde er in Stuhlweißenburg (Székesfehérvár) auf dem Namen Stephan I. zu dem ersten König von Ungarn gekrönt. Unter seinen Maßnahmen stand, dass er die bekehrenden Missionen der Kirche unterstützte, gründete zwei von dem deutschen Einfluss unab–hängige Erzbistume und stellte nach bayerischem Muster zwei Gesetzbücher zusammen, die die christlichen Normen und die abendländischen Eigentumsverhältnisse gestützt hatten.[68] Den im Jahre 1038 verstorbenen Herrscher hatte die Kirche im Jahre 1083 heiliggesprochen für seine apostolische Arbeit.[69]

[68] Die Finnen waren auch deutsch orientiert aber abgeschlossen von den europäischen Königreichen (Tefner 2017: 92).
[69] Makkai 1990a und 1990b.

Ähnliche Vorgänge hatten sich in den Territorien von Böhmen und Polen abgespielt: Das Christentum wurde endlich von den triumphierenden Fürsten aufgenommen, als ein Mittel der Brüderkämpfen Herr zu werden, ihre Knaben oder Brüder wurden zu Königen erhoben und hatten Gesetzbücher im christlichen Geist zusammengefasst. Der einzige wesentliche Unterschied war, während es dem polnischen Herrscher war gelungen, mit dem Zentrum von Gnesen (Gniezno) ein unabhängiges Erzbistum zu gründen – ähnlich dem ungarischen König –, inzwischen war das böhmische Bistum von Prag unter Einfluss des deutschen Erzbistums von Mainz gekommen, was die spontane Germanisierung des Landes in hohem Maße gefördert hatte.

Wir können also feststellen, dass die Staaten von Ostmitteleuropa mit deutscher Vermittlung die durch die katholische Kirche gerettete Hochkultur des Römischen Reiches übernommen hatten, dann hatten sie die – ähnlich den Deutschen – an ihren eigenen mitgebrachten Kulturen und an die lokalen Gegebenheiten angeglichen.[70] Der Zivilisierungsauftrag der Deutschen auf diesem Gebiet war aber noch einstweilen gar nicht zu Ende gegangen. Der Deutsche Orden hatte – gleichzeitig die Instrumente von Kreuz und Schwert benutzend – ab dem 13. Jahrhundert die Entscheidungsrolle in der Bekehrung der heidnischen Preußen, Litauer und anderen baltischen Völker[71], beziehungsweise in der Verbreitung der abendländischen Werte und Normen in dem Baltikum gespielt. Deutsche Siedler hatten östlich der Elbe blühende Städte aufgebaut, bis an die Ostkarpaten war die Ostkolonisation der Hauptkatalysator der Stadtentwicklung, wegen der geschichtlichen Tatsache, dass sonst in der Region die viel mehr als in den Abendländern geringere Bevölkerungsdichte die spontane Urbanisation vereitelt hätte. Die Schlacht bei Tannenberg in 1410 – wo die vereinigten polnischen und litauischen Heere über den Orden einen großen Sieg errungen hatten – hatte schon klar die Ankunft der dritten Welle der Pseudomorphosen gezeigt: Die Länder der Region hatten die abendländische Kultur völlig übernommen, hatten zu den Abendländern aufgeschlossen, wurden genug stark, dem deutschen Einfluss Einhalt zu gebieten und ihren eigenen Zivilisierungsauftrag anzufangen. Die dritte Welle der Pseudomorphosen haben zwei, zur regionalen Macht entwickelte Staaten eingeleitet: als erstes, südlich der Nordkarpaten Ungarn und dann mit einer Verspätung von einigen Jahrzenten, nördlich der Berge Polen.

[70] Anders ist es in der finnischen Geschichte und in der Geschichte anderer skandinavischen Nationen abgelaufen (Siehe: Tefner 2017: 101).
[71] Ebenda.

Die dritte Welle der Pseudomorphosen hatte generell der gemäßigte Ablauf, die weniger dauerhafte Wirkung und die regionalen Schranken kennzeichnet. Ungarn, das in dem 14. Jahrhundert unter Herrschaft von fremden, aber zur Kooperation mit den traditionell starken Ständen gezwungen gewesenen Dynastien gefallen war, war seinen gewaltigen Goldfundorten und ausgezeichneten landwirtschaftlichen Gegebenheiten nicht fähig einen solchen bedeutenden Zivilisierungsauftrag zu übernehmen, wie das Heilige Römische Reich 300-400 Jahre früher: Die Gründe dafür waren zugleich die geringere Bevölkerungszahl und die geänderten geschichtlichen Verhältnisse, die abendländische Zivilisation hatte nämlich zum 15. Jahrhundert ihre eigenen Grenzen gebrochen. Die Könige von Ungarn – zum Beispiel der aus dem Haus Anjou stammende Ludwig I. der Große – hatten ab dem 14. Jahrhundert schrittweise die schon zu der orthodoxen Zivilisation gestoßenen Völker des Nordbalkans erobert, hatten anhaltende Einflusszone über Bosnien, Serbien, einen Teil von Bulgarien und auf dem Gebiet der Donaufürstentümer Walachei, beziehungsweise Moldau ausgebildet.[72]

Die zur despotischen Herrschaft gepflegten balkanischen Völker waren zum ersten Mal der abendländischen Zivilisation begegnet. Die Bestrebungen der Ungarn und den Austrieb der abendländischen Freiheitskeime auf dem Nordbalkan wurden erstickt und zurückgehalten für Jahrhunderte durch das Expandieren des verstärkten und zu der islamischen Zivilisation gehörenden Ottomanischen Reiches. Nachdem im Jahre 1490 der letzte bedeutsame König von Ungarn, Matthias von Eisenmarkt (Corvinus)[73] gestorben wurde –, der als eine Ausnahme aus einem ungarischen Fürstenhaus stammte und um Kaiser werden zu können im Jahre 1485 auch Wien bekämpft hatte –, das Land war in Standesanarchie, dann in Bürgerkrieg gesunken, so wurde nicht nur die früher unter seinem Einfluss gekommen gewesenen balkanischen Fürstentümer, sondern das Land selbst auch den ottomanischen Eroberungen ausgeliefert. Im Jahre 1526 auf dem Feld von Mohatsch (Mohács) war die ungarische Großmächtigkeit nach gut 200 Jahren untergegangen: Das Königreich hatte von dem gestärkten Ottomanischen Reich eine vernichtende Niederlage erlitten, in der Flucht nach der verlorenen Schlacht war auch Ludwig II., der König von Ungarn, ums Leben gekommen. Das Land hatte sich in drei Teile gespaltet:[74] Seine westlichen und nördlichen Gebiete mit dem Namen Königreich Ungarn wurden

[72] Bak 1990.
[73] Im Ungarischen: Hunyadi Mátyás (König von Ungarn 1458-1490, König von Böhmen 1469-1490, Erzherzog von Österreich (1486-1490).
[74] Vgl. Tefner 2015: 247–249.

eine autonome Region des Habsburgisches Reiches, der mittlere Teil ist unter direkte türkische Herrschaft gefallen, und die östlichen Regionen, das spätere Fürstentum Siebenbürgen, wurde ein Vasall des Sultans.[75]

Die regionale polnische Großmacht hatte mit einer Verspätung von einigen Jahrzenten angefangen und hatte sich mit ungefähr anderthalb Jahrhunderten hingezogen, aber ihre Note zeigt mehre familiäre Züge mit der ungarischen Geschichte: Die schwache Herrschaft von fremden Dynastien, anarchistische Standestendenzen,[76] gewaltige Vermögen aus Landwirtschaft gehortet, Pracht der Renaissance, dann endlich an den Grenzen des unregierbar gewordenen und durch Innenkämpfen geschwächten Landes das schleichende Wachstum und der unbemerkte Aufstieg einer drohenden und kulturell auch fremden Großmacht, das endlich zum Zerfall des Landes führt. Obwohl die erste Teilung von Polen[77] nicht zu der Epoche gehört, die wir in diesem Kapitel untersuchen möchten, sollen die Jahrhunderte des goldenen Zeitalters von Polen noch im Fokus dieser kurzen Studie stehen. Im Jahre 1569 war die Union von Lublin zustande kommen, die im Wesentlichen eine Realunion zwischen Königreich Polen und Großfürstentum Litauen schaffte. Die so entstandene „Republik von zwei Nationen"[78] hatte über riesengroße, nach Osten geöffnete Territorien verfügt, infolge des Gesetzes der Geopolitik wurde die Hauptrichtung des polnischen Zivilisierungsauftrages – ähnlich der deutschen Mission ein paar hundert Jahre früher – die östliche Ebene. Die polnisch-litauische Heere hatten ungefähr mit 500 Kilometern die Wirkung der abendländischen Zivilisation weiterweggerückt, inkorporierend auch für lange Zeit Teile der heutigen Ukraine und Belarus, deren Territorien despotische politische Traditionen hatten und schon zu der orthodoxen Zivilisation gestoßen waren. Der primäre Grund dafür, dass die abendländischen Freiheitskeime dauerhaft keine Wurzeln in den großen östlichen Ebenen schlagen konnten, da war aber eine kulturell zur orthodoxen Zivilisation gehörende Großmacht, das Russische Reich, das sich bis zum Ende des 18. Jahrhunderts verstärkt hatte und mochte sich auf Polens Kosten schon auch ausdehnen.[79]

In Allgemeinem können wir erklären, dass die dritte Welle der Pseudomorphosen nicht fähig war eine dauerhafte Wirkung auszulösen, aber die östlichen

[75] Fukuyama, S. 495–504.
[76] Tefner: 28.
[77] Ebenda: 1772.
[78] Ebenda. Rzeczpospolita Obojga Narodów – der Name kann irreführend sein, weil die Spitze des Staates der von dem gemeinsamen Reichstag gewählte König war.
[79] Lukowski & Zawadzki 2001: 66–105.

Grenzen der abendländischen Zivilisation, die durch die zweite Welle der Pseudomorphosen entstanden waren, wurden befestigt und teilweise auch hinausgeschoben.[80] Die entscheidende Bedeutung dieses Teilerfolges der dritten Welle war, dass an den Peripherien der abendländischen Zivilisation Regionen zustande kamen, die hinsichtlich ihrer organischen geschichtlichen Entwicklung aus nicht zu dem abendländischen Kulturkreis gehörende Staaten bestehen und zwischen den großen Zivilisationen eine Pufferzone bilden. Gemeinhin sympathisiert nur die Minderheit der Elite dieser Länder mit den Errungenschaften der abendländischen Zivilisation und diese Regionen sind immer Schlachtfelder des Kampfes der Kulturen. Polnisch-Litauisches Commonwealth

Heutzutage sind die typischen Beispiele für Länder, die sich mit Identitätskrise und Zivilisationswechsel plagen, Rumänien und die Ukraine: In beiden Staaten hat ein Teil der Elite einen Versuch gemacht, um sich von der originellen orthodoxen Zivilisation loszulösen[81] und sich der abendländischen Zivilisation zu nähern. In dem glücklicheren Rumänien wurden an der Oberfläche Prozesse gestartet. Die Führung des Landes, das im Jahre 2007 EU-Mitgliedstaat wurde, macht seit 2014 spektakuläre Gesten nach der abendländischen Zivilisation, zum Beispiel hat sie auf Staatsniveau eine – tragikomische Episoden auch nicht auslassende – Antikorruptionskampagne verkündet. Es ist fraglich, inwieweit diese Prozesse an der Oberfläche die Einstellung der Bevölkerung verändern können, die durch Jahrhunderte entstanden sind, zum Beispiel ist die Korruption überhaupt zurückzudrängen in einem Staat, wo die Gesellschaft nahezu immer während ihrer Geschichte despotische Herrschaft erlebt hatte. Dem nicht EU-Mitgliedstaat Ukraine ist es viel unglücklicher ergangen: Während der Ereignisse von 2013/2014 ist praktisch der Riss in zwei Teile des Landes eingetreten, was Huntington schon in der Mitte der 90er Jahre vorhergesagt hatte.[82] Der Teil der Bevölkerung des Staates, der heute in den Regionen lebt, die früher unter polnischer Herrschaft gestanden waren, stellte sich meistens positiv zu dem geplanten EU-Beitritt des Landes und setzte sich für die Reformen für Verwestlichung ein. Aber der größte Teil der Einwohner der östlichen Regionen des Landes ist dem Wechsel abgeneigt, betont die Wichtigkeit der orthodoxen Traditionen und das hat – verbunden auch mit der Intervention von Russland – zum Bürgerkrieg geführt. Die Alternative, dass im Falle von Rumänien und der Ukraine die Möglichkeit der Verwestlichung eigentlich

[80] Huntington 2004: 66.
[81] Über die Typologie der trennenden Staaten und die Probleme des Zivilisationswechsels (Siehe: Huntington 2004: 43 und 222–252.
[82] Ebenda, S 269–274.

auftauchen konnte, ist im Wesentlichen der Endeffekt der 500-600 Jahre frühere Zivilisierungsaufträge von Ungarn und Polen.

Durch die dritte Welle der Pseudomorphosen wurden in Ostmitteleuropa die östlichen Grenzen der abendländischen Zivilisation dauerhaft befestigt und diese östliche Grenze wurde die Linie des Ladogasees und der Ostkarpaten.[83] Durch den Teilerfolg der dritten Welle der Pseudomorphosen hatte es sich gezeigt, dass die abendländische Zivilisation nur dort anhaltend Wurzeln schlagen kann, wo der äußerste Grund der abendländischen Werte, das westliche Christentum sich einbürgern kann, wodurch die verkündete christliche menschliche Gleichheit und Freiheit Grundprinzipien werden können. Bis zum Ende des 15. Jahrhunderts wurden in den Abendländern wesentliche Veränderungen gestartet: Europa war über die seit 1280 kennzeichnend Demografische- und Wirtschaftskrise hinwegkommen und wurde stärker als im Laufe der Geschichte je zuvor. Im Jahre 1492 war die letzte iberische maurische Festung, die Burg von Granada, gefallen und mit diesem symbolischen Sieg der katholischen Könige war die Reconquista zu Ende gegangen. Eine beispiellose, in ihren nationalen Traditionen ziemlich heterogene, aber angesichts ihrer wichtigsten kulturellen Normen, perfekt homogene Zivilisationseinheit ist von dem Atlantischen Ozean bis an die Linie des Ladogasees und der Ostkarpaten entstanden. Als in dem gleichen Jahr Christoph Kolumbus unter der Flagge der katholischen Könige bei San Salvador an die Küste der Neuen Welt getreten war, wurde die europäische Geschichte gleichzeitig Weltgeschichte und der mit seiner wahren Stärke wahrhaftig nur versuchende abendländische Geist konnte als berechtigt empfinden, dass er unschlagbar ist, hatte er doch die Weltgeschichte geschaffen.[84]

Das halbe Jahrtausend der flammenden abendländischen Ratio

Das Zeitalter des Aufflammens der abendländischen Ratio hatte angefangen, als sie die Aufmerksamkeit ihrer gleichmütigen Gewaltsamkeit statt der Zurückeroberung des Heiligen Grabes für die damals endlos scheinenden Ozeane aufgewandt hatte, und diese Flamme war verblasst, als der europäische Herd der inzwischen zweizentrisch gewordenen abendländischen Zivilisation[85] über

[83] Ebenda, S. 257–259.
[84] Vgl. Spengler 1995: 528.
[85] Huntington 2004: 61.

die Jahre des Ersten Weltkrieges eine früher noch nicht sichtbare Verwüstung an sich selbst ausgeführt hatte, und als Ergebnis der nachfolgenden generellen Enttäuschung hatte sie solchen Tendenzen der Selbstverleugnung und Selbstzerstörung freien Lauf gelassen, die die Daseinsberichtigung ihre Hauptbeschaffenheit, treibende Kraft und das wichtigste Element ihrer Existenz in Frage gestellt hatten: erstens die Gemütlichkeit und dann die rationelle Gewaltsamkeit. Die abendländische Ratio hatte zum ersten Mal in ihrer Geschichte Stellungen bewusst aufgegeben, und all diese hatte sie mit nihilistischer Apathie gemacht.[86] Aber wir sollen am Anfang der Geschichte beginnen. Dem Ankommen der Dekadenz nämlich ging die mehren Jahr–hunderte dauernde Erfolgsgeschichte des großen Aufstieges voraus.

Die Ära des Aufflammens fing im kulturellen Sinne mit der italienischen Renaissance in dem späteren 13. Jahrhundert an, begann im wirtschaftlichen Sinne mit der Entdeckung von Amerika durch Kolumbus im Jahre 1492 und startete im politischen Sinne nicht früher als 1804, als Napoléon Bonaparte nach der französischen Revolution zum Kaiser der Franzosen gekrönt wurde, zu dem ersten Kaiser seit dem Untergang des Römischen Reiches der sich selbst als Volkssouverän und nicht als von Gottes Gnaden regierender Herrscher sah,[87] zu dem ersten Kaiser, dessen Reich und Einflussbereich seit der Unterteilung des Karolingischen Reiches in etwa bis zu den kulturellen Grenzen von Europa reichte, zu dem ersten Kaiser, der nicht durch die traditionelle Legitimität einer die Geschichte des Volkes repräsentierenden Dynastie, sondern durch die neue Legitimität eines charismatischen Volksleiter herrschte, der der Gesandten einer Ideologie ist.[88] In diesem Kapitel werden wir uns mit den Wurzeln des Aufflammens im kulturellen Sinne beschäftigen.

Wie wir schon erwähnt haben, hat die abendländische Zivilisation zwei Zentren, zwei verschiedene Entwicklungswege: Der kulturell heterogene kontinentale Herd erstreckt sich von dem Atlantischen Ozean bis zu der Ladogasee-Ostkarpaten-Linie und der angelsächsische Herd war ursprünglich das Territorium der sieben frühmittelalterlichen sächsischen Königreiche auf der Insel Großbritannien, aber hatte sich mit dem englischen Kolonalisierungsprozess weltweit verbreitet, überall, wo die englischen Siedler die Mehrheit bilden konnten, also zum Beispiel im Bereich des heutigen Neuseelands, Australiens und in den Vereinigten Staaten von Amerika, doch nicht mehr in Südafrika oder Indien. Heutzutage sind das Zentrumland des angelsächsischen Entwicklungsweges schon

[86] Spengler 1994: 536.
[87] Vgl. Tefner 2015: 254–255.
[88] Vgl. Fukuyama 2012: 438–442.

eindeutig die USA.[89] Die Rechtstaatlichkeit, diese nach sich selbst zurückbiegende Reflexion der großen westlichen Sehnsucht nach Freiheit drückt sich ziemlich unterschiedlich in diesen zwei Interpretationen der abendländischen Existenz aus.

Wir haben schon Stellung genommen, dass es legitime Macht gibt, wenn sie de facto existiert. Legitimität ist nur die Begründung der Macht, nicht ihre Basis oder ihr Schöpfer. Man kann die Macht in mehrfacher Hinsicht begründen, diese Begründung kommt beinahe in allen Fällen automatisch mit dem Sein der Macht zusammen und besteht solange, bis die Macht nicht gestürzt wird. Volkssouveränität ist nur eine Form der Legitimität. Alle Formen der Legitimität bestehen den Test, bis die Menschen sie akzeptieren. Deshalb glauben wir, dass die angelsächsische Interpretation der Legitimität oft in den Wäldern der Übermystifikation haust: Die Herrschaft des Rechts kann nur eine Fiktion sein. Gesetze können nicht herrschen, aber Menschen oder Körper, die aus Menschen bestehen, die die Gesetze erlassen, doch schon. Ægidius Romanus, der Erzbischof von dem französischen Bourges zwischen 1295 und 1316 war und dessen Werke im damaligen England ziemlich populär geworden waren, hatte das berühmte Lex Animata ausgearbeitet, was so lautet: Das Recht ist ein lebloser Herrscher, der Herrscher ist das lebende Recht. Aber wenn wir diese Behauptung dem Verfahren der Dekonstruktion unterziehen, müssen wir einsehen, dass wir einer Form der Übermystifikation gegenübertreten. Gesetze können nicht leben, nur die Menschen, die sie erlassen.

Stellen wir uns eine Goldmünze vor! Die Münze hat zwei Seiten: Kopf und Zahl. Der Kopf ist eine allgemeine mittelalterliche kontinentale Auffassung der Legitimität, das Lex Regia, und die Zahl ist die bekannteste angelsächsische Anschauung der Frage, das Gewohnheitsrecht. Das Geld ist die Paraphe des Fürsten.[90] Diese Analogie ohne die Veränderung der Bedeutung, nach einer Reihe von Transformationen besteht im Wesentlichen heutzutage auch. Das Geld hat Wert, weil es an sich das Abbild des Fürsten trägt, der für seine Stabilität bürgt. Dieses Abbild ist eher wichtiger in Hinsicht des Tauschwertes, als der Goldgehalt der Münze, geschweige denn die Zahl. Die Münze konnte ohne Zahl oder ohne Goldgehalt noch immer als Tauschwert, als Geld funktionieren, aber ohne das Abbild des Fürsten schon nicht mehr. Das besteht, weil der Fürst der Münze Bedeutung gibt und ohne Bedeutung wäre die Münze nur ein

[89] Vgl. Tefner 2012: 62.
[90] Foucault 2000: 194 und 210.

Metallstück: Die Bedeutung steht über dem Gehalt. Lex Regia und Gewohnheitsrecht sind die zwei Seiten der gleichen Sache, die zwei Seiten der Legitimität.

Die unterschiedliche Begründung der Macht, und diese Macht repräsentierende abweichende Jurisdiktion ist ein ziemlich wesentlicher Aspekt, weil – wie wir schon darauf hingewiesen haben – die abendländische Zivilisation die einzige *Vertragszivilisation* ist. Der Anfang der Vertragsent–wicklung überschneidet sich mit der Auflösung der Römischen Reiches, also mit der Geburt des ganzen Kulturkreises, gerade aufgrund dieses Zusammenfallens hatte es sich tief eingebettet und bildet einen organischen Teil der Identität des abendländischen Menschen. In dem frühmittelalterlichen war Europa die Auflösung der Stammesgesellschaft wegen der von der katholischen Kirche eingeführten Regel auf einem gesellschaftlichen Niveau geschehen. Nur für die abendländische Zivilisation kennzeichnet, dass die Staatsinstitutionen nicht auf den Stammesinstitutionen gesiedelt hatten.[91] Die ihren Stammescharakter verlorenen, mit der eroberten romanisierten Bevölkerung verschmolzenen germanischen Gesellschaften hatten mit der Hilfe der gesellschaftsorganisierenden Arbeit der katholischen Kirche Systeme der politischen Institutionen geschaffen. Die Macht hatte sich zentralisiert, hatte über einem bestimmten Territorium ausschließliche Kontrolle eingerichtet – dieses Territorium nennen wir souveränen Staat. Für den Frieden hatte nicht mehr das verhältnismäßige Gleichgewicht zwischen den Stammesgruppen, sondern der Staat und die Heere der Funktion des lokalen Staates ausübenden, in der Feudalkette zugebaut gewordenen Oberherren[92] garantiert, die die Gemeinschaft gegen die Nachbarstämme, Nachbarländer und Raubritter verteidigt hatten. Die waren aber noch keine modernen Staaten, sondern viel mehr Systeme der hierarchischen Loyalitäten organisiert auf kirchlicher oder weltlicher Basis. Die Vermögenswerte waren schon im Besitz der Individuen und nicht der Großfamilienorganisation, ihr Eigentumsrecht war steigend voll geworden. Das Eigentum hatten nicht mehr die Verwandten, sondern die Gerichte zur Geltung gebracht und auch die Entscheidung von Rechtsstreiten und die Festsetzung von Schadensätzen wurden in ihrem Dienstbereich gefällt.[93]

Es lohnt sich die kontinentalen und angelsächsischen Entwicklungsrichtungen des abendländischen Weges – wegen der herausragenden Rolle der Rechtstaatlichkeit und Vertragsregelungen in dem abendländischen Kulturkreis – auf

[91] Fukuyama 2012: 42.
[92] Ebenda: 187.
[93] Ebenda: 35.

die verschiedenen Rechtssysteme zurückzuführen, also auf das kontinentale Recht und auf das angelsächsische gemeinsame Recht (common law). Der kontinentale Entwicklungsweg hatte eine Wirkung in den Gebieten von Europa, wo die Gesellschaft die Jurisdiktion von Justinian anzuwenden begonnen hatte – also die Britischen Inseln ausgenommen alle Territorien des abendländischen Kulturkreises in der alten Heimat – beziehungsweise dort, wo diese Gesellschaften erfolgreiche und das westliche Christentum verbreitende Kolonisierung übernehmen konnten. Natürlich hatte der große Kolonisierungsprozess eine lange Reihe von neuen Pseudomorphosen auf den Weg gebracht, erwähnen wir nur Latein-Amerika.

Der Rücken des angelsächsischen gemeinsamen Rechtes ist im Wesentlichen das Gewohnheitsrecht der erobernden angelsächsischen germanischen Stämme. Am Anfang hatte das kontinentale Recht auch das Stammesgewohnheitsrecht der das Römisches Reich erobernden Germanen – später daneben der das Territorium von der Elbe bis an die Ladogasee-Ostkarpaten-Linie überflutenden Slawen und Ungarn – bestimmt.[94] Den Prozess, dessen Nachfolge war, dass die Wiederentdeckung der Gesetzbücher von Justinian in dem größten Teil von zum abendländischen Kulturkreis gehörenden Europa das partikuläre Stammesgewohnheitsrecht durch ein viel mehr folgerichtiger inter- und transnationales Recht ersetzt wurde[95], hatte der Zweikampf der Investiturstreiten zwischen der päpstlichen und kaiserlichen Macht zugelassen.

Nachdem Reformpapst Gregor VII. im Jahre 1075 im Dictatus papæ mit offener Massivität das totale und ausschließliche Machtbedürfnis des Papsttums formuliert hatte, hatte die päpstliche Partei hatte sofort die Arbeit begonnen, um mit Berufung auf das Recht die These der universalen Autorität der Kirche zu stützen. Nur eine Episode der damit verbündeten legalen Forschungsarbeit war, als in dem 11. Jahrhundert in einer norditalienischen Bibliothek die Sammlung der Gesetze von Justinian, das Corpus Iuris Civilis, entdeckt wurde.[96] Das ist auch ein prächtiger Beweis der Pseudomorphose, des Weiterlebens der römischen imperialen Traditionen. Das Codex Iustinianus dient bis heute als Basis der bürgerrechtlichen Traditionen, was in Kontinentaleuropa, in ihren ehemaligen Kolonien und auch in den Ländern, die zum ihren Einflussbereich gehören, aber nicht abendländische Staaten sind, ausgeübt wird. Solche grundsätzlichen Begriffe stammen von der Unterscheidung zwischen öffentli-

[94] Shapiro 1981: 131.
[95] Ebenda.
[96] Berman 1993a: 40.

chem und Privatrecht, weiterhin die Trennung des Bürgerrechts von Strafrecht.[97]

Das Codex Iustinianus ist das Endresultat der sehr anspruchsvollen Kodifikation des römischen Rechtes. Unter der Herrschaft von Kaiser Justinian in der ersten Hälfte des sechsten Jahrhunderts hatten die minuziösen Kodifizierungsarbeiten in Konstantinopel, die Hauptstadt des Oströmischen Reiches stattgefunden.[98] Der neue Text bestand aus vier Teilen: aus der Digesta, aus den Institutiones, aus dem Codex und aus den Novellen, darunter war die erste die bedeutsamste. Die Digesta hatte sich mit solchen Themen beschäftigt, wie der Vertrag, die Rechtmittel, der persönliche Status, die Wirtschaft ohne rechtliche Grundlage oder außervertragliches Schuldverhältnis. Sie war eine Komplikation solcher Teile des früheren römischen Rechtes, die die Rechtwissenschaftler des Kaisers als wertvollstes Erbe des früheren – bis heute leider verlorenen – römischen Rechtes gehalten hatten. Die neue Generation der angehenden Rechtswissenschaftler in dem 12. Jahrhundert war mit dem Studium dieser Versammlung aufgewachsen und das machen die Jurastudenten heutzutage in mehreren kontinentalen Ländern mit Rechtsordnung – darunter zum Beispiel in Ungarn – auch so.[99]

Die Rechtswissenschaft war fast sofort Teil des akademischen Lehrstoffs geworden, also dem römischen Recht ergab sich die Gelegenheit, um in neuen, institutionellen Rahmen wiedergeboren zu werden. Die im Jahre 1088 begründete, in ihrem Rechtsstatus in 1158 von Friedrich I. Barbarossa, Kaiser der Römer, bestätigte Universität von Bologna konnte ihre Popularität in großem Teil dem Lehrstoff und der Lehrkraft verdanken, zum Beispiel, dass die Studenten die Texterklärungen der Digesta von solchen Professoren, wie der große Ireneus hören konnten.[100] Der neue rechtliche Lehrplan hatte die Europäer mit einer solchen geschliffenen Rechtsordnung vertraut gemacht, was sich als vollkommend geeignet zur Ansetzung ohne wesentliche Veränderung für ihre eigene Gesellschaften erwiesen hatte. Die Nachricht des Kodexes hatte sich blitzschnell in jeder Ecke des Kontinents verbreitet, nacheinander hatten die Fakultäten für Recht ihre Toren in Paris, Oxford, Heidelberg, Krakau und Kopenhagen geöffnet.[101]

---

97 Fukuyama 2012: 358.
98 Cantor 1993: 125–126.
99 Glendon, Gordon & Carozza 1999: 19.
100 Berman 1983b: 123–127.
101 Strayer 1970: 114.; Glendon, Gordon & Carozza 1999: 25.

Die erste Generation der Interpretierenden, die Glossatoren hatten als ihre primäre Aufgabe betrachten, das römische Recht zu rekonstruieren und zu reproduzieren. Später hatten die Gesinnungswende von Thomas von Aquin und die von ihm begründete philosophische Tradition die Rechtswissenschaftler der folgenden Generationen dazu angeregt, den erreichbaren Rechtsstoff nicht mechanisch zu reproduzieren, sondern die Bedürfnisse des Gesetzgebers und wie man das Recht in neuen Situationen anwenden kann zu verstehen.[102] Die an den europäischen Universitäten wiedergeborene klassische Tradition hatte sich nicht einfach mit der Heraufbeschwörung der statischen Texte, sondern mit der Untersuchung des zugrunde liegenden Sinnes beschäftigt.[103]

Aus den neuen Universitäten kam eine professionelle, getrennte Juristenschicht heraus, die im Besitz ihres speziellen Wissensstoffes fähig war die klassischen Texte auszulegen. Die weltlichen und kirchlichen Autoritäten fanden gleichermaßen heraus, dass es sich auf die spezialisierten Kenntnisse der Juristen während der Entscheidungsfindung zu verlassen lohnt, speziell im Bereich des Handelsrechtes, wo die Verträge und das Eigentumsrecht eine hervorragende Rolle haben.[104] Das römische Recht hatte Europa fähig gemacht, um über die Systeme der hierarchischen Loyalitäten organisierend auf kirchlicher oder weltlicher Basis hinauszugehen und die Grundvoraussetzungen des modernen Staates zu konstruieren. Die Idee des Reiches konnte endlich wieder eine Realität werden. Das Wesen im politischen Sinne der ganzen Renaissance war die Wiedergeburt des römischen Rechtes.

Wir haben schon früher dafür argumentiert, dass die persönliche Seite der Macht immer wichtiger ist als ihre abstrakte Seite. Lex Regia war die offizielle Begründung der persönlichen Legitimität unter dem römischen Kaisertum, praktisch war es für die Bestätigung der kaiserlichen Macht benutzt. Laut Rex Regia hatte das Volk von Rom die Macht dem Kaiser ausdrücklich gewährt, um den Staat zu erhalten. Weil es die Idee der originellen Volkssouveränität repräsentiert hatte, wurde es in den folgenden Jahrhunderten nicht nur von Absolutisten, sondern auch von Demokraten zitiert.[105] Die moderne Europakonzeption, also die Vorstellung eines zentralisierten universalen Reiches spiegelte sich in den politischen Werken von zwei frühhumanistischen Autoren, Tolomeo da Lucca (1236–1327) und Dante Alighieri (1265–1321) wieder. Tolomeo da Lucca, der Schüler von Thomas von Aquin hatte den abendländischen Uni-

[102] Ebenda: 24.
[103] Fukuyama 2012: 360.
[104] Ebenda.
[105] Tamanaha 2004: 12–13.

versalismus im Rahmen einer solchen Formation vorgestellt, wie es die Römische Republik war. Er hatte auch für den Republikanismus argumentiert und hatte gemeint, dass den Individuen politische und bürgerliche Rechte gebühren und bestimmte Gruppen, zum Beispiel die Städte ihre Privilegien und Freiheitsrechte behalten sollten.[106]

Die große Vision von Dante war die Vereinigung von Italien und der Welt, welche damals im Wesentlichen mit dem europäischen Kontinent identifiziert wurde. Die bewegende Kraft, die berufen ist, die Vereinigungsarbeit zu vollziehen, erscheint ihm in der Person des Kaisers. Nach seiner Theorie hängt die Autorität des Kaisers unmittelbar von Gott ab. Deshalb ist der Kaiser der Römer neben dem Papst, der die Kaiser laut alten karolingischen Rechts krönt, die einzige zuständige Persönlichkeit für die Verwirklichung dieser großen Aufgabe. Dieser Zustand, „das Goldene Zeitalter", kündigt sich aber erst dann an, wenn die ganze Menschheit, den Partikularismus ablehnend, auf den Weg des Universalismus tritt. Es ist nicht schwer nachzuweisen, dass die politischen Ereignisse hieran den stärksten Anteil haben werden. Die Italiener können also nur dadurch zum modernen Menschen werden, wenn es ihnen gelingt, ihre eigene nationale Einheit mit den höhergestellten Normen in Einklang zu bringen.[107]

Zusammenfassung

In unserer Studie haben wir versucht die Grundlagen der geistlichen Entwicklung des abendländischen Kulturkreises detailliert niederzuschreiben. Wir haben die Ursachen und die Umstände der Geburt der faustischen Kultur, die Entwicklung der westlichen Ratio und Geschichtegesinnung, beziehungsweise das Wesen der abendländischen Gesellschaftsentwicklung und der faustischen Moral dargestellt, angelehnt an deutsch- und fremdsprachige Quellen der Fachliteratur der Geschichte, der Rechtswissenschaft, der Politikwissenschaft und der Philosophie. Wir glauben, dass wir unsere Hauptforschungsfrage, also was der Grund dafür sein kann, dass *die in Europa lebenden meist romanischen, germanischen und slawischen, minder baltischen, finnougrischen und türkischen Völker ungeachtet des Unterschiedes ihrer Kulturen in der Lage waren, eine unteilbare und untrennbare Zivilisationsnorm festzulegen, ergebnisvoll beantworten konnten*.

[106] Nederman & Sullivan 2012: 867–881.
[107] Tefner 2012: 9–11.

Neben der Bekanntgabe des detaillierten Zivilisationsentwicklungsprozesses des abendländischen Kulturkreises haben wir die These der permanenten Pseudomorphosen von Spenglers berühmter Konzeption ausgegangen konstruiert, danach haben wir ein Modell aufgerichtet, was den Zweizentrismus der abendländischen Zivilisation mit der unterschiedlichen Rechtsentwicklung begründet, die hervorragende Rolle der Rechtsstaatlichkeit und der Verträge in dem abendländischen Kulturkreis hervorgehoben. Auf dieser Grundlage hatten wir die abendländische Zivilisation *Vertragszivilisation* genannt.

Literatur

Bairoch, Paul (1993): International Industrialization Levels from 1750 to 1980. [Internationale Industrialisierungsstufen von 1750 bis 1980]. In: Journal of European Economic History, Fall 1982, vol. 11, S. 269–334.

Bak, János (1990): The Late Medieval Period, 1382–1526. [Das Spätmittelalter, 1382–1526]. In: Sugar, Peter (Hg.), A History of Hungary. Bloomington: Indiana University Press, S. 54–82.

Berman, Harold J. (1983a): Religious Foundations of Law in the West: An Historical Perspective. [Religiöse Rechtsgrundlagen im Westen: Eine historische Perspektive]. Journal of Law and Religion, 1(1), S. 3–43.

Berman, Harold J.(1983b): Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition. [Recht und Revolution: Die Entstehung der westlichen Rechtstradition]. Cambridge: Harvard University Press.

Berman, Harold J. (1993): Faith and Order: The Reconciliation of Law and Religion. [Glaube und Kirchenverfassung: Die Versöhnung von Recht und Religion]. Atlanta: Scholars Press.

Bibó, István (1971–1972): Az európai társadalomfejlődés értelme. [Die Bedeutung der europäischen sozialen Entwicklung]. MTA Kézirattár, Ms 5113/5.

Blackstone, Sir William (1803): Commentaries on the Laws of England. [Kommentare zu den Gesetzen Englands]. Philadelphia: Birch and Small.

Bloch, Marc (2002): A feudális társadalom. [Feudale Gesellschaft]. Budapest: Osrirs Kiadó.

Brand, Paul (1997): The Formation of the English Legal System, 1150–1400. [Die Entstehung des englischen Rechtssystems, 1150–1400-]. In: Padoa-Schioppa, Antonio (ed.), Legalisation and Justice. New York: Clarendon Press.

Brzezinski, Zbigniew (1993): Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the Twenty-First Century. [Außer Kontrolle: Globaler Aufruhr am Vorabend des 21. Jahrhunderts]. Toronto: Maxwell Macmillan.

Cantor, Norman F. (1993): The Civilization of the Middle Ages. [Die Zivilisation des Mittelalters]. New York: Harper.

Condillac, Étienne Bonnot de (1821): Grammaire. [Grammatik]. Paris: H. Verdière.

Condorcet, marquis de Jean-Antoine-Nicolas de Caritat (1829): Esquisse d'un tableau historique des progres de L'esprit humain. [Skizze eines historischen Bildes über den Fortschritt des menschlichen Geistes]. Paris: Bibliothèque choisie.

Foucault, Michel (2000): A szavak és a dolgok. [Wörter und Dinge]. Budapest: Osiris Kiadó.

Fukuyama, Y. Francis (2012): A politikai rend eredete – Az ember előtti időktől a francia forradalomig. [Der Ursprung der politischen Ordnung – Von den vormenschlichen Zeiten bis zur französischen Revolution]. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Fukuyama, Yoshihiro Francis (1989): The End of History? [Das Ende der Geschichte?]. In: Quadrant, August 1989, vol. 33(8).

Glendon, Mary Ann, Gordon, Michael W. & Carozza, Paolo G. (1999): Vergleichende Rechtstraditionen auf den Punkt gebracht. [Vergleichende Rechtstraditionen]. St. Paul, Minnesota: West Publishing.

Goody, Jack (1983): The Development of the Family and Marriage in Europe. [Die Entwicklung von Familie und Ehe in Europa]. New York: Cambridge University Press.

Hahn, István (1980): Istenek és népek. [Götter und Völker]. Budapest: Minerva, S. 18–70.

Hayek, Friedrich A. (1976): Law, Legalisation and Liberty. [Recht, Legalisierung und Freiheit]. Chicago: University of Chicago Press.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1989): Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Huntington, Samuel P. (2004): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. [Eine zivilisatorische Katastrophe ist eine Katastrophe]. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Johannesevangelium. Heilige Bibel.

Lewis, Bernard (1993): Islam in the West. [Islam im Westen]. New York: Oxford University Press.

Lukowski, Jerzy & Zawadzki, Hubert (2001): A Concise History of Poland. [Eine kurze Geschichte Polens]. Cambridge: Cambridge University Press.

Makkai, László (1990a): The Hungarians' Prehistory, their Conquest of Hungary and their Raids to the West to 955. [Die Vorgeschichte der Ungarn, ihre Eroberung Ungarns und ihre Raubzüge nach Westen bis 955]. In: Sugar, P.F., Hanák, P., & Frank, T. (Hg.), A History of Hungary. Bloomington: Indiana University Press.

Makkai, László (1990b): The Foundation of the Hungarian Christian State, 950–1196. [Die Gründung des ungarischen christlichen Staates, 950–1196]. In: Sugar, P.F., Hanák, P., & Frank, T. (Hg.), A History of Hungary. Bloomington: Indiana University Press.

Markusevangelium. Heilige Bibel.

Mehren, Arthur T. von (1957): The Civil Law System: Cases and Materials for the Comparative Study of Law. [Das Zivilrechtssystem: Fälle und Materialien für das vergleichende Rechtsstudium]. Boston: Little, Brown and Company.

Moynihan, Daniel P. (1993): Pandaemonium: Ethnicity in International Politics. [Pandämonium: Ethnizität in der internationalen Politik]. Oxford: Oxford University Press.

Nederman, Cary J. & Sullivan, Mary Elizabeth (2012): The Polybian Moment: The Transformation of Republican Thought from Ptolemy of Lucca to Machiavelli. [Der polybische Moment: Die Transformation des republikanischen Denkens von Ptolemaios von Lucca bis Machiavelli]. The European Legacy, 17:7, S. 867–881.

Nietsche, Friedrich (1967): Also sprach Zarathustra, Dritter Teil, „Der Genesende". Kritische Studienausgabe von Giorgo Colli und Mazzino Montinari, Berlin und New York, 1967, S. 270–277.

Pollock, Sir Frederick & Maitland, Frederick W. (1923): The History of English Law before the Time of Edward I. [Die Geschichte des englischen Rechts vor der Zeit von Edward I]. Cambridge: Cambridge University Press.

Service, Elman R. (1975): Origins of the State and Civilization. The Process of Cultural Evolution. [Ursprünge des Staates und der Zivilisation. Der Prozess der kulturellen Evolution]. New York: W. W. Norton & Company.

Shapiro, Martin M. (1981): Courts: A Comparative and Political Analysis. [Gerichte: Eine vergleichende und politische Analyse]. Chicago: University of Chicago Press.

Simon, Bálint (2015): Faust auf dem Loreleyfelsen. Zivilisationsauslegungen und der Zustand des Abendlandes in der Morgendämmerung des dritten Jahrtausends. Ein Essay. Budapest: Corvinus-Universität.

Spengler, Oswald (1994): A Nyugat alkonya II. – Világtörténeti perspektívák. [Dämmerung des Westens II. - Welthistorische Perspektiven]. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Spengler, Oswald (1995): A Nyugat alkonya I. – Alak és valóság. [Abenddämmerung I. – Gestalt und Wirklichkeit]. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Strayer, Joseph R. (1970): On the Medieval Origins of the Modern State. [Über die mittelalterlichen Ursprünge des modernen Staates]. Princeton: Princeton University Press.

Szűcs, Jenő (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról. [Skizze der drei historischen Regionen Europas]. Budapest: Magvető Kiadó.

Tamanaha, Brian Z. (2004): On the Rule of Law. History, Politics, Theory. [Zur Rechtsstaatlichkeit. Geschichte, Politik, Theorie]. Cambridge: Cambridge University Press.

Tefner, Zoltán (2012): Paneuropa. Die Entwicklung des paneuropäischen Gedankens. Grundrisse einer Synthese. Corvinus-Universität Budapest. http://www.grotius.hu/doc/pub/TVBQWD/2012_104_tefner_zoltan_grotius_e-konyvtar_52.pdf

Tefner, Zoltán (2015): Realization of Justice in the European Union: Does EU Promote Justice? [Verwirklichung von Gerechtigkeit in der Europäischen Union: Fördert die EU Gerechtigkeit?]. In: Juhani Laurinkari & Felix Unger (Hg.), Justice and Solidarity: The European Utopia in a Globalising Era. European Academy of Sciences & Arts. Kuopio: Grano Oy.

Tefner, Zoltán (2017): Vergleich des finnischen und des ungarischen Modells der Sozialpolitik mit historischen Bezügen ab 1867. In: Juhani Laurinkari und Nelu Bradean-Ebinger (Hg.), Kleine Völker im grossen Nest: Fallstudien über Finnland, Ungarn und die Europäische Union. Europäische Akademie der Wissenschaften und Künste, Corvinus-Universität Budabest, Universität Ostfinnland. Hamburg: disserta Verlag.

Vermaine, Paul (1884): Langueur. [Mattigkeit]. https://www.bonjourpoesie.fr/lesgrandsclassiques/poemes/paul_verlaine/langueur.

Weiner, Myron (1995): Global Migration Crisis. [Globale Migrationskrise]. New York: Harper-Collins.

Wohlfahrtsökonomie – das finnische Modell

Juhani Laurinkari

Die Wohlfahrtspolitik wird in Finnland unter den von der Wirtschaft der öffentlichen Hand bzw. des Staates und der Kommunen gestellten Bedingungen betrieben. Die politischen, ethischen und humanitären Aspekte begrenzen den Bereich der Wirtschaft in der Wohlfahrtspolitik. Zu den wirtschaftlichen Bedingungen der Wohlfahrtspolitik gehören u.a. die Fragen, in welchem Maße finanzielle Mittel in die Wohlfahrtspolitik investiert werden, wie sie in der Praxis ihren Zielen zugeführt werden und wie die wohlfahrtspolitischen Investitionen sich auf lange Sicht auf die öffentliche und private Wirtschaft und auf die Auffassungen der Menschen von Gerechtigkeit, Gleichberechtigung und einem guten Leben sowie auf die Voraussetzungen der künftigen Wohlfahrtspolitik auswirken.

Außer einem Produzenten humaner Ressourcen ist die Wohlfahrtspolitik auch ihr (gerechter) Verteiler. In diesem Rahmen müssen die Fragen beantwortet werden und es muss Stellung dazu bezogen werden, an wen und aus welchen Gründen die Früchte des wirtschaftlichen Wachstums und die Lasten des Produzierens von Wachstum verteilt werden und welche Beziehung zwischen dem Output und den Lasten besteht. Diese Fragen sind gleichzeitig politische Fragen. Praktische Fragen sind, wie die wohlfahrtspolitischen Einkommenstransfers und Dienstleistungen, wie z.B. die Renten, der Arbeitslosenschutz, die Bildung und die Gesundheitspflege, finanziert werden und wie die Ausgaben dieser Systeme verwaltet werden, ohne dass die Ziele der Wohlfahrtspolitik und die eigene wirtschaftliche Aktivität der Bürger auf lange Sicht gefährdet werden.

Wohlfahrtspolitik kann aus wirtschaftlicher Perspektive unter Betonung der Rolle des Marktes, des Staates und der Kommunen, der gesellschaftlichen Organisationen (z.B. Vereine, Genossenschaften und Organisationen) oder der Haushalte betrieben werden. Worauf die Wohlfahrtspolitik letztendlich aufbaut, bestimmt sich durch die politische Ideologie. Die der Wohlfahrtspolitik der nordischen Länder eigene starke Rolle der öffentlichen Hand als Finanzierer und Koordinator der Tätigkeit wird u.a. mit dem Tragen der gemeinsamen

Verantwortung für soziale Probleme und Risiken, mit dem Gemeinnutzen (spill Over) der öffentlichen Investitionen, mit der Notwendigkeit eines Ausgleichs bei der Einkommensverteilung, mit der Kalibrierung beim Angebot von Dienstleistungen und mit der Nützlichkeit eines regionalen Ausgleichs begründet. Das Produzieren von Dienstleistungen gilt als gesicherter bei der öffentlichen Hand als in der Hand des Marktes oder etwa unter der Regie der freien Bürgertätigkeit, von Vereinen und Organisationen.[1]

Eine zentrale Daseinsberechtigung des Wohlfahrtsstaates ist das Bestreben, auf Marktstörungen zu reagieren. Unter Marktstörungen sind in Volkswirtschaften auftretende bedeutende Konjunkturschwankungen, Rezessionen und Depressionen sowie deren Folgen für die Bevölkerungsgruppen zu verstehen, wie z. B. Arbeitslosigkeit, Armut und weitere soziale Risiken, die in Marktwirtschaften fast unvermeidlich zeitweise vorkommen. Die Wohlfahrtspolitik mit ihren Dienstleistungssystemen kann auch dann als nützlich für die Bevölkerung und das Funktionieren der Gesellschaft angesehen werden, wenn der Arbeits- und Warenmarkt gut funktioniert.[2] Eine wachsende Wirtschaft garantiert nicht einmal immer allen ein Mindestauskommen ohne das Eingreifen der öffentlichen Hand.

Die in der Wohlfahrtspolitik zu verteilenden wirtschaftlichen Ressourcen werden durch die Besteuerung sowie die Geschäfts- und Investitionstätigkeit des Staates und der Kommunen produziert. Das zu Verteilende kann auch durch Leihen produziert werden, denn auch die Wohlfahrtsstaaten können nicht, ohne sich zu verschulden, mehr in die Wohlfahrtspolitik, wie z.B. in Einkommenstransfers und Dienstleistungen, investieren, als sie jährlich einnehmen können. Die europäischen Staaten haben in den Jahren der Rezession mehr Geld für die Wohlfahrtspolitik verwendet, als sie erwerben konnten, da das Wirtschaftswachstum durch starke Konjunkturschwankungen gebremst wurde.

Die öffentliche Wirtschaft und die Wohlfahrt der Bevölkerung beeinflussen sich gegenseitig. Die Investitionen in die Gesundheit und in die Bildung sind z.B. nicht nur Ausgaben, sondern sie wirken sich auch auf die Wohlfahrt der Bevölkerung aus und kehren so als Investitionen in die öffentliche Wirtschaft zurück. Dies zeigt sich in einer verbesserten Arbeitsfähigkeit und einer besseren Arbeitsproduktivität der Arbeitnehmer. Die Studien zeigen deutlich, dass u.a. die Investitionen des öffentlichen Sektors in die Bildung einen positiven Effekt auf die Wettbewerbsfähigkeit, das Wachstum und die Produktivität der

[1] s. Lehto et al. 2001.
[2] s. Barr 2004; LeGrand et al. 2008; Raunio 1999.

Volkswirtschaften sowie auf die Wohlfahrt der Bürger und deren Verteilung auf die Bevölkerungsgruppen haben.

Auf der Ebene der Individuen und Haushalte erscheint die Wirtschaft der Wohlfahrtspolitik als Auskommen und als Möglichkeiten, selbstbestimmt Wohlfahrt zu produzieren, u.a. durch das Unterstützen der Teilnahme am Arbeitsmarkt und das Vermehren des Einkommens, das den Haushalten zur Verfügung steht. Die wirtschaftlichen Ressourcen sind für die Wohlfahrt zentral. Die Wohlfahrt der Bevölkerung lässt sich auch grob mithilfe des den Haushalten zur Verfügung stehenden Einkommens und des Wohlstandes messen. Obwohl die Wohlfahrt nicht allein auf wirtschaftlichen Faktoren beruht, stellt das Fehlen wirtschaftlicher Ressourcen eine ernstzunehmende Herausforderung für die Wohlfahrt und die Wohlfahrtspolitik dar.

Zur Wohlfahrtsökonomie gehören auch die ihre Planung und Beschlussfassung steuernden Ideologien, Werte und Normen. Diese sind verbunden mit verschiedenen Auffassungen von der Bedeutung der Wirtschaft für die Gesellschaft; für ihre Systeme, für die Haushalte und das Leben einzelner Menschen. Besonders interessant sind die Auffassungen und Modelle des politischen Systems sowie der Amtsträger des Staates und der Kommunen von den verschiedenen wirtschaftlichen Hauptalternativen der Volkswirtschaft und der Wohlfahrtspolitik, die einen Teil davon bildet.

Der Wohlfahrtsstaat als wirtschaftliches System

Als Wohlfahrtsstaat wird im Allgemeinen eine Gesamtheit bezeichnet, die die Systeme des öffentlichen Sektors bilden, in denen Bildungs-, Sozial- und Gesundheitspflegedienstleistungen sowie weitere sozialpolitische Dienstleistungen produziert und finanziert werden und durch die das Auskommen der außerhalb des Arbeitsmarktes befindlichen Bevölkerung gesichert wird. Fast alle Industrieländer können als Wohlfahrtsstaaten bezeichnet werden, obwohl sie sich in ihren Systemtraditionen wesentlich voneinander unterscheiden.[3] Unter dem öffentlichen Sektor sind der Staat und die Kommunen und z.B. in Finnland auch die Rentengesellschaften zu verstehen, die einen gesetzlichen Rentenschutz anbieten. Sie werden nach europäischer Praxis in Finnland zum öffentlichen Sektor gezählt, auch wenn über ihre Stellung sowohl in Finnland als auch in der Europäischen Union diskutiert wird. Die Wohlfahrtsökonomie ist hauptsäch-

[3] Kiander et al. 2005.

lich öffentliche Wirtschaft, wenn auch in den letzten Jahren in geringerem Maße.[4]

Die Wohlfahrtspolitik realisiert im besten Fall außer ihren nach Bereichen und Bevölkerungsgruppen getrennten Aufgaben die allgemeinen Ziele der Wirtschaft. Der Wohlfahrtsstaat ist als Akteur der Wirtschaft außer einem Verteiler von Ressourcen auch ein Ressourcen produzierender Stützpfeiler der Wirtschaft. Als zentrale wirtschaftspolitische Ziele des nordischen Wohlfahrtsstaates werden die Aufrechterhaltung des wirtschaftlichen Wachstums, die Konjunkturpolitik und die Verteilungspolitik genannt[5]. Die Ziele sind sowohl die Voraussetzungen als auch die Mittel der Wohlfahrtspolitik. Eine wachsende Wirtschaft unterstützt die Zunahme der Wohlfahrt der Bevölkerung und schafft Ressourcen für die öffentliche Wirtschaft. Sie ist in den letzten Jahren verbunden mit einem Streben nach niedriger Inflation und dem Eindämmen der Arbeitslosigkeit, auch wenn man in Bezug auf den Grundpfeiler des Wohlfahrtsstaates, dem Ziel der Vollbeschäftigung, in der Praxis Abstriche machen musste. In der Konjunkturpolitik wird ein ausgeglichenes Wirtschafts–wachstum angestrebt und die Verteilungspolitik ist verbunden mit den Zielen der Gleichberechtigung und der Gerechtigkeit.

Es ist für den Wohlfahrtsstaat nicht leicht zu zeigen, dass er das wirtschaftliche Wachstum eher vermehrt als verhindert, und in seinem Umfang gibt es auch keinen statistisch bedeutenden Zusammenhang zum Wirtschaftswachstum. Je langsamer das Wirtschaftswachstum ist, desto stärker tendieren die Sozialausgaben zu wachsen. Anfang der 1990er Jahre wie auch am Ende des ersten Jahrzehnts des 21. Jahrhunderts stockte das Wirtschaftswachstum in Finnland und die Arbeitslosigkeit nahm zu, ebenso nahmen auch die sozialen Einkommenstransfers zu. Das wirtschaftliche Wachstum reduziert wiederum den relativen Anteil der Sozialausgaben am Bruttosozialprodukt.[6]

Der umfassende Wohlfahrtsstaat

Mit der Wohlfahrtsökonomie und den oben angeführten Aspekten sind durchaus viele schwierige Grundsatzfragen verbunden, mit denen sich sowohl die Wirtschaftswissenschaftler als auch andere Gesellschaftswissenschaftler

[4] s. Nieminen & Salminen 2006.
[5] Kiander & Lönnquist 2002.
[6] Mäntysaari 2005.

befasst haben. Zum Beispiel der Zusammenhang zwischen der Wohlfahrtspolitik und dem Wirtschaftswachstum ist schwer zu lösen: Ist eine umfassende öffentliche Wohlfahrtspolitik eine Bremse für ein ausgeglichenes Wirtschaftswachstum oder seine Voraussetzung? Ist das Wirtschaftswachstum eine notwendige Bedingung für die Wohlfahrt der Bevölkerung? Ist die Erwerbstätigkeit für den Bürger die einzig mögliche Weise, aktiv am Leben der Gesellschaft teilzunehmen, seine Fähigkeiten einzubringen und seinen Lebensunterhalt zu erwerben?[7]

Die funktionalistische Theorie untersucht die Wirtschaft als zentrales Subsystem der Gesellschaft. Nach ihrer Interpretation treten keine Widersprüche zwischen der Wirtschaft und der Wohlfahrtspolitik auf, sondern sie entstehen und arbeiten in der Gesellschaft als Institutionen mit gegenseitiger Unterstützung. Die Wirtschaft dient so reibungslos den Hauptzielen der Wohlfahrtspolitik der Gesellschaft.[8] Allerdings erweist sich die Diskussion über die Marktstörungen[9] in Bezug auf die Lage der Wirtschaft und die Wohlfahrt der Gesellschaft als kompliziert und Störungen ausgesetzt. Auch eine wachsende Wirtschaft garantiert nicht zwangsläufig die Wohlfahrt aller. Sie garantiert auch nicht die ausgeglichene Verteilung der Wohlfahrt auf die verschiedenen Bevölkerungsgruppen. Für die außerhalb des Arbeitsmarktes Stehenden bilden sich auch nicht die Voraussetzungen für ein Auskommen ohne das Eingreifen der öffentlichen Gewalt. Auch viele neue Wohlfahrtsrisiken, wie die Umweltverschmutzung, die weitgehend Folgen des wirtschaftlichen Wachstums sind, bleiben meistens ohne Abhilfe durch den Markt bestehen, obwohl sie durch das Streben nach Wachstum entstehen[10].

Obwohl die zentralen Marktstörungen[11], wie die lang anhaltenden Rezessionen und die – Arbeitslosigkeit, nach der Hypothese der neoklassischen Wirtschaftswissenschaft auf dem gut funktionierenden Markt fehlen, kommen sie dennoch in der Praxis auch in wirtschaftlich wachsenden Gesellschaften vor. Ein Motiv für das Schaffen der zentralen Systeme der sozialen Sicherheit des Wohlfahrtsstaates, wie der Renten, des Arbeitslosenschutzes und der Krankenversicherung, das Bestreben, ihre negativen Auswirkungen für die darunter leidenden Haushalte zu kompensieren.

[7] s. Hellsten 1993; Tuori & Kotkas 2008.
[8] Riihinen 2007.
[9] Rogall 2006.
[10] Massa (Hg.) 2009.
[11] Rogall 2006.

In den letzten hundert Jahren sind die zentralen Ausrichtungen der Wirtschaftswissenschaft der Keynesianismus und die neoklassische Wirtschaftswissenschaft mit ihren zahlreichen Variationen gewesen.

In Finnland werden wie in den übrigen entwickelten Industrieländern die Auffassungen dieser Ideentraditionen vom Betreiben einer guten öffentlichen Wirtschaft angewendet. Der Keynesianismus, der das Ausweiten der Wohlfahrts–politik aus wirtschaftlicher Perspektive begründet hat, geht auf den britischen Wirtschaftswissenschaftler John Maynard Keynes (1883–1946) zurück. Keynes lehnte die von der klassischen Wirtschaftswissenschaft vertretene Auffassung von der Selbststeuerung der Märkte ab. Er glaubte nicht, dass die selbständig arbeitenden Märkte (Geld- und Arbeitsmarkt) sich auch um soziale Probleme kümmerten oder dass die (soziale) Sicherheit und die Wohlfahrt der Bürger gleichlaufend mit dem wirtschaftlichen Wachstum zunehmen würden.

Keynes betonte die Bedeutung der effektiven Nachfrage der Wirtschaft für das Zustandebringen des Wachstums der Volkwirtschaft. Die effektive Nachfrage setzt sich zusammen aus dem privaten Konsum und den privaten Investitionen, dem Export sowie dem öffentlichen Konsum und den öffentlichen Investitionen. Das Lenken des öffentlichen Konsums und der öffentlichen Investitionen sowie deren Umfang bestimmen die Produktion und die Beschäftigung. Ohne den öffentlichen Konsum entsteht laut Keynes eine starke Konjunkturschwankung in der Wirtschaft, die soziale Probleme nach sich zieht. Seiner Theorie zufolge kann wirtschaftliches Wachstum auch in Zeiten einer defizitären öffentlichen Wirtschaft produziert werden, indem der Staat Schulden macht.

In Finnland ist keine ausgedehnte keynesianische Konjunkturpolitik betrieben worden. Die keynesianische Denkweise hat jedoch auch in Finnland die starke Rolle des Staates in der Wirtschaft, sowohl in der Finanzals auch in der Geldpolitik, begründet. Im keynesianischen Geiste sind in Finnland nach dem Zweiten Weltkrieg die eigene Unternehmenstätigkeit und die staatlich gelenkte Wohlfahrtspolitik ausgedehnt worden und die staatlichen Investitionen in die soziale Sicherheit und die Beschäftigung aufgestockt worden. Nach den keynesianischen Lehren sind die soziale Sicherheit und auch die Unterstützung der schwachen Bevölkerungsgruppen als Stützen für die Volkswirtschaft und das Wirtschaftswachstum interpretiert worden. Daher ist auch in Zeiten des Konjunkturrückgangs eine Staatsverschuldung genehmigt worden. In Zeiten des Aufschwungs ist es entsprechend notwendig, dem Konjunkturzyklus entsprechend, die öffentlichen Ausgaben zu kürzen und die Steuern zu erhöhen. Die Wirtschafts- und Finanzpolitik des Staates war für Keynes ein zentrales Mittel

der Makrowirtschaft. Sie umfasst u.a. die öffentlichen Investitionen und Aufwendungen für Einkommenstransfers, die Keynes als notwendig erachtete für das Beheben sozialer Probleme, die mit dem Konjunkturrückgang verbunden sind.

Die Arbeitslosigkeit ist nach der keynesianischen Denkweise die zentrale Marktstörung. In der Phase der Ausweitung der Wohlfahrtstaaten machte man sich in den meisten Ländern den weitgehend auf dem Keynsianismus beruhenden Gedanken zu eigen, dass die Marktkräfte (Verbraucher, Unternehmer, Investoren) icht allein die sozialen Risiken beheben können, wie die liberalen Vertreter der klassischen Wirtschaft wissenschaft behauptet hatten. Deshalb verfolgte man den Staat als über dem Markt stehende Kraft als Zuständigen und die Aufgabe wurde der Rolle des Staates zugeschrieben. Den Staat hielt man dennoch nicht für einen Garanten der Wirtschaft, sondern seine Investitionen (Finanzpolitik) sollten durch den Anstieg der effektiven Nachfrage auch das Wirtschaftswachstum unterstützen und die Stabilität der Volkswirtschaft aufrechterhalten.[12]

Das keynesianische Wirtschaftsdenken in der Phase der Ausweitung des Wohlfahrtsstaates war zumindest bis zu den 1990er Jahren ein anderes als das, was danach um die Jahrtausendwende verfolgt wurde, als man die wirtschaftliche Rolle des Staates zu schmälern begann. Die globale Wirtschaftsdepression des ersten Jahrzehnts des 21. Jahrhunderts ließ den Keynesianismus erneut aufkommen, aber in erster Linie um das Finanzierungssystem zu retten, ohne dass das Ziel der Ausweitung der Sozial- und der übrigen Wohlfahrtspolitik verfolgt wurde.

Die sich ausweitende Wohlfahrtspolitik

Die in Finnland zentralen Teilgebiete der Wohlfahrtspolitik, die Politik der Einkommenstransfers und die Dienstleistungen, wurden im 20. Jahrhundert entwickelt, um ausgehend von den oben beschri ebenen wirtschaftlichen Ansätzen die Wohlfahrt der Bevölkerungsgruppen auszugleichen und die effektive Nachfrage zu steigern. Obwohl die nach Konjunkturausgleich strebende keynesianische Wirtschaftslehre in Finnland nicht einmal in der Zeit der Ausweitung des

[12] Helne et al. 2003.

Wohlfahrtsstaates ausgedehnt betrieben wurde[13], hatten eine entsprechende Denkweise und andere Theorien, die die starke Rolle des Staates in der Wirtschaft betonen, eine zentrale Bedeutung für die Bildung des Wohlfahrtsstaates.

Die Gestaltung der finnischen Wohlfahrtspolitik ist im Vergleich zu den übrigen nordischen Ländern sehr eigen. Pekka Kuusi hatte in den 1960er Jahren einen starken Einfluss auf ihre Entwicklung. Er wandte die an den Keynesianismus erinnernde Theorie vom kumulativen Wachstum des schwedischen Nobelpreisträgers für Wirtschaftswissenschaft Gunnar Myrdal an und konzipierte ein bedeutendes Ausweitungsprogramm für die finnische Sozialpolitik. Diesem zufolge begann man mit der Zuweisung von Einkommenstransfers an Geringverdiener, um wirtschaftliches Wachstum zu erreichen. Mit diesem vom Staat unterstützten wirtschaftlichen Wachstum waren der Theorie zufolge viele andere positive multiplikatorische Wirkungen verbunden, die die Wohlfahrt der Bevölkerung in vielen Bereichen vermehren sollten.[14] In der Phase des Aufbaus und der Ausweitung des Wohlfahrtsstaates begann man auch, Wohlfahrt mit den Konsummöglichkeiten der Haushalte gleichzusetzen. Diese sollten besonders durch die Einkommenstransferpolitik unterstützt werden.

Die Rolle des Staates in der Wirtschaft und in der Wohlfahrtspolitik blieb zumindest von der Nachkriegszeit bis in die 1990er Jahre gleich. Obwohl der Inhalt der betriebenen Politik nicht direkt mit den wirtschaftswissenschaftlichen Theorien begründet wurde, haben diese den Politikern Mittel für die Festlegung der großen Linien angeboten. In diesem Sinne war die finnische Wohlfahrtspolitik bis zu den 1990er Jahren keynesianisch, wenn auch mit nordischer Akzentuierung. Die Rolle des Staates als Finanzierer und Ausweiter der Wohlfahrtspolitik war zentral, und die Begründung der Politik beruhte in den großen Linien auf den politischen Akzentuierungen des Wirtschaftstheoretikers Keynes.

Der Staat hat auch damals nicht allein die Richtung der Wirtschaft der Wohlfahrtspolitik festgelegt. Seine zentralen Kooperationspartner waren die Kommunen. Durch das Steuerrecht hatten diese in gewissem Maße einen eigenen wirtschaftlichen Spielraum bei der Entwicklung und Verwirklichung der Dienstleistungsproduktion. Der Staat finanzierte jedoch den Großteil der zentralen wohlfahrtspolitischen Aufgaben der Kommunen, besonders die Bildungs-, Gesundheits- und Sozialdienstleistungen. Diese bildeten bereits damals zusammen den größten Ausgabenposten der Wirtschaft des Staates.

[13] Pekkarinen & Vartiainen 1993; Mäntysaari 2005.
[14] Kuusi 1961.

Die Wirtschaft des abnehmenden Wohlfahrtsstaates

Die Ausweitungsphase des Wohlfahrtsstaates endete in Finnland mit Beginn der 1990er Jahre. Danach hat die Geldpolitik (Zinspolitik, Abwehr von Inflation) durch ihre Ausrichtung auf den globalen Geldmarkt die Beseitigung der Arbeitslosigkeit als Schwerpunktgebiet der öffentlichen Wirtschaft bei den Investitionen des Staates und der von ihm betriebenen Geschäftstätigkeit außer Acht gelassen. Einkommenstransfers werden mehr als zuvor aus der Perspektive der Stabilität der Wirtschaft und der internationalen Wettbewerbsfähigkeit betrachtet als aus der Perspektive der Konsummöglichkeiten der Haushalte. In den Jahren der wirtschaftlichen Depression sowohl zu Beginn der 1990er Jahre als auch am Ende des ersten Jahrzehnts des 21. Jahrhunderts verschuldete sich auch der finnische Staat heftig und die Voraussetzungen für eine ausgedehnte öffentliche Wohlfahrtspolitik nahmen wesentlich ab.

Die neuen aus dem Wirtschaftsleben stammenden Lehren haben auch die Produktion und Organisation von Wohlfahrtsdienstleistungen, wie z.B. Dienstleistungen im Bereich der Bildung, des Sozial- und Gesundheitswesens sowie der Altenpflege, gelenkt. Auf diesem Gebiet ist eine zentrale ideologische Richtung die aus der Unternehmenswelt stammende New Public Management-Ideologie gewesen, laut derer der öffentliche Sektor zu einem Markt umgestaltet werden sollte. Der Ideologie zufolge funktioniert der Markt als soziales System, das die Ressourcen der Gesellschaft effizienter und zweckmäßiger ihren Zielen zuführt. Die Veränderung in der Denk- und Handlungsweise zeigt sich z.B. in der Finanzierung der Wohlfahrtsdienstleistungen, in der Organisation der Tätigkeit und in der Verteilung und im Erwerb der produzierten Dienstleistungen. Der Staat hat jedoch seine starke wohlfahrtspolitische Rolle nicht aufgegeben. Er regelt weiterhin, welche Wohlfahrtsdienstleistungen für wen produziert werden. Der Wettbewerb und die Wahlfreiheit der Bürger, die man sich als Kunden vorstellt, sind in die neuen Modelle des Produzierens und des Erwerbs von Dienstleistungen aufgenommen worden. Die Zunahme der Bedeutung des Marktes in der Wohlfahrtspolitik zeigt sich in den Begriffen, die sich in der Terminologie des Bereichs etabliert haben und die aus der Unternehmenswelt stammen. Hier sind z.B. die Wettbewerbsfähigkeit, das Know-how, die Technologie, der Anreiz und das Auslagern zu nennen. Den Markt betreffende Begriffe werden gegenwärtig auch in den Organisationen der Wohlfahrtspolitik eifrig entwickelt.[15]

[15] Riihinen 2007.

Viele zentrale Sektoren der Wohlfahrtspolitik basieren jedoch weiterhin auf Steuergeldern, sind gesetzlich zugesichert und auf vielerlei Weise vor dem Wettbewerb auf dem Markt geschützt. In Finnland ist z.B. das ausgedehnte Erwerbsrentensystem des privaten Sektors vor dem ausländischen Wettbewerb geschützt, womit von der allgemein in Europa herrschenden Praxis abgewichen wird, obwohl es dennoch von privaten Rentengesellschaften beherrscht wird. Dies gilt auch für die Bildungspolitik. Die für eine Wissensgesellschaft zentrale Hochschulbildung ist bislang für die Studenten kostenlos gewesen. Dies hat jedoch in der Praxis nicht die Gleichberechtigung in der Hochschulbildung garantiert. Die Kinder der gebildeten Eltern sind in der Phase der Ausweitung des Wohlfahrtsstaates und auch weiterhin unter den überrepräsentiert gewesen.[16] Die gleiche Verteilung der wirtschaftlichen Voraussetzungen allein garantiert also auch nicht die Verwirklichung der Gleichberechtigung in einem Wohlfahrtsstaat, zumindest nicht im Endergebnis.

Die Wohlfahrtspolitik nach den 1990er Jahren soll der sich internationalisierenden Wirtschaft dienen und diese unterstützen. Sie soll bei der Reduktion und Eindämmung der öffentlichen Ausgaben helfen, den Markt in seinen verschiedenen Formen aktivieren und überhaupt die Bedeutung des Marktmechanismus für die Organisation der Tätigkeit der Gesellschaft ausweiten. Auch in der europäischen Zusammenarbeit, die an Bedeutung gewonnen hat, vor allem in der Arbeit der Europäischen Union, sollen die Kerngebiete der Wohlfahrtspolitik, wie die Sozial-, Gesundheits- und Bildungspolitik, dem volkswirtschaftlichen Wachstum, der Ausstattung des Arbeitsmarktes und der Wettbewerbsfähigkeit der Wirtschaften dienen. Der Wettbewerb hat als Logik des Handelns in alle Teilsysteme der Gesellschaft Eingang gefunden, egal ob er hineinpasst oder nicht. Daraus hat sich eine sehr selektive Verteilung des Wohlstandes auf die verschiedenen Bevölkerungsgruppen ergeben.[17]

Verteilersystem und Finanzierung

Die nordischen Wohlfahrtsstaaten verteilen erneut das sich auf dem Markt verteilende Einkommen. Mithilfe der progressiven Besteuerung und der Einkommenstransfer–politik schaffen sie einen Ausgleich in der Verteilung des auf dem Markt erwirtschafteten Einkommens auf die Bevölkerungsgruppen. Dies

[16] Saari 2005.
[17] Laurinkari 2009.

wird mit den Zielen der Gleichberechtigung und der Gerechtigkeit sowie mit externen Effekten begründet, die einen Ausgleich der entstehenden ungleichen Einkommensverteilung notwendig machen. Eine ungleiche Einkommensverteilung kann zur Zunahme und Aufrechterhaltung der Armut, zu einer Abnahme der effektiven Nachfrage der Volkswirtschaft, zum Entstehen von Sicherheitsrisiken, zu Instabilität in den politischen Gegebenheiten, zu Ungleichheit in einem anderen als dem wirtschaftlichen Sinn, zu einer Verringerung der Arbeitsmotivation der Bevölkerung und zu einer Zunahme des Krankenstandes führen.[18] Die Geringverdiener erhalten auch an Leistungen mehr, als sie durch die Besteuerung und Zahlungen für Dienstleistungen in die Systeme des Wohlfahrtsstaates einbringen. Durch eine Ausbildung ohne Semestergebühren wird z.B. den begabten Kindern von geringverdienenden Eltern der Zugang zu einem Studium ermöglicht.

Im Jahr 2008 betrug der Anteil der Sozialausgaben am Bruttosozialprodukt in Finnland 25,7%. Er liegt etwas unter dem EU-Durchschnitt, aber der Anteil wächst. Die amtlichen Statistiken in Finnland zeigen in einem Zeitraum von 30 Jahren, dass die Sozialausgaben stetig zugenommen haben. Im Verhältnis sind am meisten die Kosten für das Alter, die Krankenpflege und die Aufrechterhaltung der Gesundheit gestiegen. Durch das Älterwerden der Bevölkerung steigen die Kosten für die Altenpflege weiter an. Die Ausgaben für Arbeitslosigkeit stiegen überdurchschnittlich in den Jahren der Depression zu Beginn der 1990er Jahre und sind Ende des ersten Jahrzehnts des 21. Jahrhunderts erneut gestiegen. Der letzte Anstieg ist noch nicht statistisch erfasst. Ein leichter Anstieg ist auch bei den Kosten für Familien und Kinder sowie bei den Kosten für Behinderungen zu verzeichnen. Die Kosten für den gesellschaftlichen Wohnungsbau sind im Vergleich zu den übrigen Sozialausgaben minimal, was damit zusammenhängt, dass die Finnen überwiegend in Eigentumswohnungen leben. Das niedrige Niveau des Auskommensschutzes zeigt sich darin, dass sich die Kosten dafür auf nur 2% der Sozialausgaben belaufen, obwohl die Bezieher von Unterstützungen für den Lebensunterhalt 7% aller Bezieher von Sozialleistungen ausmachen. Die in der Tabelle aufgeführten ozialausgaben beinhalten nicht die Kosten für Bildung, die in den letzten Jahren auch erheblich gestiegen sind.

Die zentralen Systeme der staatlichen Wohlfahrtspolitik, wie z.B. die Sozialpolitik im weitesten Sinne, haben sich mit der Modernisierung, der Industrialisierung und der Urbanisierung ab dem Ende des 19. Jahrhunderts herausgebildet. Ab dieser Zeit wurde betont, dass die Wirtschaft nicht nur aus Produk-

[18] Rogall 2006.

tion und Konsum bestehe, sondern dass zu deren Betreiben auch ethische und humanitäre Aspekte gehörten, die durch den Ausgleich der Einkommen berücksichtigt werden können. Die Möglichkeit, die sich auf dem Markt bildende Einkommensverteilung auszugleichen, von den Gutverdienenden hin zu den Geringverdienern, hängt jedoch immer von dem politischen Willen der Bürger und der Lage der Volkswirtschaft ab. Das Einwirken auf die Einkommensverteilung ist von Anfang an ein zentraler Ausgangspunkt für das Betreiben der Sozialpolitik gewesen. Dies wird vor allem mithilfe der Sozialversicherung bzw. mithilfe der steuerbasierten Einkommenstransferpolitik, aber auch mit dem Subventionieren von Sozial-, Gesundheits- und Bildungsdienstleistungen und dem Staffeln von Gebühren angestrebt.

Das erneute Verteilen des Einkommens ist auch in den nordischen Ländern kein selbstverständliches politisches Ziel mehr. Der Einfluss der Neuverteilung in der Wohlfahrtspolitik ist gegenwärtig auch bedeutend geringer als noch vor einem Jahrzehnt. Deshalb haben sich auch die Bevölkerungsgruppen mit den höchsten und den geringsten Einkommen in Bezug auf das zur Verfügung stehende Einkommen voneinander entfernt.[19]

Tabelle 1 – *Finanzierung der Sozialausgaben in Finnland im Jahr 2021 (THL 2023)*

Finanzierer	**Anteil an der Finanzierung (%)**
Arbeitgeber	29
Staat	26
Kommunen	21
Arbeitnehmer (versicherte)	15
Kapitalgewinn	5
Ertrag der Sozialfonds	2
Kundengebühr	2
Zusammen	**100**

Die Leistungen des sozialen Schutzes, wie z.B. die Finanzierung der Einkommenstransfers, basieren auf der Finanzierung durch die Arbeitgeber, die Arbeitnehmer und den öffentlichen Sektor, d.h. durch den Staat und die Kommunen. In den letzten Jahren hat man jedoch versucht, die Rolle des Staates als Zahler

[19] Moisio, 2008.

zu Gunsten der wirtschaftlichen Stabilität und der Marktorientiertheit der Systeme zu schmälern. Das haben die Bürger nicht völlig unterstützt, denn nach einer Befragung halten sie die vom Staat gelenkte Neuverteilung für sozial gerechter als den Gedanken „Jeder ist seines Glückes Schmied", der die Bedeutung der Individuen betont und der den Bereich unter den politischen Entscheidungsträgern beherrscht hat.

Die Arbeitgeber übernehmen einen fast ebenso großen Anteil (38 %) an der Finanzierung der Sozialausgaben wie der öffentliche Sektor, der Staat und die Kommunen zusammen (44 %). Der Anteil der Versicherten bzw. der Arbeitnehmer an der Finanzierung beträgt 12 % und der Ertrag der Sozialversicherungsfonds machte im Jahr 2008 etwa 7 % aus. Die Fondserträge gegen Ende des ersten Jahrzehnts des 21. Jahrhunderts waren geringer.

Die Meinung der Bürger hatte nur wenig Bedeutung, als über die Kürzung von Leistungen der sozialen Sicherheit entschieden wurde. Solche wurden reichlich in den Nachwehen der Depression in den 1990er Jahren vorgenommen. In Finnland scheint man sehr gut zu verstehen, dass z.B. der Ausgleich der Einkommen nicht über die Tragfähigkeit der öffentlichen Wirtschaft hinaus gehen kann oder dass die Bürger nicht ganz von der Eigenverantwortung für das Schaffen der Voraussetzungen für die soziale Sicherheit befreit werden können. Den Einsparungen in den Ausgaben des Staates und der Kommunen in den Zeiten des Konjunkturrückgangs sowie den Kürzungen der Leistungen ist man in Finnland ruhig begegnet. In den verschuldeten öffentlichen Wirtschaften Südeuropas hat eine vergleichbare Politik oft sogar zu gewalttätigen Demonstrationen geführt.

Der Trend zu Beginn des 21. Jahrhunderts ging hin zur Zunahme der wirtschaftlichen Ungleichheit und zur Stärkung der Arbeitslinie und des Verdienstprinzips. Wohlfahrtspolitische Reformen sind mit einer ausgeglichenen Verteilung der Rechte und Pflichten begründet worden, obwohl trotz der Phasen der wirtschaftlichen Rezession und Depression das zu Verteilende langfristig zugenommen hat. In der finnischen Einkommensverteilungspolitik ist im 21. Jahrhundert eine relative Schwächung der wirtschaftlichen Situation der geringverdienenden Gruppen charakteristisch gewesen, obwohl absolut gesehen die ganze Bevölkerung wohlhabender geworden ist.[20]

Eine zentrale Herausforderung für die Wirtschaft der Wohlfahrtspolitik ist, wie stabil sie langfristig sein wird. Mit Stabilität ist in diesem Zusammenhang zum einen die Leistung der wohlfahrtspolitischen Systeme in Bezug auf die

[20] Ibid.

ihnen gestellten Aufgaben und zum anderen das Ausreichen der angebotenen Einkommenstransfers und Dienstleistungen für die verschiedenen Bevölkerungsgruppen gemeint. Was ausreichend ist, ist natürlich eine politische Wertefrage.

Die Fragen nach der Stabilität der Wohlfahrtspolitik kehren größtenteils als Fragen der Dimensionierung der Systeme im Verhältnis zu den Ressourcen der Volkswirtschaft und zu den Wachstumszielen der Wirtschaft zurück, aber besonders in der Politik des 21. Jahrhunderts sind sie als Fragen bezüglich der Effizienz der Systeme zurückgekehrt. Zentral ist gewesen, was möglich ist und was mit Steuermitteln und den übrigen Erträgen der öffentlichen Wirtschaft produziert und finanziert werden soll und welche Effizienz die Verwirklichung der Ziele in den Subsystemen der Wohlfahrtspolitik voraussetzt. In Tabelle 2 sind die zentralen Aufgaben, Mittel und Herausforderungen der Wohlfahrtspolitik nach Teilgebieten aus der Perspektive des finnischen umfassenden Wohlfahrtsstaates zusammengefasst.

Die Alternativen der öffentlichen Wohlfahrtspolitik

Außer dem Staat und dem Markt baut in der europäischen Denkweise ein drittes Wohlfahrtsregime meistens auf den Familien auf.[21] In allen drei Grundmodellen des Wohlfahrtsregimes (öffentliches, Markt und Familie) spielt der sogenannte welfare-mix, d.h. die Organisationen und der dritte Sektor im Allgemeinen, eine bedeutende Rolle. In dem konservativen, sich auf die Familie stützenden Modell (z.B. in Deutschland) haben die Organisationen eine zentrale Rolle inne. Dann wird von Sozialwirtschaft gesprochen. Das Zentrale jedoch an einem Modell wie in Deutschland ist das Verdienstprinzip und die Basiertheit auf Versicherungen.

Marktorientierte Wohlfahrtspolitik

Die Hauptalternativen des mit öffentlichen Mitteln betriebenen umfassenden Wohlfahrtsstaates bei der Organisation der Wirtschaft der Wohlfahrtspolitik sind die marktorientierte oder sozialwirtschaftliche, vom Bürger ausgehende Wohlfahrtspolitik. Letztere wird in Finnland allerdings oft mit der Lenkung

[21] Esping-Andersen 1999.

durch die öffentliche Hand verbunden, weil z.B. die Organisationen und Vereine als ihre zentralen Vertreter in Finnland mehr von der öffentlichen Finanzierung abhängen als z.B. in den Ländern Mitteleuropas oder in Schweden. In der Praxis vermischen sich alle drei Grundalternativen in den Systemen der verschiedenen Länder miteinander, eine ist jedoch immer die beherrschende. Die marktorientierte Wohlfahrtspolitik wird am deutlichsten von der anglosächsischen Tradition vertreten, die in den USA und neuerdings auch in Großbritannien sowie in mehreren anderen Ländern des englischen Sprachraums, wie z.B. in Neuseeland, stark ausgeprägt ist. Ein einzelner Wirtschaftsraum, wo die Sozialwirtschaft am stärksten ausgeprägt ist, ist Deutschland. Die Staatszentriertheit ist eine für die nordischen Länder typische Ausrichtung.

Typisch für die Wirtschaft der marktorientierten Wohlfahrtspolitik sind auch die Internationalisierung der Tätigkeit, die Zunahme des Einflusses der internationalen Wirtschaftsorganisationen als Richtungsweiser der Politik sowie die Verbindung des privaten und des öffentlichen Sektors (partnership) bei der Verwirklichung und Finanzierung der Wohlfahrtspolitik. In Finnland hat die Entwicklung hin zur marktorientierten Wohlfahrtspolitik nach dem Wirtschaftsumschwung der 1990er Jahre stark zugenommen, aber dennoch ist das Fortschreiten in diese Richtung langsam gewesen und es wurden Teilreformen durchgeführt.[22] Dies ist offensichtlich größtenteils mit dem gesellschaftlichen Einfluss der Kooperationen (wie z.B. der Gewerkschaften) zu erklären, die sich größtenteils der Veränderung widersetzen.

Als Wirtschaftslehre bei der neuen Ausrichtung gilt eine neoklassische Variante der Wirtschaftswissenschaft (vor allem der Monetarismus), in der statt der Finanzpolitik die Geldpolitik die öffentliche Wirtschaft dominiert. Die Sorge um die Arbeitslosigkeit wird hinter die Abwehr der Inflation und die Zinspolitik gestellt, der öffentliche Sektor investiert nicht direkt in die Nachfrage nach Arbeitskräften, indem er z.B. Arbeitslose im öffentlichen Sektor beschäftigt oder das Niveau des Auskommensschutzes anhebt, um das Konsumvermögen und die Wohlfahrt der außerhalb des Arbeitsmarktes befindlichen Bevölkerung zu fördern. Das zentrale Ziel der Wohlfahrtspolitik ist, aktive Marktbürger für den internationalen Kontext zu produzieren. Dies hat sich in der Sozialpolitik als Aktivierungstätigkeit und Stärken der Arbeitslinie gezeigt.

[22] Julkunen 2001.

Tabelle 2 – Teilbereiche der Wohlfahrtspolitik und deren wirtschaftliche Herausforderungen im Wohlfahrtsstaat.

Teilbereich der Wohlfahrtspolitik	**Gesellschaftliche Funktionen**	**Mittel der Politik**	**Wirtschaftliche Herausforderungen**
Politik der sozialen Sicherheit	Schaffen der Voraussetzungen für soziale Sicherheit, Verteilung auf die Bevölkerungsgruppen sowie das aufeinander Abstimmen von Arbeit und übrigem Leben	Einkommenstransfers des Staates Sozia/dienst/eistungen und Beihilfen des Staates und der Kommunen progressive Besteuerung Kommunalsteuer	Garantie des Ausreichens der Einkommenstransfers und der Dienstleistungen ohne Anstieg der Kosten für die Systeme der sozialen Sicherheit Eindämmung der Einkommensunterschiede
Gesundheitspolitik	Aufrechterhaltung der Volksgesundheit und Verhinderung von Krankheiten	Öffentliche Gesundheitsdienst/eistungen und Subventionieren der privaten Gesundheitsdienstleistungen	Gewährleistung der Wettbewerbsfähigkeit, der Erhältlichkeit, der Qualität und der Effizienz von günstigen öffentlichen Dienstleistungen der Gesundheitspflege
Bildungspolitik	Produzieren und Verteilen von Humankapita/	Öffentliche Bildungsdienstleistungen und Studienunterstützung	Gewährleistung der Erhältlichkeit und Wettbewerbsfähigkeit von kostenlosen Bildungsdienstleistungen und Garantie der Gleichberechtigung in der Bildung
Wirtschafts- und Arbeitspolitik	Produzieren und Verteilen von wirtschaftlichen Ressourcen und Aufrechterhaltung der Beschäftigung	Geld- und Finanzpolitik des Staates, Subventionierung der Unternehmertätigkeit (Einkommenstransfers, Besteuerung) Geschäfts- und Investitionstätigkeit des Staates und der Kommunen, Öffentliche Unternehmens- und Arbeitskräftedienstleistungen	Gewährleistung der Wettbewerbsfähigkeit, der Stabilität und der Beschäftigung der Volkswirtschaft, Gewährleistung der Tätigkeitsvoraussetzungen für die Unternehmen (Kapitalverwaltung, Erhältlichkeit von Arbeitskräften)

Im Kontext der globalen Politik haben der „Thatcherismus" und der „Reaganismus" die pure monetaristische Lehre vertreten, in der die Funktionsfähigkeit des Geldmarktes und die Interessen der Anleger und Eigentümer ins Zentrum der Gesellschaftspolitik gestellt wurden. Auch in der finnischen Wohlfahtspolitik sind in den letzten Jahrzehnten starke monetaristische und andere auf der neoklassischen Wirtschaftswissenschaft beruhende Aspekte aufgetreten, obwohl in der praktischen Wirtschaftspolitik die keynesianische und die monetaristische Politik überall in einem gewissen Verhältnis vermischt sind.[23] Der Übergang zur Angebotskonzentriertheit und zur Betonung der Geldpolitik ist jedoch in ganz Europa deutlich zu sehen. Die Bedeutung der Europäischen Union und der übrigen internationalen Großorganisationen (IWF, OECD) ist für diese Entwicklung wichtig.

Zu der Marktorientiertheit gibt es Gegenkräfte. Dafür ist die Stellung der Sozialpolitik bei der Bildung der Europäischen Union ein gutes Beispiel; man hat versucht, sie neben die Wirtschaftspolitik zu stellen. Die Reform der Systeme der sozialen Sicherheit bildete einen Teil der strukturellen Reformarbeit der Europäischen Union. Das Ziel war, für Europa ein solches soziales Modell zu schaffen, das die Zunahme der Beschäftigung und der Produktivität nicht verhindert, sondern die Abhängigkeit vom Wohlfahrtsstaat reduziert.[24] In der Praxis ist dieses Ziel ein Wunschdenken geblieben. Mit der Lissaboner Strategie wird eine wohlfahrtspolitisch beständige Denkweise aufgebaut, die der Unterstützung der Wirtschaft und der Beschäftigung dient und nicht den Ausgleich der Einkommensverteilung und die Aufteilung der Risiken zum ZWI hat. In der EU werden als Ziel der sozialpolitischen Maßnahmen vor allem die Menschen im arbeitsfäK/gen Alter verstanden, während in Finnland in der Phase der Erweiterung des Wohlfahrtsstaates vor allem die Alten, Kranken, Arbeitsunfähigen und Geringverdiener als Ziel der Maßnahmen definiert wurden.[25]

Das Heranziehen der Wohlfahrtspolitik zur Förderung wirtschaftspolitischer Ziele kommt auch im sozialen Modell der Europäischen Union vor. Das Ideal eines von der EU unterstützten aktiven Wohlfahrtsstaates ist anspornend und produktiv. Es will allen Arbeitsfähigen den Zugang zum Arbeitsmarkt ermöglichen. Die Sozial-, Gesundheits- und Bildungspolitik werden nicht mehr allein als Mittel verstanden, um die soziale Zusammengehörigkeit und die Gleichberechtigung der Bevölkerungsgruppen zu vermehren, sondern sie werden als Bestreben verstanden, neue Arbeitsplätze zu schaffen und die Ressour-

[23] Riihinen 1992.
[24] Rintala 2005.
[25] s. Kuusi 1961.

cen von Menschen aller Altersklassen zu verwenden und auszunutzen sowie die internationalen Wettbewerbsfähigkeit zu steigern.[26]

Im europäischen sozialpolitischen Denken ist die Wohlfahrtspolitik ein Investitionen und wirtschaftliches Wachstum produzierender Faktor, nicht nur ein Kostenpunkt. Ihre Aufgabe ist es zu gewährleisten, dass allen Menschen die Früchte des wirtschaftlichen Wachstums zuteil werden, aber sie soll auch die Hindernisse für die Teilhabe der Menschen beseitigen, um das wirtschaftliche Wachstum zu fördern.[27] Die Leistungen und Pflichten werden genau miteinander verknüpft und die Eigenverantwortung des Bürgers wird auch extrem in den Randgruppen betont.

Nach Bob Jessop (2002) gehen wir über (oder sind wir schon übergegangen) zu einem Wettbewerbsstaat, in dem die Unternehmertätigkeit, Produktinnovationen und die Wettbewerbsfähigkeit der Unternehmen und Volkswirtschaften sowie die auf Wissen gestützte Wirtschaft Schlüsselbestreben der Gesellschaftspolitik sind. Die umfassende Wohlfahrtspolitik wird im Wettbewerbsstaat der Wirtschaftspolitik unterstellt. Die politisch erlangten Wohlfahrtsrechte der Bürger (politics of retrenchment) werden gestrichen und der Staat verfolgt eine sogenannte anspornende Sozialpolitik, in der z.B. die Leistungen der sozialen Sicherheit gekürzt werden, um die Arbeitssuche zu aktivieren.

Im Wettbewerbsstaat wird die Dienstleistungstätigkeit privatisiert und für den internationalen Wettbewerb geöffnet. In Finnland befinden sich die Wohlfahrtsdienstleistungen weiterhin z.B. außerhalb des Europäischen Binnenmarktes, obwohl es einen Druck in diese Richtung gibt. Bei solchen Veränderungen wird die Rolle des Nationalstaates und des umfassenden nordischen Wohlfahtsstaates geringer; er entwickelt sich von einem Produzenten von Dienstleistungen zu einem Koordinator ihrer Produktion. Von den Dienstleistungsorganisationen des Wohlfahrtsstaates werden Selbststeuerung (governance) und Gewinndenken erwartet. Diese Akzentuierung ist sowohl in der Sozial- als auch in der Bildungspolitik spürbar. Die Autonomie der Universitäten in Finnland z.B. wurde im 21. Jahrhundert vermehrt, indem ihrer Tätigkeit die Finanzierung durch staatliche Budgetgelder entzogen wurde und sie teilweise auf den Erwerb eigener Mittel angewiesen sind. Die Universitäten wurden aus der Budgetwirtschaft des Staates herausgenommen und zu selbständigen Rechtspersonen gemacht.

[26] Rintala 2005.
[27] Ibid.

Die sozialwirtschaftliche Wohlfahrtspolitik. Die sozialwirtschaftliche Tätigkeit kann eine Anwort auf das traditionelle Scheitern des Marktes in der Sozialpolitik sein. Der Markt kann nicht alle in Bezug auf die Wohlfahrt existierenden zentralen Bedürfnisse befriedigen oder er tut dies, indem er Ungleichheit zwischen den Bürgern schafft und aufrecht erhält.[28] In der Sozialwirtschaft wird das Genossenschaftswesen oft als ihr zentrales Teilgebiet angesehen. Oft hat sich die Sozialwirtschaft jedoch über das Genossenschaftswesen hinaus ausgeweitet und enthält nur Organisationen, die in ihrer Tätigkeit von den Prinzipien der internationalen Genossenschaftsbewegung ausgehen. Neben den Genossenschaften werden zur Sozialwirtschaft die Gesellschaften auf Gegenseitigkeit und die wirtschaftlich tätigen Vereine gezählt, deren Ziel es ist, vorwiegend den Mitgliedern zu dienen.[29]

Die Sozialwirtschaft vertritt eine dem Neoliberalismus entgegengesetzte Denkweise, die auf einem vereinfachten homo economicus-Menschenbild basiert.[30] Die Sozialwirtschaft verbindet die wirtschaftliche Aktivität mit dem sozialen Nutzen. Das Ziel der Tätigkeit ist „mithilfe einer demokratischen Zusammenarbeit die sozial und wirtschaftlich beständige Wohlfahrt des Mitglieds und der umgebenden Gemeinschaft zu fördern".[31] Die Sozialwirtschaft beschäftigt etwa 7% der Arbeitskräfte in den EU-Ländern und produziert 8 % des Bruttosozialproduktes der EU.[32]

Die Sozialwirtschaft ist ein vom Bürger ausgehendes Mittel, um die zentralen sozialen Probleme, die der Marktkapitalismus schafft und die nicht ausgehend vom Markt behoben werden können, zu verhindern und zu beheben. Die Sozialwirtschaft bietet in diesem Sinne Mittel für eigentlich alle damals von dem bekannten Sozialpolitiker Sir William Beveridge genannten sozialen Risiken, die auch die kollektive, wohlfahrtsstaatliche Sozialpolitik traditionell in Finnland bekämpfen wollte. Dies bedeutet kollektive Verantwortung sowie eine kulturell und wirtschaftlich beständige, traditonelle Sozialpolitik.[33]

Die Sozialwirtschaft kann außer als menschliche, (soziale) Wirtschaft und als Gegengewicht gegen den harten Kapitalismus auch als von ihrem Wesen her demokratische, nicht amtliche, nicht bevormundende und als im Alltag des Bürgers anwesende Beherrschung der Probleme angesehen werden. Sie kann

[28] Poutanen 2006.
[29] Ibid.
[30] Laurinkari 2007.
[31] Immonen 2006:12.
[32] s. Immonen 2006, Laurinkari 2004, Laurinkari 2007, Poutanen 2007.
[33] Köppä 2006.

auch als wirtschaftlich sehr effiziente Zuweisung von Produktionseinsätzen und Produkten gesehen werden. Damit kann auch eine Prise Entgegensetzung auf der Kulturachse zwischen Land und Stadt verbunden sein. Gleichzeitig lehnen die Befürworter der Sozialwirtschaft gewöhnlich eine politisch-ideologische Zuordnung ihrer Bewegung zu einem bestimmten Standpunkt ab. Gewöhnlich wird die politische Unparteilichkeit der Sozialwirtschaft betont.[34]

In der Sozialwirtschaft versucht man das Problem der zu großen Ausweitung des Wohlfahrtsstaates mit dem Betonen einer vom Bürger ausgehenden, lokalen und regionalen Perspektive zu beantworten. Es werden Mittel angeführt, wie die Bürger von ihrem eigenen Standpunkt aus und mit ihren eigenen wirtschaftlichen Zusammenschlüssen für sich selbst und ihr Umfeld z.B. soziale Sicherheit schaffen können. Das System ersetzt das vom Markt ausgehende System und stopft die von der Wirtschaft und der Sozialpolitik offen gelassenen Löcher (bottom-up).

Für die vom Bürger ausgehende, auf Subsidiarität bedachte lebenspolitische Linie in Europa gibt es Nachfrage in der Forschung und im Bereich der Entwicklungstätigkeit. Von den Alternativen der Sozialwirtschaft in der Wohlfahrtspolitik seien z.B. die dänischen Genossenschaften erwähnt, die auf die grüne Energieerzeugung gesetzt haben – und fast ein Viertel der Windkraft wird dort von Genossenschaften produziert, die den Konsumenten gehören. In Schweden sind 17 % der Wohnungen Wohnungsgenossenschaften und etwa 10 % der Vorschulplätze werden von Genossenschaften angeboten, die den Eltern gehören, in Frankreich ist es sogar jeder fünfte Vorschulplatz. Von Genossenschaften unterhaltene Kindergärten gibt es vor allem in Großbritannien, wo sie sich als Wohlfahrtsorganisationen registrieren und so Steuererleichterungen erhalten.[35] Die Sozialwirtschaft ist in der Praxis nicht völlig frei von den Problemen des umfassenden Wohlfahrtsstaates und der marktorientierten Alternative. Die Genossenschaftsform der Organisationen z.B. hat nicht die Ethik der Tätigkeit garantiert. U.a. die französische Genossenschaftsbank Crédit Agricole ist der Währungsspekulation und der Verwaltung von Hedgefonds bezichtigt worden.[36]

Der zentrale Charakterzug der Genossenschaftstätigkeit ist der Ansatz bei den Mitgliedern, der sich in den Begriffen der Genossenschaftstätigkeit widerspiegelt: Selbsthilfe, Selbstverwaltung und Eigenverantwortung. In Europa gibt es allerdings außer den Genossenschaften auch andere Institutionen, deren

[34] Poutanen 2007.
[35] Laurinkari 2004.
[36] Laurinkari 2009.

Tätigkeit sich auf wirtschaftliche Gemeinschaftstätigkeit stützt. In den Bestimmungen der Europäischen Union werden alle diese Phänomene mit dem Begriff Korporationswirtschaft definiert.

Die Eigenheit der Genossenschaftstätigkeit ist weitgehend eine Folge ihrer Doppelnatur. Das genossenschaftlich tätige Unternehmen, die Genossenschaft, ist einerseits eine betriebswirtschaftliche Korporation und andererseits eine Korporation, die die Wohlfahrt der Mitglieder zum Ziel hat. Wenn man von der Doppelnatur spricht, bezieht man sich oft darauf, dass die Genossenschaftstätigkeit neben wirtschaftlichen Werten auch ideelle, korporative und soziale Werte verwirklicht. Die Genossenschaftstätigkeit hat Ziele, welche eine rein betriebswirtschaftliche Unternehmertätigkeit nicht unbedingt hat. Ein zentraler sozialpolitischer Zug, der mit dem Streben nach Wohlfahrt verbunden ist, ist die Sicherheit, die Kontinuität und die Gewissheit der Tätigkeit.[37]

Die Gerechtigkeit der Genossenschaftstätigkeit wird als grundlegenderer Wert als die wirtschaftliche Effizienz oder die Wohlfahrt eingeschätzt. Der zentrale Wert der Genossenschaftstätigkeit ist die gemeinschaftliche Tätigkeit. Sie zeigt sich als Solidarität und gegenseitige Hilfe, die die Zielsetzung steuernden zentralen Werteprinzipien und Gerechtigkeitsgrundsätze darstellen. In der Genossenschaftstätigkeit ist es philosophisch gesehen wichtiger, Gerechtigkeit zu verwirklichen, als möglichst große Gewinne anzustreben. In Finnland hat neben den Genossenschaften in den letzten Jahren die Stiftungs-, Vereins- und Organisationstätigkeit in den verschiedenen Bereichen der Wohlfahrtspolitik neben den öffentlichen Dienstleistungsorganisationen und Unternehmen zugenommen. Die Stiftungen spielen z.B. eine wichtige Rolle in der Finanzierung der Forschung, der Bildungsarbeit und der künstlerischen Tätigkeit, und fast alle Studentenwohnheime in Finnland sind Stiftungen. Auch z.B. das Wohnrechtswohnen wird als Korporationswirtschaft angesehen.[38]

Zur Zeit fragt man sich, inwieweit die Organisationen und Vereine marktorientiert arbeiten können und inwieweit sie sozialpolitische Aufgaben von diesem Ansatz aus übernehmen können, entweder alleine, untereinander oder zusammen mit dem öffentlichen Sektor, dem Staat und den Kommunen.

Die Marktorientierung hat in Finnland unter der Leitung des Staates und der Kommunen stattgefunden. In ihrem Kern soll einerseits der Wettbewerb in das Feld der Sozialdienstleistungen gebracht werden durch das Besteller-Produzenten-Modell, andererseits soll die Konsumentenperspektive betont werden, z.B.

[37] s. Mähönen & Villa 2006.
[38] Miettinen 2001, Laurinkari 2004.

durch das Gutscheinmodell für Dienstleistungen. Es handelt sich jedoch um Scheinmärkte, denn die öffentliche Hand definiert die zentralen Marktelemente, z.B. die Richtungen, die Qualität und die Menge der Produktion.

In Finnland haben auf dem Feld der Organisationen besonders ideelle Vereine das Anbieten von Sozialdienstleistungen übernommen. Zur Arbeit der Organisationen gehören die Sozialdienstleistungen (hier: Wohlfahrtsdienstleistungen) nicht automatisch, denn ihre Tätigkeit basiert laut ihrer Zielsetzung auf Freiwilligkeit. Sie können jedoch erfahrene Arbeitskräfte, z.B. gerade für die Produktion von Dienstleistungen, einstellen. Von seiner Größe her ist das Organisationsfeld in Finnland sehr groß, wenn man sich die Zahl der Organisationen anschaut (über 8000 Organisationen). Die Bedeutung der Organisationen und Vereine und die Tätigkeitsmöglichkeiten in der Sozialpolitik prägt, dass am meisten um die Jahrtausendwende von der Rolle der Organisationen und Vereine in der Arbeitspolitik, besonders in der Arbeitskräftepolitik gesprochen worden ist, in deren Bereich die Fragen der Arbeitslosigkeit, vor allem die Behebung der zum dauerhaften Problem werdenden Langzeitarbeitslosigkeit, fallen.[39]

In der Praxis finanzieren und subventionieren der Staat und die Kommunen die Arbeit der Organisationen und die Dienstleistungsproduktion und bieten ihnen andere Ressourcen an, wie z.B. Arbeitsräume, so dass ihre Stellung als eigenständige wirtschaftliche Akteure und als Alternativen zum öffentlichen Sektor in Frage steht. Das Anpassen der Organisationen an die Marktorientiertheit bedeutet für sie ein Anpassen an neue Produktionsformen und Praktiken für die Dienstleistungen. Die Gesellschaften auf Gegenseitigkeit haben Dienstleistungs- und Arbeitszentren für behinderte Personen, Altenheime, Krankenhäuser und Anlaufstellen für Drogensüchtige sowie Treffpunkte für ausgegrenzte Personen geschaffen. Diese tragen zur Verhinderung und Erleichterung von sozialer Ausgrenzung bei.[40]

Nach einer Definition der Europäischen Kommission verbindet der Begriff soziale Verantwortung des Unternehmens (corporate social responsibility, CSR) die sich auf die Freiwilligkeit der Unternehmertätigkeit stützenden sozialen und Umweltaspekte mit der Geschäftstätigkeit und den Eigentumsverhältnissen. Die Gesellschaften auf Gegenseitigkeit haben diesen Aspekt bereits von Anfang an mit der Geschäftstätigkeit verbunden und sich auf die Mitglieder konzentriert. Die demokratische Teilhabe, die gerechte Verteilung des Über-

[39] Pättiniemi 2006, s. auch Rönnberg 1999.
[40] Laurinkari 2007.

schusses, die Zusammengehörigkeit und langfristige Unternehmensstrategien sind für diese Unternehmen wichtige Ziele. [41]

Die Gesellschaften auf Gegenseitigkeit haben sich nach dem gleichen Prinzip organisiert wie auch die übrigen Akteure der Sozialwirtschaft (Genossenschaften, Organisationen, Stiftungen und Vereine). Sie sind aus natürlichen uREnd juristischen Rechtspersonen zusammengesetzte freiwillige, auf gegenseitiger Verantwortung basierende Gruppierungen. Ihr Zweck ist, den Bedürfnissen der Mitglieder und nicht dem Kapital zu dienen. Die Tätigkeit des Unternehmens basiert auf dem Prinzip der Zusammenarbeit der Mitglieder untereinander und darauf, dass die Mitglieder an der Verwaltung teilnehmen. Erzielte Gewinne und Überschüsse werden nicht im Verhältnis des angelegten Kapitals verteilt, sondern mit deren Hilfe werden die an die Mitglieder gerichteten Dienstleistungen verbessert, die Unternehmenstätigkeit entwickelt, die Lager aufgestockt und die Uberschüsse in begrenztem Umfang verteilt. Die Versicherungsgesellschaften auf Gegenseitigkeit verwendeten als erste die sogenannte soziale Bilanz. Mithilfe der sozialen Bilanz können die Tätigkeit des Unternehmens und die äußeren Einflüsse auf die Umwelt und die Gesellschaft vorgestellt und bewertet werden.[42]

Literatur

Jessop, B. (2002): The Future of the Capitalist State. [Die Zukunft des kapitalistischen Staates]. Cambridge: Polity.

Hellsten, K. (1993): Vaivaishoidosta hyvinvointivaltion kriisin. Hyvinvointivaltiokehitys ja sosiaaliturvajärjestelmän muotoutuminen Suomessa. [Von der schwierigen Pflege bis zur Krise des Sozialstaates. Entwicklung des Wohlfahrtsstaates und Gestaltung des Sozialversicherungssystems in Finnland]. Helsinki: Helsingin yliopisto, Sosiaalipolitiikan laitos, Tutkimuksia 2/1993.

Helne, T. & Julkunen, R. & Kajanoja, J. & Laitinen-Kuikka, S. & Silvasti, T. & Simpura, J. (2003): Sosiaalinen politiikka. [Sozial Politik]. Helsinki: WSOY.

Immonen, N. (2006): Yhteisötalous Suomessa. Sisäpiirin slangia vai uutta yhteistyön taloutta. Väitöskirja. [Gemeinschaftswirtschaft in Finnland. Insider-Slang oder die neue Kooperationsökonomie. Dissertation]. Tampere: Tampereen seudun osuustoiminnan kehittämisyhdistys.

Julkunen, R. (2001): Hyvinvointivaltion uusi politiikka. [Die neue Politik des Wohlfahrtsstaates]. Yhteiskuntapolitiikka 66: 4, S. 366–372.

[41] Immonen 2006.
[42] Laurinkari 2007.

Kiander, J. & Lönnquist, H. (2002): Hyvinvointivaltio ja talouskasvu. [Wohlfahrtsstaat und Wirtschaftswachstum]. Helsinki: WSOY.

Kiander, J. & Kröger, O. & Romppanen, A. (2005): Talouden rakenteet 2005. [Wirtschaftsstrukturen 2005]. Helsinki: Goverment Institute for Economic Research. Available at: https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/147925/taloudenrakenteet2005.pdf. (Accessed 2 December 2023).

Kuusi, P. (1961): 60-luvun sosiaalipolitiikka. [Sozialpolitik der 60er Jahre]. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen julkaisuja. Porvoo: WSOY.

Köppä, T. (2006): Tapaus kilpailutalous: Syytteitä ennen romahdusta. [Der Fall der Wettbewerbswirtschaft: Strafverfolgungen vor dem Zusammenbruch]. In: Niemelä, P. & Pursiainen, T, (Hg.), Hyvinvointipolitiikka yhteiskunnallisen toiminnan tavoitteena. Professori Juhani Laurinkarin juhlakirja. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen tutkimuksia nro 62. Kuopio: Kuopion yliopisto, S. 149–163.

Laurinkari, J. (2004): Osuustoiminta. Utopiasta kansainvälisen yrittämisen muodoksi. [Genossenschaftswesen. Von der Utopie zur internationalen Gesellschaftsform]. Helsinki: Pellervo-seura.

Laurinkari, J. (Hg.) (2007): Yhteisötalous. Johdatus perusteisiin. [Gemeinschaftswirtschaft. Einführung in die Grundlagen]. Helsinki: Gaudeamus.

Laurinkari, J. (2009): Kilpailuyhteiskunnan sosiaalipolitiikka. Esitys Sosiaalipolitiikan Päivillä 23.10.2009 Kuopiossa. [Sozialpolitik einer Wettbewerbsgesellschaft. Vortrag bei den Sozialpolitische Tage am 23. Oktober 2009 in Kuopio].

LeGrand, J. & Propper, C. & Smith, S. (2008): The Economics of Social Problems. [Die Ökonomie sozialer Probleme]. Basingstoke and Hampshire: Palgrave Macmillan, Houndsmill.

Lehto, J., Kananoja, A., Kokko, S. & Taipale, V. (2001): Sosiaali- ja terveydenhuolto. [Sozial- und Gesundheitsfürsorge], Helsinki: WSOY.

Massa, I. (Hg.) (2009): Vihreä teoria – Ympäristö yhteiskuntateorioissa. [Grüne Theorie – Umwelt in sozialen Theorien]. Helsinki: Gaudeamus.

Miettinen, A. (2001): Do Co-Operatives Providing Welfare Services Belong to the Third Sector? A Study of Institutional Characteristics of Swedish Co-Operatives. [Gehören Genossenschaften, die Wohlfahrtsdienstleistungen erbringen, zum Dritten Sektor? Eine Studie über institutionelle Merkmale schwedischer Genossenschaften]. Kuopion yliopiston julkaisuja E. Yhteiskuntatieteet 90. Kuopio: Kuopion yliopisto.

Moisio, P. (2008): Köyhyyden ja toimeentulo-ongelmien kehitys. [Die Entwicklung von Armut und Lebensunterhaltproblemen]. In: Moisio, P., Karvonen, S., Simpura, J. & Heikkilä, M, (Hg.), Suomalaisten hyvinvointi. Vammala: Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskus.

Mähönen, J. & Villa, S. (2006): Osuuskunta. [Die Genossenschaft]. Helsinki: WSOY.

Mäntysaari, M. (2005): Hyvinvointivaltiota kehittämässä – Richard Titmuss ja sosiaalihuolto. [Einen Wohlfahrtsstaat entwickeln – Richard Titmuss und die

Sozialfürsorge]. In: Saari, J. (Hg.), Hyvinvointivaltio. Suomen mallia analysoimassa. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen tutkimuksia nro 60, S. 388–405.

Niemelä, H. & Salminen, K. (2006): Suomalainen sosiaaliturva. [Die Finnische Sozialversicherung]. Vammala: Vammalan kirjapaino Oy.

Pekkarinen, J. & Vartiainen, J. (1993): Suomen talouspolitiikan pitkä linja. [Die lange Linie der finnischen Wirtschaftspolitik]. Porvoo – Helsinki – Juva: WSOY.

Poutanen, V-M. (2006): Sosiaalitaloudesta yhteisötalouteen? – Keskustelua yhteisötaloudesta ja sen lähikäsitteistä. [Von der Sozialwirtschaft zur Gemeinschaftswirtschaft? -Diskussion über Gemeinschaftswirtschaft und verwandte Konzepte] In: Niemelä, P. & Pursiainen, T. (Hg.), Hyvinvointi yhteiskuntapoliittisena tavoitteena. Professori Juhani Laurinkarin juhlakirja Kuopio: Sosiaalipoliittisen yhdistyksen tutkimuksia nro 62. Kuopio: Kuopion yliopisto, S. 149–163.

Poutanen, V.-M. (2007): Sosiaalitaloudesta yhteisötalouteen. [Von der Sozialökonomie zur Sozialwirtschaft]. In: Laurinkari, J. (Hg.), Yhteisötalous. Johdatus perusteisiin. Helsinki: Gaudeamus. S. 67–89.

Pättiniemi, P. (2006): Sosiaalisten yritysten sosiaalisuus? [Die Sozialität sozialer Unternehmen?]. In: Niemelä, P. & Pursiainen, T. (Hg.), Hyvinvointi yhteiskuntapoliittisena tavoitteena. Professori Juhani Laurinkarin juhlakirja Kuopio: Sosiaalipoliittisen yhdistyksen tutkimuksia nro 62. Kuopio: Kuopion yliopisto, S. 208–214.

Raunio, K. (1999): Sosiaalipolitiikan lähtökohdat. [Sozialpolitische Ansatzpunkte]. Helsinki: Gaudeamus.

Riihinen, O. (Hg.) (1992): Sosiaalipolitiikka 2017: Näkökulmia suomalaisen yhteiskunnan kehitykseen ja tulevaisuuteen. [Sozialpolitik 2017: Perspektiven auf die Entwicklung und Zukunft der finnischen Gesellschaft]. Porvoo – Helsinki – Juva: WSOY.

Riihinen, O. (2007): Arvot ja hyvinvointipolitiikka. Alustus järjestöjohdon sosiaali- ja terveyspolitiikan kehittämisfoorumissa Heinolassa 7.2.2007. [Values and welfare policy. Presentation at the NGO Management Social and Health Policy Development Forum in Heinola on February 7, 2007].

Rintala, T. (2005): Euroopan unionin sosiaalipoliittiset linjaukset ja suomalainen vanhuspolitiikka. [Die sozialpolitischen Leitlinien der Europäischen Union und die finnische Altenpolitik]. Yhteiskuntapolitiikka 70 (4). Helsinki: Stakes.

Rogall, H. (2006): Volkwirtschaftslehre für Sozialwissenschaftler. Verlag für Sozialwissenschaften. Wiesbaden: VS Verlag.

Rönnberg, Leif 1999: Eriytynyt ja moniulotteinen kolmas sektori. [Ein differenzierter und multidimensionaler Dritter Sektor]. In: Hokkanen, L., Kinnunen, P. & Siisiäinen, M. (Hg.), Haastava kolmas sektori. Pohdintoja tutkimuksen ja toiminnan moninaisuudesta. Helsinki: Sosiaali- ja terveysturvan keskusliitto ry., S. 78–100.

Saari, J. (Hg.) (2005): Hyvinvointivaltio. Suomen mallia analysoimassa. [Wohlfahrtsstaat. Analyse des finnischen Modells]. Helsinki: Helsinki University Press.

Salo, S. (2007): Kylmä järki, lämmin sydän – talous hyvinvoinnin perustana. Puheenvuoro Etelä-Pohjanmaan Sosiaali- ja terveysturvayhdistys ry:n 85-

vuotisjuhlaseminaarissa ”Hyvinvoinnin edistämisen perusta ONNI & SISU Seinäjoella 2.11.2007. [Ein kalter Geist, ein warmes Herz – Finanzen als Grundlage des Wohlbefindens. Rede beim 85-jährigen Jubiläumsseminar von Etelä-Ostrobothnia Sosiaali- ja terveysturvayhdistys ry „Die Grundlage für die Förderung von Wohlbefinden, GLÜCK & SISU“ in Seinäjoki am 2. November 2007].

THL (2023): Sosiaaliturvan menot ja rahoitus 2021. [Ausgaben und Finanzierung der sozialen Sicherheit 2021]. Tilastoraportti 21/2023. THL. Suomen virallinen tilasto. https://www.julkari.fi/bitstream/handle/10024/146556/TR_21_2023_11082023.pdf?sequence=8&isAllowed=y. [12.12.2023].

Tilastokeskus (2022): Julkisyhteisöjen menot tehtävittäin 2021. [Ausgaben öffentlicher Körperschaften nach Aufgaben im Jahr 2021]. https://pxdata.stat.fi/PXWeb/pxweb/en/StatFin/StatFin_jmete/?tablelist=true [12.12.2023].

Tuori, K. & Kotkas, T. (2008): Sosiaalioikeus. [Sozialrecht]. Helsinki: WSOY.

Österreich und seine Mitteleuropapolitik im 21. Jahrhundert

Viola Kertai

Überblick über Wiens Mitteleuropa

Der nach dem Zweiten Weltkrieg früheste rote Faden, der mit Mitteleuropa im Zusammenhang steht, geht auf eine aus dem Jahr 1945 stammende Erklärung zurück, in der die Grundpfeiler der guten Nachbarschaftspolitik verfasst wurden: die freundliche, reibungslose und friedliche Zusammenarbeit mit den Völkern des Donauraums.[1] Diese erwünschte Kooperation war aber nicht immer so reibungslos und eindeutig.

Auf die erste Schwierigkeit stößt man mit der Definition: Wo liegt, was es „geistesinhaltlich" bedeutet, was gehört dazu, wo sind seine Grenzen, wenn es solche Grenzen überhaupt gibt oder gab. Schwere, nach mehreren Meinungen unbeantwortbare Fragen. Trotzdem kennen wir in der Geschichtswissenschaft eine Gruppe von zahlreichen Wissenschaftlern, die Jahre mit der Beantwortung dieser „unbeantwortbaren" Fragen verbracht haben. Die Aufzählung ihrer Konzepte und die Darstellung ihrer Gedankengänge würden die Rahmen dieser bescheidenen Arbeit sicherlich sprengen. Einige von ihnen können wir aber nicht außer Acht lassen, damit man gewisse Vorstellungen über Aufgaben und Pflichten des heutigen Österreich gewinnt. Weil man den Mitteleuropa-Gedanken wegen der ehemals diese Mega-Region regierenden Habsburgermonarchie nicht von Österreich lostrennen kann. Wahrheitsgemäß müssen wir feststellen, dass Jahrhunderte vorüber und vorbei sind, aber das Reich stets fest auf der Warte stand. Die Habsburgermonarchie musste unter anderem die Rolle einer Grenzschutzmacht spielen, mehrere Jahrhunderte hindurch musste das Kaiserreich – insbesondere der ungarische Schutzwall, das „végvári rendszer" sowie die Schutzlinie der Szekler in Ost-Siebenbürgen – der Verteidigung der europäischen Zivilisation gegen die Türken Genüge tun.[2] Dieser Aufgabe Genüge zu leisten war gar nicht einfach. Einen Schutzwall am Leben zu erhalten war einerseits eine Vorbedingung der Sicherheit, andererseits aber barg es Staatsgefahr: ein militarisierter

[1] Plassnik 2005: 21–28.

[2] Tefner 1999: 248–249.

Grenzsteifen im Süden und im Osten, wo die zu Hause gelagerten Waffen und die stetigen Kampfhandlungen jederzeit mit Putschgefahr drohten.[3]

Dieses Beispiel ist nur eines von vielen. 1918, als Großösterreich die Bühne Kleinösterreich übergeben hatte, wurde Österreich von diesen Sorgen befreit. Schon damals, aber insbesondere nach 1945 war es ein dringender Befehl, Mitteleuropa in der Außenpolitik anders als früher unterzubringen. Wien hat – ähnlich wie seine Mitteleuropadefinitionen – die Wichtigkeit oder die Aktualität seiner Mitteleuropapolitik im Laufe der Jahre sehr unterschiedlich bestimmt. Seine mitteleuropäischen Vorstellungen und Diskussionen haben nicht immer im Mittelpunkt seiner außenpolitischen Prioritäten gestanden. Demnach haben wir verschiedene „Orientierungspunkte" ausgewählt, die unserer Meinung nach „Wendepunkte" in der Mitteleuropapolitik Österreichs seit den 1950er Jahren markieren.

Der erste Wendepunkt

Einer dieser Meilensteine war der österreichische Staatsvertrag.[4] Durch die immerwährende Neutralität hat dem Alpenland genug Spielraum zur Verfügung gestanden, den Kontakt mit den Ländern aus dem sowjetischen Block aufzunehmen, bzw. zu pflegen. Dieser Umstand hat die außenpolitischen Rahmen gesichert, in denen sich die regionale Zusammenarbeit schon sehr früh, in den 1970er Jahren, entfalten konnte. (Siehe: Donauraum, Alpenregion.)

Der zweite Wendepunkt

Die nächste Welle hat das Jahr „annus mirabilis" symbolisiert.[5] Nachdem sich die damaligen westlichen und östlichen Blöcke aufgelöst hatten, und damit auch der Kalte Krieg zu Ende gekommen war, haben auch die Vermittlerrolle und -funktion von Wien an Bedeutung verloren und dadurch musste Wien auf zwei Herausforderungen wirksame Lösungen finden. Auf der einen Seite musste Österreich seine Beziehung zu der mitteleuropäischen Region wegen des Verlustes der Vermittlerrolle

[3] 1767 musste die Habsburgerarmee die Erhebung der Székler Grenzsoldaten blutig niederschlagen (madéfalvi veszedelem); 1869 drohte eine ähnliche Erhebung der kroatischen „Granitschars", und nur die staatsmännische Weisheit von Ferenc Deák konnte der Donaumonarchie über diese Schwierigkeiten hinweghelfen. Ebenda: 249.

[4] Waldheim 1971: 195.

[5] Brix 2013.

neu definieren.[6] Auf der anderen Seite musste Wien verhindern, dass die Länder der Region durch seine regionalen Tätigkeiten eine eventuelle Revisionsmöglichkeit der Monarchie vermuten.[7]

Österreich, mit diesen zwei Herausforderungen konfrontiert, versuchte mit der Hilfe verschiedener regionaler Initiativen eventuelle Lösungen zu finden. Die Initiativen waren u.a. ARGE Alpen Adria,[8] Quadragonale, Pentagonale, Hexagonale. Diese Formen waren hauptsächlich durch praxisorientierte, realisierbare Prioritätensetzung geprägt, wobei der Beitritt der EU und NATO, also die westliche Orientierung der teilnehmenden Länder an der Spitze der Agenda gestanden hat. Mit einem anderen Wort können wir auch sagen, dass die Organisierung regionaler Kooperationsformen ein Mittel der Westorientierung war, also sie der Westorientierung untergeordnet war und die gegründeten Initiativen nur als „Vorzimmer der Integration" betrachtet wurden.[9] Die Westorientierung entbehrte keineswegs der historischen Schattenbilder und somit der Beweggründe, sich von einer nachteiligen Isolationspolitik abzuspalten. In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, als das Ringen mit Preußen um die Vormachtstellung in Deutschland auf Hochtouren war, bot es sich logisch an, sich bei dieser Rivalisierung auf die Hilfe der Westmächte (England, Frankreich) zu stützen. Die Zahl der Beispiele bildet eine unermesslich lange Kettenreihe. 1859, das verhängnisvolle Jahr der Schlacht bei Solferino fand Frankreich noch in der Gruppe von Österreichs Feinden, 1866 stand aber Frankreich auf Grund seiner wohlfundierten Interessen an der Seite Österreichs. Genauso drei Jahre zuvor, als das Zusammengehen mit Österreich gegen Russland in dem 1863er polnischen Aufstand wegen der instabilen ungarischen Lage scheiterte.[10]

[6] Brandstaller 2014: 33-41.

[7] Emil Brix ist aber anderer Meinung. In einer E-Mail hat er mir mitgeteilt, dass die Rede nicht von der Gefahr eines monarchischen Regionalverbundes war, sondern es nur darum ging, dass eine zu starke Ausrichtung auf Mitteleuropa den österreichischen EU-Beitritt verlangsamen könnte.

[8] „[…] grenzüberschreitende Gemeinschaften entstehen in Mitteleuropa: das „Internationale Symposium Mogersdorf", die ARGE Apl (Arbeitsgemeinschaft Alpenländer), die ARGE Mittlere Donau, die Arbeitsgemeinschaft (ARGE) Alpen-Adria, ZEI, die Visegrád Staaten, OSZE […]" Siehe: Baumann 2002: 116–129.

[9] Kiss 2002: 3-16.

[10] Im Juni 1863 haben mehrere Ministerratssitzungen in Wien gegen das geplante französische Allianzangebot abgestimmt. Siehe: Tefner 1997: 24–27.

Der dritte Wendepunkt

1995 war der nächste Meilenstein in Verbindung mit der österreichischen Mitteleuropapolitik. In diesem Jahr ist ja das Alpenland zu einem der gleichwertigen Mitgliedsländer EU geworden, wobei das Land als ein moderner, demokratischer und wirtschaftlich prosperierender Staat mit gutem Beispiel für die mitteleuropäische Region vorangegangen ist.

Österreich konnte in diesem Jahr auf einen reichen und abwechslungsreichen Kampf auf dem Schlachtfeld um das vereinte Europa zurückblicken. Ein Großteil der Versuche ein „Vereintes Europa" zu Stande zu bringen war mit dem Namen Österreich und der altehrwürdigen Stadt Wien eng verbunden. Im Mittelpunkt der Organisation stand Wien, die in der Wiener Hofburg redigierte Zeitschrift „Paneuropa", die von Richard Nicolaus Coudenhove-Kalergi und Otto von Habsburg betreut und herausgegeben wurde. Nach dem Fall der Habsburger stellten sie den Gedanken der Tradition, das alte europäische Kulturgut in den Focus ihrer Bestrebungen. Nach dem Paneuropakonzept Coudenhove-Kalergis musste in Europa alles so bleiben, wie es ist, wie es früher war, die Nationen, die Länder, die Staatsgrenzen, mit einem Wort: die Traditionen. Es durfte also keine Umwälzung amerikanischer Art geben, weil ein Zerstören der sozialen Rahmenbedingungen der Herausbildung chaotischer Verhältnisse hätten dienen können – so Coudenhove-Kalergi.[11] Sie haben Wien als *Hauptstadt Europas* vorgesehen (N.b. wäre es wegen seiner zentralen geographischen Lage besser ausgefallen als die heutige 1956er Zwangssituation mit Brüssel).

Mit Recht hätten die Staaten glauben können, dass Österreich anhand der gemeinsamen kulturellen, geschichtlichen Wurzeln während der Beitrittsverhandlungen die Rolle des Anwalts Mitteleuropas spielen und das Land zusätzlich einen bedeutenden Beitrag zur wirtschaftlichen Integration leisten wird. Aber nicht nur die Staaten der Region könnten davon profitieren, sondern auch Österreich. Österreich war an der Integration mitteleuropäischer Länder interessiert, weil es dadurch wieder in die Mitte Europas gerückt werden könnte.[12] (Das ist nun Ironie der Geschichte, dass die Beitrittsverhandlungen später gerade dann begonnen haben, als Österreich die EU-Präsidentschaft innegehabt hat. Diese günstige außenpolitische Lage konnte die entsprechenden Rahmen für die Verhandlungen sichern.)

Trotz dieser günstigen Umstände und der gemeinsamen Geschichte hat Österreich diese einzigartige Chance nicht ausgeschöpft: nicht nur vor dem EU-Beitritt Österreichs hat sich das Land beinahe ausschließlich nach Westen gewandt,[13] wobei es den mitteleuropäischen Ländern den Rücken zugekehrt hat, sondern auch nach seinem

[11] Tefner 2012: 62.

[12] Busek 2006.

[13] Nowotny 1986: 39–42.

EU-Beitritt hat die Region nicht zu seinen außenpolitischen Prioritäten gehört.[14] Einige Quellen sind sogar der Ansicht, dass der europäische Charakter Österreichs allmählich den mitteleuropäischen zurückgedrängt hat, wobei Österreich seine mitteleuropäische Verantwortung stufenweise vergessen hat.[15]

Der vierte Wendepunkt

Das Jahr 2000 hat erneut den Beginn einer neuen mitteleuropäisch-österreichischen Epoche markiert. Die EU hat nämlich Sanktionen gegen die SPÖ-FPÖ-Koalition angekündigt, die eine wichtige außenpolitische Ernüchterung zur Folge hatten, die von fundamentaler Bedeutung war. Die EU-Sanktionen wurden nämlich von allen damaligen Mitgliedsländern (sogar von Deutschland!) eingehalten, so ist die österreichische Regierung zum Schluss gekommen, dass Österreich innerhalb der EU keine natürlichen Verbündeten hatte.[16] Außerdem wurde Österreich mit dem Fakt der Kleinstaaterei[17] konfrontiert, und als Kleinstaat hatte es keine Chance, allein auf die europäische Entscheidungssetzung Einfluss auszuüben. Daraus ergibt sich, dass Österreich nach der Auflösung der Sanktionen die Strategie der kleinen Staaten (small state strategy) angewandt hat.[18] Es wurde also wieder den mitteleuropäischen Ländern ein besonderes Augenmerk geschenkt.[19] Österreich war bestrebt, eine solche Kleinstaaterei-Strategie zu benutzen,[20] deren Mittel die Nachbarschaftspolitik war. Daher hat es in erster Linie unter den mitteleuropäischen Staaten seine natürlichen Partner gesucht. Österreich hatte also einen solchen mitteleuropäischen Bund zum Ziel, in dessen Rahmen es sich wieder als mitteleuropäischer Staat positionieren könnte. Diese „Verbündete suchende Strategie" ist in solchen Initiativen zum Ausdruck gekommen wie das 4+ Format mit den Visegrád Ländern, die Regionale (ursprünglich *Strategische*) Partnerschaft oder die Donauraumstrategie.[21]

[14] Missong (s.a.).
[15] Ormos 2007: 282, siehe noch: Lendvai (2001).
[16] Luif 2010: 101.
[17] Gerlich 2001: 27–34.
[18] Angerer 2002: 22–55.
[19] Ein Teil der Fachliteratur hat sich ziemlich skeptisch zu dem österreichischen Interesse an Mitteleuropa geäußert. Sie waren davon überzeugt, dass Wien seine mitteleuropäische Chance schon nach der Wende verpasst hat. Siehe Baumann & Hauser 2002: 351.
[20] Siehe noch: Le Rider 1994: 140.
[21] Kiss 2002: 15.

Der fünfte Wendepunkt

Zum nächsten Wendepunkt zählt das Jahr 2004. Österreich hat sich mit der EU-Erweiterung wieder in der Mitte Europas gefunden. Diese veränderte geopolitische Lage hat seine Position verstärkt.[22] Aber parallel dazu hat sich das Ziel der westlichen Integration erfüllt und damit ist die Vermittlerrolle Österreichs zwischen den westlichen und östlichen Blöcken überflüssig geworden, deswegen musste das Alpenland seine Mitteleuropapolitik neu definieren.[23]

Die Frage ist also damit gegeben: kann Österreich seine Chance nutzen, um die schon existierenden regionalen Kooperationsformen mit neuem Leben zu erfüllen, damit die Teilnahme der mitteleuropäischen Länder auch in seinem Interesse steht?

Wie konnte Österreich die vergangenen 25 Jahre ausnutzen?[24] Kann Österreich zu einem Begabungsvulkan[25] mit Ostkompetenz werden? Wird Österreich fähig sein, die „Koalition" der mitteleuropäischen Länder unter seiner Führung zu organisieren?[26]

SPÖ-ÖVP: die (Wieder)Entdeckung Mitteleuropas?

„Österreichs Existenz ist eine historische Notwendigkeit. Wenn es nicht existieren würde, müsste es im Interesse der mitteleuropäischen Nationen erfunden werden." Dieses Zitat entstammt der Feder einer nicht weniger wichtigen Persönlichkeit als František Palacky, Leiter der alttschechischen Bewegung, einem der Vorläufer des Austroslawismus, einem der Gründer der tschechischen nationalen Wissenschaftlichkeit. Nicht nur er, sondern anfangs mehrere slawischen Volksgruppen folgten diesem Gedankengang. Polen, die erste Generation der galizischen Ukrainer (Ruthenen)[27]

Um auf diese Fragen mögliche Antworten zu bekommen, besteht die Notwendigkeit, die Parteiprogramme der ÖVP und SPÖ in historischer Herangehensweise unter die Lupe zu nehmen. Im Grunde genommen ist es selbstverständlich, dass wir auf die

[22] Kőrösi 2005: 550–588.

[23] Maruzsa 2007: 137.

[24] Erhard Busek, der Mitteleuropäer, hat schon am Anfang der 1980er Jahre konkrete Fortschritte abgezielt. In einem Interview mit dem Standard zu diesem Thema im Jahre 2014 hat er offen gesagt, dass Österreich nur die wirtschaftlichen Möglichkeiten nach der Wende genutzt hat, die anderen Chancen aber versäumt wurden. Siehe: Nimmervoll 2014.

[25] Brix 1991: 34–46.

[26] Lamy 2010.

[27] „Im Grunde genommen blieb ihre allgemeine Haltung im Rahmen des Austroslawismus, separatistische Rufe waren nur ab und zu zu hören. Ihre nationalen Ansprüche richteten sich nicht gegen das Reich." (Tefner 2007: 99.)

österreichische Mitteleuropapolitik nach dem Jahre 2000 Wert legen, aber damit wir ein umfassendes Bild bekommen können, bei dem wir auch in den vorherigen Kapiteln beschriebene Wendepunkte zu Hilfe nehmen können, versuchen wir die „österreichischen Möglichkeiten" im Hinblick auf Mitteleuropa vor dem Jahr 2000 zu erwähnen.

Die erste Möglichkeit

Auf diese Weise würde man die Vorstellung der österreichischen Mitteleuropapolitik seit dem Abschluss des Staatsvertrages, bzw. seit den 50er und 60er Jahren beginnen. Leopold Figl, der damalige Außenminister, ein echter Mitteleuropäer, hat schon in den 40er Jahren danach gestrebt, mit der mitteleuropäischen Region engere Beziehungen zu pflegen, da aber seine Kollegen diese Idee nicht unterstützt haben, ist er in seiner Bemühung allein geblieben.[28] Auch Erhard Busek[29] (ÖVP) hat sich für diese Region eingesetzt und in den 60er Jahren hat er mehrmals Kritik an der Regierung geäußert, weil sie über keinerlei einheitliche und eindeutige Mitteleuropapolitik verfügt habe.

Die zweite Möglichkeit

Später hat wieder Bruno Kreisky (SPÖ) auf die Wichtigkeit der Mitteleuropapolitik hingewiesen, der sich aber wegen des Kalten Krieges zuerst nur zurückhaltend, dann aber immer eindeutiger mit dieser Region politisch beschäftigt hat. Er hat u.a. festgestellt, dass diese Region nicht zu dem Ostblock, sondern zu Mitteleuropa gehört habe.[30] Er war der erste österreichische Politiker, der die Frage der mitteleuropäischen Region nach dem Zweiten Weltkrieg auf internationaler Ebene zur Sprache gebracht hat. Während seiner Zeit als Außenminister ist die Mitteleuropapolitik zum Teil der österreichischen Nachbarschaftspolitik geworden und Mitteleuropa hat für Kreisky eine Alternative gegenüber der Zwiespältigkeit Europas dargestellt. Er war der Ansicht, dass Österreich die folgende Aufgabe in der Region erfüllen könnte: als Land mit Ostkompetenz, als Nachfolgerstaat der Habsburger Monarchie und als Land mit immerwährender Neutralität könnte es bedeutende Ergebnisse im Bereich der Menschenrechte und Sicherheit erreichen, ohne dass diese Bestrebungen das Misstrauen

[28] Ormos 2007: 224.
[29] Busek & Brix 1986: 40, 74, 103, 171 und Busek 1992: 10.
[30] Luif 2010: 96.

der Sowjetunion oder der mitteleuropäischen Staaten erwecken.[31] Gewissermaßen kann man dieses Konzept als eine „territorial reduzierte Aufwärmung" [32] der These von Clemens Metternich in Betracht ziehen, natürlich ohne vollständige Übernahme der Germanisierungsabsichten, die erst später in der Zeitperiode der preußischen Ostmarkpolitik in den Vordergrund drangen und das zahlenmäßig große Element dieser Region, die Slawen (Polen, Tschechen, Ukrainer) gefährdeten.[33]

Trotz der vielversprechenden Möglichkeiten konnte sich aber die österreichische Mitteleuropapolitik nicht entfalten. Eine Ursache könnte dafür sein, dass sich die zwei größten Parteien Österreichs, die ÖVP und die SPÖ über eine einheitliche mitteleuropäische Strategie Österreichs nicht einigen konnten. Von Anfang an war für die SPÖ charakteristisch, dass sie von der Region einen gewissen Abstand gehalten hat,[34] der in erster Linie mit der Geschichte der Monarchie und mit der Naumannschen Konzeption über Mitteleuropa erklären lässt.[35] Dieser Gegensatz zwischen den zwei Parteien in Bezug auf Mitteleuropa hat auch später, während des Zweiten Weltkrieges die österreichische Mitteleuropapolitik geprägt.[36]

Die dritte Möglichkeit

Nicht einmal die Jahre nach dem Kalten Krieg konnten den erwünschten Durchbruch mit sich bringen. Der neue österreichische Kanzler, Vranitzky hat nämlich nicht die mitteleuropäische Region zum außenpolitischen Hauptziel der Alpenrepublik gesetzt, sondern die schnelle und reibungslose westeuropäische Integration des Landes, also den EU-Beitritt. Dadurch hat Mitteleuropa seine außenpolitische Relevanz in Wien verloren und die österreichische Regierung ist davon ausgegangen, dass die Staaten der Regionen keine engeren Beziehungen mit Wien aufbauen wollen, weil auch sie (wie die Alpenrepublik) sich bemüht haben, den Beginn der westeuropäischen (NATO, EU) Integration so bald wie möglich in Gang zu setzen, wobei Österreich eher im Hintergrund bliebe.[37]

---

[31] Horel 2011: 234–235.

[31] Tefner 2007: 36.

[32] Ebenda.

[33] Ebenda.

[34] Brix 2011: 201 und Brix 1991: 231.

[35] Luif 2010: 97.

[36] Es darf nicht unerwähnt bleiben, dass sich nicht nur die politischen Parteien, sondern auch die österreichische Bevölkerung zu Mitteleuropa sehr skeptisch geäußert haben (Ebenda: 96). Siehe: Lukač 2007: 69.

[37] Luif 2010: 96.

Aus dieser Sichtweise heraus kann die österreichische Außenpolitik in den 1980er und 1990er Jahren so charakterisiert werden, dass Mitteleuropa nicht den höchsten Stellenwert Wiens genossen hat, obwohl die ersten Zeichen der regionalen Zusammenarbeit schon damals erschienen sind, die Wien als Gegengewicht zu seiner Westpolitik, besonders nach 1995, angewandt hat. Auf den Aufschwung der Wichtigkeit der österreichischen Mitteleuropapolitik musste man aber noch fünf Jahre warten.

Die vierte Möglichkeit

Die von Außenministerin Ferrero-Waldner (ÖVP) ins Leben gerufene Initiative hat nämlich darauf verwiesen, dass Wien während der EU-14-Sanktionen seine alte Nachbarschaft als neue Bündnispartner wieder entdeckt hat. „Diese (Wieder) Entdeckung" hatte die Ankündigung der Regionalen Partnerschaft zur Folge, die die erste regionale Kooperationsform war, deren Mitglieder – nach der Auffassung von Wien – nur mitteleuropäische Staaten waren. Mit diesem Schritt schien also Österreich, geleitet durch die pragmatische Zielsetzung, „die westeuropäische Bündnissuche" aufgegeben, und sich stattdessen zur gleichen Zeit an die mitteleuropäische Region gewandt zu haben. Im Jahre 2004 hat Wien zu dieser „Bündnissuche" auch seine Rahmen hinzugefügt, mit denen Österreich diese Strategie in die Wirklichkeit umsetzen wollte: die Alpenrepublik wollte Partner für sich finden, um ihre Interessen *innerhalb der Europäischen Union* durchsetzen zu können.

Die Nachfolgerin von Ferrero-Waldner, Ursula Plassnik hat in Bezug auf Österreichs Mitteleuropapolitik einen ähnlichen Ton angeschlagen, wobei sie über den Begriff der mitteleuropäischen Politik in ihren Reden gesprochen und sich zum Ziel gesetzt hat, ihn mit neuem Leben zu erfüllen, wobei sie wieder eine praxisorientierte, „greifbare" und vor allem, eine lebendige Nachbarschaftspolitik treiben wollte.[38] Trotz dieser außenpolitischen Prioritätssetzungen finden wir nur einen mittelbaren Hinweis auf die Mitteleuropapolitik in dem nächsten offiziellen Regierungsprogramm 2008. Einen einzigen Hinweis darauf, dass Österreich weiterhin ein verlässlicher Partner seiner mitteleuropäischen Nachbarländer bleibt. Obwohl keine neuen politischen Leitlinien im Zusammenhang mit der Regionalpolitik aufzuzeigen waren, hat sich die österreichische Regierung für die Begründung einer neuen regionalen Organisation engagiert: einer Initiative für den Donauraum, an der auch die überwältigende Mehrheit der vom österreichischen Außenministerium definierten, mitteleuropäischen Region teilnehmen könnte. Das Regierungsprogramm hat eindeutig festgestellt, dass die Donau und der Donauraum in den kommenden Jahren eine wichtige

[38] Plassnik 2007a.

außenpolitische Dimension sein werden, die die Bundesregierung weiterhin politisch, wirtschaftlich und kulturell nutzen will.

Das neue, im Jahre 2013 verfasste Regierungsprogramm war auch keine Ausnahme, was die Nachbarschaftspolitik betrifft. Die ÖVP scheint die 2008 begonnene Richtung fortzusetzen. Die Rede ist schon von keiner nur in einem engen Kreis geltenden Nachbarschaftspolitik mehr, sondern von einer erweiterten Nachbarschaft, die sowohl die Staaten Mitteleuropas als auch die des Westbalkans auf einen gemeinsamen Nenner bringen will. Unter dem Titel „Unser Konzept für das vereinte Europa" wird die aktive österreichische Mitgestaltungsrolle in der Donaustrategie hervorgehoben, außerdem wird unterstrichen, dass die Vertiefung der politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen zu den unmittelbaren Nachbarn eine Kernaufgabe der Außenpolitik ist. „Eine erweiterte Nachbarschaft": ein äußerst altmodisch klingender Ausdruck, der aus dem tiefen Brunnen verschollener Jahre hervortritt. Der Kampf für den Einfluss auf dem Westbalkan lief nach 1871, als Gyula Andrássy zum gemeinsamen Außenminister ernannt wurde, auf Hochtouren. In den ersten Monaten seiner Amtszeit strebte er danach, Positionen auf dem Balkan mit teilweise territorialen Zugeständnissen für Serbien zu erreichen.[39] Der Versuch scheiterte nach dem russischen Veto.[40]

Nachdem wir also einen Blick auf die wichtigsten Schritte der österreichischen Mitteleuropapolitik von der SPÖ-ÖVP-Koalition geworfen haben, bezeichnen wir die folgenden Institutionen, Koalitionsformen als mitteleuropäisch-österreichisches Mittel: die RP, die DRS und die ZEI[41].

Die regionale Partnerschaft

Wie schon in der vorherigen Abhandlung erwähnt wurde, hat die Verhängung der EU-Sanktionen die Initiative der Regionalen Partnerschaft unmittelbar in Gang gesetzt. Seitdem wurden die Beziehungen und „Bündnis(ver)suche" mit den mitteleuropäischen Ländern wieder in den Vordergrund der außenpolitischen Prioritätssetzungen Österreichs gestellt.[42] Dadurch wurde aber auch die Mitteleuropapolitik neu interpretiert.[43] Es wäre aber falsch, wenn wir nur die EU-Sanktionen gegen Österreich als einzige Erklärung für die Partnerschaft betrachten würden. Wir dürfen nämlich

[39] Ress 2000: 232.
[40] Ebenda.
[41] DRS (Donauraumstrategie), (RP) Regionale Partnerschaft, ZEI (Zentraleuropäische Initiative).
[42] Jungwirth 2003.
[43] Luif (s.a.)

nicht vergessen, dass es schon die regionale Zusammenarbeit der Visegrád Länder existierte (existiert), die eine erfolgreiche, funktionsfähige und mitteleuropäische Initiative verkörpert hat, bzw. verkörpert.[44] Die überwiegende Mehrheit der Visegrád Länder hatte eher eine skeptische, ablehnende Haltung gegenüber dieser österreichischen Idee und zur gleichen Zeit haben sie sich eindeutig dafür ausgesprochen, dass sie in die regionale Partnerschaft keine neue Staaten aufnehmen wollen,[45] und die eventuelle, zukünftige Teilnahme an der Regionalen Partnerschaft auf keinen Fall eine (Gegen)alternative gegenüber dem EU-Beitritt oder der Westintegration bedeuten darf.[46]

Mit anderen Worten können wir also behaupten, dass Wien zu dem Zeitpunkt zu Mitteleuropa zurückkehren wollte, als es schon eine gut funktionierende mitteleuropäische Kooperationsmöglichkeit gab und als die Staaten der Regionen diesen mitteleuropäischen Rahmen schon überschritten hatten, und sich eher auf ihre Westintegration konzentrieren wollten. Das Alpenland konnte also (als „Spätkommender") nur die Visegrád 4+2 Form (zusammen mit Slowenien) ergreifen. Wenn es aber trotzdem eine regionale Zusammenarbeit aus der Taufe heben wollte, die auf der österreichischen Initiative beruht, musste sich Wien für eine völlig neue Kooperationsmöglichkeit innerhalb seiner Nachbarschaftspolitik einsetzen, wobei das erwünschte Ziel die Zusammenführung und dadurch die Erneuerung der Region und gemeinsame Interessenvertretung innerhalb der EU wäre. Außerdem könnte auch die Frage auftauchen, warum Österreich diese regionalen Herausforderungen nicht im Rahmen der Zentraueuropäischen Initiative lösen wollte. Ferrero-Waldner hat diese Frage folgendermaßen aufgeklärt: die ZEI ist für diese regionalen Probleme ungeeignet, weil daran zu viele Staaten teilnehmen. Dadurch ist die Effektivität der regionalen Problemlösung behindert.[47]

Die RP ist also das ungewöhnliche außenpolitische Mittel der traditionellen österreichischen Nachbarschaftspolitik, die nicht in geringem Maße auf die gemeinsamen Traditionen, Geschichte und das gemeinsame Kulturgut der Region hingewiesen hat,[48] wobei natürlich auch die gemeinsamen außenpolitischen Interessen betont wurden. Manche – obwohl Ferrero-Waldner mehrmals unterstrichen hat, dass die Partnerschaft nichts mit den dynastischen Bestrebungen der Habsburger Monarchie zu tun hat[49] - haben dem Außenministerium vorgeworfen, dass Österreich sich mit Hilfe dieser Initiative bemüht, eine asymmetrische Region mit Zentrum Wien herauszu-

[44] Rosskogle 2007.
[45] Strážay 2011: 14–38.
[46] Kiss, Königova & Luif 2003.
[47] Ferrero-Waldner 2002a.
[48] Kiss 2010: 39-62.
[49] Spinant 2010.

bilden. Im Gegensatz dazu haben andere damit argumentiert, dass Österreich mit dieser Initiative nur seine alten mitteleuropäischen Pflichten (!) erfüllt. Die österreichische Ostkompetenz schien also auch in die Wirklichkeit umgesetzt zu werden.

Innerhalb der RP hat Wien vor allem zwei grundsätzliche Richtungen formuliert, zwischen denen der Beitritt der EU eine klare Trennlinie gezogen hat. In der ersten Phase, bis die an der RP teilnehmenden Staaten nicht an die EU herangeführt werden, wollte nämlich Österreich durch die Zusammenarbeit der RP zu ihrem EU-Beitritt einen Beitrag leisten, seine EU-Erfahrungen mit diesen Ländern teilen. Später aber, nachdem diese Saaten schon zu Vollmitgliedern der EU geworden waren, konnte die zweite Periode der RP beginnen. Deswegen konnte man im Jahre 2004 anfangen, die zweite Phase der Kooperation in die Tat umzusetzen: die Gestaltung einer Interessengemeinschaft innerhalb der EU und die gemeinsame Lösung der eventuellen regionalen Meinungsverschiedenheiten.

Am Anfang hätte man glauben können, dass diese Kooperationsform von Erfolg gekrönt sein würde und sowohl die Zielsetzungen der ersten und auch die der zweiten Phasen erreicht werden könnten. Die jährlich organisierten Treffen der Außenminister und die oft stattfindenden Fachministertreffen haben den Eindruck einer fruchtbringenden Zusammenarbeit geweckt.

Im Rahmen dieser Zusammenkünfte hat Österreich – mit Ausnahmen von einigen Gelegenheiten – immer wieder versucht, auf spezifische, praxisorientierte Aufgaben abzuzielen, wobei es z.B. den Westbalkan für eine Art regionaler und gemeinsamer Herausforderung von Mitteleuropa gehalten und parallel damit auch die geopolitische Wichtigkeit Mitteleuropas mit der Nähe der westbalkanischen Region und der Ukraine erklärt hat. Später, im Laufe der Zeit wurde mehrmals darauf verwiesen, dass die in der Zukunft aufzubauenden Kooperationen zwischen der Region und der Ukraine[50] sehr empfehlenswert sein würden, während die schon existierende Zusammenarbeit mit den Ländern auf dem Westbalkan gelobt wurden.[51] In dieser Hinsicht wurde aber auch eine der wichtigsten Prioritäten der Donauraumstrategie formuliert. In diesem Fall können wir also wieder feststellen, dass Österreich sich bemüht, andere Initiativen in die ursprünglich nur auf den „kernmitteleuropäischen" Staaten basierenden Kooperation einzubeziehen, und dadurch eine „Kooperationsverflechtung" in der Region zustande zu bringen, die von Mitteleuropa ausgehend auch den Westbalkan, die Ukraine und dadurch auch mittelbar die Länder späteren Donauraumstrategie zusammenfasst. Bemerkenswert ist weiters, dass die Alpenrepublik auch auf die Elemente der „soft policy" Wert legt, wie es bei der Initiative Kulturplattform Mitteleuropa (oder Platform Culture Central Europa) nicht zuletzt mit der Ausweitung der regionalen Interessensgemeinschaft nach Osten zum Ausdruck kommt.

[50] Siehe: Vašáryová 2006.

[51] Spindelegger 2009a.

Trotz des sich immer wieder ausbreitenden Kooperationsspektrums, der Erfolge am Anfang und der regelmäßig stattfindenden Treffen war die regionale Zusammenarbeit innerhalb der RP nicht konfliktfrei. Zu den Problemfeldern haben u.a. die Meinungsverschiedenheiten der an der RP teilnehmenden Mitgliedsländer gehört, die die Zusammenarbeit auf multilateraler Ebene und den gemeinsamen Auftritt durchaus belastet haben. (Siehe: Beneš-Dekrete, Österreichs Angst vor dem Zustrom der billigen Arbeitskräfte aus dem Osten,[52] Anvoj-Dekrete, das AKW in Temelin, die Minderheitsrechte, die wirtschaftliche Disparität zwischen Österreich und den anderen Ländern oder die Befürchtungen der österreichischen Bevölkerung, was die Osterweiterung der EU betrifft).[53]

Außerdem wurde immer wieder die Notwendigkeit der RP in Zweifel gezogen, da Meinungen aufgetaucht sind, die behauptet haben, dass die parallelen Aktivitäten der RP und der Visegrád Länder die Gefahr der überflüssigen Überlappungen in sich bergen. Damit wurde die Funktionsfähigkeit der RP direkt in Frage gestellt.[54] Die außenpolitischen Berichte 2011, 2012 und 2013 vermitteln den Eindruck, dass die RP als regionale Kooperationsmöglichkeit heutzutage an Bedeutung verloren hat.[55] Einige Quellen berichten sogar über die verpasste österreichische Chance: es sei dem Alpenland (trotz seiner Bemühungen) nicht gelungen, das angestrebte mitteleuropäische Kooperationsbündnis unter Dach und Fach zu bringen. Eine Studie scheint außerdem zu beweisen, dass Österreich weiterhin über keinerlei Bündnispartner innerhalb der EU verfügt. Es sind auch Kritiken laut geworden, die äußerten, dass die Republik keine eindeutige mitteleuropäische Strategie hat, bzw. die Regionale Partnerschaft ein ziemlich ungeschickter außenpolitischer Versuch war.[56]

---

[52] Keberlova & Mládková 2001.

[53] Kiss 2002: 3-16.

[54] Frau Ferrero-Waldner hat versucht, auf diese negativen Meinungen damit zu antworten, dass sie in ihren Reden die bisherigen Erfolge der RP gewürdigt hat und die gemeinsame Erklärung über Kosovos Zukunft wurde als spezifisches, „greifbares" Ergebnis hervorgehoben. Damit wollte die Außenministerin beweisen, dass die RP in dem internationalen Kräftespiel als Kraftfeld notwendig ist. Siehe: Ferrero-Waldner (2002b). Spindelegger war im Jahre 2008 davon überzeugt, dass es zwischen Mitteleuropa und Österreich engere Verbindung gibt als zwischen Österreich und Europa (!). Dadurch sollte Österreich (als Teil Mitteleuropas) eine Schlüsselrolle bei der europäischen Integration Westbalkans spielen. Spindelegger hat außerdem gemeint, dass die RP über einen Vorteil im Verhältnis zu den Visegrád Ländern verfügt: über die nicht institutionalisierten, flexiblen Rahmen. Daneben hat er auch auf die Beziehungen zwischen der RP und der Ukraine Wert gelegt.

[55] In diesen außenpolitischen Berichten ist die RP als Grundstein der österreichischen Nachbarschaftspolitik überhaupt nicht erwähnt.

[56] Honsig-Erlenburg & Wallisch 2013; Rauscher 2012; Spindelegger, Michael 2009b.

Während aber die Regionale Partnerschaft – mit weit verbreiteter Abkürzung die „RP" – stufenweise an Bedeutung verloren hat, wurden neue Akzente mit der Hilfe der Donauraumstrategie gesetzt.

Die Donauraumstrategie – die Donau verbindet

Ein wegweisendes Zitat von Bruno Kreisky: „Ein Prinzip, das wir als axiomatisch für die österreichische Außenpolitik betrachten, ist die Suche nach einem neuen Verständnis zwischen den Donauvölkern."[57] In den 1870er Jahren wurde die Donauschifffahrt geregelt, das war ein Meilenstein auf dem Wege des Fortschritts bei den balkanischen Handelspositionen.[58] Die Berufung, besser gesagt das *Berufungsbewusstsein* der Habsburgerdynastie, alle mitteleuropäischen Nationen – im Interesse ihres Schutzes gegen Russland – unter einem Dach zusammenzuhalten, funktionierte während der Jahrhunderte mehr oder weniger reibungslos.[59] Aufgrund der historischen Tatsache, dass Österreich und das Donaubecken über eine mehrere hunderte Jahre währende gemeinsame Geschichte verfügen,[60] liegt auf der Hand, dass man einen großen Sprung macht, und die Analyse der österreichischen Mitteleuropapolitik im Donaubecken mit dem Jahr 2000 beginnt. Ebenso, wie im Fall der Regionalen Partnerschaft, ist die Donauraumstrategie während der Amtszeit von Ferrero-Waldner in Schwung gekommen. Schon in ihren im Jahre 2000 gehaltenen Reden hat sie die Wichtigkeit der Donau als Verbindungselement zwischen Mitteleuropa, der Europäischen Union und Südosteuropa hervorgehoben.[61]

Demnach hat sie die Teilnahme der mitteleuropäischen Länder an der Donauraumkooperation gefördert und hat mehrmals klargestellt, dass sie die Donauraumkooperation für eines der wichtigsten Elemente der regionalen Zusammenarbeit hält, die einen bemerkenswerten Beitrag zur Weiterentwicklung der mitteleuropäischen Region leistet, wobei diese zusammenwachsen.[62] Anhand dieser Aus-

[57] Kreisky 1978: 14.

[58] Palotás 1995: 191–208.

[59] „Kurzschlüsse" sind aber von Zeit zu Zeit vorgekommen. 1846 haben die Habsburger die Elendsaufruhr von Galizien mit Waffengewalt blutig niedergeschlagen. (Tefner 2007: 56–63.)

[60] Emil Brix hat die folgende Bemerkung gemacht: die Politiker und die Diplomaten haben einen groben Fehler begangen, weil sie ihre Aufmerksamkeit kaum oder gar nicht auf die Flüsse als mögliche Verbindungselemente gelenkt haben. Deswegen war die erste mit der Donau zusammenhängende internationale Organisation (European Commission for the Danube, gegründet: 1856) sehr lange die einzige Organisation in diesem Bereich. (Siehe: Brix 2010 und Kirchengast 2012a: 29–35.)

[61] Ferrero-Waldner 2002b und 2002c, außerdem Busek 2012: 31–39.

[62] Eichtinger 2012: 23–30.

sagen und Reden können also zwei außenpolitische Tendenzen beleuchtet werden. Auf einer Seite richtet sich Österreichs Nachbarschaftspolitik nicht mehr in erster Linie auf Mitteleuropa, sondern auf Südosteuropa, auf der anderen Seite aber versucht Wien sich mit Hilfe seiner Mitteleuropapolitik, Südosteuropa zu nähern, also die mitteleuropäische Dimension der österreichischen Nachbarschaftspolitik wird allmählich mit der östlichen, bzw. südöstlichen Dimension ergänzt. Daraus ergibt sich aber logischerweise die österreichische Bemühung um die Verflechtung, da Wien danach strebt, regionale Zusammenarbeitsinitiativen entlang der Donau in seine Mitteleuropapolitik einzubeziehen.

Um diesen außenpolitischen Prozess fördern zu können, hat das österreichische Außenministerium mehrere, mit der Donaukooperation zusammenhängende Institutionen gestärkt und diese Tätigkeit wurde nicht einmal später, durch die Vergemeinschaftung (Europäisierung) der Strategie, eingestellt. Diese, miteinander parallel agierenden Institutionen mit ihren Funktionsüberlappungen haben auf die engere Zusammenarbeit der Region abgezielt.

Die im Jahre 2004 und 2007 stattgefundenen EU-Erweiterungen[63] haben eine ganz andere geopolitische, politische und wirtschaftliche Situation verursacht. Dadurch entspringt die Donau nicht nur in einem EU-Staat (Deutschland, Baden-Württemberg), sondern sie mündet auch in einem EU-Land (Rumänien) in das Schwarze Meer. Diese Erweiterungswellen haben also einen wichtigen Meilenstein bedeutet: Mitteleuropa kann/könnte eine Brücke durch die EU-Mitgliedstaaten der Region und durch den Beitritt der zwei südosteuropäischen Länder[64] (Bulgarien und Rumänien) schlagen. Diese mögliche Verbindung lässt sich nicht nur auf Südosteuropa beschränken: mit dem Beitritt von Bulgarien und Rumänien wird auch die Schwarzmeerregion in greifbare Nähe gerückt. In diesem Zusammenhang hat Spindelegger[65] fast immer die österreichische Ostkompetenz hervorgehoben, wobei er auf die österreichische mitteleuropäische Sachkenntnis[66] aufmerksam gemacht hat. Er war der Meinung,

[63] Ursula Plassnik (2007b) hat auch den EU-Beitritt gewürdigt, und auf die Verbindung zwischen der von Ferrero-Waldner begonnenen RP, Südosteuropa und dem Westbalkan hingewiesen.

[64] Die Initiative der Donauraumstrategie wurde im Jahre 2010 zu der Europäischen Kommission eingereicht und 2011 unter der ungarischen Präsidentschaft ist zum offiziellen Teil der europäischen Regionalpolitik geworden.

[65] Einige sind davon ausgegangen, dass insgesamt zwei Hauptaufgaben von dem neuen Außenminister, Herrn Spindelegger erwartet werden: die Förderung der Donauraumstrategie und die Verbesserung des österreichischen Vertrauens gegenüber der EU (siehe: Vytiska s.a.).

[66] Spindelegger 2011.

dass Österreich als mitteleuropäisches Land[67] (!) eine aktive, initiative Rolle in der Donauraumstrategie spielen soll,[68] die später – ähnlich der RP – zu einem der Eckpfeiler der österreichischen Nachbarschaftspolitik werden kann. Wir können also sagen, dass Wien seine mitteleuropäische Nachbarschaftspolitik um die südosteuropäische Region erweitert hat, als es die Donauraumstrategie als Hauptpriorität der österreichischen Außenpolitik bezeichnet hat.[69] Dieses Ziel wurde sogar dadurch positiv beeinflusst, dass ein Österreicher, Johannes Hahn die Position des für regionale Politik zuständigen EU-Kommissars übernommen hat, der von Anfang an zu den größten Unterstützern der Donaustrategie gehört hat (und auch gehört).[70]

Diese neue Strategie der alten Nachbarschaftspolitik hat aber auch neue Herausforderungen mit sich gebracht. Die Strategie fasst nämlich nicht nur eine viel größere Region als die RP zusammen. Auch die Unterschiede, was das Lebensniveau oder die wirtschaftliche Situation dieser Länder betrifft, sind viel größer: die Region ist von starken Wohlstandsgefällen geprägt.[71] Ein weiteres zu überwindendes Hindernis bildet die EU-Mitgliedschaft dieser Staaten. Während im Fall der RP alle Mitgliedsländer (mit der Ausnahme von Österreich) zur gleichen Zeit der EU beigetreten sind, der EU-Beitritt also nicht mit Verspätung stattgefunden hat, ist die Situation bei der Donauraumstrategie viel komplexer. Ein Teil der daran teilnehmenden Länder sind schon lange Mitglieder der europäischen Familie (Österreich, Deutschland), andere sind erst durch die größte Erweiterungswelle der EU-Mitglieder geworden (die mitteleuropäische Region) und es gibt Staaten, die die EU-Mitgliedschaft noch nicht erlangt haben. Ein weiterer wesentlicher Unterschied zu der RP ist, dass dort vor allem die mitteleuropäische gemeinsame Identität mit Hinweisen auf die gemeinsame Ge-

[67] Spindelegger im Jahre 2009: „Nein, wir als Mitteleuropäer haben uns aufgerafft und zusammengetan, um eine Donauraumstrategie aus der Taufe zu heben." In einer anderen Rede hat er wieder auf diesen Gedanken zurückgegriffen: „Wir als Mitteleuropa, die wir an der Donau liegen, wir müssen doch miteinander auch einen Schwerpunkt bilden […], der von der Europäischen Union anerkannt wird."

[68] Spindeleggers Meinung nach sollte die Brückenfunktion von Mitteleuropa zu Südosteuropa besser ausgeschöpft werden. Später hat Spindelegger darüber gesprochen, dass der Begriff Mitteleuropa seine Blütezeit mit Hilfe der Donauraumstrategie erlebt. Außerdem hat er die Bemühung um Positionierung Österreichs als Akteur in Südosteuropa für logische Folge der österreichischen Mitteleuropapolitik und der österreichischen Westbalkanpolitik gehalten. Josef Pröll hat auch gemeint, dass die 130 Brücken über die Donau „[…] stehen für die mitteleuropäische Perspektive". (Siehe: Pröll: 2014).

[69] Der Außenminister hat den Donauraum als Zukunftsregion und Wirtschaftsmotor genannt, den er stufenweise zu Österreich binden möchte (siehe: Spindelegger 2013).

[70] Hahn 2010.

[71] Kirchengast (2012b) hat in diesem Zusammenhang erwähnt, dass die Donau diejenigen Unterschiede symbolisiert, die auch für Europa charakteristisch sind.

schichte und kulturelle Traditionen betont werden, hier, bei der Donauraumstrategie jedoch die Donau als verbindendes Element fungiert. Unbedingt zu erwähnen ist, dass sich die Form der Zusammenarbeit innerhalb der Strategie im Gegensatz zu der flexiblen, ohne bürokratische Belastungen funktionierenden RP schon seit 2000 im institutionalisierten Rahmen entwickelt hat.[72]

Trotz der veränderten Umstände hat das Alpenland immer wieder versucht, praxisorientierte, konkrete Zielsetzungen zu verfassen und zu erfüllen, genauso wie während der RP.[73] Die österreichischen Spitzenpolitiker haben sich mehrmals dafür ausgesprochen, dass die Donauraumstrategie konsequent durchgeführt werden muss und die Strategie erst dann erfolgreich sein kann, wenn sie greifbare Resultate für die Bevölkerung der Region aufweist. Trotz alledem sind die Kritiker der Überzeugung, dass Österreich weiterhin keine mitteleuropäisch-südosteuropäische Strategie hat. Außerdem stand/steht Wien oft unter Beschuss, weil es nur seine wirtschaftlichen Interessen durchsetzen wolle.[74] Im Vergleich zu der RP ist auch hier festzustellen, dass Österreich, anhand der „Verflechtungs-Logik" versucht, die Elemente der soft policy einzubeziehen.

Die Zentraleuropäische Initiative

Eines der bedeutendsten Kooperationsinstitute der Donauraumstrategie war die Zentraleuropäische Initiative (1989),[75] zu deren Mitgliedern Österreich, Ungarn, Jugoslawien und Italien gezählt wurden (Quadragonale). Diese Kooperation der 4 Staaten kann als frühester österreichischer Versuch betrachtet werden, der sich auf die Verwirklichung der mitteleuropäischen Zusammenarbeit nach dem Zusammenbruch der Eisernen Vorhangs gerichtet hat. Später, im Jahre 1999 ist aus der Quadragonale mit dem Zerfall der Tschechoslowakei eine Pentagonale geworden und mit dem Zusammenbruch Jugoslawiens und dem Beitritt Polens konnte sich die Zentraleuropäische Initiative herausbilden.

[72] Rosskogler 2005: 18–26.

[73] Prantner 2010.

[74] Föderl-Schmid 2014. Lopatka hat diese Kritiken damit zurückgewiesen, dass sich die westbalkanische und donauraumstrategische Politik Österreichsauf Glaubwürdigkeit und den richtigen Schwerpunktsetzungen stützen. Deswegen ist Österreichs Ostkompetenz überall nachgefragt. (Siehe: Prantner 2012). Außerdem richten sich auch die kritischen Stimmen der umweltschützenden Organisationen gegen die Strategie, weil sie behaupten, dass die wirtschaftlichen Prioritäten der Strategie die Tier- und Pflanzenwelt der Donau gefährden können (Der Standard 2011).

[75] Dančak & Hloušek 2006: 127–139.

Aus diesen Erweiterungsprozessen können wir verschiedene Konsequenzen ziehen. Wenn wir die Kooperation der 4 Staaten unter die Lupe nehmen, kann leicht festgestellt werden, dass die Organisation von Anfang an einen mitteleuropäischen Charakter hatte,[76] der sich auch später, mit den Erweiterungen, nicht geändert hat. Diese Behauptung kann bewiesen werden, wenn wir einen Blick auf die Gründungsdokumente werfen, die sich alle auch mit den gemeinsamen kulturellen und historischen Wurzeln befassen.[77] Wenn wir die Erweiterungen aus geographischer Hinsicht untersuchen, können wir die folgenden Zusammenhänge feststellen. Während die Quadragonale am Anfang aus einem „Kernmitteleuropa" entstanden ist, hat die mit der Pentagonale entstandene Form schon die nur schwer festgestellten Grenzen Mitteleuropas passiert. Die in der Einleitung geschriebene Hypothese, die behauptet, dass sich die ursprünglich zur Mitteleuropapolitik Österreichs gehörenden Kooperationsformen allmählich mit dem Beitritt der östlichen und südöstlichen Staaten erweitern, scheint also auch in diesem Fall richtig zu sein.

Eine weitere wichtige Festsetzung ist, dass die Zentraleuropäische Initiative im Gegensatz zu der RP und der DRS, nicht Teil der österreichischen Nachbarschaftspolitik ist. Mit Hilfe dieser Behauptung können wir auch zu der zweiten Hypothese übergehen, die lautet, dass Österreich eine Art „Vernetzungstaktik" verwendet, also die österreichische Mitteleuropapolitik nicht nur durch seine Nachbarschaftspolitik zur Geltung kommt, sondern auch im Rahmen der ZEI; mit einem anderen Wort: Österreich ist es daran interessiert, andere regionale Kooperationsformen in seine mitteleuropäische Politik einzubeziehen.

Wenn wir die Unterschiede und Disparitäten innerhalb der RP und der DRS angesprochen haben, ist unbedingt zu erwähnen, dass die ZEI von noch größeren wirtschaftlichen, kulturellen und historischen Unterschieden geprägt ist. Die ZEI beinhaltet nämlich nicht nur die Länder Mitteleuropas oder Südosteuropas (die Westbalkanländer), sondern auch Südeuropas (z.B. Italien). Wenn wir also im vorherigen Abschnitt gesehen haben, dass es um eine viel heterogenere Kooperation geht, dann ist diese Feststellung im Fall der ZEI-Saaten genauso richtig. Diese Heterogenität spiegelt sich auch in der Beziehung der Mitgliedsländer und der EU. Es gibt nämlich Staaten, die schon sehr lange die europäische Mitgliedschaft genießen, während andere nur im Jahre 2004 der EU beitreten konnten. Es gibt auch eine Gruppe von Ländern, die den Status der potenziellen Kandidatenländer neulich bekommen haben. Einige haben aber nicht einmal eine klare EU-Beitrittsperspektive. Deswegen wurde die ZEI oft von Ferrero-Waldner als „Partnerschaft für Europa" bezeichnet, parallel dazu war sie der Meinung, dass die ZEI ein Musterbeispiel für die regionale Zusam-

[76] Sucharipa 1990: 53.

[77] Oberger 2004.

menarbeit ist, die zwischen den Ländern der verschiedenen Regionen eine Brücke bildet.

Die Mitglieder verflechten sich miteinander: die 6 Staaten, die auch an der von Ferrero-Waldner ins Leben gerufenen RP teilnehmen und auch die Länder der DRS haben eine mitgestaltende Rolle in der ZEI. Wien betrachtet diese Verflechtung als Basis, auf der eine erfolgreiche regionale Kooperation mit den südosteuropäischen Ländern beruhen kann. Wir können also sagen, dass Österreich jene institutionellen Rahmen für die Organisierung und Förderung der südosteuropäischen Zusammenarbeit nutzt, die ursprünglich die österreichische Mitteleuropapolitik verstärkt haben. Österreich sieht also in Mitteleuropa einen Motor, der die Annäherung den süd- und südöstlichen Staaten fördern kann. So dient die ZEI (durch die Organisierung der mitteleuropäischen Staaten) als Plattform für den Dialog mit Partnern des Westbalkans und der östlichen Partnerschaft.

Spindelegger hat es später für die wichtigste Priorität dieser Kooperationsmöglichkeit gehalten, die östlichen, südöstlichen und südlichen Regionen an die EU heranzuführen. Parallel dazu wäre es wünschenswert, wenn die mitteleuropäische Region durch diese Bemühungen wieder ein erfolgreiches Zentrum der EU sein könnte.[78] Erneut erschien am Horizont die in den 1920er Jahren angeschnittene Vision von Coudenhove-Kalergi: „Jedes große historische Geschehen begann als Utopie und endete als Realität."[79] Und es erschien auch der Gedanke des ewigen Friedens von Immanuel Kant.[80]

Es ist zu erwarten, dass die ZEI während der Amtszeit des neuen Außenministers, Sebastian Kurz auch nicht an Bedeutung verlieren wird, wobei die praxisorientierten Aufgaben immer im Auge behalten werden. Im Januar 2014 hat nämlich Wien den Vorsitz der ZEI übernommen,[81] dessen wichtigste Zielsetzung mit diesem Motto ausgedrückt werden kann: „Die ZEI als Brücke zwischen europäischen (Makro)Regionen/Synergien mit anderen internationalen Organisationen." Wien möchte ein besonderes Augenmerk der Initiative widmen, um die ZEI sichtbarer zu machen und durch Vernetzungen mit anderen Organisationen, Aktivitäten zu bündeln. So wurde die Committee of National Coordinators (CNC) aus der Taufe gehoben, die die Zusammenarbeit der Mitgliedsländer noch verstärken könnte.

[78] Spindelegger 2009a. Oberger hält in diesem Zusammenhang die Vermittlerfunktion der ZEI für äußerst wichtig, durch die verhindert werden kann, dass ein neuer Bruch innerhalb Europa nach dem Zerfall des Eisernen Vorhanges entsteht.

[79] Tefner 2012: 61.

[80] Ebenda: 37–42.

[81] Das Regierungsprogramm von 2014 hebt Österreichs Möglichkeit hervor, dass Wien im Jahre 2014 den Vorsitz der ZEI innehaben wird.

Ungarn: das beste Beispiel der österreichischen Mitteleuropapolitik?

„Österreich steht heute uns näher als irgendein Land aus Osteuropa. Und das hat auch seine Tradition.“[82] Ungarn und Österreich sind durch die tausendjährige gemeinsame Geschichte,[83] die kulturellen Traditionen, regionale Zusammenarbeit, die Sympathie und durch die wirtschaftliche Verflechtung eng verbunden. Diese Beziehung scheint so eng zu sein, dass nicht einmal der Eiserne Vorhang diese Länder voneinander trennen konnte, obwohl der Vorhang jahrzehntelang ganz Europa nicht nur ideologisch, sondern auch politisch getrennt hat. Diese politisch-ideologische Konfrontation konnte also die ungarisch-österreichischen Beziehungen überhaupt nicht brandmarken.[84]

Wenn wir diese Feststellung bei der Untersuchung der österreichisch-ungarischen Beziehungen als Ausgangspunkt erkennen, sind wir fest davon überzeugt, dass die Analyse der österreichischen Mitteleuropapolitik ohne die Darstellung der ungarisch-österreichischen Beziehungen in Bezug auf Mitteleuropa nicht vollständig wäre. Österreich und Ungarn sind nämlich „strategische Verbündete.“[85] Außerdem steht die Auffassung außer Zweifel, dass die erfolgreiche Zukunft der mitteleuropäischen Region in großem Maße von der fruchtbaren österreichisch–ungarischen Zusammenarbeit abhängig ist.

Fazit, Schlussbemerkungen

Wir haben in der vorliegenden Arbeit die Antwort gesucht, wie sich Österreich, das Land, das über enge wirtschaftliche, kulturelle, geschichtliche und „gesellschaftliche“ Kontakte zu der mitteleuropäischen Region verfügt, im 21. Jahrhundert bemüht, diese Region zu organisieren; die mitteleuropäische Region, die heutzutage teilweise wegen des Jahres der Erinnerungen, 2014, teilweise aber auch im Zusammenhang mit

[82] Horn 1996: 3–9.

[83] Ebenda.

[84] Brix 1996: 2-3.

[85] Siehe: MTI, zitiert von Kitekinto.hu (2012) und Vortrag von Professor László J. Kiss auf der Konferenz „Österreich und Ungarn 1989-2014. Bilaterale Beziehungen vom Systemwechsel über die euroatlantische Integration Ungarns bis zur Krise der EU“ an der Andrássy Universität Budapest, am 13. 10. 2014 (mündlich) und Vortrag von Philipp Greilinger auf der Konferenz „Österreich und Ungarn. Eine „Wiedervereinigung“ durch die EU? Regionale Kooperationsformen in einem geeinten Europa“ an der Andrássy Universität Budapest, am 13. 10. 2014 (mündlich).

dem EU-Beitritt der Länder Südosteuropas und Osteuropas wieder in den Vordergrund gerückt ist. Gleichzeitig hat die Fallstudie versucht, die Ereignisse nach dem Jahre 2000 bis 2013, bzw. 2014 unter die Lupe zu nehmen, um die neuesten Herausforderungen und Problembereiche darstellen zu können.

Dementsprechend haben wir jene mitteleuropäischen Kooperationsformen untersucht, an denen Österreich eine aktive, mitgestaltende Rolle gespielt hat, bzw. wo man davon ausgehen kann, dass es sie auch in der Zukunft spielen wird. So haben wir die Regionale Partnerschaft, die Donauraumstrategie und die Zentraleuropäische Initiative, die älteste und größte Kooperationsform der mitteleuropäischen Region analysiert.

Die Grenzen dieses Aufsatzes weit überschreitend ist es festzustellen, dass Österreich in mehreren Kooperationsformen seine praxisorientierte (da sie sich von der „großen Politik" auf eine diversifizierte Politik verschoben wurde) Zielsetzungen so erreichen will, dass diese Kooperationsformen miteinander und mit anderen Organisationen in Verbindung stehen. Diese Verflechtung kommt sehr häufig durch die Auslandskulturpolitik zum Ausdruck, was noch eindeutiger die „Vernetzungstaktik" Wiens hervorhebt. Diese „Kooperationsverflechtung" hat aber zur Folge, dass Österreich über keinerlei eindeutige, getrennte Mitteleuropastrategie verfügt, sondern die mitteleuropäische Nachbarschaft Österreichs sich allmählich in Richtung Südosteuropa und Osteuropa verlagert, also mit einem anderen Wort: der österreichische Begriff Mitteleuropas hat sich um die südöstlichen und östlichen Dimensionen bereichert.

Diese Behauptung ist auch richtig im Fall Ungarns, das ebenfalls, wie Österreich, nach der Erfüllung seiner westeuropäischen Integrationsziele (NATO- und EU-Mitgliedschaft) diese Region wieder zu entdecken scheint. Aus dieser Hinsicht können wir also sagen, dass die zwei Staaten (abgesehen von der nicht vergleichbaren wirtschaftlichen Situation, dem Lebensniveau, sowie Österreichs immerwährender Neutralität und der ungarischen NATO-Mitgliedschaft) aus einem mitteleuropäischen „Kern" ausgehend und durch ihre Vermittlerrollen die südosteuropäische und die osteuropäische Region an die EU heranführen wollen, wobei beide Staaten die Rolle Mitteleuropas betonen. Beide Länder können als Vermittler innerhalb der Region bezeichnet werden. Eben deswegen müssen sie ihre bilateralen Streitigkeiten effektiv lösen und sich auf die gemeinsamen mitteleuropäischen Ziele konzentrierend, das „Konzert" der mitteleuropäischen Staaten zu veranstalten und zu organisieren.

László J. Kiss stellte die Frage im Jahre 2001: Ist Österreich fähig, die Organisationsaufgaben in der Region zu erfüllen? So sei ergänzt: sind Österreich *und* Ungarn fähig, die zukünftigen Organisationsaufgaben in dieser Region zu erfüllen? Ist es möglich, dass die Zusammenarbeit dieser Staaten als Ansporn wirkt, damit Budapest und Ungarn die Herausforderungen der Region gemeinsam erfolgreicher wahrnehmen kann? Beide Länder sind ja Kleinstaaten, die aber durch die Ausdehnung des

Begriffes Mitteleuropa mit Südost- und Osteuropa ein größeres „Bündnissystem" erreichen wollen.

Um diese Ziele in die Wirklichkeit umsetzen zu können, geben die vorteilhaften „außenpolitischen Parallelitäten" eine hervorragende Gelegenheit, wie z.B. die ungarische Ratspräsidentschaft im Jahre 2011, das auf der ungarischen Seite verkündete „Mitteleuropäische Jahr," oder der Zufall, dass nach der ungarischen ZEI-Präsidentschaft 2013 eben Wien die Präsidentschaft übernimmt, bzw. Ungarn die EU- Ratspräsidentschaft. Das gibt aber einer eventuellen Kontinuität in der Mitteleuropapolitik beider Länder einen breiten außenpolitischen Raum.[86] Wenn Budapest und Wien diese Anlässe nützen können, würde dies einen großen Beitrag dazu leisten, dass sogar das Jahr 2014 als ein neues mitteleuropäisches Jahr gesehen werden kann.

Literatur

Angerer, Thomas (2002): Regionalization and Globalization in Austrian Foreign Policy since 1918. [Regionalisierung und Globalisierung in der österreichischen Außenpolitik seit 1918. In: Contemporary Austrian Studies, Volume 10; Bischof, Günter, Pelinka, Anton & Gehler, Michael (eds.), Austria in the European Union; New Brunswick, USA, and London: Transaction Publishers, S. 22–55.

Baumann, Wolfgang & Hauser, Günther (2002): Mitteleuropa: Im geopolitischen Interesse Österreichs. Graz: Austria Medien Service, S. 116–129.

Brandstaller, Trautl (2014): Die desorientierte Republik – Österreich nach 1989. In: Europäische Rundschau, 42. Jahrgang, Nummer 3/2014, S. 33-41.

Brix, Emil (1991): Europa jenseits der Blockgrenzen. S. 42. In: Andreas Pribersky (Hrsg.), Europa und Mitteleuropa? Eine Umschreibung Österreichs. Wien: Sonderzahl Verlagsgesellschaft m.b.H., S. 34-46.

Brix, Emil (1996): Tausend Jahre Nachbarschaft, Ausztria – Magyarország, Ezer éves szomszédság. In: Európai Utas, 6. évfolyam, 4. szám.

Brix, Emil (2010): The Danube Region. [Der Donauraum]. https://diplomatmagazine.com/the-danube-region [15.1.2014].

Brix, Emil (2011): Austria and Central Europe. [Österreich und Mitteleuropa]. In: Bischof, Günter, Plasser, Fritz, Pelinka, Anton & Smith, Alexander (eds.), Contemporary Austrian Studies, Volume 20, Global Austria, Austria's Place in Europe and the World. New Orleans: University of New Orleans Press.

Brix, Emil (2013): Man kann diese Region nur über die Kultur erneuern. https://www.derstandard.at/story/1362108118475/man-kann-diese-region-nur-ueber-die-kultur-erneuern. [19.7.2014].

[86] Eine frühere, ebenfalls vorteilhafte „außenpolitische Parallelität" war das Jahr 2005, als Ungarn nicht nur die auf die Österreichs Initiative basierende Präsidentschaft der Regionalen Partnerschaft (eben im Vorfeld der Westbalkan-Konferenz der Partnerschaft), sondern auch den Vorsitz der Visegrád Staaten innegehabt hat.

Busek, Erhard (1992): Az elképzelt Közép-Európa [Das vorgestellte Mitteleuropa]. Európai Utas. Budapest: Századvég Kiadó.

Busek, Erhard (2006): The Unique Opportunities of Central Europe – A Chance for Austria. [Die einzigartigen Chancen Mitteleuropas – Eine Chance für Österreich]. https://www.visegradgroup.eu/the-visegrad-book/busek-erhard-the-unique [5.9.2014].

Busek, Erhard (2012): Ein Fluß verbindet. In: Europäische Rundschau, 40. Jahrgang, Nummer 1/2012, S. 31–39.

Busek, Erhard & Brix, Emil (1986): Projekt Mitteleuropa. Wien: Ueberreuter.

Dancak, B., & Hlousek, V. (2006). The Concept of Leadership in Central Europe: Discussing the Austrian and Polish cases. [Das Konzept der Führung in Mitteleuropa: Diskussion der österreichischen und polnischen Fälle]. Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft, 35(2), S, 127–139. https://nbn-esolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-64052. [1.7.2014].

Der Standard (2011): Lobbyismus prägt Österreichs Donaustrategie – Innerstaatliche Umsetzung erfolgt ohne Umweltorganisationen http://derstandard.at/1308679531654/Umwelt-Lobbyismus-praegt-Oesterreichs-Donaustrategie. [13.10.2014].

Eichtinger, Martin (2012): Donauraumstrategie: Welche Rolle spielt Kultur? In: Europäische Rundschau, 40. Jahrgang, Nummer 1/2012, S. 23–30.

Ferrero-Waldner, Benita (2002a): Europa steht an einer entscheidenden Schwelle. Bundesministerium Europäische und internationale Angelegenheit. https://www.bmeia.gv.at/ministerium/presse/aktuelles/2002/ferrero-waldner-europa-steht-an-einer-entscheidenden-schwelle. [3.8.2014].

Ferrero-Waldner, Benita (2002b): Österreich im internationalen Kräftespiel gut positioniert. Bundesministerium Europäische und internationale Angelegenheit. https://www.bmeia.gv.at/ministerium/presse/aktuelles/2002/ferrero-waldner-oesterreich-im-internationalen-kraeftespiel-gut-positioniert. [8.3.2014 und 3.8.2014].

Ferrero-Waldner, Benita (2002c):: Donau ist europäisches, identitätsbildendes Bindeglied Mitteleuropas. Ferrero-Waldner besprach EU-Themen und die Zukunft Mitteleuropas mit ungarischem Amtskollegen János Martonyi. Bundesministerium Europäische und internationale Angelegenheit. https://www.bmeia.gv.at/ministerium/presse/aktuelles/2002/ferrero-waldner-besprach-eu-themen-und-die-zukunft-mitteleuropas-mit-ungarischem-amtskollegen-janos-martonyi. [3.8.2014].

Föderl-Schmid, Alexandra (2014): Österreich hofiert Putin. https://www.ots.at/presseaussendung/OTS_20140624_OTS0255/der-standard-kommentar-oesterreich-hofiert-putin-von-alexandra-foederl-schmid. [13. 10. 2014].

Gerlich, Peter (2001): Auf dem Weg zur Normalität? Anmerkungen zu den Maßnahmen der EU-14. In: Karlhofer, Ferdinand, Melchior, Josef & Sickinger Hubert (Hrsg.), Anlassfall Österreich, Die Europäische Union auf dem Weg zu einer Wertegemeinschaft. Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft. 1. Auflage. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, S. 27–34.

Hahn, Johannes (2010): Donauraum – Eine Region rückt näher zusammen. [Internet 14. 10. 2014].

Honsig-Erlenburg, Manuela & Wallisch, Gianluca (2013): Gemeinsame Außen- und Sicherheitspolitik existiert bisher nur als Überschrift.

https://www.derstandard.at/story/1381369088092/gemeinsame-aussen-und-sicherheitspolitik-existiert-bisher-nur-als-ueberschrift. [19.7.2014].

Horel, Cathrine (2011): A középnek mondott Európa. A Habsburgoktól az európai integrációig, 1815-2004. [Das als „Mittel" gemeinte Europa. Seit den Habsburgern bis zur europäischen Integration, 1815–2004]. Budapest: Akadémiai Kiadó, S. 234–235.

Horn, Gyula (1996): Egy különleges viszony [Ein sonderbares Verhältnis]. In: Európai Szemle, VII. évfolyam, 2. szám, S. 3–9.

Jungwirth, Michael (2003): Österreich muss sich in Europa strategische Partner suchen. https://www.ots.at/presseaussendung/OTS_20031016_OTS0250/kleine-zeitung-kommentar-oesterreich-muss-sich-in-europa-strategische-partner-suchen-von-michael-jungwirth. [9.9.2014]

Keberlova, Dagmar & Mládková, Jitka (2001): Weder strategische noch regionale Partnerschaft interessant genug. Radio Prague International. https://deutsch.radio.cz/weder-strategische-noch-regionale-partnerschaft-interessant-genug-8043048. [4.9.2014].

Kirchengast, Josef (2012a): Wien als mitteleuropäischer Januskopf. In: Europäische Rundschau, 40. Jahrgang, Nummer 3/2012, S. 29–35.

Kirchengast, Josef (2012b): Ein Plan für die Millionen. [Internet 13.10.2014].

Kiss, László J. (2002): Az osztrák Európa-politika útkeresése, avagy egy közép-európai régió esélyei az EU-ban [The Direction of Austrian Europe Policy or the Chances of the Central European Region in the EU]. In: Európai Szemle, No. 3, S. 3-16.

Kiss, László J. (2010): Közép-Európa: „elképzelt terek" és a 21. század kihívásai [Mitteleuropa: „vor-gestellt Räume" und die Herausforderungen des 21. Jahrhunderts]. In: Külügyi Szemle, IX. Jahrgang, Nummer 1. Frühling, S. 39-62. https://kki.hu/assets/upload/Kulugyi_Szemle_2010_01_Kezeep-Eurepa_elkeepzelt_.pdf. [10.12.2023].

Kiss, László J., Königova, Lucie & Luif, Paul (2003): Die „Regionale Partnerschaft": Subregionale Zusammenarbeit in der Mitte Europas. In: ÖsterreichischeZeitschrift für Politikwissenschaft, 32 (2003) 1, S. 57–75. https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-60151. [25.6.2014].

Kőrösi, István (2005): Ausztria új szerepe: közép-európai államként ismét az európai centrumban. [Österreichs neue Rolle: wieder im Zentrum als mitteleuropäischer Staat]. In: Kiss, László J. (szerk.), A huszonötök Európái., Budapest: Osiris Kiadó, S. 550–588.

Kreisky, Bruno (1978): Die Zeit in der wir leben, Betrachtungen zur internationalen Politik. Wien – München – Zürich – Innsbruck: Verlag Fritz Molden, S. 14.

Lamy, Pascal (2010): „Österreich soll in EU Koalition kleinerer Länder anführen." WTO-Chef Pascal Lamy warnt im STANDARD-Interview vor neuem Nationalismus. https://www.derstandard.at/story/1282273786143/oesterreich-soll-in-eu-koalition-kleinerer-laender-anfuehren. [19.7.2014].

Le Rider, Jacques (1994): Mitteleuropa: Auf den Spuren eines Begriffes. Vienna: Deuticke.

Lendvai, Paul (2001): Ist Österreich noch Anwalt des Ostens? https://www.welt.de/print-welt/article437362/Ist-Oesterreich-noch-Anwalt-des-Ostens.html. [23.9.2014].

Lukač, Pavol (2007): Regionale Zusammenarbeit in Mitteleuropa zu Beginn des 21. Jahrhunderts, Neue Formen und neue Herausforderungen. http://www.kas.de/wf/doc/kas_584-544-1-30.pdf?030607160512. [3.8.2014].

Luif, Paul (s.a): Die Zusammenarbeit in Mitteleuropa als Element der österreichischen EU-Politik. [Internet 2.8.2014].

Luif, Paul (2010): Forum on 'Central Europe': Austria and Central Europe. [Forum „Mitteleuropa": Österreich und Mitteleuropa]. Perspectives, vol. 18, no. 2, 2010. Sage Publications, Ltd. S. 95–109. http://www.jstor.org/stable/23616121. [24.10.2014].

Maruzsa, Zoltán Viktor (2007): Az osztrák külpolitika a szövetséges megszállástól az európai in-tegrációig (1945–1995). [Die österreichische Außenpolitik seit der alliierten Besatzung bis zur europäischen Integration (1945–1995)]. Baja: Eötvös József Főiskolai Kiadó.

Missong, Alfred (s.a.): Österreich braucht die Freundschaft seiner Nachbarn. [Internet: 5.9.2014].

MTI, zitiert von Kitekinto.hu (2012): http://kitekinto.hu/bem-rakpart/2012/12/01/osztrak_partnerevel_targyalt_szijjarto_peter/. [24. 10. 2014].

Nimmmervoll, Lisa (2014): „Wir haben gelernt, uns nicht mehr vor Moskau zu fürchten." Interview mit Erhard Busek. https://www.derstandard.at/story/2000005208198/wir-haben-gelernt-uns-nicht-mehr-vor-moskau-zu-fuerchten [24.9.2014].

Nowotny, Thomas (1986): Anmerkungen zur multifunktionalen Standardrede über die österreichische Außenpolitik. In: Österreichs Jahrbuch für Internationale Politik. Wien – Köln: Böhlau.

Oberger, Josef (2004): An Austrian Initiative: The Regional Partnership. In: Tarrósy, István M.Sc. & Rosskogler, Gerald Mag. (eds.), Regional Co-operation as Central European Perspective. Proceedings of the 1st DRC Summer School, Pécs 2004, S. 115–121. https://www.drc-danube.org/app/download/11071489594/drc_2004.pdf?t=1519687160. [29.7.2014].

Ormos, Mária (2007): Közép-Európa, Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19-20. században [Mitteleuropa, War es einst gewesen? Gibt es noch? Wird es noch? Die Veränderungen des Begriffes im 19–20. Jahrhundert]. Budapest: Napvilág Kiadó.

Palotás, Emil (1995): Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Rußland in der österreichische–ungarischen Außenpolitik 1878–1895. Budapest: Akadémiai Kiadó, S. 191–208.

Plassnik, Ursula (2005): Hogyan éltél a szabadságoddal, Ausztria? [Wie hast du mit deiner Freiheit Brauch gemacht, Österreich?]. In: Európai Szemle, XVI. évfolyam, 1. szám, S. 21–28.

Plassnik, Ursula (2007a): Lebendige Nachbarschaft mit vielen Facetten. https://www.bmeia.gv.at/ministerium/presse/aktuelles/2007/plassnik-lebendige-nachbarschaft-mit-vielen-facetten. [3.8.2014].

Plassnik, Ursula (2007b): Zukunftsregion Donauraum wächst wieder zusammen. https://www.bmeia.gv.at/ministerium/presse/aktuelles/2007/01/plassnik-zukunftsregion-donauraum-waechst-wieder-zusammen. [3.8.2014].

Prantner, Christoph (2010): Die Schlagader des Kontinents. [Internet 13.10.2014].

Prantner, Christoph (2012): Europa darf nicht geschwächt werden. Inerview mit Herrn Lopatka. http://derstandard.at/1345166837276/Lopatka-Europa-darf-nicht-geschwaecht-werden. [13.10.2014].

Pröll, Josef (2014): Donauraumstrategie als Kriseninstrument Europa. [Internet 13.10.2014].

Rauscher, Hans (2012): Für Spindelegger ist Innenpolitik nun einmal wichtiger. [19.7.2014].

Ress, Imre (2000): A magyar Balkán-politika módosulásának indítékai Andrássy külügyminiszteri kinevezése után [Beweggrüde der Umgestaltung der ungarischen Balkan-Politik nach der Ernen-nung von Andrássy zum Außenminister]. In: Erdődy, Gábor & Pók, Attila (szerk.), Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára. Budapest: Korona Kiadó.

Rosskogler, Gerald (2005): Austrian Foreign Policy, Re-discovering Central Europe. In: Tarrósy, Istvan & Rosskogler, Gerald Social (eds.), Economic and Political Cohesion in the Danube Region in Light of EU Enlargement. Proceedings of the 2nd DRC Summer School, Eisenstadt 2005 and the 1st DRC Winter School, Pécs 2005, S. 18–26. https://www.drc-danube.org/app/download/11071491294/drc_2005.pdf?t=1519687811 [29.7.2014].

Spinant, Daniela (2010): Central European countries forge Partnership. [Mitteleuropäische Länder schmieden Partnerschaften]. [3.8.2014].

Spindelegger, Michael (2009a): Eine Lanze für Mitteleuropa. [19.7.2014].

Spindelegger, Michael (2009b): Neue Chancen der österreichischen Außenpolitik. Vortrag von Außenminister Michael Spindelegger im Parlament über „Neue Chancen der österreichischen Außenpolitik“. https://www.bmeia.gv.at/ministerium/presse/reden/2009/vortrag-von-aussenminister-michael-spindelegger-im-parlament-ueber-neue-chancen-der-oesterreichischen-aussenpolitik. [13.10.2014].

Spindelegger, Michael (2011): Österreichische Außenpolitik – Eine Standortbestimmung in Zeiten des Umbruchs. Außenpolitischer Vortrag von Vizekanzler Dr. Michael Spindelegger 22.11.2011. https://www.bmeia.gv.at/ministerium/presse/reden/2011/rede-von-vizekanzler-und-aussenminister-dr-michael-spindelegger-vor-der-oesterreichischen-gesellschaft-fuer-aussenpolitik-und-die-vereinten-nationen-parlament-22-november-2011. [13.10.2014].

Spindelegger, Michael (2013): Donauraum-strategie verbindet. https://www.bmeia.gv.at/ministerium/presse/aktuelles/2013/spindelegger-donauraumstrategie-verbindet-oesterreich-mit-zukunftsregion. [13.10. 2014].

Strážay, Tomáš (2011): Visegrad – Arrival, Survival, Revival in two Decades of Visegrad Cooperation – Selected V4 Bibliography. [Visegrad – Ankunft, Überleben, Wiederbelebung in zwei Jahrzehnten Visegrad-Kooperation – Ausgewählte V4-Bibliographie]. Bratislava: International Visegrad Fund, S. 14–38. https://www.visegradgroup.eu/documents/bibliography/visegradarrival-survival-120628. [29.7.2014].

Sucharipa, Ernst (1990): A Pentagonale, a közép-európai regionális együttműködés új formája. [Pentagonale, eine neue Form der mitteleuropäischen regionalen Zusammenarbeit]. In: Európai Szemle, I. évfolyam, 3. szám.

Tefner, Zoltán (1997): Az 1863 évi európai válság csúcsa [Die Spitze der 1863er europäischen Krise]. In: Világtörténet, tavasz–nyár 1997.

Tefner, Zoltán (1999): Az országismeret-oktatás kelet-európai szemlélete és az osztrák–magyar politika [Osteuropäische Sicht des Landeskundeunterrichts und die österreichisch–ungarische Politik]. In: Lingua, jubileumi szám. Magyar, Miklós & Csaba, Gábor Dávid (Hrsg.), Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem Idegennyelvi Oktató és Kutatóközpont. Budapest, S. 248–249.

Tefner Zoltán (2007): Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. Budapest: L’Harmattan Kiadó.

Tefner, Zoltán (2012): Die Entwicklung des paneuropäischen Gedankens. Grundrisse einer Synthese. Budapest: Corvinus-Universität. In: Grotius E-könyvtár / 52. 2012.

Vašáryová, Magda (2006): The Optimal Format for Regional Cooperation. [Das optimale Format für regionale Zusammenarbeit]. In: Jagodziński, Andrzej (ed.), The Visegrad Group – A Central European Constellation. Bratislava: International Visegrad Fund, S. 77–78. https://www.visegradgroup.eu/the-visegrad-book/visegradbook. [2.8.2014].

Vytiska, Herbert (s.a.): Österreich: Was von Spindelegger jetzt erwartet wir. [13. 10. 2014].

Waldheim, Kurt (1971): Der österreichische Weg. Aus der Isolation zur Neutralität. Wien: Verlag Fritz Molden.

Italian Unity, Hungarian Independence and Croatian Autonomy in the Period of the Revolution of 1848–49

Imre Ress

The emergence of the bourgeoisie shaped the program during the Vormärz period aiming at creating an independent nation-state, one based on the idea of liberalism. This seemed to be the best form for establishing a national community and institutionalising individual freedom. Looking at the three countries that will be analysed in this contribution, the forms, circumstances and aims of creating a nation-state varied to a great degree. The Italian movement had only the explicit goal of combining the cause of unification with abolishing the Habsburg rule in Italy. The Hungarian liberal nationalism, however, tended to establish only a sovereign government for Hungary within the framework of the Habsburg Monarchy. It also endeavoured as a second aim to restore the integrity of the historic Kingdom of Hungary, or rather unify the Lands of the Crown of St. Stephen, including Croatia. The latter was to symbolize the historical permanence of the Hungarian statehood and even supported the maintenance of the Hungarian supremacy over the multi-national citizens of the country. These efforts manifested themselves in the constitutional program of Baron Miklós Wesselényi, an eminent representative of Hungarian liberal nationalism, drawn up in the forties to replace the Habsburg government system based on centrist absolutism. Wesselényi wanted to remodel the Habsburg Monarchy on the grounds of representation into a federal state of five parts, governed by a parliament. One part would have been Lombardy together with Istria. This draft indicates that the Hungarian national liberalists have considered North Italy as being an organic part of the constitutional-parliamentary Habsburg Monarchy.[1] This idea survived well into 1848, when after the victory of the revolution the national liberalists gained governmental power in Hungary.

The goal of establishing an independent nation-state for the Croatians, however, seemed not to be attainable due to several geopolitical and demographic reasons. The primary aim was the unification of the fragmented Croatian ethnic territories, Croatia, Dalmatia and Slavonia, within the frameworks of the Habsburg Monarchy, and then

[1] Trócsányi, 1965, pp. 457–461.

reaching the constitutional emancipation of this future Croatian bourgeois nation-state, the Triune Kingdom. The Croatian national liberal movement aimed at separating their would-be nation-state from Hungary, and also entering into an alliance with the southern people, Serbs and Slovenes of the Monarchy. The Croatian territories constituted an integral part of the Kingdom of Hungary since the early Middle Ages enjoying a restricted state autonomy only. The Hungarian national liberalism, however, considered these territories as inseparable parts of a future Hungarian nation-state.

The first phase of the revolutionary process in the spring of 1848 brought about the fulfilment of the Hungarian national aims. Under the influence of the concomitant revolutions, the Habsburg dynasty complied with the demands of the Hungarian national liberal politicians. The monarch thus assigned a responsible government for the Hungarian Parliament, which kept loose contacts only with the Viennese imperial centre and gained wide-scale governmental autonomy. The Habsburgs also consented in the form of a law to uniting the Lands of the Crown of St. Stephen in terms of the government and legislative licenses, also including the Croatian territories. However, a serious Hungarian-Croatian conflict soon arose concerning the extent of the Croatian autonomy and the political rights kept by the Croatians. This conflict had a decisive impact on the negative approach both of Hungarian and Croatian politics in the spring and Summer of 1848 to the North Italian revolutionary movements, especially to the dynastic national war initiated by the House of Savoy.[2]

The many signs of sympathy shown for the Italian national aims on the side both of the Hungarian and Croatian public during the first couple of weeks of the revolutionary euphoria seem to contradict this. The intervention of the Zagreb National Assembly in freeing the imprisoned Dalmatian Italian writer Niccolo Tommaseo is a widely known incident. Another example is given by the fact, that the Hungarian Diet unanimously asked the monarch to release the Italian political prisoners locked up in Hungarian prisons. Nonetheless, it was primarily the liberal democrats and the representatives of radical youth who – making full use of the press freedom won by the revolution – stressed the ideal that the people fighting for their freedom were mutually dependent, stressing the principle of solidarity. In the spring of 1848, there were very concrete practical aims behind the Hungarian-Italian expression of shared interests. The political revolutions had after all left the officer corps and command structure of the Hapsburg imperial army fundamentally untouched. For this reason, one important precondition for a revolutionary national restructuring was the neutralisation and conversion to the national cause of Hungarian troops serving in Italy and Italians stationed in Hungary. To this end, the liberal and radical democrat intellectuals made pathos-laden calls to soldiers in an attempt to win their sympathies, but this led in

[2] Deak, 1979, pp. 91–103.

both cases to at most temporary and limited results. In March 1848, about half the imperial military guard in the Hungarian capital was composed of Italian troops, and at the outbreak of the revolution, the revolutionary youths succeeded in winning the troops' sympathy through agitation, including Italian-language pamphlets.[3] Later, however, their enthusiasm for the Hungarian revolution cooled under the influence of the reactionary officer corps. They grudgingly followed the measures taken by the Hungarian national government that took over the leadership of the military. By Pentecost Sunday 1848, the Italian soldiers were already engaged in armed clashes with the soldiers recruited by the Hungarian government, who were the cream of the Hungarian national armed forces.[4] Later, however, their enthusiasm for the Hungarian revolution cooled under the influence of the reactionary officer corps. They grudgingly followed the measures taken by the Hungarian national government that took over the leadership of the military. By Pentecost Sunday 1848, the Italian soldiers were already engaged in armed clashes with the soldiers recruited by the Hungarian government, who were to be the nucleus of a future Hungarian national armed force. The Bloody Sunday of Pest showed the limited effectiveness of liberal and radical solidarity and verbal agitation.

The revolutionary agitation by Italian and Hungarian liberal and radical intellectuals did not stop the 12,000 Hungarian soldiers serving in Radetzky's north Italian army from taking part in battles against the Lombard revolutionaries and the Piedmont army.[5] The Milan revolutionaries' calls to Hungarian soldiers in Italy were mostly heeded in liberal and radical circles in the Hungarian capital. In response, at the beginning of April, a revolutionary people's assembly condemned the deployment of Hungarian soldiers to put down Italians struggling for their national freedom. Similarly, they issued a declaration stating that the Hungarian nation wished for the emergence of a free Italy[6] The impact of these pro-Italian demonstrations was lessened, and their effect on the Hungarian soldiers in Italy was reduced, by the fact that the Hungarian government did not officially support independence from the Hapsburg monarchy for Lombardy and Venice and Italian unification because of the sharpening of the Hungarian-Croatian conflict in May 1848. The governing Hungarian liberals and the Croatian political elite tried to use the North Italian national war, that threatened the territorial integrity of the Habsburg Monarchy, to further their political aims. The end of the Hungarian liberals was to strengthen the governmental autonomy reached within the Habsburg Monarchy. The Croatians, however, wanted to legalise their succession from Hungary and get the consent of the monarch for this endeavour. The success of their efforts was supported by the fact that the Habsburg army, then

[3] Urbán, 1962, pp. 108–114, pp. 120–122.
[4] Urbán, 1981, pp. 260–270.
[5] Sked, 1979, pp. 75–80.
[6] Jászay, 1982, pp. 354–355.

fighting in North Italy was made up both of soldiers recruited from the Croatian-Slavonian Military Border and the Hungarian infantry and cavalry regiments. Radetzky in his endeavour to maintain the efficiency of the army commanded by him was compelled to gain the loyalty both of the Hungarian and Croatian/South Slavic soldiers. The Hungarian and Croatian political elite could therefore use the Italian card to influence the imperial centre and court to facilitate their particular interests. The Italian issue is the key to a better understanding of the logic of the highly contradictory politics, that the imperial centre and court of Vienna pursued in the spring and summer of 1848 in terms of the Hungarian-Croatian conflict.[7]

The Croatians prevented in May 1848 the extension of the Hungarian jurisdiction over the Croatian territories by declaring, that the "Hungarian rule in Croatia" would cause mass desertions among the soldiers of the Grenzer Battalions on the Italian front. Later, the Croatian political elite called upon the soldiers to hold fast in Italy to demonstrate their loyalty towards the reigning monarch. Mobilization of the Croatian Border guards against the Italian revolutionaries was further facilitated by the Croatian public by celebrating the "Grenzer" Captain Jovan Marinović as a South Slavic national hero, who was killed by enraged citizens during the revolution in Venetia.[8]

The Hungarian liberal government received significant military-political concessions from the Viennese court in May 1848, promising that a considerable military contingent made up of Hungarians would be left in Italy. The first representative diet in its effort of counter-balancing the Croatians and expressing the Hungarian loyalty voted after a fierce debate in the beginning of July to send 40,000 (forty thousand) soldiers to end the war in Lombardy. As a condition for sending the Hungarian military contingent, however, an equitable peace was demanded which would satisfy both "the dignity of the throne and the Italian nation's constitutional freedom." In practice, this condition made it impossible to use the Hungarian contingent in the Italian operation. The competition between the two sides, namely Croatia and Hungary, striving for loyalty, was finally put to an end by the military victories of Radetzky's army at the beginning of August.[9]

The Italian cease-fire had the effect of heightening Hungarian-Croatian tensions. The liberal shapers of Croatian public opinion called for expedited military intervention against Hungary to change the legal status it had within the Hapsburg monarchy.

The reason was that at the beginning of the 1848 revolution, the three fundamental results of the constitutional arrangement established by Hungarian liberals were unacceptable to the Croatian national liberals, namely:

[7] Urbán, 1986, pp. 347–358.
[8] Krešić, 1898.
[9] Niederhauser, 1990, pp. 107–110, pp. 120–126

1. the extension of a unified representative government over the entire historical territory of the Lands of the Hungarian Crown which included Croatia,
2. the institutionalization of Hungarian dominance in multinational Hungary, and
3. the sovereign government of Hungary within the Habsburg Monarchy.

The Croatian national liberal alternative rejected all this. It was not just e nationalist idea to restructure the Hungarian-Croatian relationship. Rather, bilateral political separation which granted autonomy and equal status to Croatia with Hungary was not of interest to the Croats. The Croatian alternative was an Austro-Slav effort to integrate and restructure the whole Habsburg Empire. It aimed at the preservation of the constitutionally centralized government in the Habsburg Monarchy; federalization based on ethnicity, and the introduction of a multilevel representative government. Its realization would have limited the sovereign government of Hungary within the Habsburg Monarchy and would have violated the Hungarian territorial integrity. The Croatian national liberal ideal taking shape from the summer of 1848 about ethnicity-based federalization of the Habsburg Monarchy can be seen as an answer to the solution offered by the national revolutions of the area and was a reaction to the creation of the nation-states initiated by German, Italian and Hungarian nationalism.[10] From the Croatian point of view, the central question had to do with the constitution and territorial scope of Germany. The Croats rejected a liberal and constitutional greater Germany solution because the German-Austrian provinces might join it, strengthening the Eastern successor state of the Habsburg Monarchy – "Great Hungary" including Transylvania and Croatia.[11] The Croatian side questioned the idea of state an independent Hungarian state concerning the interests of the German economy. The power politics of the Croats was targeted at German public opinion, as many Germans sympathised with the idea of an independent Hungary. On the one hand, they emphasised that a Hungarian-ruled Dalmatia along with exclusive Hungarian supervision of the middle and lower Danube would allow protectionist measures that would harm German industrial exports to the region. On the other hand, they stressed the powerful political point that Hungarian support for German unification could not be trusted concerning Germany's interest in the west, while in the east Hungary would make for a useless military ally. Hungary's lack of stamina and its national vanity – the Croatian author wrote – could easily lead to an independent Hungary going behind Germany's back and switching to the side of its rival France. The second argument, that an independent Hungary would be unable to effectively counterbalance Russia and serve as a buffer for Europe – because of its large number of Slav and eastern Orthodox inhabitants – certainly appeared more justified than the first argument from

[10] Ress, 2004, pp. 70–73.
[11] Tkalac, 1848, p. 20.

national character.[12] The possible danger of the "Asian Hungarians" joining with the neighbouring Ottoman Empire in a future anti-Slav alliance was one of the most important foreign policy arguments advanced by the Croatians against Hungarian independence.[13] For the Croatians, therefore, the outbreak of the second Vienna uprising in October 1848 was a very unwelcome development. This revolutionary outbreak was, in the view of Croatian liberals of the time, no less than an attempt by German democrats and Hungarian radical nationalists to attain greater German unity and an independent Hungarian state.[14]

Croatian liberal consensus did not reject Italian unification in the same way as it rejected German unification, since this would not threaten the survival of the Hapsburg monarchy. This meant that power political considerations did not rule out considering the Italian national movement's attempts at liberating themselves from the oppressive foreign power and attaining national unification as justified. They stressed repeatedly that the north Italian provinces could not be forced to continue being part of the Hapsburg monarchy. Naturally, they opposed the radical revolutionary and republican movements in Italy, and they thought Italian unification under the leadership of the Pope in Rome was the optimal solution[15]. In the end, Croatian support for Italian unification remained a mere declaration of principle. Ultimately, the aims of Austroslavism pushed them towards active military involvement in the interest of consolidating the Hapsburg monarchy. Thus, from the autumn of 1848, the role of Croatian Grenzer troops in holding Italy and the Croatian contribution to defending the monarchy became more significant. All of this underlined the necessity of the Croatian State Emancipation Act (equal status) and of addressing the fragmentation of Croatian territory. Concerning this latter question, the loyalty of the Croatian dynasty and Croatian military involvement soon achieved a major success. To counterbalance the greatly overestimated impact of the Italian and Hungarian revolutions, in December 1848 the Vienna Council of Ministers appointed Jelacic, already the Croatian ban, governor of Dalmatia. Bestowing both offices on one person promised to be the beginning of a process of restoring the historical territories of the Croatian state.[16] Of course, the strengthening of these Croatian posts within the Monarchy brought major changes to the liberal Croatian view of Italian unification. By now, the Croatians assumed that "Lombardy-Venetia" would in future be separate crown lands within a federalised Habsburg monarchy.[17]

[12] Der Völkerprozeß, 1848, pp- 19–23, p. 153.

[13] Kolak, 2008, pp. 189–190.

[14] Sidak, 1979.

[15] Markus, 2001, pp. 192–193.

[16] Clewing, 2001, pp. 351–353.

[17] Markus, 2001, p. 194.

Considering the prospects for German and Italian unification, the Croatian liberals perceived the strengthening of the Hungarian nation-state since April 1848 as a real danger. They regarded it as the biggest obstacle to the federalization of the Habsburg Monarchy. In terms of power relations, the Croatian government could rely on the peasant army of the Military Border Region, meaning it was several steps ahead of the Hungarian government in terms of preparedness and deployment. But the 60,000-strong army that was set up by the end of August was the peak of Croatia's military preparedness. And even this they were unable to finance from local resources – instead, they had to turn to the imperial centre for material support.[18] There could be no doubt that the deployment advantage resulting from the Military Border region funds could only be exploited via a pre-emptive attack. For the Croatians, the knowledge that the Hungarian military's advantage in deployable reserves and financial resources would over time counterbalance Croatia's temporary advantage was a source of worry.

This resulted in the efforts to justify the Croatian military action launched in the fall of 1848 with liberal natural law arguments. "…[I]n the interests of civilization, Hungary must not be allowed to emerge as an independent kingdom, a conglomeration of subordinated and suppressed nationalities. […] [T]he spirit of the age requires that Hungary be broken up into the national populations of which it is composed. If the population of the Hungarian Kingdom fell apart, this would mean the end of the kingdom. Those parts that formed this state will, driven by the needs of the time, unite with the other related populations of today's Austria and form a reborn new Austria, the federal state of Austria." This devastating verdict on the future of multinational Hungary was delivered in September 1848 by the Croatian liberals.[19] The liberal writers described the military campaign led by Ban Jelacic against Hungary as being in harmony with the aims of the military-bureaucratic centre of the Monarchy, as a Croatian national war. It aimed at renewing the unity of the Monarchy, repealing the separation of Hungary and facilitating the collective emancipation and national autonomy of the oppressed nationalities of Hungary. They hoped to establish as a result of the Croatian military victory, small autonomous nation-states in the area of the Hungarian state, to be based on ethnic grounds. Subsequently, a new Austria would come into existence, a federal state, having a parliamentary government to ensure the national emancipation of the Slav people.

The military conflict in the Autumn of 1848 between Hungary and the Croatians, and Hungary and the military-bureaucratic centre of the Monarchy brought about a change in the Italian politics of the Hungarian government. The idea of the close relationship between the cause of creating an independent Hungary and a unified Italy

[18] Hermann, 2008, pp. 48–53.
[19] Markus, 1997, p. 59.

gained weight in Hungarian governmental practice and political thinking. In consequence, Hungary's parliament passed a motion to order home the Hungarian troops in the imperial army in Italy in October 1848. But the announcement ordering the Hungarian soldiers to return went unheeded. For this reason, the situation of Hungarian troops in Italy became the central issue in the cooperation between the Hungarian revolutionary government and the Kingdom of Piedmont-Sardinia. It is hardly a coincidence that the Hungarian government delegated as ambassador to Turin a hussar captain who had left the imperial army in Italy barely a year before. His most important diplomatic task was to lay the ground for the Hungarian soldiers to desert en masse. They hoped that success would lead to Hungarian soldiers leaving the imperial army, spurring the Italian revolution and encouraging the Kingdom of Piedmont-Sardinia to continue the national war against the Hapsburg monarchy. However, the revolutionary agitation waged among the Hungarian troops did not justify this optimism. The liberal ideals of nation and freedom did not have a mobilising effect on soldiers, although arguments offered to persuade them included the dynastic argument, references to the legitimate Hungarian king and the stereotypical Hungarian liberal demonisation of Russian tsarism and the threat it posed. The overwhelming majority of the soldiers behaved as officers who had sworn an oath to the dynasty, and only very few of them were prepared to risk the uncertainty that went with breaking from this. Thus the Hungarian legion formed in February 1849 in Turin, had only a symbolic significance, with only 150-200 members.[20] It is an interesting paradox that the Italian legion formed out of the much smaller contingent of Italian imperial troops based in Hungary numbered more than 1,000 people. This does not of course mean that simple Italian soldiers consciously understood the alignment of Italian and Hungarian interests in favour of achieving national unification and state independence. However, extensive use was made of arguments about the destruction wrought in Italy by Austrian and Croatian soldiers to win over the Italian soldiers. The greater degree of Italian participation in the Hungarian War of Independence was the result of the Hungarian revolutionary transition's peculiar legality. A royal order in May 1848 placed all imperial troops stationed in Hungary under the authority of the Hungarian government. After the Croatian attack and during the conflict with the imperial government, a large proportion of the Italian military units returned to the imperial flag. But there were entire groups that stayed on the Hungarian side to the end. The Italian legion in Hungary was set up in the spring of 1849 out of these units, which were combined, to which were added Italian prisoners of war. There were few deserters. The political significance of the Italian legion was heightened by the fact that its commander was appointed ambassador of the Kingdom of Piedmont Sardinia to Hungary.[21] Geo-

[20] Waldapfel, 1962, pp. 84–88.
[21] Hermann, 1994, pp. 319–332; Pete, 1999, pp. 144–153.

graphical distance and communication difficulties meant that, despite the establishment of diplomatic relations between Sardinia-Piedmont and Hungary, there was never an opportunity to coordinate military action against the Hapsburg monarchy. Thus, the spectacular victories achieved in the Hungarian offensive that followed the Kingdom of Piedmont-Sardinia's failed military action in March 1849 did not bring the Hapsburg monarchy into a critical condition. The liberation of Hungarian state territories and the declaration of the Hungarian state's independence did not further mobilise the Italian revolutionary movement to establish an Italian unit to fight the Hapsburg monarchy.

Hungarians, of course, came up with a bold plan to save the Republic of Venice, which was surrounded by the besieging Austrian imperial army. The plan was to have been executed by a Hungarian expeditionary force and the Italian legion. This plan, which would have been militarily difficult to carry out, was also risky because of the revolutionary optimism that envisaged the Hungarian and Italian soldiers in the Radetzky army switching sides en masse as soon as the Hungarian force arrived in Italy, as well as assuming that the rebellions in Lombardy, which had been beaten back, would flare up again. Josef Bem, the Polish general seemed a perfect candidate to lead the operation, which would head for Italy via Croatia, since he would guarantee the neutrality of the southern Slavs. The key problem with beginning the action was the expected reaction of Croatia. The Polish emigré's diplomatic activities in trying to establish Hungarian-southern Slav-Italian revolutionary cooperation were designed to paper over the divisions between the Hungarians, Croatians and southern Slavs.[22] The opportunity to do this arose because the March 1849 imposed constitution was a major disappointment for the Croatian liberals. The liberal press in Zagreb initially condemned the disbanding of the constitution-drafting Austrian parliament and the absolutist way in which the new imperial basic law was introduced. But in truth, the so-called Kremsier Constitution proclaimed by the disbanded Austrian constitution-drafting assembly did not resolve Croatia's legal position and its relationship to the greater empire. The imposed constitution certainly created a uniform imperial state framework, but it in no way guaranteed that several fundamental aims of the 1848 Croatian programme were met. It did not provide for the Sabor, the Croatian provincial Diet, to act as a responsible autonomous government, nor for the recognition of Croatian state territory as outlined by historical law, nor for territorial autonomy and state independence for the nationalities of Hungary. The Croatian liberal elite, which wanted to see the unity of the Hapsburg monarchy preserved and a new Austrian federation created, was particularly upset by the new basic law's centralising tendencies, which ignored historical rights, the special position of Croatian legislators and the traditions of governmental autonomy. Instead of the Triune Kingdom, which

[22] Jászay, 1982, pp. 358–359; Felczak, 1989, pp. 95–110.

had broad governmental and legislative autonomy, the imposed constitution only promised to create a Croatian-Slavonian crown province that would be subordinate to the central government and only have limited autonomy. The related territorial provisions provided further reasons for dissatisfaction. Instead of the hoped-for unification of Ban Croatia, the Croatian-Slavonian Military Border was envisaged as separate crown provinces and Dalmatia's inclusion was also left unaddressed.[23] Although the constitution stated that the Croatians would have a separate state status from Hungary, this was not an undisputed success. The Croatian leadership – despite the autonomy achieved by Transylvania and the Serb Vojvodina – continued to be worried by the political weight of the remaining Hungarian Kingdom and its geographical limits and its constitution which the new basic law promised to uphold. The Croatians were also worried that a Hungarian administration run by old-style conservative aristocrats was introduced in the territories occupied by the imperial army. They suspected this of being the beginning of an attempt to move back to the pre-1848 governmental structure based on the leading roles of the Hapsburg monarchy's two largest nations. They compared the risk of a conservative Hungarian state restoration with the principle behind the imposed constitution – national equality in Hungary – and once again demanded the creation of Romanian and Slovak crown provinces independent from Hungary. In the spring of 1849, the Croatian liberals in practice equated Kossuth's revolutionaries and the conservative Hungarian aristocrats serving the emperor: they were both aiming to maintain Hungarian rule over the nationalities.[24]

Dissatisfaction with the imposed constitution and the centralism of the imperial government did not lead to significant anti-Austrian feelings in the spring of 1849 within the Croatian national movement. The Croatians still did not offer an alternative that would bring the existence of the Hapsburg monarchy into question. Rather, they hoped to achieve internal changes by fiercely criticising government policy and by boycotting the proclamation of the imperial basic law in Croatia. Temporary military successes by the Hungarians from the spring of 1849 onwards did not lead to a revolution in Croatia, because the fear of Hungarian hegemony continued to create uncertainty within the Croatian liberal elite regarding the Hungarian national movement. In any case, the Hungarians' continued insistence on territorial integrity and continued Croatian support for territorial separation of the nationalities of Hungary did little to foster the start of a dialogue. The focus of the Hungarian government's nationalities policy in the spring and summer of 1849 was on pacifying the Serbs and Romanians because there seemed to be a chance of reaching an agreement with them based

[23] Tomislav, 1996.

[24] ibid., p. 45.

on church and cultural autonomy.[25] Another reason why there was no sign of a new Hungarian approach to the Croatian question was that the problem appeared to have been dealt with by assuming that the outcome of the Hungarian War of Independence would decide the issue. Nor did the Hungarians have a negotiating partner, since Croatian supporters of Hungaroslavism, who supported Croatian autonomy within Hungary, were either excluded from discussions or had emigrated. [26] The Zagreb liberals, increasingly dissatisfied from spring 1849, were discouraged from revising their Hungarian policy, first by Hungarian state radicalism, the Hungarian state's declaration of independence and the dethroning of the Hapsburg house, and then by the news of Russian intervention. There was a complete absence of sentiment within the Croatian liberal political elite in support of the idea of moving closer to Hungary. They opposed the imposed constitution until the end. When the Hungarian-Croatian military conflict broke out, the liberal press in Zagreb launched a sustained propaganda campaign against the Hungarians, stoking up extremist emotions. They used a whole range of negative stereotypes about the Hungarians' Asian origins to achieve a national mobilisation of Croatian society and reinforce a picture of the Hungarians as the enemy After such precedents, it is hardly surprising that after the declaration of Hungarian state independence, Croatian liberals continued to insist on a Hapsburg monarchy federalised on an ethnic basis and condemn the absolutist declaration of the imposed constitution and its lack of parliamentary confirmation. Only after the suppression of the Hungarian Revolution and War of Independence, when all obstacles to a centralist governmental system had been removed in the eastern part of the Hapsburg monarchy, did the idea of there being common interests with the Hungarians emerge among Croatian liberals. Only then did the Croatians realise that the suppression of Hungarian state independence and the abolition of the Hungarian constitution also meant the end of Croatian autonomy. Then they looked back with nostalgia to the autonomy Croatia had enjoyed under the Hungarian crown, which was greater than that on offer under the imposed constitution.[27] This reference to historical roots also meant that Croatian liberals no longer emphasised the ethnically-based restructuring of Hungary itself, since that no longer implied national autonomy, but the creation of imperial crown provinces administered in the German language. In the revolutionary period, none of the three nation-state alternatives examined came into existence. The Hapsburg monarchy's response to the challenge of the revolution – fundamental social and economic modernisation led by centralised state power – temporarily put a stop to the aims of the nation-state solution proposed in 1848-49, but it also opened the way to the total or partial realisation of these goals.

[25] Spira, 1980, pp. 101–109.
[26] Ress, 2008.
[27] Tomislav, 1996, pp. 47–54.

References

Clewing, Konrad (2001). Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution. [Statehood and national identity formation. Dalmatia in pre-March and revolution]. Südosteuropäische Arbeiten, Bd. 109. München: Oldenbourg.

Deak, Istvan (1979). The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849. New York: Columbia University Press.

Felczak, Waclaw (1989). Um die Gestaltung von Mitteleuropa. Polnische Vermittlung im Nationalkonflikt der ungarischen Monarchie (1848–49). [About the Formating of Central Europe. Polish mediation in the national conflict of the Hungarian monarchy (1848–49)]. Studia Polono-Helvetica 1. Basel/Frankfurt, pp. 95–110.

Hermann Róbert (1994). Az olasz légió a magyar szabadságharcban. [The Italian Legion in the Hungarian War of Independence]. In: Orosz István and Pölöskei Ferenc (eds.), Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. Budapest: Korona, pp. 319–332.

Hermann, Róbert (2008). A Drávától a Lajtáig. [From the Drava to the Lajta]. Budapest: Balassi Kiadó Kft.

Ignatijewitsch (Tkalac), E. I. (1848). Croaten, Serben, Magyaren, ihre Verhältnisse zu einander und zu Deutschland. [Croats, Serbs, Magyars, their relationships with each other and with Germany].Wien.

Jászay, Magda (1982). Párhuzamok és kereszteződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből. [Parallels and Intersections. Chapters of the History of Hungarian-Italian Relations]. Budapest: Gondolat Kiadó.

Kolak, Arijane (2008). Između Europe i Azije: Hrvati i Mađari u propagandnom ratu 1848/49. [Between Europe and Asia: Croats and Hungarians in the 1848/49 propaganda war]. Povijesni prilozi Vol. 27 No. 34, 2008, pp. 175–193.

Krešić, Mijo (1898). Autobiografija [Autobiography]. Zagreb: Godine.

László, Pete (1999). Monti ezredes és az olasz légió a magyar szabadságharcban. [Colonel Monti and the Italian Legion in the Hungarian War of Independence]. Debrecen: Multiplex Media.

Niederhauser, Emil (1990). 1848 – Sturm im Habsburgerreich. [1848 – Storm in the Habsburg Empire]. Budapest: Corvina.

Ress, Imre (2004). Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. [Connections and Crossroads. Croatians, Serbians Bosnians Being Attached to the National State]. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Ress, Imre (2008). A horvát liberalizmus irányzatai különös tekintettel a hungaroszláv nemesi liberalizmusra. [The Directions of Croatian Liberalism with Special Regard to the Hungaro-Slavic Gentry Liberalism]. In: Magyar Tudomány 169 1/2008, pp. 35–46.

Šidak, Jaroslav (1979). Listopadska revolucija u Beču i politika austroslavizma. [The October Revolutionary Uprising in Vienna and the politics of Austroslavism]. In: Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, pp. 268–288.

Sked, Alan (1979). The survival of the Habsburg Empire: Radetzky, the Imperial Army, and the Class War, 1848. London/ New York: Longman.

Spira, György (1980). A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán. [The Nationality Question during the 1848 Revolution in Hungary]. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Tomislav, Markus (1996). Hrvatski politički pokret 1848–1849. godine: osnovna zbivanja i ideje. [The Croatian political movement of 1848–1849: Basic Events and Ideas]. In: Povijesni prilozi. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Tomislav, Markus (1997). Mađarski nacionalizam i hrvatska politika 1848–1849. [Hungarian Nationalism and Croatian Politics, 1848–1849]. In: Časopis za suvremenu povijest 29 (1), pp. 41–67.

Tomislav, Markus (2001). Slavenski Jug 1848–1850. godine i hrvatski politički pokret. [Newspaper "Slavenski Jug" from the years of 1848–1850 and the Croatian political movement]. Biblioteka Hrvatska povjesnica: Građa, Knjiga 10 / Biblioteka Hrvatska povjesnica: Monografije i studije Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Trócsányi, Zsolt (1965). Wesselényi Miklós. [Miklós Wesselényi]. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Urbán, Aladár (1962). L'influenza nell'Ungheria dei movimenti Italiani rivoluzionari per l'indepenza in primavera dell'anno. 1848. [The Influence of the Italian Revolutionary Movements for Independence in Hungary in the Spring of 1848]. In: Annales. Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tom. IV. pp. 107–122.

Urbán, Aladár (1981). A véres pünkösdvasárnap Pesten. [The bloody Pentecost Sunday of Pest]. In. Uö. A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról. Budapest: Magvető Könyvkiadó, pp. 260–270.

Urbán, Aladár (1986). Batthyány Lajos miniszterelnöksége. [Lajos Batthyány the Prime Minister]. Budapest.

Der Völkerprozeß (1848). Der Völkerprozeß der Magyaren und Kroaten. Mit Berücksichtigung seiner auch für Deutschland wichtigen Folgen. [The International Process of the Magyars and Croats. Taking into account its important consequences for Germany]. Weimar: B. F. Voigt.

Waldapfel, Eszter (1962). A független magyar külpolitika 1848–1849. [The Independent Hungarian Foreign Policy 1848-1849]. Budapest: Akadémiai Kiadó.

On the Politics of Writing European History in East-Central Europe[1]

Attila Pók

Zoltán Tefner was my colleague as a student of history at the Faculty of Humanities of Loránd Eötvös University in Budapest from 1968 to 1973. His major research field was and ever since has been 19th-century international relations, especially the problems related to Poland. My most important projects have always been related to later periods but I think that we have a shared interest in the politics of writing about the history of European international relations. This explains my choice of topic for this volume paying tribute to Zoltán.

The issue I am going to address is as much historical as it is political: the scholarly and non-scholarly motivations of some Eastern and Central European historians who ventured into the field of European history. A related question to be addressed is whether history is as important in terms of shaping European identity as it is for Hungarian or regional, e.g. Eastern and Central European, identity.

What do historians want to present when they sit down to write a comprehensive history of Europe and decide to prepare a monograph on a "European" topic or when they are consciously trying to put a national or regional topic into a European context? I assume that their main concern is not so much to present new research results, giving evidence of their thorough and diligent research, but rather they are more motivated by the educational and representative functions of history. More precisely: a new approach motivated by the particular situation of a certain nation might have a generally beneficial impact on historical scholarship but at the same time − willingly or unwillingly − is often politically loaded.

[1] An earlier version of this text was published in my book Remembering and Forgetting Communism in Hungary. Published by the Instute of Advanced Studies Kőszeg (iASK) and the Institute of History, Research Center for the Humanities of the Hungarian academy of Sciences, Kőszeg-Budapest, 2017, pp. 234-248.

The "East" as a victim of the "West"

Let me start my argumentation with a Hungarian example, i.e. the discussion of several works by István Hajnal (1892−1956) who − if he had published his groundbreaking works in English, French or German − could have most likely become one of the most influential figures of historical scholarship in 20th century Europe. In his synthesis of the history of the modern age[2] , he elaborates on the significance of the technique of medieval and early modern writing and most skilfully integrates European technical developments (including behavioural techniques) into European social history. With this method, he follows the recommendation of another Hungarian historian, Henrik Marczali, who in the introduction to a 12-volume Universal History (edited by him and published at the turn of the century)[3] wrote the following:

"We cannot change the material of history, we cannot shape it. It is undoubtedly very important to study the participation of our nation in world events more thoroughly than it has been done so far. Still, I do not think that the material matters the most. The approach or conception has to be different, based on knowledge of the domestic situation. The peculiarities of our national, political and social development supply enough of a basis for judging the course of the drama of history through our own eyes, through our mind, the addition of new approaches and new perspectives can only benefit scholarship."[4] Hajnal, when analysing the peculiarities of medieval Hungarian development in comparison with the rest of Europe, devotes much space to alphabetization and literacy in general, which is a major line of argument in his efforts to prove the existence of Hungary's "Western Christian" character. Hungary, he points out, introduced written privileges at the same time (12th century) as the "West" and the clergy's most important social function was to be the "custodian" of what Hajnal in his quite complicated terminology defines as the "objective social organization". This is in sharp contrast with the Balkans and Russia, but it is far from being identical to the "Western" situation. As a piece of evidence he cited the fact that in Hungary and Poland, Latin had been the official language of documents for a much longer time (up to the 19th century) than in the "West" where the vernaculars appeared legally binding documents as early as the 12th century. This, however, does not mean in this respect that in Hungary the characteristics of the "Orthodox cultural circle", where the "church vernaculars" (such as "ancient Slavic") occur, are completely unrelated to the spoken national languages. In Hungary and Poland Latin lives in a permanent, profound and mutually enriching relationship with the "living national language".

[2] Hajnal, 1936.
[3] Marczali, 1900.
[4] ibid. vol. I. p. XL.

Where are the "politics of writing European history" here? I think that this is a good case study that reflects well the great fundamental questions that 19th and 20th century Czech, Polish, Hungarian and Croatian historians and politicians had to face: namely, how is it that they are in principle considered to be part of the West and still they are not treated as equals, in fact, their regions are economically and socially less developed and frequently fall victim to the aspirations of great powers in the "West". For Hajnal's generation the peace treaties following World War I, and for later generations of historians the peace accords after World War II, which resulted in the division of Europe into the West and Soviet Bloc, were decisive experiences in this regard.

One possible answer to this question is the feeling of "victimization", i.e. the feeling that the nations of Eastern and Central Europe have basically always been right and always done their share in "Western" efforts, for example, in the fight against the Mongolians, Ottomans and other barbarians, but evil, ill-intentioned Western politicians were far too egoistic and sacrificed them. The other type of answer, for which Hajnal is my primary example, tries to probe deeper and examine the structural characteristics of the societies "East of the River Elbe". Most historians working in this field − Hajnal was a major exception − dwelt upon these problems more on a theoretical level than by presenting comprehensive surveys of European history based on their unique perspectives.

Regions of Europe

Let me point out the three most fruitful and influential examples. The first is Oskar Halecki (born in Poland, who became a renowned historian in the US) whose Borderlands of Western Civilization and The Limits and Divisions of European History postulated a fourfold division of Europe: Western, West Central, East Central and Eastern, greatly challenging the East vs. West division determined by the Cold War. Jenő Szűcs 1979 published The Three Historical Regions of Europe: An Outline[5] following in the footsteps of Halecki on the one hand, and a Hungarian social scientist, István Bibó, on the other. Bibó examined the possibilities of the small nations living between Germany and Russia in a series of brilliant essays during the aftermath of World War II[6] arguing that ever since the times of Charlemagne during the 9th century AD, Europe has been divided into "East" and "West". The borderlines between these two regions were in a state of flux, up to approximately the middle of the 16th century this borderline ran somewhere along the Eastern border of Poland, Bohemia

[5] Szűcs, 1983, pp. 131−184.
[6] Bibó, 1986.

and Hungary. The tragedy of the Ottoman-Turkish wars forced Hungary into the East and the rule of the Habsburgs during the 18th and 19th centuries did not allow for her reintegration into the West either. It was only in 1945 that a unique opportunity emerged for the "arrested socio-economic development" to return to the "Western" pattern. The two decisive peculiarities of this model were the economic modernization disseminated through the Industrial Revolution and the representative democratic political system rooted in the French Revolution. According to this interpretation, the socialist revolution ("disseminated" by the USSR) was a great historical venture attempting to break the deadlock over Eastern development. The deep-rooted historical traditions of the region should have enabled Hungarians, in addition to Czechs and Poles, to carry out this "experiment" by employing the "Western techniques of practising liberty". These views reflected the optimistic political climate of 1945−47 when a few truly democratic elections took place in Hungary, Poland, and Czechoslovakia, and it was widely believed that pluralistic "Western-type" democracies could emerge in the Western neighbourhood of the Soviet Union. These hopes, of course, quickly vanished and an increasing number of intellectuals in the region (and external specialists of the region) began to ask more and more frequently the question that − in my view − is topical up to the present day: was it only Soviet expansionism (motivated by imperialism from the great power of Russia and communist ideology) and the logic of the Cold War that doomed these "Western" aspirations to failure or were more deep-seated structural peculiarities of significance decisive in this respect? This is the key issue discussed in Jenő Szűcs' brilliant essay. He provides a great number of arguments concerning the existence of a third region in Europe, situated approximately between the Elbe region in the West, the Carpathians in the East, the Adriatic Sea in the South, and the Baltic Sea in the North. The region is defined both by institutions found there but not found further East (autonomous towns and corporate liberties, e.g. those of the guilds, the presence of Roman and Gothic art and architecture, the influence of the Reformation, etc.) and by institutions that are not typical of the socio-economic development further West, namely the so-called "second serfdom" instead of Western free peasantry, and influential nobility instead of a strong Western burgher and later, bourgeois class. The argumentation goes into numerous details concerning social, economic, political and cultural development and in most areas concludes that most of the "Western" institutions were available in this central region but in a "belated" and "distorted" form.

Central Europe

At approximately the same time (late 1970s, early 1980s) some Czechoslovak, Polish and Hungarian intellectuals started "propagating" the concept of Central Europe with

more or less the same message. Their region, which in some statements included Croatia and Slovenia, sometimes even Austria and Northern Italy as well, might be in many respects different from the West but much more different from the East, i.e. from Russia and the Orthodox world in general. The logic of the Iron Curtain during the Cold War is refuted here. In the words of Milan Kundera: to define this region as Eastern Europe is "perfidious vocabulary" because "Central Europe represented the destiny of the West".[7]

Bibó and Szűcs addressed a great number of concrete issues and based their argumentation on an extremely broad knowledge of respective research results; still, their works are historical essays. The question regarding the roots of the division of Europe during the decades of the Cold War, however, also resulted in large-scale monographs and synthetic works in the region.

It was especially in two fields where economic − and to a lesser extent social − history produced the most significant results in the 1960s: Hungarian agricultural development of the 16th and 17th centuries and the genesis of Hungarian capitalism. Earlier research had already shown that whereas by the second half of the 15th century, Hungary had caught up with Western European social, economic, political and cultural development, the Hungarian socio-economic development diverged or "deviated" from the Western pattern of the time. This was the result of the collapse of the centralized state system in 1490 and the suppression of the peasant revolt in 1514 together with the ensuing retaliation and the Ottoman conquest. The falling behind in the 16th and 17th centuries was generally attributed to external factors: the Ottoman rule and Habsburg "exploitation". Respective historical research of the 1960s shed more light on the internal features of agrarian development: the expansion of the manorial land of landlords at the expense of the plots of free peasants, the strengthening of feudal bonds (services of serfs in kind and terms of labour), the decline in the market activity of free peasants, the gaining ground of the "second serfdom", etc.[8]. For a long time, no one really challenged this view it was only during the early 1990s that some younger colleagues suggested that the presentation of the East-European peculiarities of Hungarian socio-economic development, and the analysis proving the emergence of an ever-widening gap between Eastern and Western Europe from the 16th century on served daily political interests eminently in the 1960s.[9] It intended to supply historical evidence in favour of the post-World War II division of Europe. In the course of the discussion, it became quite clear that long before the Yalta Conference the − in comparison with the West − diverging patterns of Hungarian and East Central European economic and social development had been a key issue in economic

[7] See Schöpflin & Woods (eds.), 1989, and Milan Kundera's famous article, "The Tragedy of Central Europe", 1984.
[8] See Pach, 1994.
[9] See Budapesti Könyvszemle (BUKSZ), 1991, no. 3, pp. 351−361; no. 4, pp. 406−409.

history writing within Hungary and beyond. It is, however, understandable that in a political climate, when Hungary seemed to be very much integrated into the Eastern half of a divided Europe and a divided world, research into the various historical aspects of European regionalism and the origins of Eastern European backwardness were strongly motivated by politics.

"Backwardness" of the East

The same holds true of another research field which − quite apart from the one mentioned above − inspired heated debates in the 1960s: the most important period in the genesis of Hungarian capitalism, the period of the Dual Austro-Hungarian Monarchy (1867−1914). Abrupt as the break between the "bourgeois" historiography before and the Marxist one after World War II might have been, there was a striking continuity between one major 'independentist' type of argumentation before World War II and the Marxist approach. Both of them presented the history of the Dual Monarchy as seen through the eyes of the parliamentary opposition of the period, i.e. all social, economic and political ills and the backwardness of the country were attributed to wicked manoeuvres by Vienna.[10] In the aftermath of the cruelly suppressed national revolution in 1956, some historians, whilst considering the possibilities of small nations in the region, started appreciating more the framework that the Habsburg Monarchy offered for the coexistence of the peoples of the region. Economic historical investigations, utilising modern "Western" theories of economic growth, concluded that the rate of economic growth in Hungary was somewhat faster than that of the other parts of the Monarchy. Still, despite the developing industrialization, it was mostly agriculture that enjoyed a boom for a period while the "embourgeoisement" of society was very slow, indeed. Thanks in large part to these new insights, attention was called to the respective peculiarities of political, economic and social development: a conservative, authoritarian, antidemocratic regime may rule a state where for very important social groups the economic advantages outweigh the disadvantages. Going far beyond the traditional explanations for the disintegration of the Habsburg Monarchy, which blamed either the machinations of the Entente and some leaders of the national minorities or the oppression of minorities by Vienna and/or Budapest, they examined deep-seated socio-economic factors, such as the emergence of the bourgeoisie of the national minorities.[11] Critics of this view spoke of "whitewashing" the "reactionary" Habsburgs they suggest that historians in general, and also in this

[10] The most typical example: Mód Aladár, 1943: 400 Years of Struggle for the Independent Hungary.
[11] Hanák, 1967, pp. 260−302; 1973, pp. 16−25, 17; 1974, pp. 11−28; 1984.

particular case, should have concentrated on elucidating the conflicts between "reactionary" and "revolutionary-progressive" forces, assuming that it was always possible to divide actors of history into these two groups.

Two Hungarian historians have devoted several decades of intensive research to make Hungarian development an integral part of the overall context of European economic history in the 19th century. Theirs is the first major attempt in European economic history writing to organize the material not around states but around nine major regions while trying to find the key factors of economic success and failure.[12] The analysis of a vast amount of material led them to a seemingly oversimplified conclusion, i.e. that explanations are not given one factor or several individual factors; instead, they can be attained by looking at the totality of national histories. Under the circumstances of the 1980s, the political message of this approach was that in the absence of a single pattern of 19th-century European economic development but rather some similar challenges that were met in various ways, a clear hierarchy of developmental patterns was also absent in the present as well. Consequently, the Soviet type of socialism was not the only perspective for the Eastern and Central European regions.

Challenges of European integration

1989−90 and especially its aftermath created a fundamentally new political framework for the development of the peoples living in the "Europe-Between", i.e. between the former Soviet Union and Germany. Following the collapse of the Soviet Bloc, European and Euro-Atlantic integration became the number one slogan of the ascending new elite. The old questions about the structural features of the region reemerged as highly topical, current political issues: was it only the "Soviet yoke" and the Cold War that created a line of division in the heart of Europe or were the regional differences so old and substantial that plans for a short-term integration or reintegration (frequently interpreted as just an extension of Western Europe) of the region were illusory. During the many decades when the division of Europe seemed to be eternal or extremely long-term, Hungarian, Czech and Polish historians considered intently the long-term socio-economic factors that had contributed to making their countries and societies different from the West. By introducing the already mentioned concept of Central (and East Central) Europe, a convenient approach was found which was now greatly challenged: numerous social scientists argued that − unlike the Balkans

[12] Berend & Ránki, 1987.

or Eastern Europe which had been well-established concepts − Central Europe had always belonged solely to the realm of imagination, it was just a "kingdom of the spirit". Whenever it emerged − the critical analysis continued − it was used prescriptively rather than in a descriptive way, referring to something that had yet to be created. It circulated in critical periods of European history (as in 1848, World War I or the time of the decline of the Soviet Union) with the function of rejecting some existing conditions and initiating the creation of a new European order.[13]

Thus, following 1989−90, instead of Central Europe, the concept of Europe had become the democratic counterpoint to authoritarian or even despotic communist rule that led to the economic decline and overall stagnation in the countries of the Soviet Bloc. According to this interpretation, European standards and European values came to mean a kind of an idealized imaginary Western Europe that rather sooner than later could be extended to the territories symbolically situated beyond the Berlin Wall that came crumbling down in November 1989. It was a Land of Promise where some cultural, and civilizational factors created a cohesive force − foundations of a European brotherhood − to which the "empire of the evil", the Soviet Union, had been an obstacle. Military and social security, physical and mental health, and full economic prosperity were to radiate from this new symbolic Europe that was composed of the Euro-Atlantic community including the United States.

Still, the concrete experiences of the early 1990s did not meet these expectations. Despite the substantial inflow of Western capital into Eastern and Central Europe, miracles did not seem to happen. For the time being, quite the contrary seemed to be the case: ethnic and national conflicts, large-scale migrations, rising levels of unemployment, inflation, crime and corruption, and decreasing life expectancy were the new besetting problems. Foreign investment and privatization were frequently associated with the disappearance of former workplaces and although the "Soviet yoke" had been removed, the East-West gap seemed to be ever widening. Who was to be blamed for this? What was the solution? What was the "optimal" pace of integration? The everyday reality of the Euro-Atlantic community had hardly anything in common with the idealized concepts of the West. Some of the dilemmas that emerged in the respective discourses in Eastern and Central Europe showed a striking resemblance to issues debated by the political and cultural elite of the region in earlier periods, going back to the late 18th century. Discovering and analysing the underdevelopment and backwardness of their lands had been an important topic for Hungarian, Polish, Czech and Balkan politicians and political thinkers throughout the 19th century. All these personalities had to face the problem of the relationship between national aspirations and socio-economic modernization. Poles of partitioned Poland, Habsburg-controlled Czechs and Hungarians, and Balkan patriots under Ottoman rule were all

[13] See László, 1999, pp. 101−111.

pondering the possible ways and means of creating their nation-states. That was to be coupled with the modernization of social, economic and political institutions, but they frequently asked a major question: will the import of modern Western institutions endanger the integrity and cohesion of smaller Eastern nations? Let me refer to just two historiographical reflections about this problem. The first is a book by the Polish Prof. Jerzy Jedlicki who argues that the Polish intelligentsia during the 19th century "saw itself as part of the world of European culture, but as a somewhat underprivileged part since its learning, development and social advancement were hampered in every possible way. It regarded its own country as a poor and neglected suburb of Europe, a suburb that looked at the metropolis with contradictory feelings of envy, admiration and distrust".[14]

The 19th-century problems and dilemmas presented by Jedlicki are very similar to the fears, worries and doubts of Eastern and Central European historians and other intellectuals concerning the present-day relationship between Eastern and Western Europe. For example, quite a few early 19th and late 20th century liberals shared the prophecy of Marquis de Condorcet about peoples from the peripheral, underdeveloped regions: "The march of these peoples will be less slow and more sure than ours has been because they will derive from us that light which we have been obliged to discover, and because for them to acquire the simple truths and infallible methods which we have obtained after long wandering in the mazes of error, it will be sufficient to seize upon their developments and proofs in our discourses and publications".[15]

Condorcet's ideas were echoed by optimistic forecasts of the early 1990s. One of the most prestigious economic historians of Eastern and Central Europe, the Hungarian Iván T. Berend, quotes such a forecast by the American economist, Jeffrey Sachs, who argued that the key to the door leading to prosperity was the transition from a planned to a market economy and "the economic reforms will set in motion a sustained process of economic restructuring [...]. Once market forces are unleashed, there should be a strong pull of resources into the previously neglected sectors [...] we should expect [...] a complete restructuring within the industrial sector, from energy-intensive heavy industry to more labour-intensive and skill-intensive industries that can compete on the world market".[16] This market fundamentalism (a term coined by the Hungarian-born American billionaire, George Soros) is also reflected in a 1993 statement by another American economist, Michael Mandelbaum: "If the people [...] can endure the hardship that the policies of stabilization, liberalization and institution

[14] Jedlicki, 1999, p. 12.
[15] ibid.
[16] Berend, Manuscript, p. 6 and p. 8.

building inflict, they will emerge at the other end of the valley of tears into the sunlight of Western freedom and prosperity".[17]

These views, shared by some influential and prestigious economists and politicians in the region, imply that Eastern and Central European backwardness is largely due to decades of state socialism and communist rule, and the sooner and the more ruthlessly the vestiges of this era are removed, the better the chances of catching up will be. Results of recent economic historical investigations, however, show that between 1870 and 1993 the "market and private economy could not generate automatic prosperity and the catching up process. Central and Eastern Europe's relative position vis-à-vis Western Europe and the overseas West remained unchanged. Ironically, state socialism with its planned economy generated a slight transitory catching up between 1950 and 1973, followed by an even steeper decline"[18]. In other words, according to the comparative European investigation of the Hungarian economic historian, the experiences of the last one and a quarter centuries do not seem to confirm the assumptions of Condorcet and present-day American economists concerning the rapid positive impact of Western market institutions on ailing Eastern European economies.

Cultural fault lines

A major research trend concerns the cultural and intellectual ties relating the peoples of the former Soviet Bloc to the Western community. A most influential scholar, Samuel Huntington argues that: "As the ideological division of Europe has disappeared, the cultural division of Europe between Western Christianity, on the one hand, and Orthodox Christianity and Islam, on the other, has reemerged. The most significant dividing line in Europe, as William Wallace has suggested, may well be the eastern boundary of Western Christianity in the year 1500. This line runs along what are now the borders between Finland and Russia and between the Baltic states and Russia, cuts through Belarus and Ukraine, swings westward separating the more Catholic western Ukraine from Orthodox eastern Ukraine, swings further westward separating Transylvania from the rest of Romania, and then goes through Yugoslavia almost exactly along the border now separating Croatia and Slovenia from the rest of Yugoslavia. The line in the Balkans, of course, coincides with the historic boundary between the Habsburg and Ottoman empires. The peoples to the north and west of this line are Protestant or Catholic; they shared the common experiences of European history − feudalism, the Renaissance, the Reformation, the Enlightenment, the French

[17] Berend, 1996, p. 351.
[18] Berend, Manuscript, p.10.

Revolution and the Industrial Revolution − they are generally economically better off than the peoples to the east, and they may now look forward to increasing involvement in a common European economy and to the consolidation of democratic political institutions. The peoples to the east and south of this line are Orthodox or Muslim; historically belonged to the Ottoman or Tsarist empires and were only slightly influenced by the shaping events in the rest of Europe; are generally less advanced economically; and seem much less likely to develop stable democratic political systems. The Velvet Curtain of culture has replaced the Iron Curtain of ideology as the most significant dividing line in Europe. As the events in Yugoslavia showed, "it is not only a line of difference; it is also at times a line of bloody conflict".[19] Huntington's views had a great echo in Eastern and Central Europe and will inspire quite some historians there to elaborate on the unity and diversity of European history.

My last example is the work of a young Italian-Hungarian historian, Stefano Bottoni on the history of Eastern Europe since 1944. According to his interpretation," the term Eastern Europe can be regarded as a by-product of the „short" twentieth century, when the West - East conceptual relation reached the point to transform unclear geographic boundaries into cognitive antipodes and the East came to play an exclusively negative role in the western discursive field."[20]

Conclusion

This short survey discussed a few random examples concerning the politics of writing European history in Eastern and Central Europe. If we now return to the introductory question concerning how important history is for European and national identities, I would like to conclude with a provocative hypothesis: I assume that dealing with European issues to examine continent-wide developments is at the same time an essential part of the search for national identities, a form of defining one's "national self". Europe is a slightly mythicized basis of comparison inviting Eastern and Central European historians to debate about "structural models" and "deviations". Present-day European collective identity can be better built on the achievements of the present and the perspectives of the future than on the fictitious "glory" of the past. Completely new institutions have come into being that are not legitimate historically. Discussions on historical issues in the course of European integration can lead to more separations than integration. The broader and the more successful European integration is, the more one is called to forget rather than remember!

[19] Huntington, 1993, pp. 29−31; Glatz, 2000, pp. 3−9.
[20] Bottoni, 2017, p.3.

References

Bibó, István (1986). Válogatott tanulmányok (Selected Writings) II. 1945−1949. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Bottoni, Stefano (2017). Long Awaited West: Eastern Europe since 1944. Indiana University Press.

Berend, Iván T. (1996). Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the periphery to the periphery. Cambridge University Press.

Berend T. Iván & Ránki György (1987). Európa gazdasága a 19. században [The Economy of Europe during the 19th Century]. Budapest: Gondolat.

Berend, Iván T. (Manuscript). From Plan to Market, From Regime Change to Sustained Growth in Central and Eastern Europe.

BUKSZ (1991). Budapesti Könyvszemle No. 3/1991, pp. 351−361; No. 4/1991.

Glatz, Ferenc (2000). Az európai történelem kérdőjelei. [Question Marks of European History]. In: História 22 (2), pp. 3–9.

Hajnal, István (1936). Az újkor története. [History of the Modern Age]. Budapest: Magyar Szemle Társaság.

Hanák, Péter (1967). Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy: Preponderancy or Dependency? In: Austrian History Yearbook, Volume 3, Issue 1, January 1967, pp. 260−302.

Hanák Péter (1973). A kiegyezés historiografiajához. [To the Historiography of the Ausgleich]. In: Valóság 16 (1973) no. 12, pp. 16−25; 17 (1974) no. 12, pp. 11−28.

Hanák, Péter (1984). Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates. [Hungary in the Danube Monarchy. Problems of the civil transformation of a multi-ethnic state]. Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts. Wien: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.

Huntington, Samuel P. (2000). The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. Available at https://www.stetson.edu/artsci/political-science/media/clash.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Jedlicki, Jerzy (1999). A Suburb of Europe: Nineteenth-century Polish Approaches to Western Civilization. Budapest: Central European University Press.

Kundera, Milan (1984). The Tragedy of Central Europe. (Translated from the French by Edmund White). The New York Review of Books Volume 31, Number 7, April 26, 1984.

László Péter (1999). Central Europe and its Reading into the Past. In: European Review of History 6 (1999) No. 1, pp. 101−111.

Marczali, Henrik (1900). Nagy képes világtörténet I−XII. [A Great World History with Illus-trations]. Budapest.

Mód Aladár (1943). 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. [400 Years of Struggle for the Independent Hungary]. Budapest: Bartsch Sándor Kiadása.

Pach, Zsigmond Pál (1994). Hungary and the European Economy in Early Modern Times. Variorum Collected Studies. Routledge.

Schöpflin, George & Woods, Nancy (eds.) (1989). In Search of Central Europe. London: Barnes & Noble Books.

Szűcs, Jenő (1983): The Three Historical Regions of Europe: An Outline. In Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 29 (1983) nos. 2−4. Hungarian Academy of Science, pp. 131−184.

Jurisprudence: Search for Relevance in the Civilising Process

Peter Herrmann

Introduction

Norbert Elias helped us to understand the Civilising Process by presenting outstanding Sociogenetic and Psychogenetic Investigations.[1] Taking together with other works from the pen of a long-time undervalued scholar, we gain insight into a complex multilevel development that is shaped as unity in diversity, allowing us to understand contradictions of societal order and the ways they had been made liveable – veiling strict norms in at timed laughable behaviour. The strict order of undressing at court[2] is one outstanding example, evidencing how norms can contribute to the survival of society against the odds of biological needs; and furthermore: how even members of the ruling class must subordinate themselves under given rules.

However, the significance of his contribution to understanding society is somewhat marred by the fact, that he does not explicitly point out that his analysis is based on the development of the ruling classes and, moreover, limited to the European area. Furthermore, it is difficult to speak of a limitation: With the fundamentally illuminating view of the socio- and psychogenetic aspects of the civilising process, the more recent development is barely covered, leaving aside that methodologically, Elias' work and his 'figurational sociology' is also highly valuable. With some justification and following Henry Sumner Maine[3], one can say, that Elias looked at the development from status to contract, but then did not investigate the contract system itself any further.

The following will try to locate jurisprudence as a reflection of politico-economic developments, looking at the latter, especially as the development of the productive forces. However, it is not about methodology for its own sake. These reflections are made to encourage thinking about social policy and social law in a way that goes beyond the common understanding of social security systems. *Today we need more than ever an integrated approach, considering* social *security first and foremost as a*

[1] Elias, 2012.
[2] Elias, 2005.
[3] Maine 1906, pp. 164–165.

matter of securing the social, this again not for the sake of itself but to move towards social conditions that can be seen as social enlightenment.

Methodologically, these reflections are at the very core guided by an enhanced theory of regulation, with accumulation regime, mode of regulation, life regime and mode of living as central pillars[4]. This approach is interpreted as the elaboration of the classical work by Karl Marx and Frederick Engels.

Law – more than a quasi-universal set of rules

Antonio Gramsci once, looking at how to analyse the history of political parties, first turned against the analysis of small intellectual groups. He then continues

> *„The framework of the picture must therefore be broader and more comprehensive. It will have to be the history of a certain mass of people who will have followed the promoters, supported them with their trust, loyalty and discipline, or criticised them 'realistically', dispersing or remaining passive in the face of certain initiatives. But will this mass only consist of party adherents? Will it be sufficient to carry out the congresses, votes, etc., i.e. the whole range of activities and modes of existence with which a party mass manifests its will? Obviously, account must be taken of the social group of which the given party is the expression and most advanced part: in other words, the history of a party cannot but be the history of a given social group. But this group is not isolated; it has friends, kindred, adversaries, enemies. It is only from the overall picture of the entire social and state ensemble (and often even with international interference) that the history of a particular party will emerge, so that it can be said that writing the history of a party means nothing more than writing the general history of a country from a monographic point of view, in order to emphasise a characteristic aspect. A party will have had more or less significance and weight, to the extent that its particular activity will have had more or less weight in determining the history of a country."*[5]

– *cum grano salis* we can say the same for law: we can only understand it by analysing the socio-economic and politico-economic development of societies.

[4] See Herrmann, 2020.
[5] Gramsci, 1977, p. 1630.

Jurisprudence – being caught in a self-built cage

Law, in the Western tradition, is in a specific way 'given', i.e. seen as an ultima ratio that exists in general terms, looking at the criteria, without need for any definiens. Any definition, concrete enactment and implementation is ultimately a concretisation. In this light, it is understood that has per se meaning. This finds its expression in the emphasis on the state of law, defined by Michael Zuern and Stephan Leibfried as follows:

> *„Territorial State, the state that secures the Rule of Law, the Democratic State, and the Intervention State, and which we connote with the acronym TRUDI".*[6]

Furthermore, we have to look at the unsolvable tension that had been outlined by Gustav Radbruch. He stated that

> *„[t]here are principles law, therefore, weightier any legal enactment, so that a law in conflict with them is devoid of validity. These principles are known as natural law or the law of reason. To be sure, their details remain open to question, but the work of centuries has in fact established a solid core of them, and they have come to enjoy such far-reaching consensus in the so-called declarations of human and civil rights that only the dogmatic sceptic could still entertain doubts about some of them."*[7]

The problematique, Radbruch addressed, is not only relevant in such extreme cases – the need to deal ex-post with the slavish obedience during German fascism – circling legality, legitimacy and justice. In an extreme and purely formal law interpretation, one could say that German fascism had been legally established,[8] with this, its action was legitimate and with reference to the given framework even just. Of course, this is a picture drawn with a broad brush; a more detailed debate would have to discuss the works of Lon L. Fuller, Herbert Lionel Adolphus Hart, Oliver Wendell Holmes, or Rudolf v. Jhering to name but a few, in today's profession more the exception than the rule.

[6] Zürn & Leibfried, 2005, pp. 1-36.
[7] Radbruch, 2006, pp. 14–15.
[8] The question, of course, being in which way and to which extent the elections had been manipulated.

While it is probably (still) easy to find support for rejecting such an argument, one must see that such an argument is – cum grano salis – accepted on other occasions; at least it is not completely rejected or fundamentally questioned:

1. In 1992 the Catholic Church rehabilitated Galileo Galilei – finally. But even then, the at the time acting inquisitor underlined that 'at that time' the prosecution of Galileo Galilei had been correct and justified. Such a statement had not been questioned; even more problematic is the fact that the inquisitor had later become pope, i.e. the highest representative of the catholic church, namely Pope Benedict.

2. Today, we find a somewhat comparable debate – concerned with the activists of 'extinction rebellion' and other movements (not only) in Germany, that are engaged in developing politics against the environmental disaster. Are they simply activists, even heroes using their right to protest, risking their health and even life; or are they criminals, using illegal means; or are we confronted with an illegal association, even comparable with the terrorist RAF?

At this point, it is not about finding a final answer; instead, the argument that follows is about methodology underlying a contextualised understanding of law.

As outlined before, we are confronted with the presumption that law and justice are an entity, that is – in tendency – positioned outside of the relevant normative action system and suggesting that actors within the system do actually not play an active role. In other words, we are looking at

- actor 1 (assumed subject)
- world (the reference of action)
- act/behaviour (suspected of being illegal)
- actor 2 (judge)
- law as an all-determining segment (in an extreme case natural law, separated from the before mentioned; less extreme: a system of universal norms that is applied to concrete cases, broken down to matters of everyday life.

Even the Radbruch perspective on problematising the relationship between justified/legitimate ignorance of the law, the law appears to be independent, transcending historical realities. As such, it is disjoined from actors, acts, situations and circumstances – and Radbruch is even underlining this separation.

This means not least that jurisprudence becomes a matter of form, being in one way or another defined outside of its own realm. Paradoxically, it establishes as such a closed system, following autopoietic circles. However, although it is supposedly 'neutral', the system is in fact highly power-driven, power being a rigid hierarchical system even within the ruling classes (whatever makes a class ruling […] we may

think of ancient prehistoric patterns where apparent sages are ruling, feudal and caste systems, capitalist class systems or functionally differentiated systems of attributing power), defining justice, making law and delegating its control and implementation. This power is also definiens of the external nature.

Jurisprudence – a processual-relational approach

So far, we are looking at an understanding of the world/ways of thought that presumes a world with only little complexity:

- it is by and large static
- it separates men from the environment
- it establishes a link that is itself located external to both.

Stating that static applies 'by and large' means that there are some dynamic elements, however, these are more or less external. In other words, change remains limited on one parameter imposing change of other factors – or not. If we, then, differentiate analytically between

- lived law/norms – as a matter of pre-legal setting
- making law by way of transposing the generally lived norms into written and enforceable law – as a challenge for the legislative bodies
- law enforcement/implementation – seen as an array of the judicative
- penalisation – now left to the executive bodies

we may end up with an incongruent development: people do what they want to do, leaving all statutory institutions aside; or, the other way round, systems/statutory bodies are putting requests forward, while they are in fact not accepted in daily life and/or without insisting on their implementation. [9] There may be general disobedience; it may also depend on social status in which way the different levels (do not) work together – many examples of the different patterns can be taken from the areas of gender/inequality/discrimination.

The problem is the underlying worldview, the fundamentally limiting separation of 'actual reality' (this-worldliness) and a mystified reality, above and beyond (a supposed eternal nature and the other-worldliness) – a separation that is permanently replicated in different forms in everyday life, comprising of the various forms by which 'we' and 'others' are separated from each other. It is also a matter of political power, being quasi-neutralised: the economic separation of exchange-value from use-

[9] The latter may be consequence of half-hearted commitment, the lack of resources, or others.

value and the fetishism of commodities and money is mirrored in the political system.[10]

Such difference and alienation may be psychological/mental, material, political/power related or anything else. Differences may be real and acute and or perceived and even only assumed, existing as potential and conditional ('if … – then').

We can confront this with an alternative world-view, one that is

- centric, suggesting a permanent harmony, referring to the middle as known from Yīn | Yáng, while existing as permanent tension, always striving for harmony
- dynamic, as it is a consequence of a permanent establishment of a search for truth – this is not understood as ultimate knowledge but as a search for the way to achieve harmony.

It is not the place – and not an expertise I can claim – to enter a detailed debate on the Chinese way of thinking from which these thoughts are borrowed. And it is definitely not about buying into any possible mystification that is – often – linked with these thoughts or interpreted into it. However, it is a useful heuristic tool, allowing the development of an alternative approach to law that is integrated into a holistic thought pattern. The reason for this usefulness is given as it can motivate us to think about an alternative to jurisprudence, not denying some 'given justice' but suggesting that it must be searched for in an ongoing process. One can say that the assumption of a given eternal universal norm is replaced by an assumption of an eternal search for universal validity, through particular realisation.

Ingrained individualism and mediocrity

Seen from here, we come to the tentative conclusion that one of the main problems of the entire Western legislative system is what at some stage had been surely a major emancipative step: the separation of power, which had been very much embedded in the Spirit of Law which had been centrally about the founding of the individual as a political actor. It seems to be natural, then, to see both, Charles Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquieu's De l'esprit des lois (The Spirit of [the] Laws, 1748) and Immanuel Kant's Kritik der Reinen Vernunft (Critique of Pure Reason, 1781) are listed on the Index Librorum Prohibitorum (the 'List of Prohibited Books'), compiled by the Catholic Church. We must ask, though, what this enlightenment is. Immanuel Kant states:

[10] See Weiping, 2023, p. 346.

> *„Enlightening is Man's quitting the nonage occasioned by himself. Nonage or minority is the inability of making use of one's own understanding without the guidance of another. This nonage is occasioned by one's self, when the cause of it is not from want of understanding, but of resolution and courage to use one's own understanding without the guidance of another. Sapere aude! Have the courage to make use of thy own understanding! is therefore the dictum of enlightening."*[11]

Obviously, it had been human-centred, and equally obvious, it is centred on the individual. Furthermore, underlying is a notion of detaching both, humans in general, (or should we say: humanity?) and individuals from the historical context; even more so, one may boldly interpret Kant's understanding of enlightenment as detaching oneself from society.[12] As far as one accepts this interpretation, it is indeed a matter of claiming (i) a transcendent position and (ii) confirming the suggestion made earlier: law is a matter of 'pure reason' that is based on abstract, universal values, or, in Kant's words:

> *„Hitherto it has been supposed that all our knowledge must conform to the objects: but, under that supposition, all attempts to establish anything about them a priori, by means of concepts, and thus to enlarge our knowledge, have come to nothing. The experiment, therefore, ought to be made, whether we should not succeed better with the problems of metaphysic, by assuming that the objects must conform to our mode of cognition, for this would better agree with the demanded possibility of an a priori knowledge of them, which is to settle something about objects, before they are given us."*[13]

Enlightenment is then very much about the emergence and consolidation of the transcending individual. As such it stands against another European tradition, namely the Aristotelian view of humans as political beings, brought forward in his *Politics*. This understanding deserves some closer attention as the usual rendition falls short. Cited is:

---

[11] Kant, 1798, p. 3.

[12] Which, by the way, he did, if we follow Heinrich Heine's view: "The history of Immanuel Kant's life is difficult to portray, for he had neither life nor history. He led a mechanical, regular, almost abstract bachelor existence in a little retired street of Königsberg, an old town on the north-eastern frontier of Germany. I do not believe that the great clock of the cathedral performed in a more passionless and methodical manner its daily routine than did its townsman, Immanuel Kant.". (Heinrich-Heine-Portal, 2023, DHA 8/1, p. 81).

[13] Kant, 1922, p. 693.

> *„man is by nature a political animal."*[14]

However, the immediately following part is then often already omitted:

> *„a man that is by nature and not merely by fortune citiless is either low in the scale of humanity 'or above it."*[15]

Rarely quoted is what stands at the beginning of the chapter:

> *„Every state is as we see a sort of partnership, and every partnership is formed with a view to some good (since all the actions of all mankind are done with a view to what they think to be good). It is therefore evident that, while all partnerships aim at some good, the partnership that is the most supreme of all and includes all the others does so most of all, and aims at the most supreme of all goods; and this is the partnership entitled the state, the political association."*[16]

Obviously, it becomes only with this reference clear what ultimately constitutes this social animal in the Aristotelean understanding. It is about interaction and communication, as

> *„why man is a political animal in a greater measure than any bee or any gregarious animal is clear. For nature, as we declare, does nothing without purpose; and man alone of the animals possesses speech."*[17]

We can present this understanding of the social by highlighting its relational character: the state is an aggregation, constituted by sub-aggregations, emerging from interactive communication and with all this it stands nevertheless above all this and exists itself as the ultimate point of reference. Thus, this view is also contrary to Kant's view, in which 'the good' is determined, as it were, only by the individual for himself – for Aristotle, it is first of all presupposed, non-utilitarian and categorical and transcendent. Thus, through the back door, a basic utilitarian attitude creeps in with Kant: although it is a matter of adhering to categorical principles, they result from the assessment of consequences: guiding principles do ut des bzw. *manus manum lavat*.

A very different take on the political being is presented by Karl Marx. Famously he emphasised that even individuation is only possible in society:

[14] Aristotle, 1959, p. 9.
[15] Ibid.
[16] Ibid., p. 3.
[17] Ibid., p. 11.

> *„Man is a ζῶον πολιτιχόν (') in the most literal sense: he is not only a social animal, but an animal that can isolate itself ... only within society. Production by an isolated individual outside society – something rare, which might occur when a civilised person already dynamically in possession of the social forces is accidentally cast into the wilderness – is just as preposterous as the development of language without individuals who live together and speak to one another."*[18]

For Aristotle, the social is something that seems to be given, namely

> *„the [supreme] partnership entitled the state, the political association".,*

it is for Marx something that is developing in the course of human action, which is mainly interaction, including communication – as such it is becoming established by way of producing and reproducing humans and humanity. It is somewhat difficult to understand that the social is as well given according to Marx, although it is only given, while it is being made – the catch-22 situation we face again and again. However, it is not mystical, or fetishised. However, the control over it is not predefined and the action mentioned is a matter of establishing the social and negotiating and/or struggling for law, alluding to the title of Rudolf von Jhering's reflection.[19] – This is what qualifies Marx's Kantianism (see below).

Ultimately we arrive at paradoxes:

A. while the traditional Western perspective perceives the meaning of justice as something 'given', in a broad understanding – seen as a universal mutual understanding of and care for each other, for instance, given as natural law – it turns daily life into a practice of individuals, guided by utilitarian principles;

we can find as well in a Western perspective the orientation of the political community, a communal administration that aims om find the best management approaches, suitable to optimise and maximise the results of householding, not least by providing the resources required for the individual entities;

B. another approach considers justice as part of true knowledge, which, however, is not given as such but needs to be searched in daily life, together with others and being situational, i.e. emerging from the engagement in specific situations and/or dealing with specific subjects without being reduced to utilitarian strategies.

[18] Marx & Engels, 2010, p. 18.
[19] Jhering, 1915.

The following offers a schematic overview:

Chart 1: Values and Norms

	A	**B**	**C**
Understanding of Values	Seen as given, e.g. a matter of natural law	Factually social-contract	Sought through communal practice
Transposing Values into Legal Norms	Hierarchically determined	Negotiated and set by the state as an association of free citizens	Ongoing negotiation
Modes of Socialising Legal Norms	Authoritatively-utilitarian-individualist	Morally, hierarchically – from the older to the young …	Morally, hierarchically – from the older to the young …

The challenge

Now we can determine the challenge we are facing when looking for the relevance of jurisprudence in and for the civilising process. In fact, we must confront ourselves with three levels, conceding that each of them is a matter of somewhat unsolvable tension:

- the social and the individual
- the universal and the socio-historical
- the abstract and the practical

The social and the individual

Obviously, this tension can no more be overcome than the question of whether the chicken or the egg came first can be answered. In the case of the chicken/egg problem, it is easy to sidestep the issue and point to the rooster, which is missing from the equation. But this may be valid as a stopgap, but it completely misses the point. In both cases, the solution must be looked for in searching for a relational perspective.

This, in turn, requires considering the developmental character: the third party, that would offer a solution, cannot in fact exist, since it would have to appear out of nothing. That leaves mystification – the reference to an otherworldly power or abstract nature – or to an eternal power that is imagined as universal and unchanging. Let us leave aside the fact that these mystical powers are themselves created by human beings and turn to the forces of nature. At the very moment, we turn to them, they change. In other words, the question of ultimate principles and origins must not be at issue. Rather, one must concentrate on the development as such. The question – now regarding the social and the individual – is thus not a question of dominance, but of interpenetration. The tertium non datur is suspended in the past and extended into the future. [20]

Especially Marxism is accused of neglecting the individual: as a personality, it is subordinated to the social and faded out, or – in the political realm – even only seen as a means. Furthermore, it is suggested that any personal or even human development is a mere annexe to the development of the relations of production and not least the development of the means of production. It is then also suggested that the political of the human being is not more than a kind of reflex, executing a role as an agent of history, here in the sense of executing what history requires. However, we can say that Marx had been in this sense following Kant and reaching further: human beings are not least made what they are by their knowledge and this knowledge is (i) based on the individual experience, which is also class experience (ii) and derived from the

[20] To my knowledge, the best expression of this can be found in Michael Ende's presentation of the Riddle of Time (Universal Serenity – No room for Fear'; https://www.universalserenity.com/momos-riddle/; 09/08/2023):

"All dwelling in one house are strange brothers three,
as unlike as any three brothers could be,
yet try as you may to tell brother from brother,
you'll find that the trio resembles each other.
The first isn't there, though he'll come beyond doubt.
The second's departed, so he's not about.
The third and the smallest is right on the spot,
and manage without him the others could not.
Yet the third is a factor with which to be reckoned
because the first brother turns into the second.
You cannot stand back and observe number three,
for one of the others is all you will see.
So tell me, my child, are the three, of them one?
Or are there but two? Or could there be none?
Just name them, and you will at once realize
that each rules a kingdom, of infinite size.
They rule it together and are it as well.
In that, they're alike, so where do they dwell?"

practical engagement with nature. Especially Marx's comparison of the architect with a spider and a bee is very apt to show this complex relationality:

> *„A spider conducts operations that resemble those of a weaver, and a bee puts to shame many an architect in the construction of her cells. But what distinguishes the worst architect from the best of bees is this, that the architect raises his structure in imagination before he erects it in reality. At the end of every labour process, we get a result that already existed in the imagination of the labourer at its commencement. He not only effects a change of form in the material on which he works, but he also realises a purpose of his own that gives the law to his modus operandi, and to which he must subordinate his will. And this subordination is no mere momentary act. Besides the exertion of the bodily organs, the process demands that, during the whole operation, the workman's will be steadily in consonance with his purpose. This means close attention. The less he is attracted by the nature of the work, and the mode in which it is carried on, and the less, therefore, he enjoys it as something which gives play to his bodily and mental powers, the more close his attention is forced to be."*[21]

This can well be translated into saying that a priori knowledge is developed further and by distancing itself in this way, it develops as a posteriori knowledge an increasingly elaborate and also increasingly social character: The spider weaves its web alone, the bee works in a kind of social network but is not aware of it; the architect, however, not only works in a social context, but also always aligns the plans of his work with the social context that can be expected and shaped. Asking for the social and the individual can now be reformulated as a question about the space in which the individual can develop and contribute to its expansion. And as much as this is geared to the acknowledgement of the existing laws. Insofar as the related action is aligned with the increasingly recognised laws, Aristotle's influence comes to the fore – (i) it is the recognised laws of nature, including the means of production. And it is (ii) the recognised laws of the state in the broadest sense, that is, all the institutions that regulate the ways in which we are living together. Indeed, with this growing realisation, the spaces for action grow at the same time. It is precisely here that the eleventh Feuerbach thesis comes into play, highlighting the need to change the world, not to deliver another philosophical interpretation.

[21] Marx, 2010a, p. 188.

The universal and the socio-historical

As true as it is, this Feuerbach thesis falls short in acknowledging the fact that permanent change does need a permanent check of the validity of existing interpretations. In other words, we must question universality – or: universality can at most mean that all thought and action is directed towards the production and reproduction of daily life – and this of course means as well that universality consists in putting oneself in relation to external nature, to other people and relevant institutions. – It is important to emphasise that we are looking at relevant institutions because, on the one hand, we make institutions relevant by relating to them or to the spaces which they influence and determine; and on the other hand, these institutions (co-)determine the framework within which we act. At this point, change depends also on ongoing analysis and re-interpretation.

Here we can translate universality as the methodology to cope with life, living in a concrete society.

Concrete society means not least to acknowledge the socio-historical circumstances. Fernand Braudel's notion of the three historical planes finds an immediate relevance, in the history of the longue durée, the temps des événements and as well the time spanning between these poles (see Braudel, Fernand, 1987: Grammaire des Civilisations; Paris: Flammarion, 1993: 30). The need for re-interpretation is depending on the reference level, and equally valid is that this is the point where we can determine the relevance of practice. – From here we can get a clearer picture of the different meanings of polities, policies and politics. It is also here where we classify jurisprudence as the supporting leg, while politics is the free leg of regulative processes, economics is the playing field, whereas philosophy locates the game amongst a variety of different games (see on this thought Herrmann, Peter, forthcoming Political Economy, Macroeconomics and Political System. Incl. an Essay on the Geopolitical Perspective on the Corona-Pandemics; New York: Nova Publishers).

The abstract and the practical

It is to say that practice is always related to two dimensions:

- the appropriate historical perspective
- the appropriate sphere of life and area of communal living.

Aristotle says in the Nicomachean Ethics:

> *"Indeed, the details of our claims, then, should be looked at in the same way, since it is a mark of an educated person to*

> *look in each area for only that degree of accuracy that the nature of the subject permits. Accepting from a mathematician claims that are mere probabilities seems rather like demanding logical proofs from a rhetorician.*
>
> *Each person judges well what he knows, and is a good judge of this. So, in any subject, the person educated in it is a good judge of that subject, and the person educated in all subjects is a good judge without qualification."* [22]

Is it contradicting what Karl Marx said?

> *„It would seem right to start with the real and concrete, with the actual presupposition, e.g. in political economy to start with the population, which forms the basis and the subject of the whole social act of production. Closer consideration shows, however, that this is wrong. Population is an abstraction if, for instance, one disregards the classes of which it is composed. These classes in turn remain an empty phrase if one does not know the elements on which they are based, e.g. wage labour, capital, etc. These presuppose exchange, division of labour, prices, etc. For example, capital is nothing without wage labour, without value, money, price, etc. If one were to start with population, it would be a chaotic conception of the whole, and through closer definition, one would arrive analytically at increasingly simple concepts; from the imagined concrete, one would move to more and more tenuous abstractions until one arrived at the simplest determinations. From there it would be necessary to make a return journey until one finally arrived once more at population, which this time would be not a chaotic conception of a whole, but a rich totality of many determinations and relations.*
>
> *The first course is the one taken by political economy historically at its inception. The 17th-century economists, for example, always started with the living whole, the population, the nation, the State, several States, etc., but analysis always led them in the end to the discovery of a few determining abstract, general relations, such as division of labour, money, value, etc. As soon as these individual moments were more or less clearly deduced and abstracted, economic systems were evolved which from the simple [concepts], such as labour, division of labour, need, exchange value, advanced to the State, international exchange and world market.*

[22] Aristotle, 2004; pp. 1094–, p. 5.

> ***The latter is obviously the correct scientific method. The concrete is concrete because it is a synthesis of many determinations, thus a unity of the diverse.*** *In thinking, it therefore appears as a process of summing up, as a result, not as the starting point, although it is the real starting point, and thus also the starting point of perception and conception. The first procedure attenuates the comprehensive visualisation to abstract determinations, the second leads from abstract determinations by way of thinking to the reproduction of the concrete."*[23] *(Emphasis added by the author.)*

Conclusion and Outlook: A Protestant Ethics of Social Law?

Some Methodological Conclusions

One, and perhaps the most important point, is that the ultimate proof of all approaches is threefold:

i. it is about practice, not just understood as action but as relating in socially relevant ways to reality and others

ii. it is developmental, i.e. the result of the practice is itself a change of the conditions for the consecutive practice – here elucidated by means of a few terms and bon mots
    a. pánta rheî (Heraklit) – seeing history not only as never-ending but also never repeating development
    b. Which of all my important nothings shall I tell you first (Jane Austen) while The Magic is in the Detail (Fontane) – both suggesting that it is not the mainstream, but every little drop that counts
    c. Time does not transform us. It only unfolds us. (Max Frisch) And there is magic in every beginning (Hesse) – encouraging to be open towards change, not clinging to what is given.

In consequence, we are witnessing a process of increasing differentiation, which means in practical terms that any activity – thinking, speaking, behaviour, practice, action – is in fact complex by being influenced by and affecting, or even evoking different layers of time and space. Of course, the first issue that comes to mind is the butterfly effect: a tiny change in the periphery causing a major change in the subsequent processes.[24] The result is, borrowing the words of Luo Ji in Cixin Liu's Dark

[23] Marx, 2010b, pp. 37–.

[24] See Lorenz, 1963, pp. 130–141.

Forest, a 'chain of suspicion'.[25] But we may add: that it results in a circle of mutual trust, equally being a consequence of the two axioms:

> *„First, survival is the primary need of civilization. Second, civilization continuously grows and expands, but the total matter in the universe remains constant."*[26]

Also coming to mind is Werner Heisenberg's uncertainty principle, which in practical terms means that the scope and range of our action is necessarily limited due to the fact of what we may call limited information.

Coming back to ancient Greek philosophy, namely Aristotle, we see his hesitation to acknowledge universal access and justifies the hierarchical order, emphasising the importance of previous practice, i.e. life experience:

> *"This is why a young person is not fitted to hear lectures on political science, since our discussions begin from and concern the actions of life, and of these he has no experience. Again, because of his tendency to follow his feelings, his studies will be useless and to no purpose, **since the end of the study is not knowledge but action**. It makes no difference whether he is young in years or juvenile in character, since the deficiency is not related to age, but occurs because of his living and engaging in each of his pursuits according to his feelings. For knowledge is a waste of time for people like this, just as it is for those without self-restraint. But knowledge of the matters that concern political science will prove very beneficial to those who follow reason both in shaping their desires and in acting.*
>
> *Let these comments – about the student, how our statements are to be taken, and the task we have set ourselves – serve as our preamble."*[27] *(Emphasis added by the author.)*

Methodology for social policy and social saw

Seeing social policy and the development of social law against this background, it is necessary and difficult to find a balance between the orientation on piecemeal, incremental policy development on the one hand and the consideration of structural change on the other hand, accepting the latter in any case as a point of orientation for any strategic thinking and practice.

[25] Cixin, 2015, p. 518.
[26] Ibid. 151–.
[27] Aristotle: Ethics; op.cit.

- First and foremost, it must be accepted that the economy is the foundation for any other consideration because it is the economic sphere that lays the groundwork. However, this is only true if and as far as we take it in the understanding that [a]ccording to the materialist conception, the determining factor in history is, in the last resort, the production and reproduction of immediate life. But this itself is again of a twofold character.[28]

- Second, to take such an understanding seriously, the approach by the French regulationists – including the extensions proposed by the present author (see above) – is highly relevant, allowing an understanding of the contradictory character of society and societal development.

- Third, this approach is not least encouraging to analyse capitalism in a more differentiated way, countering the overused and therefore meaningless formula of neoliberalism, which is blamed nowadays for everything. It also allows to capture in a more detailed way its development. Cum grano salis, Stefan Zweig's view on fascism is enlightening:

> *"For National Socialism in its unscrupulous technique of deceit was wary about disclosing the full extent of its aims before the world had become inured. Thus they practised their method carefully: only a small dose to begin with, then a brief pause. Only a single pill at a time and then a moment of waiting to observe the effect of its strength, to see whether the world conscious would still digest this dose."*[29]

  Capitalist changes, pursued by the ruling classes can be judged similarly: while there is a strategic developmental line, defined by the alliance of,
  - on the one hand, capitalist fundamental value, namely generating a profit and,
    - on the other hand, in the sociohistorical stage of the development of the productive forces, and the concretisation in the regulationist societal texture the formation changes along the line of optimising its outcome. Not least Zweig's reference to the world consciousness is important, though understanding it in line with what Karl Marx said about theory, namely its

[28] Engels, 1884, pp. 131–.
[29] Zweig, 1964, p. 365.

establishment as material power – in the present case: the international powers, though it had been the lack of power at the time Zweig looked at. Looking at developments in the USA, Hungary, and Poland, as well as the increasing role of the extreme right in Germany, it may well be that the world consciousness is moving in the wrong direction, misdirected behind a veil of mist: This material power had appropriated over the last decades by political forces, that allowed capitalism to succeed with a strategy of dehumanisation. Speaking of a strategy needs some qualification though: At least it is questionable if there had been any overall blueprint for the development: there are too many contradictions within the ruling classes and bodies; also, a relational perspective allows to make changes of envisaged developmental paths to adapt to the results of forgoing changes.

- Fourth, following this methodological approach will encourage us to look afresh at the challenges we face today, envisaging the four 'grand tasks'
  - pursuing modernisation in the spirit of social enlightenment
  - defining and addressing the key challenges of our time
  - opening ways that allow structurally sustainable answers
  - defining a new legal framework, on which such strategy can be based in the daily political and daily life.

- Fifth, by and large, post-war capitalism merged two principles, that are usually juxtaposed
  - the Beveridge orientation on the 5 giant evils, namely want, disease, ignorance, squalor, and idleness.
  - Bismarckian Social Insurance is not understood in a strict and formal sense but as a mechanism established on five pillars
    - conditional support in certain, strictly defined cases
    - provided hierarchically, understanding the recipient as dependent and with this in need …. to submit him/herself under not necessarily understandable and/or feasible requirements
    - the entire system follows two principles: the rule of law and the rule of administration
    - a security of a last resort is in place
    - though subsidiarity ultimately is applied

- Sixth, the Beveridge/Bismarck scaffold worked reasonably successfully under four conditions:
  - capitalism affine
  - during an era of relative stability
  - with a 'solid mix' of industrial mass-production and craftsmanship
  - marked not least by system competition

However, it is not just time that matters, but history, i.e. the change of complex settings. Not only, but not least with and due to the discontinuation of the system competition, we are witnessing two developments:

- While there is some justification to speak of Capitalism alone[30], it is becoming more and more obvious that there is not any one capitalism. The previous confrontation allowed to some extent to ignore inner-capitalist differences; now, dealing with one capitalism and no alternative, the differences within capitalism are becoming more pronounced. This means as well that 'affinity' must be detailed.

- This is even more the case when we consider,
  - that the current stage of globalisation contradicts Lessenich's 'externalisation thesis'[31] and
  - we do not only have to think about differences amongst capitalisms; more important is to recognise the general changes in the mode of production and clearly analyse their character.

A first outline, hopefully providing a foundation for further systematic analysis, is proposed by hinting at 5 features, offering a platform for developing a change of politics, policies and polities that are suitable (i) to find viable answers for today's problems and allow (ii) suitable to move towards sustainable societal development.[32] These are:

[30] Milanovic, 2019.
[31] See Herrmann, Peter (forthcoming) Political Economy, Macroeconomics and Political System. Incl. an Essay on the Geopolitical Perspective on the Corona-Pandemics.
[32] This goes back to a presentation in 2016 – see Herrmann, Peter, 2016: From 5 giant evils to 5 giant tensions – the current crisis of capitalism as seedbed for its overturn – or: How Many Gigabyte has a Horse?; Conference paper: 'Continuidad y Cambios en las Relaciones Internacionales' at ISRI (Instituto Superior de Relaciones Internacionales Raul Roas Garcia; at: Havana;
https://www.researchgate.net/publication/301815015_From_5_giant_evils_to_5_giant_tensions_-_the_current_crisis_of_capitalism_as_seedbed_for_its_overturn_-_or_How_Many_Gigabyte_has_a_Horse; 16/08/2023).

- the complexity of government and the limited scope of governance
- the individualisation of problems and their emergence as a societal threat
- abundance of knowledge and its misdirection towards skills
- societal abundance versus inequality of access
- overproduction of goods and the turn of goods into 'bads'.

Here decisive is that these five features must be elaborated into development scenarios that are embedded in a political-economic analysis, investigating the fundamental changes that occurred since the Beveridge/Bismarck pillars had been anchored in the European post-WWII-ground.

References

Aristotle (1960). Politics. With an English translation by H. Rackham. Cambridge: London William Heinemann Ltd./Massachusetts: Harvard University Press. (4th century BCE. The text was first printed in 1932, and reprinted with some corrections in 1944, 1950 and 1959).

Aristotle (2004). Nicomachean Ethics. Translated and edited by Roger Crisp. Cambridge: Cambridge University Press. (Originally around 340 BCE).

Braudel, Fernand (1993). Grammaire des Civilisations. [Grammar of civilizations]. Paris: Flammarion. (First published in 1987).

Cixin, Liu (2008/2015). The Dark Forest. （黑暗森林. Chongqing: Chongqing Publishing Group 2008. Translated from the Chinese by Joel Martinsen). London: Head of Zeus.

Elias, Norbert (2005). The Court Society. Collected Works of Norbert Elias. Dublin: University College Dublin Press. (First published in 1969).

Elias, Norbert (2012). On the Process of Civilisation. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations. Translated by Edmund Jephcott, with some notes and corrections by the author. In: Stephen Mennell, Eric Dunning, Johan Goudsblom & Richard Kilminster (eds.), Collected Works of Norbert Elias. Volume 3. Dublin: University College Dublin Press. (First published in 1939).

Ende, Michael (2023). Presentation of the Riddle of Time. Available at: https://www.universalserenity.com/momos-riddle. (Accessed 12 December 2023).

Engels, Frederick (1884). Origins of the Family, Private Property, and the State. Preface (to the First Edition). In: Marx, Karl & Engels, Frederick: Collected Works. Volume 26. Frederick Engels. 1882–89. Lawrence & Wishart electric book. (First published in 1884).

Gramsci, Antonio (1977). Quaderni del Carcere. [Prison notebooks]. Volume 3: Quaderni 12–29; Edizione critica dell'Istituto Gramsci A cura di Valentino Gerratana. Torino: Giulio Einaudi editore. (First published in 1932–34).

Herrmann, Peter (2016). From 5 Giant Evils to 5 Giant Tensions – The current crisis of capitalism as seedbed for its overturn – or: How Many Gigabyte has a Horse?; Conference paper: Continuidad y Cambios en las Relaciones Internacionales at ISRI (Instituto Superior de Relaciones Internacionales Raul Roas Garcia; at Havana). Available at:

https://www.researchgate.net/publication/301815015_From_5_giant_evils_to_5_giant_tensions_-_the_current_crisis_of_capitalism_as_seedbed_for_its_overturn_-_or_How_Many_Gigabyte_has_a_Horse. (Accessed 16 August 2023).

Herrmann, Peter (2020). The Common Good. Freedom and the Control of the Individual that Lacks Insight into Necessities. In: Commedia della Vita or Pánta Rêi's Firm Ground. Peter Herrmann's blog, trying to inspire thinking. Available at: https://williamthompsonucc.wordpress.com/the-common-good. (Accessed 29 May 2020).

Herrmann, Peter (forthcoming). Political Economy, Macroeconomics and Political System. Incl. An Essay on the Geopolitical Perspective on the Corona-Pandemics. New York: Nova Publishers.

Heinrich-Heine-Portal (2023). DHA 8/1. Available at: http://www.hhp.uni-trier.de/Projekte/HHP/Projekte/HHP/searchengine/werke/baende/D08/enterdha?pageid=D08S0081&bookid=D08&lineref=Z26&mode=2&textpattern=kant&firsttid=0&widthgiven=30). (Accessed 7 December 2023).

von Jhering, Rudolf (1915). The Struggle for Law. Introduction by Albert Kocourek. Translated by John J. Lalor. Chicago: Callaghan & Co. (First published in 1877).

Kant, Immanuel (1781). Kritik der Reinen Vernunft. [Critique of Pure Reason]. Available at: https://nowxhere.files.wordpress.com/2014/09/kant-kritik-der-reinen-vernunft.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Kant, Immanuel (1798). An Answer to the Question What is Enlightening? In: Essays and treatises on moral, political, and various philosophical subjects by Immanuel Kant – from the German by the translator of the principles of critical philosophy. In two volumes. Volume one. London: William Richardson under the Royal Exchange, pp. 3–14. (First published in 1784).

Kant, Immanuel (1922). Supplement II. Preface to the Second Edition. In: Kant, Immanuel: Critique of Pure Reason. In Commemoration of the Centenary of its First Publication. Translated by F. Max Müller. New York: The Macmillan Company/London: Macmillan & Co. Second Edition. Revised, pp. 688–708. (First published in 1787).

Lorenz, Edward N. (1963). Deterministic Nonperiodic Flow. In: Journal of the Atmospheric Sciences, 20(2), pp. 130–141. Available at: https://journals.ametsoc.org/view/journals/atsc/20/2/1520-0469_1963_020_0130_dnf_2_0_co_2.xml. (Accessed 24 August 2021).

Maine, Henry Sumner (1906). Ancient Law. Its Connection With The Early History Of Society And Its Relation To Modern Ideas; With Introduction And Notes By Sir Frederick Pollock. New York: Henry Holt And Company. (Fourth American From The Tenth London Edition), pp. 164–165. (First published in 1861).

Marx, Karl (2010a). Capital Volume I. In: Karl Marx, Frederick Engels Collected Works Volume 35. Lawrence & Wishart electric book. (First published in 1867).

Marx, Karl (2010b). Economic Works 1857–1861. Economic Manuscripts Of 1857–1858 (First Version of Capital). In: Karl Marx & Frederick Engels. Collected Works. Volume 28: Marx 1857–61. Lawrence & Wishart electric book.

Marx, Karl & Engels, Frederick (2010). Collected Works. Volume 28: Marx 1857–61. Karl Marx: Economic Works 1857–1861. Economic Manuscripts of 1857–1858 (First Version of Capital). Lawrence & Wishart electric book.

Milanovic, Branko (2019). Capitalism Alone. The Future of the System that Rules the World. Cambridge/London: The Belknap Press of Harvard University Press.

Radbruch, Gustav (2006). Five Minutes of Legal Philosophy; (‘Fünf Minuten Rechtsphilosophie’. First published in the Rhein-Neckar-Zeitung, 12 September 1945. Translated from German by Bonnie Litschewski, Paulson and Stanley L. Paulson) In: Oxford Journal of Legal Studies, Vol. 26, No. 1 (Spring, 2006). Oxford: Oxford University Press, pp. 13–15. Available at: https://www.jstor.org/stable/3600539. (Accessed 20 June 2023).

de Secondat, Charles Louis (Baron de La Brède et de Montesquieu) (1875). L’esprit des lois. Ceuvres complètes édition Édouard Laboulaye. [The Spirit of Laws. Complete works edition by Édouard Laboulaye]. Garnier Frères. Available at: https://philo-labo.fr/fichiers/Montesquieu%20-%2004%20L'esprit%20des%20lois.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Weiping, Cui (2023). Die Debatte ‘Über die Frage von Humanismus und Ent-fremdung’. [The debate ‘On the question of humanism and alienation’]. In: Yanhuang Chunqiu; Chinesisches Denken der Gegenwart. Schluesseltexte zu Politik und Gesellschaft. Translated and commented by Leese, Daniel/Ming, Shi. Munich: C.H. Beck, pp. 329–348. (First published in 2008).

Zuern, Michael & Leibfried, Stephan (2005). A New Perspective on the State. Reconfiguring the National Constellation. In: European Review, Vol. 13, Supp. No. 1, pp. 1–36.

Zweig Stefan (1942/1964): The World of Yesterday. An Autobiography. Introduction by Harry Zohn. Lincoln: University of Nebraska Press. (Written in 1942 and published posthumous).

Managing a Dream Team. Puskás and the Chief Trainer of the Hungarian „Golden Team" Gusztáv Sebes

Béla Borsi-Kálmán

A taste of Gusztáv Sebes's witches' brew: 1949–1956

There is no denying that Puskás was far from omnipotent: not all of his interventions were successful, by any means. The most dramatic of his failures was the case of Sándor Szűcs (1921–1951), a stopper for the Újpest Dózsa, whom he tried to save from the gallows in the first days of June 1951. He was too late! The verdict, brought on June 2, 1951, was executed at dawn on June 4, just a few hours before Puskás and Ferenc Szusza, Szűcs's teammate, were admitted to Uncle Misi's office. The deliberate haste was by way of a deterrent, as was clear to contemporaries and subsequent sports historians. We now know that Szűcs had managed to smuggle out a slip of paper to Szusza: "I'm condemned to die, save me!" Szusza immediately called Puskás and Bozsik but in vain.

The Rákosi[1] regime wanted to make an example of Szűcs, to warn off the footballers longing to try for a better career in the West or South America. The hanging was meant to put an end to the ever-more frequent attempts at defection within the ranks of Hungary's best and second-best footballers. Until October 23, 1956, it worked! Part of the background of Szűcs's tragedy was that the Vasas team's László Kubala and his fellow Békéscsaba native, György Marik, had managed to flee the country during the night of January 27, 1949, and plans had been made for the secret departure of a whole team-worth of outstanding footballers a few months later, on March 4. There are quite a few stories about this labyrinthine conspiracy, based partly on Gyula Grosics's memoirs, who wrote:

> *"It was in 1949 that I first felt that it's over, I'm done for. The political situation was depressing; I still had no family of*

[1] Mátyás Rákosi (1892–1971): Hungarian communist politician who was the de facto leader of Hungary from 1947 to 1956. He served first as General Secretary of the Hungarian Communist Party from 1945 to 1948 and then as General Secretary (later renamed: First Secretary) of the Hungarian Working People's Party from 1948 to 1956.

> *my own, and I would have liked to get ahead in life playing football in the West, like a lot of others. But nothing came of our defecting as a team. I was accosted by two officers in civvies at the corner of Pipa utca. For a minute I felt proud to have been recognized, but very soon I found myself at the ÁVH [headquarters]. What happened, happened; they stood me against the wall, gave me a good beating, and then they pushed two pieces of paper in front of my nose. The first, which was meant to get me to work for them, I didn't sign, of course; the second stipulated that I was never to speak about this to anyone, not even my family. It was a heavy burden to carry, and they made sure that we had reason to believe that if we opened our mouths, anything could happen."*

On another occasion, Grosics stated that eighteen footballers had wanted to defect on the night of March 4, 1949, but when the relevant national security documents became available to researchers in the summer of 2017, it turned out that there had been only thirteen: Géza Henni, Károly Kéri, József Mészáros, Zoltán Czibor and László Gyetvai (FTC), Rédei, Mihály Keszthelyi, Négyesi (Csepel, then Újpest), Gyula Grosics and János Zsolnai (MATEOSZ), Gyula Lóránt and Rudolf Illovszky (Vasas), and Béla Egresi (Újpest). Considered another way, there were two goalies (Grosics and Henni), two fullbacks (Lóránt and Rédei), two halfbacks (Kéri and Négyesi), and no less than seven outstanding forwards (Egresi, Illovszky, Mészáros, Zsolnai, Czibor, and Gyetvai), all of whom had played on the Hungarian national team. But the number eighteen is off even if we count the "civil" members of the planned defection. From the Secret Service documents, we know their identity and occupation:

"István Körösi, B-listed official working at the National Social Insurance Institute (OTI); his father lives in Philadelphia and he wanted to join him there. His ties to the attempted escape are that he is good friends with Kéri (who plays for the FTC)." The folder is labelled Investigation File: István Körösi and company V-55973.

"Imre Sárosi, Vasas substitute manager. He has a shoe shop at 22 Erzsébet körút (ring road). He was supposed to finance the undertaking. He offered twenty thousand forints for the purpose. He also wanted to go with the team, as its leader." From another report, we learn that Sárosi's brother, Ferenc, was also involved in the business and that he was a member of the Vasas board of governors and the club's treasurer.

"Mihály Bakó, resident of the hamlet of Dávod, who was to conduct the players across the Yugoslav border for one thousand five hundred forints per head. From certain pieces of information", the report goes on, "we can conclude that Mihály Bakó regularly deals in human trafficking. Gyula Lóránt was Mihály Bakó's contact, they held discussions on several occasions." This we read in Police Lieutenant László Kovács's report of March 17, 1949, to which we shall have reason to return. Kovács

added that Bakó, too, wanted to go with the fugitives, and was to be the stockkeeper of the "travelling circus".

If we look further into the investigation file and read the confessions of those involved and the Minutes of the Suspects' Interrogation compiled on that basis, we come across some other fascinating details. István Körösi admits that he wanted to join his father in America at any cost, that's why he teamed up with the Vasas halfback Károly Kéri. He thought that it would be easier to leave the country together. Kéri said that he learned of the plan from Loránt and Illovszky, who asked him to talk Henni, Mészáros and Czibor into leaving, as well as Ferenc Deák, the Fradi's centre, who was at the peak of his career. Having Deák along would have added considerably to the fugitive players' appeal, since at the time, his market value was higher than even Puskás's. In 1947, Juventus had offered 100,000 dollars for Puskás, while Deák would have been worth 150,000 dollars to Torino.

Since Kéri owned a transport company, it was his job to provide the four cars they needed to get to the border. It was Kéri who told about Mihály Bakó's demand of 1500 forints per person. Illovszky confessed that he came to regret not having left the country a few weeks earlier with his friend Kubala, and Marik: "When Kubala (and Marik) left, they urged him to go, too. Illovszky said that that's when he should have gone already." We also learn some details of the legendary escape from him. "Three daredevils helped Kubala (and Marik) escape. They usually changed into Russian clothes near the border and then crossed like that. As far as Illovszky knows, those three men will not be coming back to Hungarian territory; they had made enough money, and did not want to take any more risks." Illovszky was one of Kubala's best buddies; the accuracy of his testimony can be backed by data from the latest research: "They crossed the heavily-guarded Austrian border in a Russian military truck wearing stolen Russian uniforms". The future "Catalonian" star player did not speak a word of German, and they would have been in serious trouble if a football-crazy Austrian policeman had not recognized Kubala when they were taken for burglars at the refugee camp where they were being housed. This intrepid fan helped them cross into the American zone; from there, they got to Innsbruck, and then, with the help of an Italian trafficker, to Zürich.

József Mészáros told his interrogator, Police Captain Ödön Vágó, that he first heard about the plan on Sunday, February 27 from Kőrösi, when they met at the Fradi's club in Mester utca. That's when he found out who had come up with the idea and who was involved. It was likewise Kőrösi who told him about a meeting to be held in a tavern named "Zsilip" on the outskirts of Csepel on the evening of March 2. They set out from in front of the Film Studio, he sitting in Egresi's car since they knew each other from both having played for Kispest.

"Zsilip", also known as "Gizi's Pub", had a separate back room where the details were discussed. Lóránt was the one who spoke, and who took it upon himself "to

prepare everything", and "to go close to the border" that very night, "since he has acquaintances there". At the next evening's meeting, Lóránt reported on the results of his reconnaissance and told them that he had prepared everything. People would be waiting for them. They would set out on the evening of March 4 in four cars from four different places, "Fővám tér, Lenke tér, Csepel, and someplace in Budapest".

He ended his testimony with this sentence: "I admit that I knew that, under Lóránt's leadership and direction, they wanted to smuggle a team's worth of first-class footballers abroad, and took part in two consultations."

The protagonist: Gyula Lóránt

Gyula Lóránt, later the Golden Team's well-respected centre-back, was definitively pinpointed as being at the hub of the conspiracy. As a footballer, he was at his best that year: he had just turned 26 on February 5 but had already had quite a career. He had played for the Nagyváradi SC champions team (1943–44) in three different positions: right winger, right midfielder, and on one occasion, left midfielder (he was playing right midfielder when he scored his first national championship goal on November 21, 1943). He is not yet a key player, but he is already a force to be reckoned with: once (on June 4, 1944), he scored five goals playing for BESZKÁRT. From October 1944, he excelled on the Nemzeti Vasas team, and then went back for a season to Nagyvárad (Oradea), to play for Szabadság SK. Reading his biography, which appeared in 1986, we learn that that is when he met his future wife, Ibolya Horváth, the club's secretary, who would be his loyal mate through thick and thin until his defection in late 1963. Though Lóránt grew up near the Austrian border, he had some experience of what it was like to belong to the Hungarian minority in Transylvania and to be cussed out in Romanian. At one practice game, a Romanian halfback called him a bozgor, a homeless person, which is the greatest insult that one can hurl at an ethnic Hungarian citizen of Romania. Lóránt was so angry, that he hit his opponent so hard into the face that it took eight stitches to mend him at the hospital. The spectators, of course, rushed onto the field: "They wanted to lynch him. Fortunately, there were some Soviet soldiers in the bleachers, who rushed to his aid, and rescued him".

It seems to me that the incident had quite an impact on Lóránt: recollections in several sources bear out his reputation for being pretty hard on people who antagonized him, particularly if the antagonist was a Romanian. For instance, in September 1954, playing in the People's Stadium against Romania, he defied Sebes's explicit instructions to remain cool, and assaulted Titus Ozon: "The Hungarian team was leading 5:1, and they were in front of the Hungarian penalty area… The whack he gave him could be heard even in the box of honour where Mátyás Rákosi sat. Two

stretchers were not enough to 'clear' the Romanian player off the field. After the match, Sebes asked Lóránt what had provoked him so.

'Uncle Guszti', answered Lóránt, still frothing at the mouth, 'just imagine, the Romanian called me a son of a Communist bitch.'"

We cannot be sure that this is exactly how it happened (other sources maintain that Ozon was on the field to the end of the game, while Lóránt was replaced in the 80th minute). What is sure is that, seven years before, some former teammates lured him from Nagyvárad to Arad to play in the team owned by Baron Ferenc Neuman (1910–1997), a textile factory owner, where, in 1947, he again played in the champions' league representing ITA Arad, not in Hungary but in the "people's democracy" of Romania. All his teammates were members of the Romanian national team, and if the memory of his brother, Imre, is to be trusted, he once donned the yellow and blue jersey to play on that team.

In 1947, he again signed a contract with Vasas on the following terms (as documented in Police Lieutenant Kovács's report): "He would play on the team for 5 years, in return for which he received 150,000 Forints. With this money, he bought a house and some land for himself. He is of Schwabian origin, stands opposed to (our) democracy, and is well-known for his anti-democratic statements". What is more, the report goes on, "He played the role of organizer in the defection attempt: it was primarily…his idea."

Lóránt himself spoke of the affair in the course of his interrogation, and I shall quote him at some length to light sheds on the general mood of the nation's footballers after 1948. Lóránt told the anonymous recorder of the proceedings with surprising frankness:

> *"I've been thinking of going abroad to play for some time now because the earning opportunities are better there. I'm not the only one among the first-rate players to think so. I spoke with various players about this several times, for instance with Grosics, Henni, Egresi, Puskás, Bozsik, Deák and some other players, who all would like to go abroad." (…) "When the Football Players' Fellowship was formed, it was rumoured that the players would have to give up their salaries and would have to live only on what they earned on the job. That's when I decided that I would leave to go abroad as soon as possible, come what may. In the meantime, it happened that Kubala and Marik escaped, and we saw that they were not allowed to lay abroad, so there was no sense in leaving one at a time, but only if we could assemble an entire team. I decided to organize such a team from players whom I knew that they thought the same way as I."*

Reading on in the minutes, we find him disclosing in great detail whom he met with and when, to whom he sent messages and when, people he asked to help out and when, and how far he got in organising the escape by when. One is surprised to learn some incidental details: for instance, that his fellow player, Rudolf Illovszky – later the national team coach for several seasons – is the owner of a tavern (the nationalising of all private property was ongoing by then). No less surprising is the fact that Kubala, Marik, Illovszky, and Lóránt himself were on the payroll of Vasas, the country's most hardline leftist team at the time, as were Tibor Gallovich de Nemeskotteszó (1900–1952), national team coach until the summer of 1948, Gyula Hegyi (1897–1978), the near-omnipotent kingpin of the sports industry, and Emil Östreicher, the most talented manager in Hungarian football history. Even a cursory look at this roster is enough to see that the projected fashioning of the "homo socialisticus" was off to a bad start. And let's not forget: the honorary president of the Vasas Football Club at this time was called János Kádár, Minister of the Interior from August 5, 1948, to June 23, 1950, a circumstance that would impact the outcome of the above-mentioned events to no small degree.

But back to our story, and Lóránt's deposition. He confirms Grosics's statement about the would-be defectors setting out from different locations: the two MATEOSZ footballers, the "black panther" and Zsolnai started "from the corner of Pipa utca", the Fradi players "from Lenke tér, the Csepel players from the diner next to the Stadium", while Kőrősi, Illovszky and Lóránt set out from in front of Lóránt's apartment, all at half past seven in the evening in the "rented cars" supplied by Kéri. They "were supposed to have met up on the highway somewhere between Soroksár and Dunaharaszti", and then proceed in a convoy to the border. The other thing Lóránt does is confess that he was bluffing on the night of the third at that pub in Csepel:

"I told the guys that I had settled everything with the border guards about our getting across, but I only said that to reassure them; in fact, the matter was not settled." This statement would be rendered by the journalist writing for Népsport in the March 17 issue as follows: "It is typical of Lóránt's deviousness that when he discussed with the others the prohibited border crossing into Yugoslavia, he told them that the thing had been settled with both sets of border guards. As it turned out, not a word of this was true, he only said it to reassure the 'troupe'. *So he had actually gone so far as to endanger their lives.*" (Italics by the author.)

On the other hand, Lóránt was definitely speaking the truth when he said that Imre Sárosi and Körösi had told him and Illovszky that "the plan had been revealed", and "they know all about the matter at Ferencváros".

Who spilled the beans?

This is the question that we will be seeking an answer to in what follows. We do not have too much to go on, but from what we know, it is clear that Ferenc Deák, Fradi's goal-getter, who had been tempted by the advantages of playing abroad on several previous occasions, considered the planned defection too risky. "He only feigned interest in the discussions", we read in the relevant documents, did not attend the meetings, but "immediately informed his team's leadership instead". He first talked to the coach, Antal Lyka, who, together with Károly Furmann, the president of FTC's football division, went to Czibor's apartment around ten on the night of March 3 to check out the veracity of Deák's report. Czibor was just back from the Csepel meeting and confirmed the news. Early the next morning Lyka and Furmann alerted the club's president, Adolf Nádas, who then passed on the information to the directors of the Hungarian Football Federation (hereafter: MLSZ) and the National Sports Bureau. Oddly enough, the following evening Czibor, too, paid a visit to the Federation's headquarters at Vadász u. 31 (whether at Furmann and Lyka's urging, we do not know), and gave a detailed account of the affair to the national secretary, István Krajcsovics, Gusztáv Sebes, and the above-mentioned Police Lieutenant László Kovács. His statement was recorded in a page-long document.

Except for containing the original family name of a less-known would-be defector, Négyesi (it was Niderkirchner), Czibor's statement does not give much new information. The left winger was nineteen years and seven months old at the time and categorically declared:

"I do not want to leave (the country), and have given the names of all the Fradi players who attended the meeting". We also learn that one of the team's substitute players, Árpád Csanádi, talked to Géza Henni at the Gellért Baths at four o'clock on the afternoon of March 4, and told him that the project had to be aborted "because they found out about it". He named Lyka as the source of his information. (In retrospect, it seems strange that Czibor's statement was signed only by Krajcsovics and Czibor, and does not contain either Sebes's or Lieutenant Kovács's signature.) Incidentally, we might note that everyone was informed of the project's cancellation except Grosics, though János Zsolnai, the former's best buddy at that time, could easily have told him at the MATEOSZ practice session that Friday afternoon. But he did not, and it cost him Grosics's friendship.

Among the interrogation records on file, we find evidence to the effect that Sebes, who was the Hungarian national team's all-powerful coach as of January 10, 1949, had reliable sources of information also in his capacity as the head of the government's Sports Division. The afternoon of March 3 already, he had got word that "footballers by the names of Henni, Rudas, Hernádi, Szusza, Zsolnai, and Grosits (sic) were escaping on the morning of the 4th". The list is an impressive one, to be sure,

and if we add to it the names Rudas, Herédi and Szusza we have the full team that Grosics spoke of.

So, who was the informer? We know that "an anonymous woman phoned the board of referees", and briefly recounted that she'd overheard a discussion in the Éden café. Was she an ad hoc informer, or a member of the secret service? To this day some people believe that the caller was the fiancée of an unnamed player, who was determined to keep her true love within the country at all cost. We cannot rule out the possibility of there having been two informers, besides the mysterious lady caller. The revised and augmented Hungarian edition of Puskás's biography reads as follows in two different places: "…One of the players betrayed them. He went to Sebes, and told him when they were supposed to be leaving and from where". The source high-mindedly does not say who that player might have been (it was probably Czibor), and unfortunately an earlier passage in the book dealing with the team's first match in Vienna after Lóránt's internment brings us no closer to solving the mystery: "Could Lóránt have known that one of his fellow players was just then with Sebes, informing on them, telling him where and when they were to meet?"

Before continuing with the Lóránt saga, we need to note that Gusztáv Sebes's name comes up in connection with a people-smuggling project that was set afoot a few months earlier, whose central figure was Dr Géza Kalocsay, a thirty-four-year-old lawyer and all-star footballer who had played on both the Czechoslovak and the Hungarian national teams, and in the French all-star league. Born in what is now the Hungarian-speaking part of Ukraine, he arrived in Budapest to try his luck in the late summer of 1948. There he got on the wrong side of the ÁVH (as did a lot of "suspicious" polyglot Hungarians from various parts of historic Hungary who settled in the country in the postwar years), was "interrogated", and sent to the Kistarcsa internment camp from October 7, 1948 to April 1, 1949, though he was the sole supporter of his little three-member family. From what documentary evidence there is available at present (parts of his file are still closed to researchers), we do not know what compromises Kalocsay had to make to be able to have the successful career that he did in the ensuing decades. What we do know is that there was a sham human trafficking incident carefully orchestrated by the ÁVH to trap some naïve "participants", and a "report" on it entitled: "Smuggling abroad of native Hungarians". There, in the last paragraph, we can read the following: "Measures taken to date: Our man is awaiting our instructions as to how to proceed from 15:30 to 18:00 hours at the appointed neutral place. At the same time, through the good offices of Gusztáv Sebes, they have provided for two unconditionally reliable all-star footballers in case there is a need for agents provocateurs. The two football players have been told nothing pertinent, they are just being kept in readiness…".

Perhaps we will at some stage find out who needed to be "provoked" and why, and discover the identity of the two more-or-less uninformed "unconditionally reli-

able all-star footballers" whom Sebes recommended to the attention of the Authorities. For the time being, we have to be content with the two baffling sentences we find in Tibor Takács's latest work. I quote: "On the back of the last page of the report, we find two hand-written words: "money" and "Bozsik" in parentheses." And he goes on: "As to how the name of József Bozsik, all-star footballer for Kispest, got on the report we might find clarified by another case relating to the event." Clarified maybe, but by no means satisfactorily. We will never find out whether Bozsik himself might have wanted to defect with the others in the fall of 1948, as did Kubala and Marik two months later, or whether he was one of the two footballers deemed "unconditionally reliable" from the point of view of national security.

There can be no doubt, however, on the strength of all the above, that Gusztáv Sebes, the Golden Team's father figure, maintained immediate working relations with the ÁVH. Our inference is confirmed by a Memorandum, dated March 4, 1949: "Around 7 p.m. on the 3rd of the current month, Gusztáv Sebes, head of the Advisory Board's Sports Division, informed us that several first-class players are planning to flee the country". The "conclusion" drawn by the writer of the illegibly signed memo well reflects the paranoia of the communist party and government, as well as the political mood of the country at the time. For this reason, I shall quote it in full:

> "*Note: There has been a whole series of player-smuggling affairs of late. There has also been a whole series of events on the playing fields, particularly in the provinces and in Budapest, too, when some of the spectators have provoked fascist demonstrations. Analyzing the various happenings we have concluded that we face a series of coordinated exploits whose goal is undermining Hungarian sports and disrupting our sports morale. If we take into account that sports in Hungary mobilize hundreds of thousands, we can consider this series of exploits to be an attack on the people's democracy, an attack which is probably directed from abroad."*

"The situation is coming to a head", we might say, quoting a spoof of the political jargon of the '50s, which came to be a byword during the Kádár regime. The country's politicians and national security agencies had to act quickly lest the "situation" got completely out of hand. It is indicative of considerable haste that some of the apprehended footballers (Egresi, Kéri, Mészáros and Lóránt) were interned within two weeks on the charge of "preparing to cross the border illegally". The judgment in all four cases pronounced it "necessary that they be placed under police supervision". "Regardless of an appeal, the judgment is to be executed without delay", we read in the March 19, 1949 document convicting Béla Egresi. Haste was necessary because the national security authority had come in possession of "confidential infor-

mation" to the effect that "the permanently suspended players had determined to quit the country illegally within the next few days". (The permanent suspension idea was born in the heat of the moment, and would later disappear.) Egresi, Kéri and Mészáros were treated as one, and all three of them were transported to the Central Internment Camp in Kistarcsa on March 19. The reasons we read in another report: "Károly Kéri (…) and József Mészáros co-opted the FTC players. Béla Egresi also talked several players into going with them. The above players are now debarred from their teams." Kéri and Mészáros were set free on April 28, 1949, Egresi was set free two days later. Lóránt, too, was freed from Kistarcsa on April 28, where he was taken only after several days of "interrogation" near Budapest. We do not know why he was interrogated for so long, but we can assume from Grosics's recollections that he, too, was manhandled at Andrássy út 60,[2] and the Military Prosecutor's prison. Fifty years later, this is what Péter Török, the first chronicler of the event, has to say about it: "Lóri was daring and spoke his mind. He stuck up for the truth as he saw it. Of all the would-be defectors, he was the only one who was beaten because he would not kowtow to them." They knocked out one of his teeth; when his fortunes improved, he had it gilded, and wore it as an amulet on his car key chain. On one account, the car once belonged to the high-ranking ÁVH officer who was "bodyguard" to the national team at the Helsinki Olympics, who had bet Lóránt the car if they won the match against Yugoslavia. Win they did, and Lóránt made sure the officer paid his "debt". According to another source, with Mátyás Rákosi's knowledge and blessing. As Buzánszky recalls it, the car was a two-seater Skoda Felicia; the high-ranking ÁVH officer he discreetly refused to name, but he did specify the price Lóránt paid for it: a cool twenty thousand Forints!

Lóránt was not a man to get the short end of the stick. He was tough, aggressive, and not without a cruel streak, and these personality traits played a key role in his series of lucky breaks. Puskás called him downright "wicked" (like his non-footballer friends called Czibor), and according to our source, did not like him. "Tight-fisted" and "reclusive" were other words Puskás used for Lóránt, we are told. There might have been some truth in all this, but it was far from the whole truth, or Puskás would not have chosen Lóránt for his roommate on the team's frequent trips and tours abroad. The fact is, Puskás was attracted to power, every form of power, brute force included, and was simply impressed by the stopper's physical and moral fortitude.

In several sources, we read that they had pálinka, kolbász and salami hidden in their bags, which they enjoyed an evening in generous amounts with Károly Sándor's active participation, quite unperturbed by the team doctor's and Sebes's instructions. Károly Sós recalls somewhere that sometime in 1956 when he was the team's assistant coach, he happened to go into Puskás's room just before lights out, and found

[2] Headquarter of the AVH.

him chomping on some sausage and bread. The event was memorable because it was in those years after the lost world championship that Puskás had put on so much weight that it sorely showed not just in his girth but also in his on-field mobility. The new national team coach, Márton Bukovi, had put him on a diet on Dr Kreisz's advice, and they had watched with approval as Puskás skipped supper that day. Sós was shocked at the sight of the happily munching captain, and in his embarrassment accepted Puskás's genial invitation to join him in the feast.

Lóránt kept his place on the national team until May of 1955, but just barely, and quit Honvéd in early 1956, so he had no part in the two UEFA Champions League finals against Bilbao, nor the friendly games against Spain and Italy late in the year, nor in the South American tour which we shall be returning to. In September, National Team Coach Bukovi signed up his former rival, János Börzsei, who was two years his senior.

This might be a good place to note that the 1954 defeat greatly demoralized Lóránt, too, and more or less cut the ground from under his feet. A testament to his intelligence and intuitiveness is György Szepesi's recollection that "he was among the few people who had had a presentiment of disaster". Szepesi's reading of the situation is confirmed by Lajos Major-Zala (1930–2006), a would-be Hungarian writer living in Switzerland, who had attended the same high school in Szombathely as Lóránt, and so met up with him and Puskás, his injured roommate, in Solothurn on several occasions. As Major-Zala remembers it, Lóránt was apprehensive already about the match with Uruguay. As for the world championship against Germany, these are Major-Zala's irate comments: "He does not believe blindly in our winning against Germany…he's even entertained the thought of our losing the match; even that he believes to be possible." This is perfectly in keeping with what Lóránt said in an interview with an Austrian reporter, Werner Schneyder, just before the final. Szepesi was the interpreter: "I'm very apprehensive because we did not prepare as we should have. We did not hold regular training sessions; the Germans might want this more than we do." (In retrospect, it is odd that Lóránt even foretold the 3:2 result of the game, as Szepesi recalls.)

As far as that goes, Lóránt was not the only one in the Hungarian delegation to have forebodings about the match. László Feleki, editor-in-chief of Népsport, wrote this in his editorial on the day of the game: "It would be madness… to think that we have the final in the bag. … This (German) team is fired with enormous ambition, and with the encouragement of as many home-team fans as will fit into the stadium. We can be sure that this team has prepared for the final with so-called German thoroughness, and has studied every game the Hungarians have ever played not just against West Germany, but in every world championship. We can be sure that they will try everything humanly possible in this final, much as they are saying that for them it's an honour just to have got as far as the finals: not for a moment will they

lose sight of the chance at even greater glory." Today we know Feleki's words to have been prophetic. In the shape of Herberger's thoroughly worked-out manoeuvres, the German team not only did everything that was technically, tactically, logistically, morally, humanly and so forth possible, but much more. Something that falls outside the scope of sports and morals, and leads us into the realm of geopolitics, national strategy, and perhaps each nation's secret service.

The Secret Service factor

Though Puskás scored two goals (one of which was ruled offside) at the 1954 World Cup Final held in Bern[3] , it has often been suggested that the Golden Team lost the game (and its winning streak) because of Sebes's fatal miscalculation in letting the injured captain head his team. One of the coach's most implacable critics was Gyula Hegyi, chairman of the Hungarian Olympic Committee, who attended the series and had expressed serious reservations before the game about the wisdom of expecting Puskás to lead the fray. Totally distraught by the result that he had feared, Hegyi turned on Sebes: "I told you that's not the way to do it! You really blew it!" Sebes, as Szepesi recalls, made no retort. "He was totally devastated."

It was probably not the first time that a professional decision of Sebes's had backfired, but probably the first time he had nothing to say in its defence. The reason is a simple one: Gusztáv Sebes's professional decisions were always guided by a principle, namely to assemble a dream team purely based on getting the best player for each position, players who could work together with the minimum of friction like the cogs in a well-oiled machine. He did not let his personal predilections get in the way: he did not really like Grosics, and hesitated for years between him and Henni, but then chose Grosics to be the goalie, because he worked best with the team.

The second consideration ruling "Uncle Guszti" 's decisions was political. A committed communist who had spent several years in France to escape Horthy's secret service, he was a true proletarian, a working-class bloke, the very personification of the "socialist" regime, which had come to recognize the importance of sports as a means to manipulate the masses. Sándor Barcs, a non-working-class communist, put it best in one of his memoirs:

> *"It is time to recognize that we have inherited from the Horthy regime the greatest treasure that a sport can own: football's unprecedented popularity, its kinship to a popular movement. It's a miracle that transpired before our very eyes: they*

[3] 4. July 1954. The Hungarian team has verlost the match 2–3.

> *were playing football everywhere, on city streets, in city squares, and in the villages, too. Having a match in some settlement was the synonym of having a holiday. When two fourth-class teams met in some provincial town, three or four thousand people crowded around the playing field. At work, the main topic of conversation was football. Thence the saying that in this country, everyone is a football expert."*

Sebes was the last to underestimate the power of football. He could not, not when he saw how attractive a sphere of operation it was to so many career politicians. For instance, István Kutas, a Moscow-trained counter-intelligence officer turned sports journalist on returning to Hungary, was a department head in the National Physical Education and Sports Committee (OTSB) in the '50s, and one of Sebes's clandestine opponents. This is how the national team's coach describes the experience of this cloak-and-dagger "comradeship" in his memoirs, Örömök és csalódások (Joys and Disappointments), which appeared in 1981 (hereafter: memoirs, 1981).

> *"More and more often and right up close, I felt cold and malevolent glances coming my way. I was in their way; they envied me; I was carrying an enormous workload and a heavy responsibility for others, but always for the sake of the sport. I realized that my entire unassuming personality, undeniable sportsman's past and experience discomfit those who try to compensate for their lack of expertise by lording it over others. Those given to intrigue never liked me, because I never sided with them."*

By way of a complicating development, Sebes's opponents, playing on his vanity, had him accept a position he knew nothing about while keeping his job as coach of the national team, he was appointed vice-chairman of the OTSB. He reflects on the event in his memoirs:

> *"In 1951, a new law was introduced regulating how physical education and sports were to be structured. It states: 'In the socialism-building People's Republic of Hungary, the development and central direction of physical education and sports is the state's responsibility.' To discharge this responsibility, they established the National Physical Education and Sports Committee (OTSB), which was to work alongside the Council of Ministers. The (OTSB) chairman was to be Gyula Hegyi, while I was to be vice-chairman."*

This is how Szepesi commented on the event:

"…The fact that they appointed him OTSB vice-chairman was a serious mistake! It was an instance of misunderstanding a man's capability. The thing is, one either accepts the position that one has been offered, or not. *I did not expect him to be able to take the measure of his abilities.* But basically, he was the national team coach even sitting in the OTSB vice-chairman's chair. As I see it, Sebes should have been left to do his job as a national team coach, and not be entrusted with a function. *It confused him to have his hand on influence that he didn't know how to use, or if he used it, he didn't use it well.*" (Italics by the author.)

Sebes, too, felt uneasy about the appointment, and has this to say about it in his memoirs:

"I was reluctant to leave the Trade Union Council. *I liked that work. I was dealing with factory workers, people who did physical labour, while in the sphere of competitive sports (I had to deal with) scheming petit and haut bourgeoisie left from the world of capitalism who all made my job more difficult.* Naturally, I thought it would be easier to direct the national football team in this new, higher position. *For I never for a moment considered surrendering the national team to someone else*…,, (Italics by the author.)

But we are getting ahead of ourselves. First, he had to form that national team. "Uncle Guszti" was neither doctrinaire nor an ideologue: he was a pragmatic, fanatical football coach who knew that his players had to understand why a ball bounced as it did and how to redirect it, rather than "relations of production" and other such terms. There was no real need for them to be ideologically well-grounded as long as they were the best footballers in their posts and conformed the most completely to the team structure and playing system of his dreams. He would stick up for a player, or, in a crisis, defend him (as often as not with Puskás and Bozsik's help) even if he was an out-and-out "reactionary", like Czibor, Lóránt and at times Grosics, and even Hidegkuti by his birth.

But there can be no doubt about Sebes's close cooperation with the ÁVH, as we see confirmed in Grosics's memoirs. When the goalie was summoned by the MATEOSZ president, Mihály Mikó on March 5, the day after the aborted defection attempt, he was met by Sebes in Mikó's office, along with two secret service agents. As he found out, Grosics was out of detention because Mikó, a Social Democrat, had placed a call to Justice Minister István Ries, likewise a Social Democrat, who was the President of the Hungarian Football Federation at the time! (It is beyond the scope of this study to go into the fact that Ries was arrested on trumped-up charges on July 7, 1950, and beaten to death shortly after by some ÁVH goons.)

Sebes interrogated Grosics much like the "professionals" had done twenty-four hours earlier at Andrássy út 60, and when he tried to evade answering directly, noted:

> *"Well, that's a great pity, because as we stand now this affair will have consequences. You will be barred from taking part in championship games for a year, but this sentence will be suspended for two years. However, you won't be allowed to play on the national team for a year, and we will revoke your passport."*

I never had a passport, was Grosics's comment, and even in retrospect he was unable to decide who had come up with his "sentence", the ÁVH or Sebes, but his impression was that it was the first time the two secret service operatives had heard about it. "Uncle Guszti" kept his word: Grosics was allowed to play only on the B-team for the rest of 1949, and it was not until June 4, 1950, that he was permitted to don the national team's jersey again. We can only assume that Czibor got away with just a serious reprimand (as did Henni and Illovszky) because he volunteered his account of the "conspiracy" at the MLSZ headquarters. There is no way of knowing why these three players were so lightly sanctioned, while Egresi, Kéri, Mészáros and Lóránt were immediately debarred from their teams (Népsport, March 15, 1949). Lóránt was particularly harshly dealt with: on March 11 already, Népszava, the central paper of the country's trade unions, ran an article quoting Gyula Sarovecky (1919–2006) who, speaking for all Vasas footballers, says: "…We have no wish to play with him in the future" because "we don't think him worthy of donning the Vasas jersey". The reason: "antidemocratic conduct", "non-sportsman-like, demoralising behaviour", going counter to the "collective spirit", "undermining the team's unity", and "endangering the re-formation of the old Vasas spirit". The March 12 edition of Népsport was even harder on Lóránt: "He has no sense of community, his conduct is disruptive, and he tried to destroy the team's unity. He was a foreign body in the Vasas family. An enemy! There's not a smidgen of club loyalty in him, he's willing to sell himself for money, and even desert his homeland so that the enemies of the Hungarian people might make use of him abroad, and corrupt him into an imperialist agent. (…) He is not worthy of playing for the iron workers' team…"

As far as we know, the Csepel contingent of the would-be defectors suffered no real disciplinary action, though Rédei and Keszthelyi were told off in no uncertain terms; Gyetvai and Négyesi probably also escaped unscathed, at least we found no evidence to the contrary in the national defence history archives (hereafter: ÁBTL).

A closer look at the documents now available indicates that Egresi and Mészáros were taken to task for their part in organising the planned defection, Kéri for supplying the cars needed, and Lóránt for his role as fountainhead. But nothing accounts for why Illovszky and Henni were so soon forgiven, when a Memorandum dated March 5 specifically names Henni as "playing a leading role alongside Lóránt and Illovszky". Csaba Vörös, in his FourFourTwo which appeared in March of 2018 makes

the same point. Unless some newer documentary evidence emerges, this is probably something that we will never know.

The Sunday (March 20) issue of Népsport contained the information that István Körösi had been permanently banished from the FTC playing field by order of the FTC disciplinary committee. More interesting yet, from the point of view of our subject, is the paper's detailed account on April 22 of the dinner given by the Alimentation Workers' Union for the FTC's players and management. Gusztáv Sebes was among those invited and had this to say:

> *"The last time we played, I was unable to assemble the national team as I had planned to; I was prevented from doing so by the thoughtlessness of those few players who had wanted to escape abroad. This was the reason I had to do without two FTC players as well. We have learned from our defeat in Prague, and I hope that the players involved have also learned a lesson from their recklessness. This was the hope of the MLSZ when they allowed me to include them in the team that was to play against Austria."*

A look at the data, however, will show that the national team coached by Sebes had had a very important match on April 10, a European cup game played in Prague against Czechoslovakia, where the Hungarians gave a "disillusioning" performance: 1:0 in half time, followed by a 5:2 victory for the home team. This was the first match where Sebes had selected the national team all by himself, since after Tibor Gallovich's resignation in June of 1948, the selection process for the four games played in the fall had been in the hands of a triumvirate (Gábor Kompóti-Kléber, Béla Mandik, and Gusztáv Sebes).

The "Sebes-era" was off to a bad start in the spring of 1949, and the Hungarian national team coach had to rethink his strategy: "… The forwards – Sándor (MTK), Szusza (Újpest), Deák (FTC), Puskás (Kispest), and I. Szilágyi (Vasas) – did not understand one another. Deák and Szilágyi did not understand Szusza and Puskás's sophisticated thinking, and the field of play became the scene of Babylonian chaos", which "the Czechoslovak team took full advantage of." This is how Sebes described the situation in his 1955 book, A Magyar labdarúgás (Hungarian Football). He also gave a frank report of the negative press the team received: "…In vain the sophisticated, brilliant technique if there's no heart or enthusiasm". The conclusion was inevitable: "*This defeat was a warning!*". (Italics by the author.) He had to make changes, rejuvenate the team, come up with a new game plan, and find fast, skilled, goal-scoring partners to complement the core players: Bozsik and Zakariás, Puskás and Deák. But more than anything else, Sebes needed a good goalie and a tough, impressive centre-back. He needed Lóránt – who was locked away in Kistarcsa. Why

Lóránt? One of his constant companions, Jenő Buzánszky, the Golden Team's right fullback, makes this very clear: " (Lóránt) was a fighter, for him, winning was the only option. He made people respect him; often, as we walked onto the field, he would crowd the opposite team's number nine player until he stepped on his foot. Just to show him who's the boss. Or he'd make people know it in the first moment of play." But, added Buzánszky, "he was not at all rough". In a later interview, he was a little less guarded: "Lóránt annihilated an attack much more decisively than Börzsei, who preferred a more artistic approach. Loránt did not dilly-dally. You kick the ball or you kick their butt, we'd say. We needed Lori's prowess, his authoritarian personality." A lot of people have claimed that Lóránt often crossed the line between tough and rough… Somewhat contradicting his earlier assessment, Buzánszky once summed this up, saying: "If his mom had happened to wander onto the field, he would have kicked her off, too…"

With some of his best players in "detention", Sebes found himself in a bind, and he needed to find a solution. Ideological, disciplinary and moral considerations did not count for much under the circumstances. But there was the human factor. And its manifestation during the April 22 dinner, after Sebes's monologue. The quotes are from the Népsport's account of the event.

"Quite unexpectedly, Henni stood up and said in a strained voice: 'Speaking for Czibor and myself, for we are the ones just referred to, I want to express my gratitude for the confidence placed in us by the MLSZ and fellow sportsman Sebes. We have both much regretted what we have done, and see now that it was a great mistake to have listened to those who enticed us. We promise that this will never happen again, and if perhaps we are chosen to be part of the team against Austria, we will gladly don the jersey with the (Hungarian) coat of arms, and will fight with the passion that you have every right to expect of us.'

Henni's speaking style (like Sebes's before him) makes one think of speeches delivered at some party conference or a sitting of the Hungarian parliament in the '50s, rather than of a dinner shared with friends. And the account goes on. A long silence followed Henni's words. Then, *Gusztáv Sebes stood up, went over to him, and shook him by the hand*." (Italics by the author.)

It will come as no surprise to the reader that the list of players at the May 8 European Cup match between Hungary and Austria was headed by Géza Henni and finished with Zoltán Czibor. Czibor, nicknamed "Rag Legs", was not yet twenty when he played this, his first, national team match; he would play 42 more, scoring 17 goals. That he did not score more was due in great part to his endless disciplinary affairs, which precluded him from playing on the national team. (Then, in 1956, he, too, left the country, like Kocsis, Puskás and Henni.)

When he did play, he mostly gave his best: "Czibor saved the day, like so often when the team was in trouble", said Sebes after the match against Austria on April

26, 1953, when Czibor scored the only Hungarian goal (Hungary-Austria 1:1). "None of them was able to score a goal that day. Zoli, with his uncanny legs, solved the problem" (memoirs, 1981).

Though Czibor was a winger, he was known for his powerful goals, for instance in the last minutes of the Helsinki Olympic Final against Yugoslavia, when he scored with his left foot; or on September 23, 1956 (two months to the day before the outbreak of the Revolution) in Moscow, when he scored in the sixth minute of play from the right-winger position, shooting so powerful and fast that Jasin simply had no time to react (Soviet Union-Hungary, 0:1). As for Czibor's performance at the 1954 world championship, Sebes had this to say: In the match against Brazil, "he was mercurial, his moves were varied and fast…. He played even better against Uruguay, he was great. In the final, too, he pulled his weight…. He even scored a goal." Still, his conclusion is disillusioned: "Zoltán Czibor is one of the most talented Hungarian footballers; it's a pity that his irregular lifestyle makes it impossible to always count on him. And yet he is an outstanding talent, a born footballer."

Ruefully or not, Sebes found himself coming to a more extreme conclusion a few days after the February 19, 1956 friendly match against Turkey, which Hungary lost 3:1. The team had gone sightseeing to Syria and Lebanon, and were on their way home. "The next day we were to fly back to Istanbul through Cyprus. We had quite a long wait in the transit lounge. What got everyone riled up was that Czibor started bullying Tichy with no provocation, calling him some unprintable names. There had been a similar incident on our last night in Damascus when toward the end of the very cordial reception held for us at the Hungarian embassy, he started acting up in an indefensible way. Then, too, as on this occasion, I got him to shut up and *decided to bar him from the team once and for all*. However well he played at times, with his brilliant technique and extraordinary speed, *his exorbitance and coarseness made him intolerable as a teammate, and disrupted the harmony and unity of the troop.*" (Italics by the author.)

We should note, in parentheses, that Czibor said that it was Tichy who had forgotten his manners, and he did no more than put him in his place…)

Sebes in a bind

After reviewing the contemporary press reports quoted by András Kő in his Grosics monograph, let us turn to what Sebes had to say about the 1949 defection affair in his 1981 memoirs. He was hedging his bets, and self-censorship in the decades of "socialism with a human face" was as salutary a practice as in the Rákosi era. All this considered, he is unexpectedly frank in uncovering the root of the affair:

"The financial position of most players on our major teams was extraordinarily poor, uncertain and demoralising. Because of the training sessions, they were off work a lot and were often docked substantial sums from their salaries. All the while they were spending more and more time abroad, playing international matches; they saw how much footballers of a much lower calibre were made abroad, and how they were able to live."

To this point, Sebes's account differs very little from Lóránt's contemporary "confession". He continues as follows:

"As it turned out, their 'friends' were also busy calling their attention to this difference. That's how it transpired that fourteen or fifteen players decided together to go abroad and form a team they would call 'Hungária'."

This is a new piece of information. We cannot find the name of the team Lóránt meant to form in the ÁBTL files! Sebes's words are carefully chosen. There is no talk of "defection", nor does he name the organizer-in-chief.

"All they knew was that, in 1921, there was a precedent for this kind of thing; what their advisers did not tell them was that the 1921 attempt was incited by the counterrevolution's anti-worker and anti-sports climate. And that in the end, that attempt, too, failed. A football team that is not rooted in some sports club and has no social support whatever is not viable even in the world of professional football."

So far, so good. Sebes, writing in 1981, has given an expert analysis of the socio-economic reasons for the 1949 Lóránt affair, and has managed to leave politics out of it. But he wanted his team back, and that required a political solution.

"I racked my brains: what to do? Finally, I went to see the Minister of the Interior, János Kádár. I told him how and why Gyula Lóránt and three of his mates ended up in a re-education camp because of their unlawful attempt to cross the border. I emphasized that I considered the steps taken by the authorities to have been warranted, and my conviction that if I could put my plan into practice, it would have a greater educational effect on our players than what the camp could achieve."

Sebes scored! As did Egresi, Kéri, Mészáros, Lóránt and, of course, Hungarian football. Kádár was a sensible man, one inclined to compromise in the worst years of Stalinism. It was no accident that he would become the emblematic figure of the post-'56 era to which he lent his name. Actually, what Sebes was asking of Kádár in 1949 was quite in keeping with the slogan to which the latter's regime would later owe its success: "Whoever is not against us is with us!" The point is to win the support of the "well-meaning, hard-working" man in the street. To boot, Kádár, who at that time was just thirty-seven, was the only leading Hungarian politician (besides István Szirmai, who was born in the Partium[4]) who had an understanding of football, having been an active player in his junior years.

[4] Partium: a region of Hungary westerly from Transylvania.

Besides their shared ideology, Kádár's willingness to at all receive the national team coach probably had something to do with the fact that he and Sebes had actually played together in 1946–47, in the Hungarian Communist Party's ad hoc teams which had held exhibition games against the National Peasant Party team as part of the communist propaganda offensive during the "coalition years". Sebes was a midfielder, while Kádár was a fullback.

But to return to Sebes's memoir:

> *"I told him of the circumstances of our excellent footballers, of all the bad advice they were fed both at home and abroad, and of how easy it would be to help them, in the interest of Hungarian football, if nothing else. Then I confessed why it was so urgent for me to settle Lóránt's affair. The Minister of the Interior expressed his surprise, and asked me: "Aren't you afraid that once in Vienna, he'll leave you in the lurch even before the game?" I reassured him that I was not. After that, the Minister granted my request. Gyula Lóránt became a member of the national team; a lot of people were sure that I had signed my death warrant…."*

Sebes is a little off here, too, for while Lóránt did become a member of the national team, it was not until several months later, on October 16, that he got to play: centre-back in the Prater Stadium in Vienna, when Hungary beat Austria 4:3. This is how Sebes recalls the event:

> *"Before setting out, I had a longish talk with Gyula Lóránt, about the 'affair', and about the job that awaited him. I was sure that he would not let me down. This tough, burly lad—Rumbold, Payer and Fogl II's successor—did not know how to express his feelings. It was only in Vienna, in the dressing room foyer, that he came up to me, and thanked me in a whisper for all I had done for him. Then he went out and played an excellent game, and for years I had no trouble with him."*

Here the chronicler must interject. Loránt was a heap of trouble right up to 1952.

Officially, he could have played already on May 8, the match scheduled closest to his release from Kistarcsa on April 28, but he did not; nor did he have any part in any of the three international matches the national team played during the summer of 1949. Börzsey/Börzsei was centre half on all three occasions.

The situation was the same between June 4, 1950, and June 15, 1952: of the nine matches played, Börzsei was centre half in eight of the counters, and Kispéter (from ÉDOSZ) in one.

For three seasons, Loránt was missing from the national team.

Why? His absence from the May 8th game can be justified on professional grounds, e.g., he was out of practice (according to one source, he left Kistarcsa only on May 17), but not for the other matches. Especially since Sebes had already decided in Lóránt's favour. To check up on his performance, the Hungarian national team coach accompanied the Vasas footballers on a "working holiday" to the Soviet Union, and made these observations:

> *"He was in absolutely outstanding form. There were a lot of people who opposed Lóránt's inclusion in the team. To them, I can only say that the Vasas's centre half performed at a level of excellence equal to that of Puskás and Bozsik. He was like the Rock of Gibraltar. …. Lóránt has the great advantage of being able to deliver a powerful kick from a very small space. With his right foot, or with his left foot, he could clear from any position."*

With nothing concrete to go on, we can only guess why he was not allowed to play in the national team. Was it an injury? Some illness? His being in less than top form? Not long ago, I came across some information that might provide a clue. In the fall of 1949, in a championship game against Győr, Lóránt suffered a life-threatening injury: he was on the ground after a skirmish when someone kicked him in the head. He lost five of his teeth and was taken off the field in an ambulance. At the Sports Hospital, Dr. László Kreisz, physician to the Vasas team and later to the Golden Team, managed to revive him with a special penicillin cure. "He was pretty tough stuff, four days later he was playing against Debrecen."

In the first half of the 1951 season, he missed out because of the protracted transfer procedure; it was not easy to go from Vasas to Honvéd, "the promised land". Sebes's hand-written notes (published by András Kő as his memoirs) give us an idea of the painful process: "Vasas had expelled Lóránt" and "refused to give him his papers… but since they were obliged to let Honvéd have him, they made him wait 9 months…". His biography gives the exact date of the transfer, based on data that appeared in the September 9, 1951 issue of Népsport: "Gyula Lóránt, an all-star footballer at the Budapest Vasas, has started his military service, and so has applied to join the football division of the Budapest Honvéd. Honvéd has requested Lóránt's transfer. Bp. Vasas has endorsed the request, and so the OTSB has transferred Lóránt to Bp. Honvéd."

For years, I had been unable to discover the reason for the animosity between Vasas and Lóránt; it is only recently that I learned from László Gál's new book that "he had talked back to two influential comrades". Gál's biography is based mostly on the recollections of Lóránt's first wife. From it, we learn that he shared with her (and his teammates) only information that they really needed to know (thence Puskás's

calling him "the great loner"), and that "he was always restless, always in a hurry". He was forever wanting to improve his living standards and fought to get the best possible contracts even as a beginner, but as a rule, was unable to see his projects through. As in the case of the botched team defection attempt. Speaking as an amateur psychologist, I suspect an unstable personality behind his "boundless assertiveness" (Buzánszky's characterization). This would explain the enigma of his being the only team member to take no part in the mass brawl that broke out after the Hungary-Brazil match on June 27, 1954, though to look at, he was the strongest man on the team. During the revolutionary events of 1956, there was the same inconsistency in his behaviour: at times he was terrified of the street fighting, at other times he shook off his fear, and veritably "led his troops into the fray". From his wife, we get the following insight: "Gyula was constantly struggling with some injury. He was only twenty, and he already had a bad case of varicose veins on both legs. Naturally, this got worse and worse with time. Initially, he used bandages, but later could not be bothered. He suffered from detached cartilage, too, in several places. I think people seldom stop to consider that if a player is rock solid, it's not just the opposition that can get hurt." One can not help wondering whether Lóránt's 'bad boy' image was not just a deliberately cultivated persona, the mask that he needed to succeed, or just to survive. It was a game, a form of play-acting, a way of compensating, with immense willpower, for his innate uncertainty, a game which, however, was always pregnant with the possibility of failure. This is the way his wife put it:

"He had a terrible talent for self-immolation, for self-destruction. This marked his entire life, though he often managed to start all over again from rock bottom."

A blogger (Emil Márton Kiss) working on Gyula Lóránt's biography sums this up as follows:

> *"There was in this man some inconsolable discomposure. He lived a tumultuous, agitated, chaotic life: new club, new apartment, new start; he could not put down roots, there was always some 'affair' he was getting into. He was a hard man to get along with, and lit into anyone if he suspected injustice. He worried incessantly about his own future and his family's."*

In 1951, he quit football for about ten months. "He worked as a buyer at the Small Motors and Machines factory, and then as an inspector at the Fats Marketing Corporation", his biographer informs us. But Lady Luck was again on his side: Honvéd's centre half, Mihály Patyi, was found with pneumonia and was banned from playing by the team's doctors.

> *"There was a great need, at the time, for a good centre half, so Puskás set about convincing first the Honvéd's*

> *directors, then Gusztáv Sebes of the need to hire him, and finally asked to see Mihály Farkas about the matter. That's how (Lóránt) got to play for Honvéd in 1952, but only after satisfying all the conditions set: that he should get in shape for the championship within six weeks, working with military discipline and in total secret, all by himself. Lóri had hit rock bottom, he was inundated with debts and had even lost his job. In borrowed boots, with a borrowed ball, with only his wife to help him, he worked out on the deserted grassy plot next to the Farkasrét stop of the number 59 tram, torturing himself with teeth clenched, only to report to the team in super shape on the appointed day…"*

Like so often in his life, Lóránt had pulled himself up by his bootstraps, with help from Puskás, Sebes, and his wife. There can be no question of his indebtedness to Puskás (and especially to Sebes). Perhaps this is why Puskás chose him for his roommate on the team's trips abroad, to be able to better keep an eye on him (perhaps at Sebes's request), and keep him out of trouble.

The thought comes to mind that Puskás owed Lóránt as well: it might well have been the consummate professionalism with which the latter engineered his comeback that inspired Puskás, by then in Madrid, to turn his life around in the spring and summer of 1958, lose his frightful excess weight, and train until he was his "old" self. Certainly, it would help explain his profound respect for the rock-solid centre half!

A Systematic Conception of Human Being

Pauli Niemelä

Introduction

We are an engrossing subject of study. This short article is a summary of my long-running attempts to grapple with the very large and often elusive question of how the human species has come to be what it is – physically, mentally, socially, as an intertwined whole. This study´s one task is to combine biological, psychological and sociological perspectives to arrive at an inquiry into how a human being, broadly conceived, has developed. The most general philosophical question that I have condensed into this study is, what does the concept of humanness consist of? I have aimed at a conceptual understanding of human being – what it is to be at the same time a self-contained system, and part of the much broader and more nebulous system of human society in general. The goal, in short, is a systematic conception of human being, i.e. human system. This article is based on my book ¨The Human System¨.

I have worked for a long time on this theme, generally in the fields of social work and welfare policy.[1] I focus first on the present study on systemic structures of human being, but at last, I show in detail how human action consists, as an example of one human subsystem with its all dimensions and all levels. As such, this study builds on and extends the systems-theoretical perspective summarized in my article 'The Evolution of Evolution"[2], which is a development of the view of the human species as the least imperfect natural system that has yet evolved.

Time and again we have described our own species in various monistic and dualistic ways. Monistic or one-dimensional conceptions emphasize either the spiritual or the material nature of man, whereas dualistic or two-dimensions emphasize both facets, usually as existing side by side. By contrast with both these traditional approaches, pluralistic conceptions envisage human being as multidimensional, usually three-dimensional. The hallmark of such pluralist theories is that there is an essential interdependence between the different facets of being: together – and only together – they constitute the whole person. Despite this, however, pluralistic approaches still allow for human nature and being to be analysed from some specific perspective that is not

[1] e.g. Niemelä, 2010.
[2] Niemelä, 2013.

reducible to any other perspective. Precisely such an approach is the first of the central starting points of this book.

What must be emphasized is the equal importance of each facet of human being; they may differ in nature, and can be distinguished for analytical purposes, but are equal and equally indispensable to the person as a coherent whole. No one facet is reducible to any other. At the same time, each further-developed facet builds and depends upon the "lower" facets. This is my second central starting point. Given the two starting points just mentioned, this study is thus located within the long research tradition that strives to explain the levels of organization of reality, and in general the structure of being.

Nicolai Hartmann (1952) is considered one of the major pioneers in recognizing the complexity of the levels of being. Hartmann identified four levels, or strata, of being: the inorganic, organic, soulful, and spiritual strata. He understands reality as being governed by four "regularities" or principles:

a) *The principle of recurrence*: the lower categories recur at a higher level as sub-aspects of one or other of the more general categories,
b) *The principle of variation*: the category elements become modified as they recur at a higher level,
c) *The principle of novelty*: every higher level contains some completely new feature, i.e. that is not found in any lower level,
d) *The principle of separation between levels*: the different levels do not develop as a smooth continuum but are "quantized" in that one level emerges as a discrete advance past the preceding layer.

Another notable theorist for this analysis is systems theorist Ludwig von Bertalanffy. The central insight of general systems theory was the introduction, by Ludwig von Bertalanffy (1968), of the idea of open systems, i.e. systems that interact with their environment. In an open system, processes act as sources of continual feedback. The information brought into the system through this feedback cycle can take different developmental pathways. With the introduction of the concept of open systems, systems theory was able to progress beyond the mechanistic, closed systems of cybernetics. General systems theory is thus premised on the view that any complex system is by nature open. Naturally, this is eminently true of the focus of this analysis, the human system.

The part of reality to which this study has been delimited is man as a being that has over evolutionary time developed and continues to develop, and in doing so at the same time develops his or her own environment and faculties. In earlier work,[3] I have discussed meta-evolution or the evolution of evolution. The idea is that evolu-

[3] Niemelä, 2013.

tion continues to be iterated from other evolving systems of being, albeit distinctly and at a different level (secondly, the spiritual system or religion, one created by him and thirdly the secular system or society). In that article, I summarized two things: the whole first phase of evolution – the systemic curve of the dialectical structure of those three beings – and the conditions for the emergence of the artificial systemic curve. The present analysis of human being concerns only the first being that developed from the first stage of evolution.

The objective of this book is to offer a systematic and well-grounded analysis of the concept of human being. My original idea was to produce an introduction to the subject by way of analysing the most notable features of the various streams of the concept of human being. That idea soon developed into something far more expansive, which is the present work.

The original theme that I had in mind has been treated by others also, in their own ways.[4] Characteristic of most studies of the concept of the human being is an emphasis on some particular basic feature of man as being the genuine, central constitutive essence of human nature. The result is usually a presentation of some specific authentic and virtuous way of being, upon which some later disturbance or corrupting influence has later intruded. Often, that original good is conceived of as a connection to something, whereas the intrusive factor is depicted as an alienation or diversion of some sort. These essentialist conceptions of human being generally tend to focus on this alienation or corruption of the identified good, and the subsequent attempts at its recovery and the reinstatement of the original connection.

The aforementioned perspective is one I mention here only to exclude it from my present focus. What I will instead mean by referring to a conception of the human being is a systematic analysis of man and his or her facets of being. The aforementioned approaches to which I have referred do not qualify as systematic or holistic.

My approach applies the systems theoretical perspective since it is fruitful to study human being as both a whole system and distinct subsystems. In the context of this study, I use the term system in the "soft" sense, as a dynamic rather than rigidly mechanical phenomenon.

The approach is thus first approximately delimited to the basic ontological structure of man, that is, systems theory is drawn on as a means of outlining the structural system of man. Human nature is nowadays generally understood as being comprised of three interweaving dimensions: the physical, psychical, and social dimensions. I accept this tripartite view but argue that it needs to be specified somewhat: in short, and as an indicator of what is to come later, I demonstrate here the importance of systematically discerning only the general levels of development of human nature. It

[4] e.g. Stevenson, Haberman and Matthews, 2012.

is not possible to present all dimensions and levels of human subsystems in a short article like this.[5]

The general aim of this study is to demonstrate the importance of systematically discerning the nature of the human species (and some others). In other words, holistic systems analysis is indispensable to clear and precise thinking. The examination presented here is a form of ideal modelling since the analysis focuses on the structure and action of man as a developed and still-developing being. Of course, in actuality, some given person will have deficiencies and defects in both structure and function; I take this for granted. The identification and study of such complications to the ideal model is the task of medicine, psychology, pedagogy, social work, and other specialized disciplines.

The analysis is developed far enough for the rigorously systematic conception of human being to be made evident in all its diversity. In a way, the examination presupposes a hypothetical understanding of the human ontological structural and functional systems. But only systematic analysis can create the conceptual grounds for the structure and action of human being. In this work, man is understood as the sum of the aforementioned structural subsystems and functional systems.

From the perspective of the different levels, one central goal of my book has been to discern the various dimensions of human being. This article presents an overall picture of the human system and a general description of the human subsystems. The analysis makes no judgements as to which if any, subsystem might be more fundamental than the others. From the systemic standpoint, the so-called upper structural subsystems presuppose the lower ones, and so the latter are in this regard fundamental. For example, without the integumentary system – a physical subsystem – no being could have consciousness, which is a mental subsystem. And without the latter subsystem, the relational facet of human being would not be possible; that is, without consciousness humans could not communicate with each other through symbolic language.

The study concludes with a systems-theoretical model, in the form of a series of propositions, for studying evolved beings that are still in the process of development. According to this model, an evolved system of being is by nature structurally universal and functionally autonomous. From the perspective of functions, this model can be applied also to the study of other types of beings; as with Parsons's AGIL model of societal functions, to name just one, the theory I advance is analogical. However, one serious shortcoming of Parsons's approach (1937, 1967) is that he analysed the functions of society in a static four-field form. By contrast, this theory is founded on the importance of the dynamic, emergent nature of substructures. The constitution of different subsystems of being is naturally completely dependent on their respective

[5] see Niemelä, 2017.

environments because any given environment produces only that subsystem of being that is specific to it. Society should also be presented dynamically structured system, not in the way that Niklas Luhmann (2005) presents society as a loosely organized system.

The basic conception of man as a general system of being

There are grounds for examining evolution as the development and construction of organisms. The evolutionary development of organisms occurs, always and only, through the ontological principles that are provided by the environmental prerequisites for genesis and development. Thus e.g. the different physical-biological organisms are in their basic ontology ecological-materialistic natural forms: the plants and animals, including humans. The fungi, being intermediate between plants and animals, are an indication of the continuous rather than discrete nature of evolution.

In this figure is a schematic presentation of the subsystems, with the new level shown as more or less a new beginning. The body, as the biological basis of the organism, is at the same time the means of human action. Such a substantial organism has evolved within the parameters of its natural environment. The organization of this being is thus dependent on the ontological substance of the environment that gave rise to each living being. This dependency is a universal phenomenon, but the ontologies and environments vary between organisms.

Second, in addition to the subsystem that is constituted by the organism, the other most important system in human evolution is the mental subsystem. The self is the inescapable context within which each individual person understands him- or herself; and as a subject, the task of each individual is self-control and awareness of one's own situation at any given time. Each human subject must in effect regulate the goals of one's own actions, one's own decision-making, and how one follows through on these decisions. As a subjective subsystem, human beings have developed emergently as a holistic complex system, with its own consciousness and self-regulatory capabilities.

Third, in addition to the regulatory subsystem of human being is the subsystem of social connection, which is also a product of emergent development. Humans are social, relational beings; one is human only in relation to others of our species. Interactions and connections between individuals are both verbal and non-verbal (expressions, gestures, positions). Communication serves to advance integration between individuals, and both the subjective subsystem and this communicative subsystem develop in an upward direction.

The task of this social subsystem is to give, in conjunction with the mental subsystem, meaning and content to connections with others. The upward-pointing diag-

onal arrows in Figure 1 indicate this direction of development, indicating that the subsystems develop from the bottom up. The downward-facing diagonal arrows indicate the close relation of the subsystems to each other. Put precisely, the human social subsystem develops through education partly simultaneously with the development of the consciousness subsystem.

Figure 1 *– The emergent developmental trajectory of human being. A simplified systems theoretical representation of structure (1–3) and action (4)*

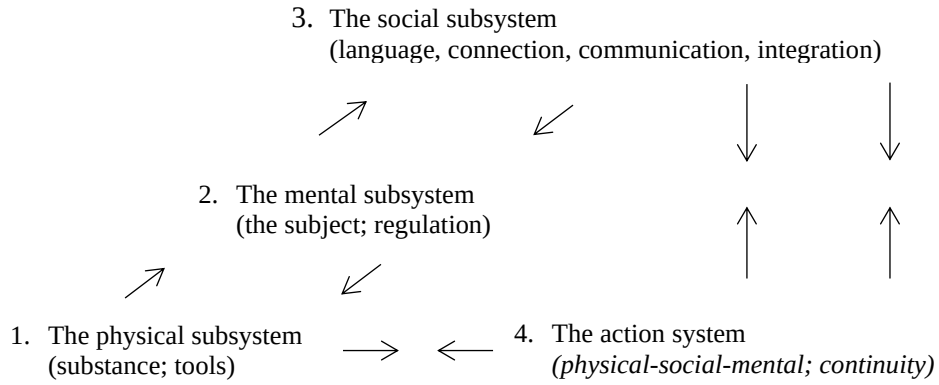

In Figure 1 the development of the social subsystem is depicted emergently as the evolution of the final subsystem. This subsystem is furthest from nature, and closest to culture. It partly presupposes the existence of and partly creates the subjective subsystem, which is the core of the system structure. The social subsystem acts as a tool for interpersonal connection and communication, and so it expresses the person as a member of his or her group. The functional task of the social subsystem is to socialize and integrate the individual with others in connection with culture, and to enable concerted action between individuals in society.

These three subsystems form the ontological-evolutionary structure of man. In their ontology, they are, respectively, material-quantitative, informational-qualitative, and energetic-relational. The system that maintains the entire complex system and safeguards its continuity is the functional system. In man and other animals, the functional system first forms the behavioural system. Later, as the being develops the functional system grows into the goal-oriented action system, which in humans is diverse and founded on conscious will. The function of the action system is to ensure the continued safety of the individual in his or her environment and to further develop the conditions for the survival of the individual, e.g. by modifying the environment.

The action system is directed by the mental regulatory subsystem, as shown by the downward-pointing arrows in Figure 1. At the same time, both the physical and the social subsystems operate in close cooperation with the functional system. The

opposing arrows in Figure 1 indicate this connection. Function therefore comprises all the aforementioned structural subsystems; structure and function are necessarily interdependent, and mutually constraining. This study does not examine human embodiment at the micro level (atoms, molecules, cells, and tissues) but rather remains at the biological macro level, i.e. at the level of the organs.

First, as a physical being, man is manifested anatomically, i.e. in terms of body structure. Humans exist on the holistic level as an individual body and as the complex organ systems constituting it. As shown schematically in Figure 1, man exists first as a physical, organic being, as a concrete natural manifestation. Spatially, man is given physical, dimensional and quantitative form as a biologically and physically developing being. Second, as a mental being, man is manifested through phenomenologically and experientially. This is a question of qualitative, experiential spaces. Third, man is manifested interactively, through social connection and communication. Ontologically, this is a question of relations and the linguistic symbols and meanings that enable communication.

Thus, a person has at least three ontological ways of being (physical-quantitative, mental-qualitative, and social-relational being). The systematic representation of evolution shown in Figure 1 indicates that all three subsystems are integrated together with things and phenomena through action. Human action takes place within the framework of all the structurally developed subsystems; these subsystems thus act as both the foundations and the "tools" for human action, as well as themselves being the target of action. In this way the ontological structures of human being underlie functionality, while at the same time further developing the ontological structures. Below, I will present the human functional system, and all its dimensions and levels. It is not possible to present all human structure subsystems, all their dimensions and levels (3x3x3).

The levels-of-analysis approach to the topic: a preliminary conception

Still needed in this beginning is a simplified examination of the emergent development of the evolutionary levels of human being. The use of a simplified notation here is essential on account of the great bulk of information that must be elided. First, in terms of substance human beings are constituted by material, energy, and information flows; this is illustrated schematically in Figure 2. The levels of the biological-physical subsystem can be described at the macro level with the conceptual adjectives vegetative, animal, and hominal; these are the three "kingdoms" of the living beings of the organic world. The last of these three concerns the specifically human form of embodiment.

As evolution led on to the human level, it gave rise to self-functioning organisms that can adapt to very different environments. Eventually, this species learned to adapt its environment to suit itself; this was a crucial developmental innovation. The human organism is the complex system of resources at the disposal of the human being; and the measure of the calibre of these resources is the functional capability of the organs of the organism, i.e. the overall health of the individual. The general task of the functional subsystem is to ensure that the overall human system has the macro-level bodily capabilities for living a fully functional life.

The human subjective subsystem is a mental consciousness subsystem (see Figure 2). To the extent allowed by this subsystem, humans have at least two different environments that e.g. classification-based taxonomic systems cannot recognize. First, the animalistic level of the human psyche is rooted in the natural environment, and the associated natural drives, senses, and instincts. In other words, this level is genetically rooted. Correspondingly, the uppermost level of consciousness develops in the cultural-social growth environment. This develops at first in the family and the local group and community in the course of education and life experiences. The consciousness entailed in this level is therefore communal, and could well be called collective consciousness.

Figure 2 *– The emergent structuration of evolution into a developing human system, showing the various macro-structural levels*

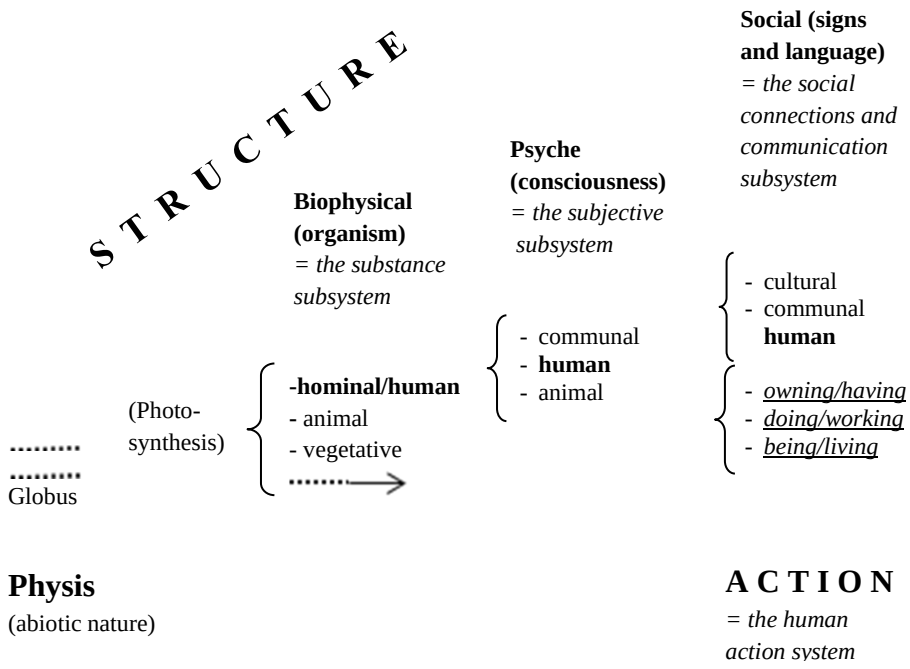

The core level of the psyche concerns the conscious human self. As a conscious subject, the reasoning and self-aware self, the ego, directs the entire complex system. This always requires choosing among different, and often competing goals. Naturally, each individual is guided by the more purely animalistic drives and instincts as well, as by the values and norms that are internalized through formal and informal education and socialization. Indeed, this regulatory complexity is at the heart of the well-worn dichotomy between ¨nature and nurture¨. In any case, the task of the mental subsystem is to act as the regulatory centre for the entire human system.

The primary tool and mode of manifestation of the human interpersonal connection and communications subsystem is language and signs. This social subsystem is an emergent continuation of the mental subsystem (see Figure 2), and consists of shared meanings, messages, and signs in communities and the wider culture. The interpersonal connections and communications subsystem is sometimes understood as a sociocultural phenomenon since it is based on the communal and cultural environment. The basic level of this subsystem is conceptual thinking and understanding, i.e. the human level: as one learns a shared language, with the associated verbal and conceptual vocabulary, the individual thereby gradually acquires the necessary prerequisites for conceptualizing things and phenomena.

By this, the next level of the sociolinguistic subsystem is indeed the communal level, relating mainly to verbal (and nonverbal) communication. This involves e.g. didactic speech, and vernacular dialogue. The uppermost level of the sociolinguistic subsystem involves the more abstract communicative modes, foremost among them writing, reading, and formal dialect. This level is manifested as the common cultural heritage, including e.g. legends and myths. And as a sociolinguistic being, man is a communal, cultured being.

The defining characteristic of the sociolinguistic subsystem is communication between the members of a given community. This is a new developmental level. Linguistics rests on the use of symbols and the social interactions to which this gives rise; these aspects are manifested as the community-oriented characteristics of the individual. This is in keeping with the etymology of the verb in question: *communicare* connotes a shared undertaking, a division of labour of some sort, an ongoing connection between the members of a community.

From the perspective of the overall system, the tasks of this subsystem are to integrate and socialize the individual members into a functional community, and to transmit traditions, e.g. beliefs, values, and mores from one generation to the following. Each individual is part of this sociocultural process as a lingual and otherwise communicative being. Hence this subsystem also has three levels: the human, the communal, and the cultural. Of these three the emergent level is culture; in the preceding subsystem, i.e. the mental subsystem, culture was not present. In moving to

the next subsystem, the levels that were present in the previous subsystem also assume a somewhat different character – that is, they retain only a conceptual relation to the corresponding levels of the preceding subsystem.

What I have just presented is an in-a-nutshell view of how evolution has proceeded as a series of continually developing abstract, bottom-up emergent human characteristics and transformations. All of these connect together in the course of life and action, and this comprises its own system (see Figure 2). This action system is not an ontological systemic structure, but rather a functional system, one that is based on and enacted in the societal environment.

Action is of course intimately linked to other environments, to biotic and abiotic nature, and culture. Action is thus a way of coming together all the environments and the various codes that regulate them: instinct-based heritage, taught behavioural patterns, i.e. norms, and one's own will. Through his or her individual actions a person crystallizes and manifests all the various ways of being of the entire system of which he or she is part. At the same time, this action system becomes in effect an entirely evolutionary form: it is a system that independently sustains, creates, and renews itself. By its actions it creates new organizations, thereby generating a new, manmade level of evolution. (My decision here to overlook the communicative actions, signals, and instinct-based behavioural patterns of the nonhuman animals should not be construed as suggesting that these patterns are in any way exclusively human).

The lowest and deepest level in the action system concerns human being, that is to say, living in everyday life. The next level is the level of self-realization, i.e. the level of doing, mainly involving work and recreational activities, all of which are aimed at the attainment of some meaningful goal. Above this level is the third and final of the action system, namely owning/having; this concerns contractual and otherwise regulated activities. The activities of this level are usually given abstract form as laws. The general function of the overall action system is to ensure the continuity of the human complex system as a whole. The aforementioned subsystems and their corresponding functions notwithstanding, it must be emphasized that the complex system always functions holistically.

In summary, Figure 2 indicates the level-by-level path of development. The fundament of all life is photosynthesis. Evolutionary development always follows the basic principle that each new level of development contains some new, emergently formed subsystem. And this gradual building up continues until the organism in question has reached its "systemic limit"; beyond this threshold, the organism develops a new form of being, with its attendant new subsystems. Each new subsystem is structured upon the frame of the preceding subsystem, and each new subsystem always contains three levels. In addition, the central level of the three is always the action system, which is responsible for structuring the organism.

ATTENTION! It is not possible in this short article to open the whole human system, especially all structural levels and dimensions. If you want to read about the whole human system, see Niemelä (2017). Next, I will briefly present the human action subsystem, all its dimensions and levels as an example.

The dimensions and levels of action (example of subsystem)

In this chapter, I examine first the connections between structural subsystems and the functional system. These connections can be understood in several ways. In this presentation, I place special emphasis on how the different subsystems come together seamlessly, and how they work as a functional whole. In the functional system, I examine firstly physical action, secondly sociolinguistic action, and finally mental-spiritual action.

The connections of the being level can be described in the following manner. First, because as a physical being man has a material, quantifiable nature, he or she requires for continued survival and physical well-being a wide range of commodities, most notably food, water, oxygen, vitamins, and trace elements. Second, the relational and communal aspects of human being that are brought about by the sociolinguistic dimension require constructive interpersonal relations, friendship, and other similar needs. Third, because man is a psychic being, he or she requires for continued independence and mental well-being the fulfilment of the corresponding needs, such as intellectual stimulation. So, in this tripartite way, these different forms of need-fulfilment also shed light on the different forms of well-being.[6]

The connections of the doing level can be described as follows. First, as a physical being, man does physical labour, to achieve physical-material success in his or her life. Second, because man is a social being, his or her social undertakings have the aim of achieving social success in his or her life. Third, as a being endowed with mental faculties, man does mental work, to achieve psychical and spiritual success. All three of these forms of doing apply not only to paid work but also to other human activities, such as hobbies. Thus, humans strive not only for well-being, but also "well-doing", and the factors contributing to this may be just as complex as for well-being.

A third main way of understanding the connections of the levels of human action is as follows. It is a question about owning (having) level. Then, first, because man is a physical-material being, the individual strives to meet his or her physical needs by seeking to own the necessary level of material capital. In the pathological form, this is manifested as a tendency to treat material wealth as an end in itself. Second,

[6] For earlier examinations along these lines, see Niemelä, 2010.

because man is a sociolinguistic being, the individual seeks to obtain the social capital that meets his or her needs for social standing. In the pathological form, this can appear as the individual becoming domineering over others. Third, because man is endowed with mental faculties, the individual seeks to meet his or her mental and spiritual needs through the attainment of spiritual capital. In the pathological form, this is manifested as grandiosity and vainglory.

In the ways I've just described, the subsystems are intertwined, with each subsystem shedding light on a particular aspect of the human being. The structure of human action and all its levels and dimensions are schematized in Table 1.

The first dimension of action concerns the most fundamental level of concrete existence, i.e. survival. Human action is at the root motivated by need. The fulfilment of this fundamental need involves, amongst other things, simply making a living; closely correlated to this is the need to maintain one's health.[7] These needs are universal. Food, water, and other necessities are vital to the satisfaction of physiological needs, as is protection from the elements. Fulfilment of all these requirements amounts to well-being.

Table 1 *– An overview of the system of human activity*

	THE DIMENSIONS OF ACTION		
THE LEVELS OF ACTION	**Physical-material action**	**Sociolinguistis action**	**Mental-spiritual action**
3. Owning/ having	Material capital *Ownership,* wealth	Social capital *Controlling,* power	Spiritual capital *Skill,* knowledge, information
2. Doing	Physical doing *Work, exercise,* sport	Social doing *Serving,* helping	Mental doing *Creation, knowledge work,* information work
1. Being/ living	Physical being *Livelihood,* material, existence needs (E)	Social being *Interfacing, love,* social, relatedness need (R)	Mental being *Growth, conscious* spiritual, growth needs (G)

[7] Doyal & Gough, 1991.

Physical-material action: livelihood, work, and ownership

The next level of physical-material dimension concerns doing, the tools and methods for attaining some good. It is through making and doing that individuals can not only make a living but also (in the best case) achieve fulfilment, satisfaction, and a sense of belonging. The well-known adverse social effects of unemployment on a person's well-being underline the role of labour in bringing about precisely these benefits. Because man is through and through a functional being, this makes him or her at the same time a social actor. On this dimension, doing is a question of physical action, in all its forms.

The most distant level of the physical-material dimension entails economic ownership. This often involves ownership of the means of production, and also more abstract ownership, such as stocks and shares. Nowadays capital investment activities are included in this level, on which capital begets more capital. Low levels of taxation of capital relative to income taxation can be attributed to the wide-scale social approval of capital ownership and accumulation. Capital is consumed both through its use and lack of use and provides its owner with income, utility, and profit. According to labour value theory, only work creates value, and it is this work that in turn creates capital.

The level of owning (having) is furthest from being. Herbert Marcuse (1968), for one, has discussed alienation as a key concern in discussions of capital. Whereas being is a matter of satisfying basic needs, owning is a question of competition and victory, avarice (pleonexia), and security. These characteristics point to an insatiability and egoism that cannot be sated by material ownership. A different matter is the ownership of a modest, amount of genuine necessities; both on systematic and human grounds this level of accumulation of material capital is eminently justified. The liberty and protection of ownership, and thus the regulation of interpersonal relations, are central functions of the law. Thus, the instrumental, productive dimension of life functions gives rise to economics, in the transition from being to doing, and ultimately to ownership.

Human beings generally aim at having ever more material capital. This trend becomes unjust when the distribution of material capital is so unequal that some are left without the means for well-being and even survival. The control of essential resources is vital to many human goods, including security and self-esteem. But what motive impels some to strive continuously to accumulate material capital far beyond their objective needs? Whether the answer be greed, or (as is more likely) some complex combination of factors, this is an important question for system dynamics since the tolerance of material inequality is a feature of a great many societies.

Capital is formed through doing, on all the dimensions. Systems dynamics operate such that through labour resources are created to meet life's needs. Also, work, at

least at its best, provides individuals with an outlet for self-realization, and – again, in the ideal case – provides opportunities and a forum for interpersonal relations and social engagement. Conversely, unemployment (or excessively exploitative or otherwise poor-quality work) creates the conditions for alienation – both in the transitive and intransitive sense.

Sociolinguistic action: interfacing, serving, and controlling

A second dimension of being and life function involves sociolinguistic action, which is in essence social. At the basic, interfacing level, this entails family life and kinship since procreation is the bedrock of shared life. This usually involves the founding of a home and family, the latter of which can be considered the basic unit of society. The needs for relatedness are pivotal factors in guiding human action. In addition to kinship ties, friendship ties are also important in this regard, and so togetherness can fairly be considered an end in itself, and a vital component of well-being broadly conceived.

Many studies have shown undisputedly that close and warm relationships are vital to the healthy mental and spiritual development of the child[8]. As Bowlby and many others, since have shown, the bonding relations in the formative years between the child and his or her parents or guardians provide the foundation for the child's future, and for the child's emotional and cognitive capabilities. Conversely, failure in this regard provides the foundation for the child's fractured sense of self and poor coping skills. In the latter case, of course, therapy, analysis, and other methods may prove useful in undoing some of the emotional and cognitive harm inflicted.

At the next level of the sociolinguistic dimension of action, the individual functions as a social being and has a need for social and cooperative relationships with others. In this capacity, each individual forms interpersonal connections and networks. These can be both formal and informal, e.g. alliances, organizations, etc. This communal and social level of action provides the individual with an outlet for his or her cultural ethos. In the course of the individual's development, he or she has adopted, learned, and internalized a wide repertoire of mores and practices. But without the opportunity for self-expression and self-realization, a person is at risk of becoming alienated from oneself and one's life. Thus, the nature and strength of the ethos, i.e. the sense of responsibility and obligation, that a person has internalized and nurtured is absolutely essential to one's social well-being.

As human life has evolved and become increasingly organized into societies, the maintenance and service of the social goods thereby created has become an increas-

[8] See e.g. Bowlby, 1973.

ingly widespread and important form of livelihood. The most obvious demonstration of this is the continued growth of the service sector. Service professions are usually based on the provision of help of some sort. As such it provides not only important services to those in need of them but at the same time provides to individuals entering these professions an outlet for the desire, or even need, to help others.

The level that is furthest from the sociolinguistic level is ownership, which is a question of social ownership, i.e. social capital. This is very different from material capital; social capital emerges through organized interpersonal, that is societal, interactions. It is created through many different social institutions, e.g. ideological and party-political organizations. The concept of social capital is relatively recent in origin, even though the phenomenon at its heart has a longer pedigree, e.g. is the classics of sociology.

What is most relevant in this regard for my study is the examination of social capital at the hominal (human) level. The most decisive element of the theory of social capital is trust. People who rise to high positions of trust in business, politics, and many other domains tend to maintain unusually extensive social networks. These people are most often highly visible in their professional capacities. All in all, there is a strong correlation between trust and sociability, and indeed this is intrinsic to the very definition of trust. Also, the ability and desire to join forces with like-minded others is an essential motor for social capital.

The broadly adopted concept of social capital has been understood in a somewhat different light also, as a resource. This particular approach, as pioneered by Pierre Bourdieu (1986, 1990) and extended by several others, is of special relevance to the examination of human action. Bourdieu, for one, is emphatic in the view that social capital is power, and controlling of others, and its attainment necessitates adequate networks and trust. I fully accept this view: as applied to my theory of human being, it helps to support the idea that the role of ownership, i.e. capital, in the social dimension is manifested as the possession of the tools of governance, administration, or indeed any other domain. The Bourdieuian view can also be adapted to the analysis of societal power very broadly conceived.

Activity related to the human spirit: growth, creation, and skill:

The mental-spiritual dimension involves a striving for spiritual growth in being and life. It also entails spontaneity and freedom, which enable growth and fortification of the self. The general goal of human development, in other words, is a self-conscious and autonomous person, one capable of understanding himself or herself and of being self-aware at a deep level. Autonomy and the capacity and scope for self-determination are absolutely pivotal to the health of the human psyche.

Several things, including the need for a person to become the sort of person he or she can be. Along these lines, theorists of need have emphasized the human need to grow and develop as a characteristically – that is to say, uniquely – human need. The need for self-realization is a very real one. And the pinnacle of this line of development is the autonomous self; that is, the development and fulfilment of all the individual's inchoate potential and capabilities.

The attainment of autonomy and realization of one's potential can be vital to one's spiritual development, above all in the formative years of puberty and adolescence. Insofar as this aspect of formative development is insufficient or inadequate, at least some degree of recovery is possible also later in life. In general, the "meaning of life" can be considered spiritual and inner freedom, that is the attainment of what the antique philosopher called one's nature, i.e. one's basic way of being. Spiritual growth is central to this development.

The next level of mental action, i.e. the level of doing, concerns spiritual and creative work, and the internalization, practice, and to some extent creation of spiritual values. This all requires learning and education and contributes to fulfilling a person's cognitive need, which is a basic human need. Thus, education should be understood as meaningful learning, and also as a means of development and furtherance of one's goals and life projects. An increasing proportion of populations worldwide are working in knowledge- and emotion-based sectors – that is, in what could be called spiritual sectors, in the broad sense of the italicized term.

The most distant level of the mental-spiritual action, i.e. the ownership level, entails humanistic ownership and spiritual capital. Skilfulness is the third form of capital. Indeed, there has been much discussion in the literature of cultural and civilizational capital, that is, of the resources we create within and for ourselves through our own endeavours. This then is a thoroughly individualistic form of capital and is manifested as skill and knowledge. Unlike material capital, the accumulation of this form of capital is not a zero-sum game, and partly for this reason, it is generally highly valued. Spiritual processing is made concrete as skill and knowledge capital. Such capital therefore tends to enrich one's life and confer an extended range of possibilities for that individual; and by extension and social interaction, those with a large amount of skill and knowledge capital tend to directly and indirectly benefit others in this regard also.

Conclusion: The emergent systems dynamics of evolution

It is important to acknowledge the contextuality of each of the subsystems, that is, their dependence on the environment for their full and proper development. Hence the human biophysical subsystem rests on the ecosystem, and similarly, the socio-

linguistic subsystem depends on culture, i.e. on the communal context. The action system, for its part, is contextually bound to the societal environment.

Figure 3 *– The contextuality of developing being*

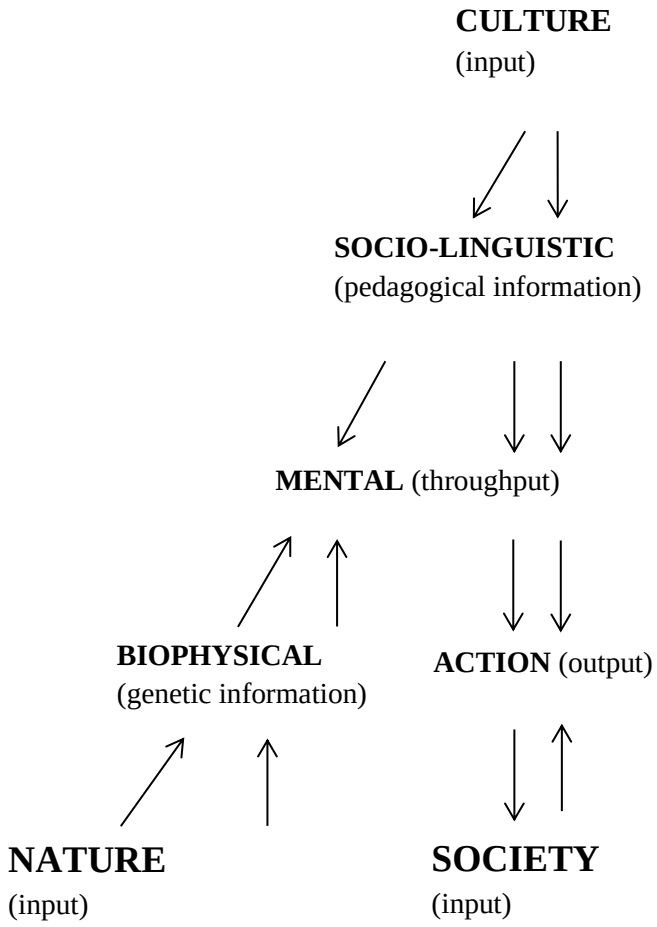

The universal principles of development: some general Propositions

This conclusion presents ten propositions on the systems approach to examining the universal principles of the development of being.[9]

[9] Niemelä, 2017.

Proposition 1. The emergence of the various levels is the bedrock of all development.

Proposition 2. Evolution is the development of a particular type of being, that is, of a particular type of relatively open, autopoietic system.

Proposition 3. Beings develop through evolution into functioning systems, and as such each individual is comprised of functionally distinct subsystems. All beings develop through evolution into functional systems, based on the distinguishable subsystems. Each of these subsystems, as I have shown in detail in my book, is dedicated to a specific sort of task. Thus, in terms of function, the human subsystem consciousness is responsible for guiding and regulating, and the body is the executive subsystem that is guided by the consciousness. Concrete functionality, for its part, is the general objective towards which the consciousness directs the body. For action and communal life to be successful, the sociolinguistic and communicative subsystem is needed to integrate and coordinate the operations of the body and the consciousness. It is this third subsystem that forms an interface between the individual and others, allowing the interactions necessary to constitute and maintain communal and cultural life.

Proposition 4. The structure of each subsystem is three-level and three-dimensional. In the organization and structuration of development, the triadic principle of homo-structurality seems to apply; the triadic arrangement holds at both the macro-structural and micro-structural levels.

Proposition 5. By the principle of transformation, the continuation of evolution to another level always thereby entails the formation of a qualitatively entirely new subsystem. This emergent subsystem cannot be reduced to the subsystems from which it arose.

Proposition 6. Highly developed beings have three structural subsystems: the physical, consciousness-regulatory and sociolinguistic-communicative subsystems. In addition, they have a functional system. The structural subsystems develop on the bottom-up principle. The physical subsystem is the organizational system: it is both the being's material foundation and his or her executive subsystem for enacting the other two structural subsystems and one action system. The consciousness and regulatory subsystem guides the physical subsystem. The sociolinguistic subsystem is responsible for all the being's social needs: language, communication, connectedness, and sociality. In addition, each highly developed

being has a fourth system, for function; it is reliant on the three structural subsystems, but they are also reliant on it: that is, the action system integrates the structural subsystems into a functional whole.

Proposition 7. A system that has developed to such an extent that it has reached its specific systemic limit contains within its preconditions the emergence of two new systems – one abstract, the other concrete. Although the examination of this book has focused solely on the human system, it is important to bear in mind that the systems of other "beings" will have evolved in more, or less different ways, depending on the species in question. This being so, it is not possible to construct a theory of being that is "universal with a capital U" in the sense of encompassing all species; such a Grand Theory of being would surpass the dimensions and levels of any specific species and thus could say nothing of any real substance. The dynamics of development cannot take the form of solely unidirectional or ever-increasingly hierarchical structuration, as is the case with some systemic hierarchies.[10] On the contrary, each developed being is an entirely new system. The development of each new being is founded on the sufficient development of the ontologically prior system, and on the developmental impulse that this prior system gives for the emergent synthesis of a new level.

Proposition 8. In any highly developed system, each basic dimension, i.e. each subsystem, can be expanded into three dimensions. Thus evolution gives rise to the formation of a being comprised of 3^3 structural elements, with a further 3^3 elements of the action system. Throughout evolutionary time, the system of being is continually developing emergently from the levels and dimensions of the furthest-developed structural subsystems. In addition to this bottom-up development, the conception of human being that I have presented in my book (2017) contains the action system with its nine elements. The result of all this is a human being, comprised of the 36 elements I have examined in the preceding chapters.

Proposition 9. Evolution is not teleological, but neither does it entirely lack a trajectory specific to a given species, and to a developed state that is specific to an organism of that species.

Proposition 10. As living systems, all beings exist in interaction with their environment, through the exchange of matter, energy, and information. As has become abundantly clear for around six decades, i.e. since the early days of the revolution in molecular biology, fundamental to the realization of emergence and transfor-

[10] e.g. Boulding, 1956.

mation is information.[11] This ”microcosmic” information-centred perspective also makes it useful to inquire into the role of information in the macro-cosmos, that is, on the truly universal scale.

In this conclusion, my approach has been a structural, as opposed to a processual examination of the many elements, dimensions, and levels of the human system. To be adequate, any processual examination of this complex topic would have to draw on an immense amount of empirical knowledge, from a wide array of disciplines. As it is, the structural examination of this short work is very much an outline. After all, my central, philosophical-anthropological concern throughout has been to conceptualize human being, and I hope in this holistic and systematic effort to have been at least moderately successful.

References

Bertalanffy, Ludwig (1968). General Systems Theory: Foundations, Development, Applications. New York: George Braziller.

Boulding, Kenneth E. (1956). General Systems Theory: The Skeleton of Science. Management Science 2. pp. 197–298.

Bourdieu, Pierre (1986). The Forms of Capital. In Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, ed. John G. Richardson, New York: Greenwood. pp. 241–258.

Bourdieu, Pierre (1990). The Logic of Practice. Cambridge: Polity Press.

Bowlby, John (1973). Attachment and Loss Vol. 2, London: Penguin. Ed. D Baecker.

Doyal, Len & Gough, Ian (1991). A Theory of Human Need. Basingstoke: Macmillan.

Gleick, James (2011). The Information: A History, A Theory, A Flood. New York: Vintage.

Hartmann, Nicolai (1952). New Ways of Ontology. Westport: Greenwood.

Luhmann, Niklas (2004). Einfuhrung in die Theorie der Gesellschaft. [Introduction to the theory of society]. Edited by Dirk Baecker. Heidelberg: Car-Auer-Systeme.

Marcuse, Herbert (1968). One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society. London: Routledge.

Niemelä, Pauli (2010). Wellbeing as a Universal Function of Social Work. In: Laurinkari, J. (ed.), Health, Wellness and Social Policy. Bremen: Hochschul Verlag, pp. 314–335

Niemelä, Pauli (2013). The Evolution of Evolution. A System-Theoretical Analysis of the Evolutionary Organization of the Different Systems of Being. In Laurinkari, J. & Tarvainen, M. (eds.), The Systems of Inclusion: Perspectives on Disability and the Construction of Inclusion. Bremen: Europäischen Hochschulverlag GmbH, pp. 29–47.

Niemelä, Pauli (2017). The human system. A Systematic Conception of Human Being. EU: UNIpress.

[11] Gleick, 2011.

Parsons, Talcott (1937). The Structure of Social Action: A Study in Social Theory, with Special Reference to a Group of Recent European Writers. Vol. 1. New York: The Free Press.

Parsons, Talcott (1967). Sociological Theory and Modern Society. New York: Free Press.

Stevenson, Leslie & Haberman, David & Matthews, Peter (2012). Twelve Theories of Human Nature, 6th ed., Oxford: Oxford University Press.

On Challenges of Comparative Child Protection Research: Child Welfare Policies in Hungary and Finland

Juha Hämäläinen

Introduction

In this essay, I examine some of the theoretical, methodological, and practical challenges of comparative child protection research, taking as an example the comparison of child protection in Hungary and Finland. The review emphasizes personal reflection to understand the similarities and differences between Hungarian and Finnish child welfare policies.[1]

In modern societies, child protection is closely linked to the subject and profession of social work, whereby country-specific understandings of the nature of social work's mission and the professional expertise needed in it are reflected in the principles and practices of child protection policy. Social work and child protection can even be considered as a kind of indicator describing the character of an individual society.

I have published scholarly papers on the methodology of comparative social work[2] and studies conducted with a comparative research setting.[3] In addition, I have used the comparative method in my academic teaching assignments in different countries, challenging students to engage in comparative reflection.

Each individual society has its own special character and development history. Comparative social research describes and explains the differences between societies. The goal is to understand the characteristics of societies in relation to each other. Country-specific child protection policies, systems, and practices, for example, have taken shape over time as part of social development, being influenced by various political ideologies influencing society.

According to my experience, the comparison offers not only the opportunity to learn from the experiences of other countries, but also to sharpen the view of the

[1] I use the terms 'child welfare policy' and 'child protection policy' synonymously.
[2] Hämäläinen, 2014a; Shardlow & Hämäläinen, 2015; Hämäläinen & Shardlow, 2016.
[3] Beck & Hämäläinen, 2022; Beck, Vornanen, Hämäläinen & Borrmann, 2023; Hämäläinen & Eriksson, 2015; Rantonen et al., 2016; Schieren & Hämäläinen, 2011; Xu, Sha, Hämäläinen & Savolainen, 2017.

arrangements, principles, and practices of one's own country. A deepening of understanding towards one's own national policy, which one is used to and takes for granted, offers the opportunity to create a critical relationship with prevailing national interpretations. Thus, comparative social research essentially provides more than just an opportunity to identify good foreign practices and utilize them for developing the systems and practices of one's own country.

Societies as social orders consist of numerous sub-systems that influence each other and form the overall society. Child protection, for example, is such a subsystem, and, correspondingly, comparative child protection research is a special field of comparative social research. There are numerous similar occupational and other social systems in which societies are different and which involve distinct characteristics specific to society.

There are reasons to consider child welfare policy as an integrated part of the national welfare system, consisting of principles and political practices to promote children's welfare, including child- and family-specific support for at-risk children. Accordingly, in a study comparing child protection policies, it is justified to examine country-specific principles and practices as part of each country's comprehensive welfare system.

This essay is not a controlled comparative study of Hungarian and Finnish child welfare policies, but rather a narrative description of some of the challenges I faced in trying to identify possible similarities and differences between the two countries, in which I describe personal reflections related to the research process. Even the starting point for the implementation of a genuinely comparative study was unfavorable due to my poor knowledge of Hungarian society and history.

Comparison of Hungarian and Finnish child protection policies

A good basis for comparison was provided by the fact that I have published articles on Finnish child protection, child protection policy and social work as country-specific historical descriptions[4] and focusing on the present day[5] without any actual comparison in relation to any other country. A weakness, on the other hand, was my poor knowledge of Hungarian child protection. Therefore, the comparison process started by reading publications that discussed Hungary's child protection policy and presented the child protection system.

[4] Hämäläinen, 2012; Hämäläinen, Puurunen, Suonio & Väisänen, 2021; Hämäläinen 2022.
[5] Hämäläinen, 2014b; Hämäläinen, 2023.

I do not know Hungarian, so I familiarized myself with the topic based on English and German publications.[6] I did not do a systematic literature search, let alone a systematic literature review; however, I think I was able to form a comprehensive picture of Hungary's child protection policy and the development stages and current state of child protection, including the specific problems and development needs identified in the discussion as well as important information about the Hungarian view of the characteristics of social work as a discipline and profession.

In general, comparative studies discuss the characteristics of national child protection systems in terms of similarities and differences in organizational traits and legal regulations across countries.[7] Explaining similarities and differences with country-specific characteristics is in many ways more challenging than identifying them. Each individual welfare system embodies its own multifaceted country-specific way of thinking.

The key issues in child welfare policy and legislation are perceptions of a child's needs and the conditions necessary for a good childhood. These concepts reflect the way of thinking characteristic of each nationality, even determining the contextual and relative interpretation of the rights of the child, which are considered universal.[8] Therefore, in a comparative study on the rights of the child, it is seen as necessary to consider the customs, history, and norms of the given society.[9]

Right from the start, I recognized that my knowledge of country-specific social conditions, political history, and cultural peculiarities was insufficient to be able to comprehensively reflect on the country-specific characteristics of Hungary's child protection policy. While the publications I read offered relevant information, especially for understanding the features of the child protection system, it was more challenging to outline the features of child protection policy, because the publications did not contain any reviews that actually focused on child protection policies.

In social work research, it is somewhat common to consider that the country-specific descriptions published in anthologies embody comparative research of social work, even though no systematic comparison between countries has been made. In my view, it is incorrect to call mere country-specific descriptions a comparative study. Therefore, I deliberately tried to compare the features of Hungarian and Finnish child welfare policies, even though I felt that my knowledge of Hungary was insufficient.

Based on the available materials, I learned that, compared to influential European welfare states, the system of welfare institutions developed relatively late in Hungary

[6] e.g. Balogh, Gregorits & Rácz, 2018; Bogács & Rácz, 2018; Hegyesi & Talyigás, 2021; Rácz & Bogács, 2020; Temesváry & Drilling, 2022.
[7] Gilbert, 2011.
[8] Aitken, 2015.
[9] Mayall 2015.

and that the communist phase in Hungary's political history significantly delayed the development of professional social care.[10] However, I clearly realized that I do not have the prerequisites for a historical explanation of the possible special features of Hungary's child protection policy, so I basically gave up on the historical explanation for Finland as well.

I tried to avoid a purely descriptive comparison, which of course belongs to a comparative research sample but is trivial and even non-intellectual compared to an explanatory approach. In an explanatory comparison, the country-specific features of the object under review are interpreted with other country-specific features. For example, the characteristic child protection policy of the country is explained by country-specific economic, social, cultural, and political factors. In an examination that strives for a scientific explanation, a historical and a cross-sectional interpretation of the current situation can be distinguished, which often also complement each other.

In comparative research, it is expedient to avoid ranking countries in relation to the research object under consideration unless the purpose is specifically to rank. Admittedly, such international comparisons are made relatively often. The targets can be, for example, happiness or the school achievements of young people. Of course, countries can also be ranked based on the country-specific state of child protection and identified development needs, but due to the complexity of the subject, such research usually does not produce a valid overall picture.

Thus, I focused on identifying the differences in the child protection policies of Hungary and Finland and looking for factors that could possibly explain them. In practice, it was about reflecting and interpreting the identified differences in the light of country-specific character traits.

Identifying differences in child protection policy between countries

In the comparison, I decided to focus on child protection policy, legislation, and the system. The development and functions of these three elements are in a reciprocal relationship. In general, the order is that the policy determines the legislation and the system, in turn, reflects the legislation's determinations. However, in my reasoning about legislation and the system, I progressed towards conclusions about child protection policy.

The purpose of the Hungarian Child Protection Act is to promote the interests and rights of children. Covering both family support in raising children and substitute care, it emphasizes the importance of the basic service system, consisting of daycare

[10] Temesváry & Drilling, 2022.

services, various forms of temporary care, and family and child welfare services.[11] The general impression is that Hungarian legislation embodies a somewhat more family-oriented view than Finnish legislation.

The UN Convention on the Rights of the Child is a global common reference framework for child protection policy, although we know that there are significant differences between countries in its implementation. It also brings the same elements to the child protection policies and laws of Hungary and Finland. The differences concern country-specific emphases in the interpretation of the child's rights and thus the implementation of the agreement.

In 2021, the Hungarian Child Protection Act was amended by adding children's rights in matters related to sexual education. The amended law prohibits making pornographic content available to minors, questioning the self-identity corresponding to the gender at birth, and promoting gender reassignment or homosexuality. The background was the law enacted in 2021 against pedophilia crimes, which resulted in similar amendments to the Advertising Act and the Media Act as well as the Family Protection Act and the National Public Education Act.

There are no similar definitions in the Finnish Child Protection Act, and they are not in accordance with the policy adopted in Finnish society. In this respect, Hungary's child protection policy and legislation differ substantially from the line adopted in other Western countries, which emphasizes the diversity of the sexes and the child's right to the gender identity they perceive as their own.

In general, the changes made to the Hungarian Child Protection Act regarding children's sexual education reflect family-centered thinking based on a traditional family concept, in contrast to the child-centered thinking adopted by Finland and most Western countries that emphasize the child's right to self-determination. This is not just a curiosity, but a fundamental ideological difference that manifests dissimilar concepts of human nature and ethical positions.

The European Union and several human rights organizations have considered the Hungarian law to violate the equality of sexual minorities and demanded its repeal. Some of the professionals who work with children and families have also expressed their concern that the law does not so much protect but in many cases endangers children's development. In response, the Hungarian government cites the referendum held in connection with the 2022 parliamentary elections, and denies accusations that the law would violate the human rights of sexual minorities, stressing that it is about securing the appropriate development of children.

Be that as it may, Hungary's child protection policy deviates from the general line adopted in Western countries in this matter. The conflict is not only a political one but essentially a matter of principle, practically unsolvable.

[11] Balogh, Gregorits & Rácz, 2018.

Apart from that conflict, some studies on the state of Hungarian children's well-being indicate the weakness of the ethical basis of professional activity, and there has even been talk of a crisis of values and a crisis of the profession in general.[12] There is no similar crisis in Finland, or at least it is not recognized. It is possibly a question of the different stages of professional development of Hungarian and Finnish social work professions, including social education in the social sector.

It has been stated that in Hungary, there is only little research-based information available about the effects of being a child protection client on the course of life and thus research-based prerequisites for discussing the characteristics and development needs of the child welfare system.[13] In Finland, apparently, more research is being done on the child welfare system and the effects of clientelism, which enables both the identification of development needs and a knowledge-based discussion of necessary reforms. According to my interpretation, this also may manifest a difference in the degree of professional development in the field.

Due to the diversity and complexity of the problems of child protection client families, the professional development of social work with children and families in Hungary has been deemed to require a stronger focus on the specific problems and client-specific narratives of each client family.[14] In Finland, this kind of family-specificity is the main thread of the child protection customer process, including the examination of special child protection needs, the preparation of child- and family-specific plans, and the continuous monitoring and evaluation of their implementation.

As in Finland, in Hungary, child protection has been described in addition to the necessary help here and now to prevent the social exclusion of children and adolescents in the long term of their lives in various forms.[15] A common challenge in both countries seems to be a lack of qualified personnel, for which there may be very different reasons. In any case, it is obvious that neither country is training the workforce in the field in accordance with this need. Of course, it is also possible that those trained in the field would rather apply to work in other areas of social care than in demanding and burdensome child protection, which there are signs of at least in Finland.

In Hungary, it has been found that there are significant regional and internal structural inequalities in terms of the availability and extent of services, as well as basic and special services, in terms of opportunities to meet needs.[16] In the name of citizens' equality, Finland's child welfare ideology and policy clearly and strongly emphasize

[12] Bogács & Rácz, 2018.
[13] Rácz, 2015.
[14] Rácz & Bogács, 2020.
[15] Rácz, 2015.
[16] Balogh, Gregorits & Rácz, 2018.

the right of citizens to services according to their needs, as well as the general availability of services and their consistent quality according to certain standards.

Explaining the country-specific features of child protection policy

After reflecting on the identified differences in the child welfare policies of Hungary and Finland, I ended up considering different welfare state ideologies as the main explanatory factor of the differences. Although in both countries, child protection is primarily defined as a statutory professional system, in Finland it seems to be more strongly integrated as part of the welfare state benefit and service systems.

The Finnish welfare system represents the Nordic welfare state ideology, which emphasizes the role of public authority in securing citizens' well-being. In the Nordic model, citizens' right to need-based social security and services is emphasized. Such a model based on extensive social security and broad responsibility of the public authorities may offer citizens more comprehensive social security and enable more versatile forms of preventive child protection.[17] Accordingly, the principles of prevention and early intervention are emphasized in Finnish child welfare policy.

However, efforts have also been made in Hungary to reform child protection and, more broadly, the social helper system that more strongly embodies the basic values of the profession and participates more strongly in the development of the welfare system.[18] Non-governmental organizations have been considered to supplement the state's largely neoliberal value-based social work in contemporary Hungary and to bring radical initiatives to the development of social policy and social work.[19]

In general, Hungary seems to have rather adopted the Central European model of social work, which emphasizes the role of civil society in contrast to the Nordic social work which emphasizes the role of public authority in social service provision.[20] Although non-governmental organizations, both profit and non-profit, operate in the social sector in the Nordic countries, the public authorities are responsible for the proper organization of services and largely for financing.

Another factor explaining the differences is the Finnish model of social work, where social work is defined as a profession based on attaining a university master's degree with social work as a major. As a rule, administrative decision-making in child protection requires the social worker's qualification in question. In addition to social

[17] Hämäläinen, 2023.
[18] Bocács & Rácz, 2018.
[19] Temesváry & Drilling, 2022.
[20] Hegyesi & Talyigás, 2021.

workers, other professional groups using professional titles work in the social sector, whose professional competence is different from that of social workers.

Although child protection is primarily defined as a statutory professional system in both countries, in Finland it is more strongly integrated as part of the state welfare system of benefits and services. The Finnish benefit and service system, based on the broad responsibility of the public authorities, also offers citizens more comprehensive social security based on individual needs and thus enables more versatile forms of preventive and corrective child protection.

According to the broad child protection concept adopted in Finland, in principle, all professional groups and organizations working with children, young people, and families with children participate in the implementation of the child protection mission in society. All such professionals have a legal obligation to notify the child protection authority if they suspect that a child has a special need for protection. Accordingly, the child welfare authority, in practice a qualified social worker appointed to the task, has the obligation to investigate what measures the notification requires and implement the appropriate measures.

Thus, in Finland, a social worker exercises public power when making child protection decisions, and child protection is a strictly regulated decision-making task in this regard. The general principle is the best interest of the child, which is the duty to follow in all decision-making and professional activities. A social worker making child protection decisions not only has the right but also is obliged to intervene in the family's privacy if the child's best interests require it.

Child protection in Finland has become an extensive, normative, multi-professional system, which obliges political decision-makers, authorities, and all professionals working with children, young people, and families to set the best interest of the child as the guiding principle of their actions. Based on the information available for analysis, the child protection system in Hungary is not such a massive entity, although the Hungarian Child Protection Act aims to comprehensively promote the rights and well-being of the child.

The Hungarian Child Protection Act also defines the field of child protection as an entity consisting of several professional groups. However, it seems that the Hungarian child protection system as a multi-professional entity differs in many ways from the Finnish one. Comparing the laws in this and many other issues is very challenging, containing numerous details that are difficult to interpret and explain. Although child protection systems have many of the same operational elements, they are also different in structure and principles in some respects.

It is widely known that interpretations of children's rights and the principles of child protection in different countries are closely linked to the social order of each country and reflect historically formed beliefs and social conventions. The child protection policy of Hungary based on a strong traditional family concept might, at least

in part, be explained by the fact that it has a strong position in the Hungarian family life, also reflecting child welfare policy.

Conclusions

It is worth emphasizing that this article is not a scientific study, but a reflection on the challenges of comparative research on child welfare policy in Hungary and Finland. Accordingly, I focus on the challenges of comparison in the conclusions. In addition, I identified as a conclusion what would and should be needed to carry out a scientifically relevant comparison of the child welfare policies of the two countries.

The information about similarities and differences between child protection policy, legislation, and systems of the two countries and their scientific explanation was essentially limited by the fact that the review was not based on a systematic analysis. In addition, the author of this article does not have enough background knowledge about the social conditions of contemporary Hungary, nor about the country's political history, cultural peculiarities, or other country-specific features as potential explanatory factors.

Thus, I found it relatively easy to identify some differences in the Hungarian and Finnish child protection policy, legislation, and systems, but describing them brought difficulties, much less explaining them. It should be somewhat self-evident what I ended up with, that the nature and status of child protection policy is influenced by the country-specific welfare system, which both creates opportunities and sets limits for child protection. A major challenge of comparative social research is the construction of adequate explanations for the specific characteristics of individual countries in the area under consideration.

Regarding historical explanation in comparative research, it is justified to think that a country-specific diachronic examination of the change of the research object over time essentially helps to understand how and why a country-specific characteristic has taken shape in one country but not in another. Correspondingly, a common denominator can explain the similarities between countries, like, for example, how the UN Convention on the Rights of the Child explains the similarity of child protection policies and principles.

The child protection policies of Hungary and Finland have a lot of similarities, and the legislation of both countries is linked to the ideology of children's rights. In general, however, Hungary's child protection ideology and legislation are clearly based on the traditional family concept and, to put it bluntly, a conventional interpretation of the rights of the child that unilaterally emphasizes protection at the cost of autonomy, while in Finland the child's right to personal self-determination is more emphasized.

References

Aitken, S. C. (2015). Children's rights. A critical geographic perspective. In: Vandenhole, W., Desmet, E., Reynaert, D. & Lembrechts, S. (eds.) Routledge International Handbook of Children's Rights Studies. Abingdon, Oxon: Routledge, pp. 131–146.

Balogh, K., Gregorits, P. & Rácz, A. (2018). The Situation of the Child Welfare System in Hungary. MIRDEC-10th, International Academic Conference on Global and Contemporary Trends in Social Science, 06-08 November 2018, Barcelona, ISBN: 978-605-81247-2-1.

Beck, K. F. & Hämäläinen, J. (2022). Mapping the Field of International Comparative Research in School Social Work. International Social Work 65(2), pp. 203–223. https://doi.org/10.1177/0020872819897742.

Beck, K. F., & Vornanen, R., Hämäläinen, J., & Borrmann, S. (2023). Work-related stressors accompanying school social workers while assessing children's well-being: a comparative study between Germany and Finland. International Social Work 66(4), pp. 1262–1276. https://doi.org/10.1177/0020872821996748.

Bogács, E. & Rácz, A. (2018). The Ethical Dimension of Professional Integrity in the Hungarian Child Protection System. Acta Universitatis Sapientiae, Social Analysis 8(1), pp. 75–89. https://sciendo.com/article/10.2478/aussoc-2018-0005.

Erath, P., Hämäläinen, J. & Sing, H. (2001). Comparing Social Work from a European Perspective: Towards a Comparative Science of Social Work. In: Adams, A., Erath, P. & Shardlow, S. M. (eds.), Key Themes in European Social Work. Theory, practice, perspectives. Bath: Russell House Publishing, pp. 1–5.

Gilbert, N., Parton, N. & Skivenes, M. (eds.) (2011). Child Protection Systems. International Trends and Orientations. New York: Oxford University Press.

Hämäläinen, J. (2012). Developments in Child Protection and Child Welfare Policies in Finland. In: Hämäläinen, J., Littlechild, B., Chytil, O., Šramatá, M. & Jovelin, E. (eds.), Evolution of Child Protection and Child Welfare Policies in Selected European Countries. ERIS Monographs 2. Ostrava: Publisher Albert, pp. 127–146.

Hämäläinen, J. (2014a). Comparative Research in Social Work: Methodological Considerations Using the 'Diachronic-Synchronic' Distinction in Linguistics. European Journal of Social Work 17 (2), pp. 192–205. https://doi.org/10.1080/13691457.2013.777333.

Hämäläinen, J. (2014b). Child and Family Policies in the Finnish Social Order. In: Dryakhlov, S. K. & Ocheredko, V. P. (eds.), Social and Organizational – Legal Support of the Rights of a Child in Russia and Finland: Comparative and Legal Analysis. Collection of Articles Presented at the International Round Table Oct 5, 2013. St. Petersburg: Russian Academy of Justice and Petropolis, pp. 5–16.

Hämäläinen, J. (2022). Constructing Child Welfare Science in the Early Development of Child Welfare in Finland. Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education. https://doi.org/10.1080/00309230.2021.2021958.

Hämäläinen, J. (2023). Responsible Society: The Nordic Model of Child Welfare. In: Zhao, F. (ed.), Social Work Review, 2023.1. Shanghai: Fudan University Press, pp. 18–35.

Hämäläinen J. & Eriksson, L. (2015). Social Pedagogy in Finland and Sweden: A comparative analysis / Pedagogía social en Finlandia y Suecia: Un análisis comparativo / A Pedagogia Social na Finlandia et Suécia: Uma análise comparativa. Pedagogía Social: Revista Interuniversitaria, No 27, pp. 71–93. https://doi.org/10.7179/PSRI_2016.27.01

Hämäläinen, J. & Shardlow, S. (2016). Vertaileva sosiaalityön tutkimus kansainvälisen sosiaalityön perustekijänä. [Comparative Research of Social Work as a Fundamental Element of International Social Work]. In: Jäppinen, M., Metteri, A., Ranta-Tyrkkö, S. & Rauhala, P-L. (eds.), Kansainvälinen sosiaalityö. Tallinna: United Press Global, pp. 40–56.

Hegyesi, G., Talyigás, K. (2021). Social Work Between Civil Society and the State: Lessons for and from Hungary in a European Context. In: Lorenz, W., Havrdová, Z. & Matoušek, O. (eds.), European Social Work After 1989. European Social Work Education and Practice. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-45811-9_7.

Mayall, B. (2015). The sociology of childhood and children's rights. In: Vandenhole, W., Desmet, E., Reynaert, D. & Lembrechts, S. (eds.), Routledge International Handbook on Children's Rights Studies. London and New York: Routledge, pp. 77–93.

Rácz, A. (2015). Social exclusion in Hungary from a child protection perspective. International Journal of Child, Youth and Family Studies 6(3), pp. 458–465. https://doi.org/10.18357/ijcyfs.63201513565.

Rácz, A. & Bogács, E. (2020). Narrative Child Protection in Hungary. The Importance of Knowing the History of the Families in Need in the Social Work with Children. Acta Universitatis Sapientiae, Social Analysis 10(1), pp. 95–114. https://doi.org/10.2478/aussoc-2020-0005.

Temesváry, Z., & Drilling, M. (2023). Beyond the state: Developments and trends in critical social work in Switzerland and Hungary. International Social Work, 66(5), 1431–1443. https://doi.org/10.1177/00208728211073792.

The Sustainable Welfare Policy and New Dynamics of Social Change

Jaana Pasanen & Jukka Korhonen

Introduction

Analysing the challenges and opportunities of a sustainable welfare policy is a current and socially significant theme in both Finland and Hungary. However, the task is challenging. When evaluating and analysing the changes that have taken place and are ongoing in different policy blocks and systems, or when trying to predict the future, the interest has primarily focused on the factors that protect against change, prevent change, balance change, and promote or enable change and renewal. Naming these and knowing and identifying the impact mechanisms is also essential in the planning, implementation and evaluation of actions aimed at increasing the renewal and adaptability of systems. This article aims to find out which factors shape and direct the development of welfare policy in the political field and which factors on the contrary seem to prevent its renewal. Like with themes in some other articles of this Jubilee publication, also in the case of welfare policy, the time perspective of the review can vary significantly. When the research topic is welfare policy, interests can include e.g. the suitability of the practised policy to the challenges of its own time or to the momentary goals it defines for the welfare policy, but equally the interest can also focus on whether or not the society or state can achieve longer-term adaptability by the welfare policy it is practising or promoting.[1] When the goal is to assess the needs, requirements, and prerequisites of a sustainable welfare policy, the long-term effects are naturally emphasized more than momentary effects.

During the recent decades, the change in the logic of change has become one of the key perspectives in analysing social change. The scope and speed of social change have changed so fundamentally that many even speak of a 'new paradigm of social change'. When paradigms used to be theories, laws and generalizations within a scientific school or discipline, this new paradigm transcends those boundaries. The need for multidisciplinary, complementary approaches and structuring methods is partly a result of the new kind of intertwining of science and everyday life, e.g. digital glob-

[1] E.g. Saurama, 2002; Garbarino, 2000.

alization, climate change, sustainable (or green) transition, the development of technologies and the change in the logic of value creation pose challenges to the activities of actors in the public and private sectors as well as to the internal and mutual activities of different policy areas. Global competition and rapid changes in the operating environment and manners require investing in the development of new types of services and solutions, better digital capabilities, and an understanding of the markets and customers' needs.[2] At the level of public sector actors, such as welfare workers and service providers, this need has been recognized early on. The same also applies to, for example, business and the research that supports it.[3] Today, also the internal reports and projects of the public administration take into account the growing internal complexity of the industry and the connection it has to ongoing chance in the operating environment more general. This development is also to some extent a question of a change in "paradigms" or more practical structuring methods.[4]

The changing context

Complex systems are characterized by unpredictability, change, nonlinearity, self-organization, and reorganization and interconnectedness.[5] If it is accepted that the current welfare policy planning, evaluation and implementation environment can also be characterized as a complex system, the control means of complex systems must be known in the closer examination and evaluation of (sustainable) welfare policy. On a general level, in the model of control of complex systems, it is thought that today's

[2] MEAE, 2023.
[3] See e.g., Greenfield & Strickon, 1981.
[4] Professor of social and health administration at the University of Vaasa Pirkko Vartiainen and her working group prepared a literature review on the assignment of the Finnish Government. Their task was to analyse, assess, and research the development of the Finnish public administration as scientific-practical trends. Several different developments were identified in the review. From the 1970s, began the so-called era of New Public Management (NPM), which set aside the thinking of traditional public administration ('administrative man') based on strong guidance and control even in Finland at the latest by the beginning of the 1980s. NPM brought the concepts of economy, efficiency and effectiveness ("economic man") into wide discussion, as well as to some extent customer orientation. In practice, the different tendencies, and approaches of NPM produced intertwined mechanisms (e.g. managerialism) for the development of public administration and public services. Also, e.g. many models and traditions of strategic thinking, planning and innovation management were strengthened in the public sector in the 1980s and 1990s. In the 21st century, NPM was joined by New Public Governance thinking, which emphasizes the systemic nature of public activities and the importance of networks. Likewise, quality management (Total Quality Management, TQM) and continuous quality improvement (Continuous Quality Improvement, CQI) in their various forms also quickly emerged alongside NPM thinking. (Vartiainen et. al., 2020.)
[5] Puustinen & Jalonen, 2020.

society needs both traditional control methods and new innovative and inclusive control processes. In this case, the model itself consists of three elements: (1) operative system and operative control mechanisms, which mean 'traditional' control methods, such as resource and regulatory control, which are necessary for maintaining operational activity, (2) proactive systems and proactive control mechanisms, whose informal and self-directed operation responds to changes in the operating environment as quickly as possible, and (3) a state of the operating environment enabling adaptation, where the operative and initiative systems combine and adapt to the challenges of a complex environment. Enabling control utilizes the central ideas of the operative and initiative system and produces new, adaptive (control) models from them. In practice, this means, for example, enabling phenomenon-orientation, intelligent specialisation, deliberation, and dialogue.[6] The mentioned three points give one point of view for thinking about the challenges, planning operations and implementing the policy in practice when striving for a more sustainable welfare policy.

The realization of the necessity of multidisciplinary and phenomenon-based cooperation in today's health and welfare systems has practically led to a new kind of cooperation in many respects. It is not only a matter of multi-level cooperation between different organizations and administrative authorities, but also of a more systematic joint application of knowledge, expertise and perspectives between different disciplines and research trends. From the perspective of scientific research, the challenges of a rapidly changing society require the most systematic approach possible in examining the essence and development of welfare policy as well as the phenomena related to it. Although at its simplest it is about trying to look at phenomena more consciously as complex wholes instead of identifying and analysing individual features, in practice it is still about the fact that in addition to a broader approach or 'perspective', new kinds of methodological and conceptual tools are also needed, which are suitable not only in terms of influence relationships and for examining and evaluating systems that are complex in terms of actors, also for examining the development dynamics of these systems and the connections of wider societal changes. Considering the above-listed features of complex systems (unpredictability, change, non-linearity, self-organization, emergence, and entanglement) and control means requires, for example, when examining welfare policy and well-being, that the applicable review criteria and indicator metrics, as far as they are to be used, identify these dimensions.[7]

[6] Vartiainen et. al., 2020.

[7] Several countries have launched their own welfare indicators (e.g. New Zealand, Iceland, and Sweden), which have also been partially applied to welfare budgeting. As many as 39 indicators have been in use in Iceland and 15 in Sweden. Similar indicator-based approaches are also used in France and Italy. At the same time, the OECD is pushing the promotion of

The field of phenomena targeted by welfare policy and the questions about what welfare means in a more precise way, and how it should – or should it – be measured in politics, have long been at the heart of policy-making and welfare economics, although the answers, definitions, boundaries and interpretations have varied.[8] During the last decades, well-being and its more systematic definition, promotion and more exact measurement have become more strongly at the centre of policy-making both in Finland and around the world.[9] In Finland, this has been seen to be related to the fact that, as the turn of the millennium approached, more and more political parties

well-being ever more strongly, and Finland put the well-being economy on the agenda of the European Union during its own EU presidency in 2019. Especially from the point of view of scientific research, we must be aware that when we choose the measure of well-being used by political decision-makers as the tool for our review, we are also choosing what policy will be promoted. In this case, there is often a danger of examining phenomena and circumstances too much in terms of economy or economic-oriented thinking. Therefore, it is critically important to delve more deeply into the question of the ultimate nature of well-being and the ways to measure it. Roughly speaking, four main lines or schools of thought can be seen in the measurement of well-being (Costanza et al., 2014): (1) the gross domestic product school, (2) the school of macro-indicators of human well-being, (3) the school of key indicators and (4) the school of measuring perceived well-being municipality. The BKT school focuses on traditional economic indicators such as gross domestic product, thinking that promoting the economy is promoting well-being. The human well-being macro-indicator school of thought aims to correct the weaknesses of GDP as a well-being indicator by creating alternative macro-level indicators for GDP, whose calculation formula includes not only economic quantities but also quantities related to human well-being and the consumption of natural resources. Even in this case, the goal is usually equal to GDP, albeit formed in different ways. The most common are the Genuine Progress Indicator (GPI), which considers not only the economy but also income distribution, welfare-producing non-market services and the costs of natural degradation, and the Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW), which combines the measurement of economic, social, and ecological sustainability. In the school of key indicators, it is considered that the well-being of citizens and the success of society cannot be reduced to a single number. Instead, the aim is to select a set of themes that are central to well-being and then select indicators for each of them, the development of which will be monitored separately, i.e. the aim is to build a more diverse picture of the state of society and people's well-being by choosing a small set of key indicators. The fourth school sees that in addition to the factors that produce well-being, it would also be important to measure the well-being experienced by citizens directly, by asking people themselves how they experience their life. Welfare policy – i.e. policy that promotes citizens' well-being – requires a vision of how well-being is measured as the goal of the policy. Views have also been presented, according to which the success of the (well-being) policy cannot be measured by economic indicators alone, but in parallel, measures of well-being itself are needed." [Presented above is a summary of the Introduction written by Frank Martela to the Finnish publication "Hyvinvointitaloudessa eteenpäin" ["Forwards in Welfare Economy"], (Martela, 2021)]. In scientific research, one should also be aware that focusing on the construction and selection of indicators carries the risk that the vision of the whole, overall meaning, development dynamics and future orientation of a sustainable welfare policy will be blurred.

[8] E.g. Martela, 2021.

[9] Global Council for Happiness and Well-being, 2019.

and decision-makers began to realize more clearly than before that the changes in the management and financing of services implemented at the beginning of the recession years of the 1990s[10] might have a significant impact on the realization of those social service rights[11] that are defined in legislation only on a principled level.

The insight was essentially influenced by the observation that the increase in spending and personnel, which started again with the acceleration of general economic growth, did not start, even though new service needs were identified and recorded in policy documents, especially in national social and healthcare plans. At the same time, the financing and management of services were also reformed with concepts borrowed from the business world, such as decentralization, separation of customer and producer, performance management, quality management, fixed budgets and zero budgeting. Efficiency incentives as tools for the promotion of innovations aiming for more affordable operating methods, as well as entrepreneurship, competition between service providers and privatization also appeared in the public sector – not only as concepts and goals but also as realized forms of operation.[12] This increased doubts that a more permanent change of direction was taking place in welfare policy. At the same time, it began to be realized that the use of the launched concepts and the introduced new working methods would have an impact on the definition of service rights in administrative and professional practice. In the discussion of the relationship between the effects of the perspective-limiting and the guiding effects of the concepts, measures, and indicators selected to evaluate the efficiency of welfare services can be identified points of convergence with the views we highlighted above. For its part, this observation emphasizes that, for example, communication sciences play a significant – and possibly growing – role in the utilization and interpretation

[10] The economic depression of the years 1990–93 had a more severe impact in Finland than, for example, the worldwide depression of the 1930s. However, it was a very local recession, which affected mainly Finland and to some extent the other Nordic countries. (For more details, see e.g. Kiander & Vartia, 1996.)

[11] Also, studies on changes in the management and financing of welfare services in Britain (see Clarke & Newman, 1997; Ferlie et al., 1996; Salter, 1998; Wistow et al., 1996) show that social reforms can have a contradictory and unplanned effect on the benefits of service users and rights (cf. Social..., 1996 and Alban & Christensen, 1995).

[12] Administration researchers Ari-Veikko Anttiroiko and Ossi Heino (2012) have looked at incentives, especially in public sector innovation activities, and found that the bureaucratic operating environment and hierarchical structure typical of public sector organizations favor an operating culture that emphasizes stability instead of risk-taking and questioning, and that the incentives for innovation have traditionally been asymmetric – a failed attempt is punished more than a successful one is rewarded – which is why standing still has been more natural than boldly renewing operations. This contradicts the fact that the challenges facing the public sector nevertheless pressure the sector to renew itself and change its operating methods to meet the demands of the challenges of the current stage of social development. However, according to Anttiroiko and Heino, well-designed incentive systems can be used to correct the inherent asymmetry associated with the use of incentives.

of conceptual structures and analogies created in the field of economics and, as will be seen below, also the natural sciences. It is even more important to be aware of the perspective-oriented and limiting effect of concepts, metaphors and analogies.

The perspective of the ecosystems

Ecosystems and platforms are mentioned quite often in Finnish public and official discussions[13] these days. Ecosystems are networks of interdependence built between companies, entrepreneurs, research, public administration and third-sector actors, a kind of 'networks-of-networks'. Platforms, on the other hand, are multi-directional interaction- or marketplaces for multiple parties. In particular, digital platforms enable large-scale and rapidly scalable network effects. At their best, platform ecosystems can generate or increase critical mass, be open, innovation-oriented, data-intensive and strategically managed. Partly due to the Finnish system's historical structure and partly due to the need for a strong coordinator based on structure, it has been seen in the Finnish debate that the public sector should play a significant role in enabling and developing the functioning of ecosystems. Mutually supportive choices and priorities need coordination, a database that supports decision-making (and data production that supports it), and a constant dialogue between companies, research and administration. One concrete consequence of this is the Sustainable Welfare Systems (SWS) research program[14] funded by the Finnish Research Council (formerly the Academy of Finland) established at the initiative of the University of Tampere. Its idea is to utilize platform- and ecosystem-based models for the collaboration of researchers from different disciplines and organizations, to deepen the collaboration between sciences and enable even more effective collaboration in the wider society.

Change and the dynamics of change are an essential part of ecosystem thinking. It is not a question of a stagmatic organization, but a dynamic, adaptable – and even proactive, and initiative-taking operator. This opens the possibility for the utilization of the ecosystem theoretical perspective – also concerning the development and preservation of existing ecosystems. When examining, for example, the connections of the development or changes of an individual (welfare) service sector to broader organizational and social structural development phases and cycles, this approach offers a sufficiently broad conceptual framework within which the effects of changes on the single service or service structure in question and on the broader development processes of ecosystems can be analysed. The change in the service structure is then examined in addition to the process of the service sector – and above all – as a whole,

[13] See e.g. MEAE, 2023.
[14] See about the content of the program in more detail SWS, 2023.

where the inspection levels are international, national and regional. In the case of both Finland and Hungary, the first mentioned includes the level of the European Union. The sub-levels of regional level review are regional, regional, municipal and community level. The evaluation can also not ignore the examination of the everyday life of individuals living in different life situations, at which these different levels also concretely overlap each other and at which the changes affecting individuals are realized.

The key thing when looking at a single policy block, such as business politics or welfare policy, is that it is not only viewed as a separate operating policy, and its success is not measured and evaluated only by its specific measures or indicators, but it is also seen more broadly as being connected to several eco-systems, open and interactive as an operating field where the mechanisms that maintain and renew the system's renewability are built and shaped. For example, in declining regions, the connection between welfare policy and business policy is different than, in strongly growing regions.[15] The impact of sustainable development and sustainable (or green) transition extends more and more permeable to practically all sectors of social policy, although very differently to different sectors and regions and into different stages of development cycles.

The above highlights the fact that in addition to purely internally generated political policies – as far as such can exist in a largely networked world other than on a very theoretical level – the policies and requirements of the welfare policy as well as the shape and operational possibilities of the body that develops and produces welfare services are also affected by many changing exogenous[16] – especially related to the (public) economy and mediated through it – factors. They influence and show them-

[15] Pasanen, 2010: 112–114.

[16] The COVID-19 pandemic resulted in considerable costs in Finland at the national level. From the end of 2019 to the second quarter of 2023, the EDP debt of public entities (Excessive Deficit Procedure) rose from 64.7 per cent to 74.6 per cent of gross domestic product, that is, in euro terms, a little over 54 billion euros. For the sake of comparison, Finland supported Ukraine from the beginning of the war until the beginning of October 2023 with approximately two billion euros from public funds. In this context, it is more important than mere euro amounts and comparing and confrontation them to note that factors affecting the practical possibilities of welfare policy, such for example the development of public debt, can have significant differences even between similar countries. When viewed from the outside, the Nordic countries are often thought of as very similar societies. However, Finland's public debt is developing in a completely different direction than in other Nordic countries, i.e. Finland's public debt has doubled since the 2008 financial crisis (see Kirkkala 2018). In other Nordic countries, the trend has been downward. According to statistics, the development of Finland's public debt does not follow other Nordic countries, but other euro countries and, for example, heavily indebted Italy. In Hungary, when Prime Minister Orbán came to power in 2010, he announced a fierce fight against Hungary's national debt. This was successful until the COVID pandemic. In 2020–2021, Hungary's debt increased from 65% to 76.8% but then started to decrease. The turn has been explained in some public debates as a consequence of Hungary's high inflation (see e.g. MagyarNarancs, 2023).

selves both as realized economic development, the prevailing situation, and as expectations for the future. For example, the ongoing and rapidly accelerating deterioration of the dependency ratio affects the public finances of Finland and Hungary, as well as many other EU countries, not only directly through the ageing of the population and the growing demand for services for the elderly but also indirectly, through the effects related to the adequacy of the labour force and its solutions. These are all challenges that a sustainable welfare policy is also expected to be able to respond to.

It is partly a question of the possibilities and abilities of existing systems and operational cultures to respond to complex challenges. Social security in Finland is extensive and covers several different forms of support, such as unemployment benefits, sickness benefits and pensions. Maintaining a comprehensive welfare model is inevitably expensive, and it requires a strong economy, high employment – and high taxation. In Hungary, social security is more lightly organized. For example, Hungary does not have a general and unified health care system in the form it is defined in the Nordic systems, but health care is mainly based on private services. Similarities in Finnish and Hungarian welfare policies include, for example, family policy and care for the elderly. Both countries offer subsidies to families looking after children at home. Both also offer services for the elderly, such as home care and nursing homes. To simplify, it can be stated that Hungary has been more focused on private services than Finland. In Finland, however, a strong restructuring of social and health services is on the move.[17] When evaluating the situation from the perspective of a sustainable

[17] In Finland, the state has had primary responsibility e.g. the realization of basic social rights, and it has not previously been able to release itself from its responsibility by transferring tasks to municipalities or municipal associations. The situation changed significantly at the beginning of 2023. The effects of the provincial reform of welfare services (WSCR), which was realized at that time, are largely just beginning to take shape. However, the reform is one of the most significant administrative reforms concerning social and health services in the history of Finland. With that, the responsibility for organizing social and health care and rescue operations was transferred from municipalities and municipal associations to 21 wellbeing services counties (see map in MSAH 2023). While previously the exact distribution of costs between the municipalities and the state was regulated by legislation, the state now gives the welbeing service counties total funding for producing welfare services. The regions decide the allocation of the funding quite independently.The far-reaching goals of the service system reform are:

- to secure equal and high-quality social, healthcare and rescue services for those living in the welfare area,
- improve the availability and accessibility of services,
- narrows differences in well-being and health,
- to secure access to skilled labor,
- respond to the challenges caused by aging and declining birth rates, and
- curb cost growth.

welfare policy, the question is ultimately not how the services are produced, but how well the welfare policy and welfare services take into account the fragmented needs of citizens in different life situations, and what kind of welfare state – or welfare society – at the system level is realized, what is expected of it by different parties and in different population groups and how it strives and can respond to these expectations. These are the most principal questions of this article examining the sustainability of welfare policy.

The resilience theory and the logic changes in welfare policy

In social research, which focuses on the one hand on considering what kind of social policy and in this context, welfare policy, in particular, is needed, and on the other hand, in assessing, what the effects of the policy practised now or before has or has had, it is methodologically advantageous to use a comprehensive approach that takes into account the changes. In the last couple of decades, the resilience perspective originating from the natural sciences has gained a significant foothold both in social and systems science research and in everyday conversation. At the same time, the use of the ecosystem concept has expanded considerably from its original, purely natural scientific context. These two lines of development form a mutually complementary opportunity for broader utilization of these two concepts together, even though it has been typical for studies based on the resilience perspective to focus on local case studies, such as the analysis of effects caused by changes in natural resources.[18] Knowing the roots of the research tradition this has been only natural, but it should not be impeding the wider application of the perspective.[19]

Wellbeing services counties' operating structures and methods are planned to enable the creation of people-oriented service entities. The goal is an even better synergy of basic and special level services, as well as the seamlessness of social and healthcare services and rescue services. public services organized by the well-being services county include, for example, primary health care, specialized hospital care, social care, dental care, mental health and substance abuse services, disability services and housing services for the elderly. In cooperation between Well-being services counties and municipalities, the focus is on promoting well-being and health, which reduces the need for social and healthcare services. However, the municipalities will continue to be responsible for some services, such as daycare, education, exercise, and culture. Well-being services counties funding is based mainly on state funding and partly on fee income in the first phase. In many regions, funding was already in the deficit of tens – in some even hundreds – of millions of euros in the first year of operation, and the total deficit for the first year (2023) is estimated to be around 1.2 billion euros, which corresponds to around 4.2% of the regions' operating costs (HYVIL, 2023).

[18] See Korhonen & Pasanen, 2010a; Pasanen, 2010; Korhonen & Pasanen, 2010b.

[19] Berkes & Folke, 2000; Gibson et. al., 2000; Walter & Salt, 2006.

With the expansion of the application of the resilience perspective, it is only natural that the new disciplines that apply resilience thinking in their research apply, in the parts applicable to the perspective, all the extensive methodological tradition and expertise characteristic of their discipline. For example, in the case of methodologically versatile social sciences, this means that the studies utilize not only case studies, which are more traditional for the resilience perspective, consisting of different materials, and where the research data is supplemented e.g. by various official documents, historical materials and interviews with key informants, but also, for example, the utilization of available extensive statistical information, register materials of municipalities and authorities at different levels, and, if necessary, also targeted procurement of material. Since the question is specifically a point of view, the spectrum of available research and material acquisition methods is remarkably wide. In Finland, the materials collected and produced well-being services counties[20], whose operating principles and goals are described above, will form a completely new sort of group of source materials in the next few years.

In the tradition of resilience research, when examining the interaction relationships between social systems and ecosystems, human social systems and natural ecosystems have often been seen as entities connected with many different bonds, so it has not been considered meaningful to study them separately.[21] Just as social and ecological systems are in constant interaction with other systems representing different levels, and it is necessary to examine their development and changes from the perspective of the interaction of systems of different levels, a similar examination must also be made within social systems. In the book Panarchy C. S. Holling and his fellow authors describe the interactive relationship between the adaptation cycles of two systems at different levels with the concept of panarchy, with which they refer to the fact that the destruction of a lower-level system or a serious disturbance of its balance can expand into a disturbance affecting a higher-level system.[22] Taken to the extreme, the question can then be, for example, civil peace, whose connections to sustainable welfare policy will be returned to at the end of the article in connection with a review that gathers perspectives and criteria critical to sustainable welfare policy.

Figure 1 is a stylized representation of the four ecosystem functions (r, K, Ω, α) and the flow of events between them. The arrows show the speed of that flow in the

[20] The welfare regional reform (WSCR) gave birth to a completely new level in the examination, planning, evaluation and implementation of welfare policy in Finland, which immediately raises the question of mutual equality between residents of different regions of the country and equality between regions in general. The functionality of representative democracy in the new system of centralized power must be evaluated carefully.
[21] See e.g. Berkes et al., 2002.
[22] Gunderson & Holling (eds.), 2002.

cycle, where short, closely spaced arrows show a slowly changing situation and long arrows show a rapidly changing situation. The cycle reflects changes in two properties: (l) the Y-axis depicts the potential inherent in accumulated resources; (2) The X-axis, on the other hand, describes the degree of coupling between the controlling variables. Low coupling is associated with fragmented, loosely interconnected elements whose behaviour is governed by external relationships and affected by external variability. High connectivity is associated with aggregated elements. Their behaviour is governed by the internal relationships between the elements, relationships that control or mediate the effect of external variation. The exit from the cycle on the left side of the picture refers in a stylized way to the phase where potential can leak out and where the transition to a less productive and less organized system is most likely.[23]

Figure 1 *– Visualization of the "Adaptive Cycle"*
(Holling 2002: 8)

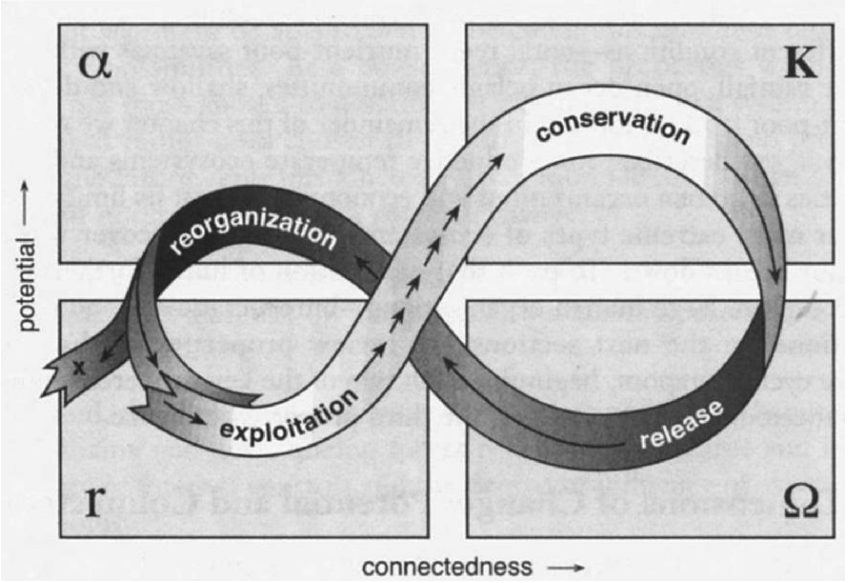

In the traditional view of the development stages of the ecosystem, the alternation of two consecutive stages – exploitation and maintenance – is identified. In the utilization phase, targets are characterized as r-strategies and in the maintenance phase as K-strategies. The names are derived from the traditional naming of the parameters of the logistic equation (r represents the instantaneous growth rate of a group or organization and K is the reached continuous state of equilibrium or maximum extent). In the social, economic, and organizational sciences, we can talk about the exploitation

[23] Holling, 2002: 34.

phase, for example, in the case of market (growth) exploitation and the maintenance phase in the case of bureaucratic hierarchy. James N. Baron, Michael T. Hannan and M. Diane Burton (1998) from Stanford and Harvard universities present a detailed study of the forces that determine different patterns, such as path dependence[24] in the development of bureaucracy and the effects of the potentially fierce competition faced by organizational actors in the field or the response to this.

An analytical examination of ecosystems has since shown that two additional functions are needed to understand the overall dynamics of the adaptive cycle: release (or "creative destruction") and reorganization.[25] The connection of the adaptive cycle to the development and development of (sustainable) welfare policy and its challenges becomes concrete when the theory is read in parallel with, for example, a simplified description of the development history of Finnish welfare policy.[26] Looking at the historical development of the Finnish model, the development of resources, the growth of organizations and the diversification of needs, over-resourcing, the

[24] Path dependencies have an interesting connection to the discussion on the mechanisms of welfare policy development and the factors that determine them. In the 'New Politics of the Welfare State' (NPWS) literature, the path-dependent consequences of existing policies are emphasized in such a way that previous welfare-enhancing policies are considered to have created "new politics" by changing the interests of interest groups and voters' preferences and expectations in such a way that even politicians who are ideologically opposed to the expansion of the welfare service system cannot easily re-align the policy. On the contrary, according to this historical-institutional view, combined with the rational choice-related views of strategic behavior of decision-makers focused on their re-election, policy feedback and voters' stable support for the welfare state have created two significant forces that reduce the probability of major welfare state changes. (See, e.g. Pierson, 1994; Pierson (ed.), 2001; Häusermann et. al., 2013; Patashnik, 2015; Jensen et al., 2019.) The development of last decades – and especially recent years – in Finland and Hungary however, gives reason to approach the view in its most mechanistic form quite critically.

[25] Economist J. A. Schumpeter (1950: 81) describes the stage of creative destruction as a situation where the system becomes more and more fragile (systematically overconnected) before breaking down or becoming incapacitated. C.S. Holling calls this in Figure 2 the omega (Ω) phase. Another additional function is reorganization, which basically corresponds to innovation and structural change in industry or society – such economic processes and policies that become the object of practical attention during an economic recession or social change. This is called the alpha (α) phase. If the omega phase represents the end, then it is immediately followed by the alpha phase, a beginning whose progression is at least as interesting philosophically as it is ecologically. During the α cycle, time flows unevenly. The ecosystem cycle first progresses from the utilization phase (r-phase) slowly to the maintenance phase (K-phase), then very quickly to liberation (Ω-phase), quickly to reorganization (α-phase) and finally quickly back to exploitation. The capital accumulated in the process is tied to a growing, maturing ecosystem, it also represents a gradual increase in possibilities in relation to other types of ecosystems and futures. In an economic or social system, potential can also accumulate from skills, networks of human relationships and mutual trust and trust in the system. These are developed and tested gradually, progressing from r to K.

[26] See e.g. Kettunen, 2019.

limitation of growth opportunities and the necessity of change are recognizable. There are also signs of creative destruction and accumulating capital. However, it should be noted that examining the dynamics between development phases and cycles in a cross-sectional study is methodologically only possible with the help of material that also includes a historical perspective. This emphasizes the need for versatile material use – and the importance of historical research also in terms of the development of Social Sciences.

The transitions of the development stages and the development cycles they form can to some extent be explained through the challenges to the prevailing state, the pressures for change and the risks that materialize. In this case, the key question is the ability to respond and adapt to the challenges and risks in question, i.e. attention is focused on risk factors that weaken vitality and their relationship with factors that promote well-being, survival and adaptation.[27] A risk factor can neutrally mean the probability[28] of a future event or negatively the probability of encountering an event or thing considered negative.[29] In both cases, however, the risk involves the possibility of a harmful, harmful, dangerous or unpleasant event. More specifically, it can be (1) probability of loss, (2) size of loss, (3) excepted loss or (4) variance of the probability distribution.[30] When talking about risk concerning the variation of probable consequences, the possibility that a single event or thing can cause both positive and negative consequences is also accepted in practice; a challenge or the need for change can therefore be both a threat and an opportunity.[31]Korho

What should be required of a sustainable welfare policy in terms of the functioning (continuity)[32] of the community or society? The question can be approached, for example, through the conceptualizations of sociologist Talcott Parsons (1991). According to Parsons, social communities have four basic functions that they must take care of to survive. In both cases, however, the risk involves the possibility of a harmful, harmful, dangerous or unpleasant event. More specifically, it can be (1) probability

[27] With regard to adaptation, risk management and problem solving, "in connection with ecosystems, there has also been talk of swarming networks. In this case, the point of view has been that in the dynamic competitive situation of the future in the global market, you can no longer succeed with fixed, slowly changing network structures, but operations and its research must rely on a multidisciplinary approach, where the network is also examined from the perspectives of management and organizational psychology and innovation research, and the model is sought in natural ecosystems, grouping and self-organization." (Valkokari et al., 2014).

[28] Short, 1984.

[29] Wildavsky, 1988; Brun, 1995.

[30] Vlek & Stallen, 1980.

[31] Wildavsky, 1988.

[32] It is not just a schematic question whether we are talking about continuity or renewal, but the choice of term has a significant pragmatic effect on the perspective from which the sustainability of welfare policy is evaluated and valued.

of loss, (2) size of the loss, (3) expected loss or (4) variance of the probability distribution. According to Parsons, social systems emphasize divergent functions in diverse ways at various times. For this reason, the balance of social systems is occasionally disturbed, and they strive to return to balance by changing their priorities, i.e. by emphasising other functions in turn. Parsons uses the concept of phase movements to explain changes in emphasis on activities. Functional-analytical classification helps to structure the functions of society and society as well as the dimensions and meanings of these functions, but, as the Finnish sociologist Erik Allardt (1987) states, the functional-analytical classification remains at the level of examining the conditions of preservation and is therefore not very well suited to explain situations, where the society or community fundamentally and qualitatively changes. It is, therefore, necessary to include the perspective of the dynamics of change in the review, i.e. in addition to the analysis of more even development, theoretical and methodological tools are also needed for the examination of transitions regardless of that is the situation in question a part of the wider historical development of society, a change of the position of an individual political bloc, or a situation that essentially changes the position or living conditions of some group or groups of people.

It follows from the challenges of maintaining vitality that social systems must – just like ecological ones – be able to develop mechanisms that enable them to regenerate and adapt when faced with disturbances. In the case of social systems, according to Parsons' division, the issue is the ability to cope with short- or longer-term pressures and disturbances caused by external or internal social, economic and/or societal changes. One such mechanism in terms of preserving the system is a sustainable welfare policy. Since development and change are step-by-step proceeding and context-bound by nature, all social systems have, at least to some extent, their development curve and cycle. As stated above, endogenous factors are not the only explanation for reversals to be considered, but broader influences, effects and national and international turning points can be pointed out and identified.

Recent welfare policy reforms in Finland and Hungary

In the first decades of their independence achieved in 1917, the Finns saw their country as a free Western democracy with no special Nordic connection to mention other than close relations with Sweden. When modern welfare states began to take shape in the Nordic countries as a response to social challenges after the Second World War, and when Finland adopted much the same goals (pursuit of full employment, high equality) and means (high level of education, high taxation and high public welfare spending) as the other Nordic countries – the natural continuation to characterize Finland as a Nordic welfare state began. Support for the Nordic welfare state model is

still widespread in Finland. Even though opinions vary about what a welfare state should mean and how welfare services should best be organized, few parties in Finland seek a drastic departure from the central core principles of the Nordic welfare state, such as the fact that family background and wealth should not affect educational opportunities or access to health care. The traditional Nordic universal welfare system, which is based on a functioning labour market and family welfare fields, is also widely supported.

The strong role of the state in the Nordic tradition is rooted in the long-established view that welfare policy is primarily an activity of the state that aims to promote the well-being of citizens.[33] Critically examined, however, the period of the strictest state leadership in Finland has been relatively short, in fact, at its most intense, shorter than in Hungary, because its golden age can be dated to the 1960s–1990s, even if it is difficult to define a precise time frame. Neither in Finland nor in Hungary, the era of state leadership was/has not been a static condition, but rather a period that included several emphases and was quite heterogeneous in terms of its welfare policy orientations. For the same reason, for example, drawing a precise border when talking about the transition from a welfare state to a welfare society is partly a questionable goal, other than when viewed from the perspective of the rhetorical transition and its backgrounds. Even though the state's role, especially as a producer of public welfare services, has also undergone a strong change in Finland in recent decades, the state still has its importance as the author and guide of the general policies of welfare policy, even though the Nordic welfare model is in many respects different from, for example, at the turn of the 1970s and 1980s. The Nordic welfare states are still strongly committed to a high employment rate, high labour force participation and active labour market policy. They are also still countries where equality, public sector spending and tax levels are high. However, the differences concerning other European welfare states are becoming blurred. Welfare service production has also been characterized as a cornerstone of Nordic welfare states, as has the focus on combining work and family life. However, with the growing importance of the European employment strategy, daycare for children has become central in several European countries, which also partially obscures the differences between welfare state models considered traditional.[34]

The breaking of the Iron Curtain meant a transition to a new era for Hungary in many ways. Similarly, joining the European Union meant new challenges and

[33] The view of the central role of the state is naturally not of Nordic origin and not even new. Already in the 18th century, Adam Smith proposed that the most important goal of government is to "promote the happiness of the governed" (Matson, 2020) and when the United States became independent, John Adams stated that "the happiness of society is the goal of government" (Adams 1776).
[34] Cf. Greve, 2007.

opportunities for both Finland and Hungary – also in terms of welfare policy. [35] The coun-tries of Central and Eastern Europe that formed the "socialist camp" at the time of publication of Gøsta Esping-Andersen's (1990) classic work containing three welfare typologies were naturally not included in his work on welfare capitalism.[36] However, this exclusion has largely continued to these days, although ten (Hungary, Bulgaria, Czech Republic, Estonia, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia and Slovenia) of these countries belong to the EU, they are discussed in the Union's social policy typologies often as a single group – for example 'transitional countries', 'transitional regimes' or 'eastern regimes' – and their similarities with the southern model are emphasized. Maciej Żukowski (2009) proposes to replace this procedure with an interpretation in which it is considered that the new member states of Central and Eastern Europe are creating their unique well-being model. According to Żukowski, there are significant reasons in favour of this interpretation, despite the differences in the welfare policies pursued by the countries and their results. The similarities are mainly institutional and stem from the countries' similar pasts and the challenges these countries have faced and are facing in their transition to democracy and a market economy.[37] Żukowski emphasizes that in the future, the special features of this group

[35] Zoltán Tefner (2013: 168) describes the turning point: "At the beginning of the 1980s, the crisis of the communist economic structure took over, which at the same time led to a radical reduction of budget items related to social goals Although the party-state propaganda apparatus tried to compensate for the cognitive dissonance of the masses caused by the deterioration of conditions through mass communication and centrally stimulated 'rumor propaganda', the main fact that the regime could not hide was that the capitalist economic system had sovereign advantages in the huge historical competition, not to mention its political superiority, which resulted largely from its social policy that was better targeted and better adapted to financial resources concerning how to deal with problem situations. In addition, the top layer of the political leadership, the so-called 'reform communists', was committed to reforms. They increasingly looked to foreign role models. And "there" the 'better world' really shone. After the political change in 1990, nothing improved in terms of the state's social policy. Social spending was even brutally limited. During the first period of the moderately conservative or liberal-conservative Antall government (sometimes called a 'kamikaze government' in journalism today), capitalism began to show its worst face to the people."

[36] Maydell et al., 2006; Cerami, 2006; Żukowski, 2009: 28.

[37] Żukowski (2009: 29) cites Stanisława Golinowska's (2008) list of the characteristic features of the CEE welfare state model: (1) a return to the Bismarck social insurance system established before World War I as the primary common element of the first phase of the transition to a market economy-based welfare state; (2) defending the socialist welfare state in terms of full old-age pensions, disability payments and health protection; (3) the implementation of bold social reforms, applying the proposals of external experts and organizations, to increase individual initiative, control and activation (this has been risky in terms of equality trends and political results); (4) greater labour market problems and greater anxieties and concerns about unemployment due to economic restructuring under globalization; (5) work-based migration to find work and obtain higher earnings, the new member countries are mostly countries of origin of the workforce; (6) the proportion of young people with university degrees is higher

of countries may fade if EU integration brings about the Europeanization of welfare and social policy of the member countries. Of course, the same applies equally to other welfare state models and the change in typologies.

Economist Jakub Tomášek (2023) already sees the differentiation within the country group in his recent article, in which he examines the attitude of the Hungarian and Polish political elites towards the welfare state and especially the differences between the two countries and the factors that explain them. Tomášek refers to interpretations[38] according to which the Hungarian and Polish model can be characterized as a kind of hybrid when viewed from the perspective of Esping-Andersen's[39] typology and its later variations. According to him, Fidesz and PiS inherited several common features in terms of the welfare state at the beginning of their reign, and the countries' current welfare state models combine elements of Bismarckian insurance-based policy models with communist and newer neoliberal elements, such as equality, and partial private funding of pensions.[40] In the larger picture, in the first decade of the 2000s, when the countries joined the European Union, the welfare states of Hungary and Poland were comparatively generous, at least insofar as their public welfare spending was higher than the OECD average.[41] In both countries, especially on family-, age- and gender-related cash transfers were emphasized, while more questions were connected to the cost models and organizing the production of services.[42]

In Hungary, the costs of the change in the form of society have significantly burdened, for example, family policy, and health care and education services have been privatized. One interesting feature of the sectoral development of the welfare policy in Hungary and Poland, viewed from the outside, is that in both countries when the form of society changed in the early 1990s, a large amount of the workforce was transferred to early retirement or disability pension. This has been interpreted, e.g. as a manoeuvre was done to prevent demonstrations.[43] However, the transfer created the need for systematic ja quick development of the pension system. Probably because of this Hungary has indeed been at the forefront in the reform of the old-age pension system. It has even been described as a kind of model country. As pensioners form a politically significant group of voters, younger groups and the unemployed have

than in the old EU countries; (7) very high dynamism of demographic changes (accelerated demographic change relative to old EU countries); (8) weakness of non-governmental organizations and lower social control of the actions taken; the occurrence of corrupt practices; and (9) dynamic reduction of the growing problems of material poverty and social exclusion.

[38] Cerami, 2009; Fenger, 2007; Inglot, 2009.

[39] Esping-Andersen, 1990.

[40] Cerami, 2009; Vanhuysse, 2006a.

[41] OECD, 2021.

[42] Bohle & Greskovits, 2019; Domaradzka & Siemienska, 2019; Saxonberg & Sirovátka, 2006; Scharle & Szikra, 2015.

[43] Vanhuysse, 2006a.

become relatively easier targets for welfare cuts.[44] The situation is not unknown in Finland either.

The importance of strong and continuous economic growth in covering high welfare costs also created a desire in Hungary and Poland to attract foreign direct investments with the help of extensive tax relief packages.[45] Since 2008, the countries have developed a distinctive populist economic program, which has begun to spread to other Central and Eastern European countries (CEE countries). An article by Mitchell A. Orenstein and Bojan Bugarički (2022) develops a theory of the political economy of populism in CEE countries, arguing that these countries' dependence on foreign capital forced them to pursue (neo)liberal economic policies. After the global financial crisis of 2008, populist parties began to break away from the (neo)liberal consensus and deepened their populist agenda by including an economic program based on conservative state-led or state-enhanced capitalism. The implementation of the program has not gone without gravel sounds. One factor that makes past policy designs important for the (possibility) of policy change is their ability to garner interest group political opposition to policy change (cf. the earlier discussion of path dependencies).[46] However, the possibilities of resisting the change are limited.

In Finland, social security cuts were opposed to political strikes at the end of 2023 and the strikes expanded at the beginning of 2024. Even more drastic measures have been used in Hungary and Poland. It has been possible to limit the powers and activities of organizations opposing the reforms either by taking away their funding or by excluding them from decision-making.[47] In Finland Prime Minister Petteri Orpo's government, which came to power in the spring of 2023, also wants to limit the right to political industrial actions. This means that the ability of interest organizations and interest groups to protect the existing system or develop it in a different direction than the government in power can be severely limited.

In the case of Hungary, Poland and Serbia, there has also been talking of a special new form of economic nationalism, which emphasizes labour activation, natalism and sovereignty.[48] Economists Darius Ornston and Mark I. Vail (2016) have compared the power of the state actor and the market, partnership and different intervention models in France and Finland after the Second World War and stated that these countries developed two different responses to contemporary challenges. The French 'marketing state' used a combination of coercion and compensation to increase market competition, while the Finnish 'investing state' focused on common goods that increase productivity. Ornston and Vail explain the differences between the countries

[44] Vanhuysse, 2006b; Bohle & Greskovits, 2012.
[45] Inglot, 2008; Nölke & Vliegenhart, 2009.
[46] Pierson, 1994: 50.
[47] Szikra, 2014; Ciobanu & Kość, 2008.
[48] Tomášek, 2023: 8–9; 14–15.

through different development histories and historical stages. The explanation may be correct in many respects. At the same time, it emphasizes that it is possible to apply many different solution models to seemingly similar development challenges.

When considering the impact of European Union membership and preparation for it on the national welfare policy, it is worth remembering the historical development of the Union. In its early days, the European Community focused on economic integration, leaving social issues to be managed by the nation-states, but over time, the perception that this kind of separation was not beneficial for economic integration became established. The creation of the basis for wider social integration began in the mid-1990s. This foundation covered European regulations concerning health and safety standards (occupational safety directives), labour rights (European Charter of Labor Rights), harmonization of education systems (Bologna and Copenhagen processes), student exchange (Socrates and Erasmus programs) and common scientific programs and information programs as well as those implemented by Eurostat. At the same time, the EU supported the realization of common values and goals with the goal-oriented allocation of structural funds and the cohesion fund. Targeting was aimed at the following policy and strategy blocks: elimination of regional differences (cohesion policy), elimination of gender-based discrimination (gender mainstreaming), promotion of full employment (employment strategy) and prevention of poverty and social exclusion (inclusion policy). The latter two goals are realized within the framework of the Lisbon strategy, which for the first time included both economic and social goals. The Lisbon strategy is implemented using the open coordination method (OMC), which is a type of soft planning (management according to objectives).

Although the impact of EU-oriented goals and strategies can be recognized in some implemented social reforms, in the Finnish academic debate, perceptions of the impact of the European Union on the welfare policy practised in the country have varied widely. The speeches and writings, in which the reforms of the welfare system made in Finland in the late 1980s and early 1990s are justified in retrospect by preparation for EU membership, seem very teleological compared to the political situation of the time. On the other hand, the first decades of the 21st century at the latest have proven to be fundamentally wrong the previously common Finnish perception that the European Union can not influence the social policy of its member countries, and therefore not to the social policy of Finland. At most, that effect can be very marginal. The concept seems to have been based on the above-mentioned original idea of the European Community about the division of labour between the Union and the member states, i.e. the division of labour model, which was practically abandoned already quite early on. A concrete example of influence is the service directive, which stipulated that social and health services other than those produced by the authority itself do not have a special status in terms of internal market regulation.

The channels of indirect influence of European integration (especially deepening economic integration) on national social policy are primarily economic and monetary union, competition policy and fundamental freedoms, but the EU has also an indirect influence on the social policy of the member countries especially through the Economic and Monetary Union, Competition law, the free movement of services, and the free movement of capital.[49] In terms of these actions that indirectly affect the welfare policy, internal market regulation in particular has affected the Finnish welfare service system. Since only public actors and companies are recognized in internal market regulation, organizations are not seen to have any special status but are equated with companies, although they differ from companies in many particularly important ways. Traditionally, it is (was) characteristic of civic organization activities in Finland that it reaches quite a lot of people living in difficult living conditions in numerous ways, who are at risk of being marginalized from other social activities. However, the interpretations of the Commission's communication seem to be based on a much narrower view, according to which the social security system mainly responds to crises and the needs of the most vulnerable people. This conflicts with the Finnish universal service concept, which is based on the public authority's extensive responsibility for well-being, which includes care, solidarity, and joint responsibility, as well as the equalization of risks and resources. Despite the contradiction that the service directive and related interpretations are based on a different welfare state tradition than the Nordic welfare state, they bind Finland and partially determine the critical boundary conditions for the operation of the Finnish social security system. The interpretation of the scope of internal market regulation is also very central in terms of the theme of our article, because actors outside the public and private sectors, such as organizations and associations, would have a huge potential to produce challenging services and implement them in practice for their target groups and the target areas required by a sustainable welfare policy.[50] Overall, the expansion of internal market-oriented regulation and priorities for all service sectors is definitely a big challenge for the national welfare policy. The competition, state aid and procurement regulations of the European Union and the expansion of tendering for regionally produced services have a significant impact on the practical functioning and future of the systems. In 2020, the EU Commission launched a comprehensive review of the EU rules on competition law, mergers, and state aid.[51]

Nowadays, welfare and social policy are treated in principle as a balanced and integral part of EU policy both politically and economically as well as socially. The ongoing historically exceptionally lively discussion and research on European

[49] Golinowska & Żukowski, 2009: 314–315.
[50] Korhonen, 2008.
[51] European Commission, 2021.

welfare and social policy concretizes in its multiplicity the fact that perceptions of these areas of social policy and their meaning, goals and purposes are remarkably diverse. In turn, it follows that the goals, expectations and wishes set for both the discussion and what *de facto* happens are also different. However, the common starting point could be characterized as that the construction of a common Europe is considered to require the acceptance of European political goals, the economic growth of the member countries and the coordination of solutions when looking for solutions to the common social challenges and problems of the member countries. Despite the very different living conditions of member countries and EU citizens, many of these challenges and problems are similar in many respects.

If the goals of economic growth and building an innovative European economy are accepted as primary goals, the welfare state is examined both at the European level and at the level of the member countries in connection to how well it promotes or hinders the efforts to make the European Union a globally competitive economy. Thus, social policy is becoming an instrument of a rather ambitious economic policy. Although the deepening of economic integration in global competition has in some measure increased the role ja significance of social policy goals, they are still mainly seen as support measures for production, and although the economic competence of the EU has grown even further, the "constitutional asymmetry" between the Union's economic policy and welfare and social policy has remained.

A certain part of the discussion and debaters does not focus on defining what the European welfare state should be like, but more on which would be the suitable level for decision-making, i.e. should the hard core of welfare and sociopolitical decision-making be mostly on the national or supranational level? The discussion on the expansion of the EU's financial and social policy competencies in a transnational direction is partly related to the discussion on the adequacy and sufficient uniformity of the measures used in the assessment of the achievement of the set goals (cf. indicator discussion earlier in this article). Thus, the postulates of the welfare state both expand and change in their focus, If and when the goal is to create an educated and modern society that can meet economic challenges and thus secure the functioning of the welfare state on a human level and by implementing institutional reforms, it is neither trivial nor pessimistic to try to understand those social and individual problems that are related to this process or caused because of it, because that is how they focus possibly, for example, population development, health care, education, securing the supply of labour or infrastructure is important e.g. in terms of the limited redistribution of income practised in the Nordic model to rationalize income differences.[52]

[52] Golinowska & Żukowski, 2009: 315–319.

The European Union has an obvious goal to harmonise the legislation of its member countries.[53] This also applies to the legislation regulating the concrete forms of welfare policy, such as social security. The policies made at the Union level can be seen as laying the groundwork for a move towards a more unified welfare policy model for the entire Union. It would seem that the Union also has real working tools for progressing in this direction. However, it must be remembered that the historical national differences are still anything but insignificant. This can be seen e.g. in the disagreements regarding the institutional and legal basis of harmonization, which have arisen when the EU's social policy has been discussed and efforts have been made to align it on a technical and legal level in terms of the acceptance and coordination of uniform solutions.[54] When we also take into account the very different economic resources of the member countries – not to mention the member candidates – and the historically different welfare policy and social security production systems, it is – without taking a direct stand on the goal in itself – difficult to see how and on whose terms a common welfare policy model of (not so very homogenous) European Union could be achieved. Shared challenges can of course be identified at the level of the Union, and it can be anticipated that at least to some extent similar solution models will be applied to them in the different member states. Still, if we start from the fact that a sustainable welfare policy is by nature adaptable both to its time and to its contemporaries, the idea of a very far-reaching common welfare policy model for the entire EU area seems very distant and difficult to achieve because of the to the proven heterogeneity of the Union – unless it is a question of such a broad and general model that has little practical meaning.

One functional problem and one concerning the democratic rights of EU citizens is also the fact that even though the Union's decisions and – even above all – their interpretations have a great impact on the welfare policy at the national level and its sustainability and renewability, and through welfare services on the everyday life of citizens, such as Maurizio Ferrera (2006, p. 27) states: "Europe's caring dimension is not visible enough for citizens and not a strong enough incentive to make politics."

[53] The EU's informal treaty reforms have given clear powers in the field of welfare and social policy in at least the following areas: measures to improve cooperation between states, incentive measures to combat discrimination based on gender, race, ethnic origin, conviction, disability, age, sexual orientation, measures to combat social exclusion, women and measures guaranteeing equal opportunities and treatment of men, coordination of employment policy, financing of employment policy, social security and employee protection, employee protection in case of termination of employment contract, collective representation, cooperation, employment of third-country nationals, equal working conditions, informing and consulting employees, equality of the workforce, integration into the labour market, health and safety of the work environment, coordination of social security and free movement of employees (Falkner, 2006: 81; see also Golinowska & Żukowski, 2009).

[54] Golinowska & Żukowski, 2009: 316.

Some major challenges of renewal capacity of sustainable welfare policy

When evaluating the contemporary challenges of a sustainable welfare policy and its ability to renew itself, three interconnected risk factors emerge. Even if these risk factors are examined below primarily from the starting point of Finnish society, there is no reason to assume that they would not apply – with certain restrictions and modifications – to the analysis of the situation in Hungary.

All these three factors are present in all four phases of the adaptive cycle we presented in Figure 1: exploitation, conservation, release/creative destruction, and reorganization. In the following, we examine these phases cursorily from the perspective of welfare policy, its renewal, and reshaping. The utilization phase can be talked about in its purest form in the expansion phase of the service system based on the real realized economic growth. The retention phase can be characterized by the preservation of the created service system, bureaucratic hierarchy, and existing operational bodies and their established mutual division of labour. However, it is worth noting that the border between the exploitation and preservation phases is blurred in that the preservation phase also includes elements of exploitation. Viewed at the system level, it is about utilizing the production mechanisms of vital resources for the maintenance and survival of the system, at the level of service users, the utilizing the service system – in this case, the welfare service system and, for example, social security. Resistance to change can also be partly by utilization and usability, i.e. users see that services are useful and want to maintain them. In practice, we talk about moving to the next stage of the cycle, release, if one of the following risk factors materializes to such an extent that in practice it means that the entire service system or a significant part of it is inoperable, i.e. (i) if the funding base of the prevailing social security system or the political will to maintain the system collapses to the extent that the system cannot be maintained in its prevailing form, or (ii) if the operating environment changes in such a way that the selected system is no longer able to meet the goals set for it, i.e. for example, the quality or quantity of the demand for services changes to such an extent that the existing system is unable to meet it in its current form. The first mentioned condition can be called a resource condition and the latter a structural condition. In either case, moving from release to the next stage, to reorganization within the framework of new boundary conditions, is in the long run the most sustainable option.

In considering the weight value of any of the following three risk factors, which is discussed in more detail below, one must evaluate (1) the probability of loss, (2) the magnitude of the loss, (3) the expected loss, or (4) the variance of the probability

distribution.[55] By this one can estimate how the realization of the risk could hinder welfare policy sustainability and development dynamics in a given situation and environment.

1. crisis in the financial base of the public sector,
2. new segregation of society, and
3. citizens' commitment and trust.

The **crisis in the financial base of the public sector** has been used as a justification for a consistent political effort to change the balance between society's safety net and individual responsibility. At the level of rhetoric, the dominant trend has become the need to emphasize that the traditional (passivating) welfare policy has reached the end of the road and we must move to an activating[56] and rewarding welfare policy

[55] Vlek & Stallen, 1980.

[56] Activating social policy is not a new feature in the Finnish debate either but has been an open-written and set goal since the 1990s (see also e.g. Dropping et al, 1998 and Korhonen, 2004). However, since Prime Minister Juha Sipilä's government (2015–2019), the requirements for activation have become more concrete and changed their nature to be significantly more coercive. Sipilä's government was the first to implement the unemployed workforce activation model (so-called 'Active Model 1'), which, however, did not have the same content as in Hungary, i.e. it was not a model in which the unemployed must work in the tasks assigned to them in order, or else their right to benefits may be denied (Urkuti, 2020), but it is a model that obliges the unemployed to participate in job search or employment support measures. Even the reign of the left-majority government formed in 2019 did not change this broad line. So far, the demand for mandatory reciprocity has been taken the furthest in the government program of the right-wing majority government formed in the summer of 2023, according to which a citizen must be denied income support if he refuses to comply with the activation obligations set for him. This would, if realized, be a historically entirely exceptional alignment in the history of the Finnish welfare state. At the time of writing this article, the proposals regarding social security cuts are being considered by the Finnish Parliament. The Finnish Institute for Health and Welfare (Hiilamo et. al., 2023) has stated that "the social security cuts planned by the government are in many respects exceptionally large and, together with the reforms presented in the government program, they will change the direction of Finnish social policy when implemented. [...] From the point of view of the change in the direction of social policy, it is essential what form and content the income support reform written in the government program takes. The government's goal is to halve the number of people receiving income support and to increase the reciprocity of the support. If the recipients do not have the opportunity to improve their situation themselves, reciprocity leads to a weakening of the meager income already in the initial situation. The boundary conditions of the new paradigm of social policy are also tested in the constitutional evaluation. […] In the assessment, it has been taken into account that for low-income people, income support would compensate for the cuts. At the same time, the calculated number of those entitled to income support would increase by an estimated 27 per cent or about 100,000 people." The government's goal is to increase the overall employment rate through cuts. However, previous studies show that returning to working life from income support is difficult because, in addition to individual problems and

and social security. Director and Chief Economist Penna Urrila (2023) from the Confederation of Finnish Industries (EK) asked: "Is the performance of the Finnish economy such that we can continue to organize and finance the services that Finns say they value and want?" Although, for example, the development of the age structure of the population, the concentration of the population, increasing multiculturalism, employment forecasts and service cost models all have an impact on the funding base of the public sector and through that also on the content of welfare policy and the possible structures of the service system of welfare services, ultimately, it is still a matter of guidelines set by political choices.[57] As a solution to the public finance crisis, the right-wing parties demanded similar extensive economic and social reforms, which have been implemented in other Nordic countries in recent decades. As an alternative, a situation has been mentioned in which Finland has to redefine the content of the welfare society in an unprecedentedly drastic way.[58] However, a direct

negative experiences, it involves a considerable amount of bureaucracy and incentive traps. The straight-forward idea of an increase in the employment rate as a result of the measures is problematic insofar as the government also encourages people whose work ability cannot be reliably assessed without thorough functional ability and rehabilitation reports to enter the labor market (Saari, 2023a).

[57] Moving from the examination of the structural level to the political level, the importance of the current decision-makers' political agenda for the content of the welfare policy in practice becomes apparent. The parliamentary elections held in Finland and Hungary in the spring of 2023 can be predicted to have a significant impact on how the welfare policy practiced in the countries is reflected in the everyday life of the citizens. In Hungary, the election result most obviously means the continuation of the welfare policy that started in the 2010s, in Finland, on the contrary, there are signs of a significant political change to the welfare policy traditionally practised in the country. Prime Minister Petteri Orpo's government justifies the change by the connection we discussed earlier with the social reforms that took place in other Nordic countries. Earlier it was stated that Finland's public debt is developing in a different direction than in other Nordic countries. Along with political choices, this is largely a consequence of the fact that already in the years before the 2008 recession, Finland's economic growth was the slowest in the Nordic countries. As a result, the Finnish public economy was weaker in the face of the recession than the public economy in Sweden, Norway or Denmark. In addition, Finland's public debt was proportionally more than twice the size of the economy compared to these three countries. In its government program (Finnish Government, 2023), Orpo's government has set the goal of significantly cutting public debt.

[58] Urrila (2023) represents the same economic-oriented approach to social policy (as part of welfare policy), which is more widely in power in the EU. Zoltán Tefner (2013) also emphasizes the connection between the economy and social policy when examining the prospects of Hungarian social policy, possible conflicts of interest between economic and welfare policy goals, and limitations that strong economic actors can try to set welfare policy based on their own interests. If the economic-oriented approach were the only legitimate interpretation of the dynamic state of the development phase of Finnish welfare policy, it would have to be concluded that Finland's welfare policy and the welfare state are in the phase of "creative destruction" or "release" or at least on the edge of them, and a "reorganization" phase is inevitably ahead. However, the current situation where benefits of some beneficiary groups

comparison with the reforms implemented in other Nordic countries ignores the differences between the Nordic countries, for example in the structure of the social security system and the labour market, as well as in taxation and the general level of living standards of citizens. In a way, it is also of question of cherry-picking if the government wants to launch some Nordic reforms citing their origin and block others of the same origin.

The **new segregation of society** is also a challenge for sustainable welfare policy. It is a wide-range and incoherent challenge, especially for targeting welfare policy and the selection of means for development, but also for evaluation and creation of a wide-ranging model of a sustainable welfare policy. Partly the question is about a new individualization of society but simultaneously it is a question of a new grouping which our still quite recently newborn digitalization of our everyday lives enables but which it does not cause. This new digital modification of grouping is separate from physical closeness but it can have features and elements that at least potentially can steer our needs – and the ways we express them in our physical environment, even though the members of these new groups do not necessarily share the same physical environment or are not members of the same physical society, community or commune. The shared and unifying features can be seen driven, on the one hand, e.g. from ideological and worldview values and values choices, but also more concrete and 'mundane' grounds for group cohesion. It is essential that such grouping is based on perceived cohesion or like-mindedness that can not be defined by strictly external criteria but on a sense of belonging. The new grouping referred to here also involves a more traditional side of grouping linked to social, societal or labour market status. Also, it is, however, more unstable and more sensitive to being redefined according to the individual's life situations and life stages than we are used to in the phase of more peaceful social development; an individual's 'social class' can vary during his life e.g. according to the labour market position, more sensitively than before, according to the extent to which the characteristics of those who prefer to belong to which class or group are met. This has a potential impact on the individual's self-image, as well, as on the changes in demands of services.

(e.g. unemployed, students, single parents) are cut and some other groups (e.g. pensioners) are completely excluded from the cuts, regardless of their income level shows that the "creative destruction" has already been partially passed and "reorganization" has started; existing resources are reallocated while trying to create new ones. differently than by implementing targeted tax reductions and cutting basic benefits in such a way that 100,000 new Finns are forced to apply for social assistance. The existence of choices emphasizes that although the resilience theory used in this article, supplemented with the perspective of the adaptation cycle, seems suitable for analyzing welfare policy and welfare state phenomena (see also e.g. Hemerijck & Huguenot-Noël, 2022), when examining development dynamics the application of it or any method cannot be merely mechanical, but to the whole, the intersecting development processes involved must always be taken into account.

Several articles in this Jubilee publication refer to social peace and its challenges in different eras. In recent years, there has also been a sceptical debate in Finland about the Finnish welfare society's ability to respond to the challenges of preserving social peace created by society's perceived fragmentation and polarization.[59, 60] Although Finland and the other Nordic countries rank in the top places in the World Happiness Report year after year, the Finnish debate has also asked whether we are the happiest nation in the world or an averagely depressed nation.[61] The question is related to the discussion about the previously discussed indicators, especially how happiness should be measured as a political goal – or whether it should not be mea-

[59] This same set of phenomena also includes the growing possibility that the discussion of social and welfare policy problems will be distorted in terms of emphasis, i.e. the views of people active in social media – and in general – on welfare-related and most generally social and societal challenges and problems and their solutions may gain overemphasized weight and significance and thus direct the discussion and welfare and socio-political goal-setting and measures more than would be fair and reasonable from the point of view of more equal consideration of the spectrum of viewpoints. In part, this is because, unfortunately, the growing group of those who are at risk of alienation and marginalization do not have the opportunity, skills, means, desire, patience or interest to participate in discussions in new types of digital forums where also the 'rules of the game' have changed considerably. The digital discussion culture of many public forums has proven to be utterly brutal. The question is not that, for example, alienation is a direct result of this new type of segregation; non-participation in social discussion and decision-making, such as not voting in elections, has been considered one of the classical marks of alienation and marginalization. However, the connections and relationships between these phenomena should be examined carefully and from several perspectives. In this same context, it is also worth considering to what extent and how, for example, marginalization as a phenomenon has changed. The transition of interaction to more and more digital environments can be assumed to have a significant impact at least on the experiences of loneliness and detachment. On the other hand, experiences of marginalization and marginalization also affect citizens' commitment and trust in democratic decision-making, decision-making mechanisms, the meaningfulness of goal statements and the correctness of the situation definitions and visions presented as their basis. This is directly related to citizens' commitment and trust in the economic conditions critical to the implementation of a sustainable welfare policy and, ultimately, the functioning of public welfare services. However, the challenges of commitment and trust concern the entire field of phenomena and, in general, the effects of a new kind of differentiation.

[60] In terms of the future, the key question is at what level the well-being policy practiced in Finland and Hungary is able today and, in the future, to respond to current challenges, such as safeguarding social peace. At least in Finland, the disturbance index (Disturbance Index, 2023) maintained by the police has risen sharply. This indicates an increase in general restlessness and disorderly behavior, which has been explained by the discontent and social malaise of the disadvantaged in society. The increase in substance abuse and mental health problems, as well as increased juvenile delinquency, are part of the same phenomenon. International studies give reasons to assume that the answer to curbing increasing disruptive behavior is not to be found in increasing supervision, even though it is offered as an answer in both Finnish and international discussions because supervision does not solve the root cause but it can exacerbate problems for some groups, e.g. homeless (see Doherty et. al., 2006).

[61] Martela, 2018.

sured, after all, the question is ultimately about a very subjective feeling. In the indicators used, the well-being experienced by people is often related to the wealth of the country, even though the distribution of wealth is more significant in terms of the effects on the individual level of the wider population. In the Nordic context, when talking about well-being, the importance of trust, security and equality has traditionally been emphasized. The connection between happiness and a welfare society has entered the discussion as a relatively new feature.[62] For example, anthropologist Noelle Sullivan (2017) sees that the connection between austerity measures, financial insecurity, poverty, and depression is clear. She shows in her article published in the Harvard Business Review that precarious work is related to health problems, including depression and substance abuse, that unhappiness, depression, and financial insecurity can be measured, and that along with welfare policy, for example, economic policy is related to well-being.

The third challenge is **citizens' commitment and trust** in the economic boundary conditions that are critical for the implementation of a sustainable welfare policy and in the functioning of the welfare policy and the state in general. As we stated earlier, maintaining a comprehensive welfare model is inevitably expensive, and its existence requires a strong economy, high employment, and high taxation. Also, some factors affecting the weakness of the financial base of the public finances as well as the effects of the economic recession have already been discussed above. Among the factors that strengthen the economy and the financial base of the public sector, increasing employment has regularly been at the top of the government's target lists in Finland in recent decades.[63] Although Finland's employment rate at the end of 2022 was still below the EU's target level (74.5% vs. 78.0%) and significantly lower than Sweden's (77.1%), i.e. somewhat at the same level as Hungary's (74.4%), Finland's the employment rate has been rising since the end of the last decade.[64] In addition to stable and quite strong economic growth and a high employment rate, a key economic factor in the implementation of a sustainable welfare policy is taxation. Research shows year after year that Finns are happy to pay taxes. The Tax Administration has investigated the tax-paying attitudes of Finns aged 15–74 with surveys (N=1,000) in the years 2013–2022. Year after year, the majority of those who took part in the survey

[62] Cf. Gilbert, 2006; Helliwell et al., 2023; Rose, 2017.

[63] Prime Minister Juha Sipilä's government (2015–2019) set two numerical employment goals at the beginning of its term: increase the employment rate to 72% and increase the number of employed persons to 110,000. Prime Minister Antti Rinteen's government (2019) set the goal of a 75% employment rate and an increase in the number of employed people by approximately 60,000 people. Prime Minister Sanna Marini's government (2019–2023) with practically the same composition committed to the same goal. The government of Prime Minister Petteri Orpo (June 2023–) has set the goal of increasing the employment rate to 80% and 100,000 new employees.

[64] Dyvik, 2023.

(range 94–98% of the respondents) agreed with the statement that collecting taxes is important because this is how the welfare state can be maintained. The general attitudinal climate has developed for ten years to become significantly more positive towards taxation when asked if the respondent is willing to pay taxes (increase from 72 per cent in 2013 to 94 per cent in 2022). However, a worrying trend in terms of welfare state funding is that a growing proportion of young adults (18–29 -years old) has a negative attitude towards paying taxes: in 2022, around one in six young adults had a negative attitude towards paying taxes.[65, 66] The most negative attitude was among young people who did not intend to vote in the elections. Young people are also clearly more interested in the use of tax money than other age groups. The result can be partly explained by the age of the respondents, but it can also be a matter of the new type of segregation in society described above. In any case, in terms of the maintenance and adaptability of the welfare policy and state according to the Nordic model, as well as the financial base necessary for the implementation of a sustainable welfare policy, it is critical if the attitude climate becomes more broadly negative towards paying taxes, or if it is felt that taxes should not be paid, because the funds go to objects that are perceived as personally unnecessary, such as public debt payments. This is particularly challenging in a situation where the ongoing reform processes challenge citizens' established perceptions of the fairness of the state's welfare policy.

When considering whether a welfare state is also a just society, social and health policy professor Juho Saari (2023a) states that the ongoing institutional and decentralized changes outlined in this article also target and affect different population groups in different ways.[67] Although several studies show that citizens believe in the

[65] Vero, 2023a.

[66] Vero, 2023b.

[67] The most difficulties will be faced by 1) low-income earners who have until now received various adjusted benefits and housing allowance; 2) citizens who have had reasonable but still so high housing costs that it will no longer be fully taken into account when granting social assistance (instead the applicant for social assistance is obliged to obtain within three months a more affordable rental apartment that meets the conditions for the granting of income support, also the deductible part of the housing allowance will increase and it will not be granted at all for ownership apartments); and 3) over-indebted and disabled citizens who have difficulty finding a sufficiently affordable rental apartment and otherwise organize their lives by the new support conditions. (Saari 2023b). Legally, the biggest problems with surgeries are related to income security. Section 19 of the Finnish Constitution guarantees all Finns the right to basic income security. The cornerstone of basic income security is cause-based benefits, i.e. the benefits that you can get if you are unable to support yourself by work for some reason recognized by law. For example, sickness allowance, unemployment insurance and paternity allowance in minimum amounts, as well as guarantee and national pension are so-called basic income benefits. Cause-based basic security benefits are supplemented with housing allowance and social assistance. Social assistance is sometimes spoken of as part of basic

Finnish welfare state model and support it and are generally quite satisfied with their lives, they at the same time rather collectively assume that since the 2000s the coalition governments have deliberately been abolishing the Finnish welfare state and are deeply concerned about the growth of various inequalities (including income inequality, housing, labour market, regional equality and healthcare). It is easy to agree with Saari's view that both experiences (the shrinking of the welfare state and increasing inequality) have been one of the biggest concerns in Finland in recent years. In terms of the direction of the Finnish welfare society and policy and the development of implementation possibilities, it is decisive in which direction the prevailing opinion leans, when citizens consider from their everyday perspective whether the welfare policy practised by those in power is sustainable, i.e. what is the reaction, if the welfare state to some extent remains but some of its familiar Nordic features dwindle.

References

Adams, J. (1776). Thoughts on Government. Historic document. National Constitution Center. Available at: https://constitutioncenter.org/the-constitution/historic-document-library/detail/john-adams-thoughts-on-government-1776. (Accessed 12 December 2023).

Alban, A. & Christensen, T. (eds.) (1995). The Nordic Lights. New Initiatives in Health Care Systems. Odense: Odense University Press.

Allardt, E. (1976). Hyvinvoinnin ulottuvuuksia. [Dimensions of Well-being]. Juva: WSOY.

Anttiroiko, A-V. & Heino, O. (2012). Insentiivit julkisen sektorin innovaatiotoiminnan edistämisen välineinä – Esimerkkinä Georgian osavaltion palvelu-uudistus. [Incentives as Tools for promoting Innovation in the Public Sector – The service reform in the state of Georgia as an example]., Työelämän tutkimus – Arbetslivsforskning 10 (3)/2012, pp. 298–305. Available at:

security, although its purpose is to act as the so-called last minimum security. Since basic income benefits do not always cover a living, many who live on them have received long-term social assistance. Until now, in Finland, it has been thought that in a situation where significant changes are proposed to basic security, the constitution and, ultimately, the parliamentary constitutional committee (there is no constitutional court in Finland) act as the last lock, which checks the legislation and evaluates its effects. Now, the social security cuts have been distributed into such small entities that each cut can be obtained separately through from the parliamentary Constitutional Law Committee, i.e. a single change under consideration cannot be unequivocally shown to have effects that weaken citizens' constitutional right to basic income security, even the reforms as a whole do weaken them. As a result of this fragmentation, Orpo's board also did not have to evaluate the combined effects of the cuts from the perspective of fundamental rights and human rights. However, the Institute of Health and Welfare has investigated the broader effects of the reform. According to the report (Hiilamo et al., 2023), it is important to note that it is not about individual, separate reforms, but a change in the system.

https://journal.fi/tyoelamantutkimus/article/download/87273/46154/133850. (Accessed 12 December 2023).

Baron, J. N., Hannan, M. T. & Burton, M. (1998). Determinants of Managerial Intensity in the Early Years of Organizations. Graduate School of Business. Stanford University Press. Research Paper No. 1550. Available at: https://ecommons.cornell.edu/server/api/core/bitstreams/f1bc1f3a-e3b9-4046-b0bd-b9cc72a30cc1/content (Accessed 12 December 2023).

Berkes, F. & Folke, C. (eds.) (2000). Linking Social and Ecological Systems. Management practices and social mechanisms for building resilience. Cambridge: Cambridge University Press.

Berkes, F., Colding, J. & Folke, C. (2002). Back to the future. Ecosystems dynamics and local knowledge. In: Gunderson, L. H. & Holling, C. S. (eds.), Panarchy. Understanding transformations in human and natural systems. Washington D.C: Island Press.

Bohle, D. & Greskovits, B. (2012). Capitalist Diversity on Europe's Periphery. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Bohle, D. & Greskovits, B. (2019). Politicising embedded Neoliberalism: Continuity and change in Hungary's development model. West European Politics, 42(5), pp. 1069–1093.

Brun, V. (1995). Subjective Conceptions of Uncertainty and Risk. Department of Psychosocial Science. University of Bergen. Bergen: University of Bergen.

Cerami A. (2006). Social Policy in Central and Eastern Europe: The emergence of a new European welfare regime. Berlin: LIT Verlag.

Cerami, A. (2009). Mechanisms of Institutional Change in Central and Eastern European Welfare State Restructuring. In: Cerami, A. & Vanhuysse, P. (eds.), Post-Communist Welfare Pathways: Theorizing social policy transformations in Central and Eastern Europe. Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 35–52.

Ciobanu, C. & Kość, W. (2008). Warsaw grabs purse strings of Polish NGOs. 8 December 2008. Available at: https://www.politico.eu/article/pis-polish-ngos-fear-the-governments-embrace. (Accessed 12 December 2023).

Clarke, J. & Newman, J. (1997). The Managerial State. London: Sage.

Disturbance Index 2023. Available and downloadable (in Finnish only) at: https://poliisi.fi/en/operational-environment-and-statistics. (Accessed 24 January 20204).

Doherty, J., Busch-Geertsema, V., Karpuskiene, V., Korhonen, J., O'Sullivan, E., Sahlin, I., Tosi, A., (Pertillo, P.) & Wyngnanska, J. (2006) The Changing Role of the State: Homelessness and Exclusion: Regulating Public Space. Feantsa. Available at: https://www.feantsaresearch.org/download/2006_homelessness_and_exclusion_regulating_public_space3457639447311488017.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Domaradzka, A. & Siemienska, R. (2019). Politics of Welfare: The Polish Welfare System in the First Decades of the 21st Century. In: Blum, S., Kuhlmann, J. & Schubert, K. (eds.), Routledge Handbook of European Welfare Systems. London: Routledge. Second edition, pp. 404–423.

Dropping, J. A., Hvinden, B. & Vik, K. (1998). Activation Policies in the Nordic Countries. In: Heikkilä, M. (ed.), The Welfare States in a Colder Climate. London: Routledge.

Dyvik, E. H. (2023). Employment-to-population ratio in OECD countries 2022. Available at: https://www.statista.com/statistics/268127/employment-rate-in-selected-industrialized-countries. (Accessed 12 December 2023).

Esping-Andersen, G. (1990). Three Worlds of Welfare State Capitalism. Cambridge: Polity Press.

European Commission (2021). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A competition policy fit for new challenges. European Commission, Brussels, 18.11.2021 COM(2021) 713 final. Available at: https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/api/files/COM(2021)713_0/090166e5e5110c36?rendition=false. (Accessed 12 December 2023).

Falkner G. (2006). Forms of Governance in European Union Social Policy: Continuity and/or Change? International Social Security Review, Vol. 59, No. 2, pp. 77–103.

Fenger, H. J. M. (2007). Welfare Regimes in Central and Eastern Europe: Incorporating post-communist countries in a welfare regime typology. Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences, 3(2), pp. 1–30.

Ferlie, E., Ashburner, L., Fitzgerald, L. & Pettigrew, A. (1996). The New Public Management in Action. Oxford: Oxford University Press.

Ferrera, M. (2006). The Caring Dimension of Europe: How to make it more visible and more vigorous. Diamond, P.. In: Ferrera, M. et al. (2006), The Hampton Court Agenda: A social model for Europe, London: Policy Network. Available at: https://www.etui.org/sites/default/files/Chapter%201_9.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Finnish Government (2023). A strong and committed Finland. Programme of Prime Minister Petteri Orpo's Government 20 June 2023. Publications of the Finnish Government 2023:6. Helsinki: PunaMusta Oy. Available at: https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/165044/Programme-of-Prime-Minister-Petteri-Orpos-Government-20062023.pdf?sequence=4&isAllowed=y. (Accessed 12 December 2023).

Gibson, C. C. & McKean, M. & Ostrom, E. (eds.) (2000). People and Forests: Communities, Institutions and Governance. Cambridge: MIT Press.

Golinowska, S. & Żukowski, M. (2009). European Social Policy (supranational). In: Golinowska, S., Hengstenberg, P. & Żukowski, M. (eds.), Diversity and Commonality in European Social Policies: The Forging of a European Social Model. Warsaw: Friedrich-Ebert-Stiftung and Wydawnictwo Naukowe Scholar. Available at: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/warschau/06223.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Greenfield, S. M. & Strickon, A. (1981). A New Paradigm for the Study of Entrepreneurship and Social Change. Economic Development and Cultural Change. The University of Chicago Press Vol. 29, No 3, pp. 467–499.

Greve, B. (2007). What Characterises the Nordic Welfare State Model? Journal of Social Sciences 3 (2), Science Publications pp. 43–51.

Häusermann, S., Picot, G. & Geering, D. (2013). Review Article: Rethinking Party Politics and the Welfare State – Recent Advances in the Literature. British Journal of Political Science, 43, pp. 221–240.

Hiilamo, H., Kivipelto, M., Moisio, P., Mukkila, S., Nykänen, E., Ollonqvist, J., Peltoniemi, J., Saikku, P., Tervola Jussi, Tuovinen, A-K. & Virrankari, L. (2023). Hallitusohjelman mukaisten sosiaaliturvan leikkausten vaikutukset vuoteen 2027. [The Effects of Social Security Cuts according to the Government Program until

2027]. Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. Työpaperi 45/2023. Available at: https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-408-229-7. (Accessed 12 December 2023).

Helliwell, J. F, Huang, H., Wang, S. & Norton, M. (2022). Statistical Appendix for 'Happiness, benevolence, and trust during COVID-19 and beyond'. Chapter 2 of World Happiness Report. Available at: https://happiness-report.s3.amazonaws.com/2022/Appendix_1_StatiscalAppendix_Ch2.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Helliwell, J. F., Layard, R., Sachs, J. D., De Neve, J.-E., Aknin, L. B. & Wang, S. (2023). World Happiness Report 2023. Available at: https://happiness-report.s3.amazonaws.com/2023/WHR+23.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Hemerijck, A. & Huguenot-Noël, R. (2022). Resilient welfare states in the European Union. Newcastle upon Tyne: Agenda Publishing. Available at: https://hdl.handle.net/1814/74579. (Accessed 12 December 2023).

Holling, C. S. & Gunderson, L. H. (2002). Resilience and Adaptive Cycles. In: Gunderson, L. H. & Holling, C. S. (eds.), Panarchy. Understanding transformations in human and natural systems. Washington D.C: Island Press, pp. 25–62.

HYVIL (2023). Hyvinvointialueiden rahoitusvaje johtuu monista syistä – Hyvinvointialueiden johtajien H23-verkoston kannanotto hyvinvointialueiden rahoituksesta 11.10.2023. [The Funding Gap in Welfare Counties is due to many Reasons – The expression of opinion of the welfare counties' managers' H23 network on the financing of welfare areas. 11.10.2023]. Available at: https://www.hyvil.fi/hyvinvointialuejohtajien-h23-verkoston-kannanotto-hyvinvointialueiden-rahoituksesta. (Accessed 12 December 2023).

Inglot, T. (2008). Welfare States in East Central Europe, 1919–2004. Cambridge: Cambridge University Press.

Inglot, T. (2009). Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia: Adaptation and Reform of the Post-Communist "Emergency Welfare States". In: Cerami, A. & Vanhuysse, P. (eds.), Post-Communist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe. Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 73–95.

Jensen, C., Wenzelburger, G. & Zohlnhöfer, R. (2019). "Dismantling the Welfare State?" After twenty-five years: What have we learned and what should we learn? Journal of European Social Policy, 29(5), pp. 681–691.

Kettunen, P. T. (2019). The Conceptual History of the Welfare State in Finland. In: Edling, N. (ed.), The Changing Meanings of the Welfare State: Histories of a Key Concept in the Nordic Countries. Berghahn books, pp. 225–275.

Kiander, J. & Vartia, P. (1996). The Great Depression of the 1990s in Finland. Finnish Economic Papers, Vol. 9. Available: https://www.taloustieteellinenyhdistys.fi/images/stories/fep/f1996_1f.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Kirkkala, A. (2018). EK:n pääekonomisti: Valtionvelka on räjähtävällä uralla – Elinkeinoelämän keskusliiton johtava ekonomista varoittaa varoittaa hetkellisen talouskasvun luomasta turvallisuuden tunteesta. [Public debt is on an explosive career – The leading economist of the Confederation of Finnish Industries warns about the sense of security created by momentary economic growth]. Verkkouutiset 4 November 2018. Available at: https://www.verkkouutiset.fi/a/valtionvelka-on-rajahtavalla-uralla/#5ec99b7d. (Accessed 12 December 2023).

Korhonen, J. (2008). European Union Social Policy and National Aims: In the case of reducing homelessness. In: Laurinkari, J. (ed.): Gemeinschaft, Umgebung und

Sicherheit. Karl Kruzs 75 Jahre am 15.2.2008. Kuopio. University of Kuopio, pp. 70–82.

Korhonen, J. & Pasanen, J. (2010a). Luonnonvarariippuvaisuuden muutos, asuminen ja yhdyskunnan elinvoimaisuus. [Changes in Natural Resource Dependence, Housing and Community Vitality]. In: Kotilainen, J. & Eisto, I. (eds.), Luonnonvarayhdyskunnat ja muuttuva ympäristö – resilienssitutkimuksen näkökulmia Itä-Suomeen. Publications of the University of Eastern Finland. Reports and Studies in Social Sciences and Business Studies, No 2, pp. 30–40.

Korhonen, J. & Pasanen, J. (2010b). Asuminen haasteena ja mahdollisuutena Koillis-Savossa ja Pielisen Karjalassa. [Dwelling as a Challenge and an Opportunity in Northeast Savo and Pielinen Karjala]. In: Kotilainen, J. & Eisto, I. (eds.), Luonnonvarayhdyskunnat ja muuttuva ympäristö – resilienssitutkimuksen näkökulmia Itä-Suomeen. Publications of the University of Eastern Finland. Reports and Studies in Social Sciences and Business Studies, No 2, pp. 122–133.

MagyarNarancs (2023). „Vajon melyik adatról nem beszélt Varga Mihály egy podcastban?“. [„Which data did Mihály Varga not talk about in a podcast?“]. MagyarNarancs Weekly Magazine 26 February 2023. Available at: https://magyarnarancs.hu/gazdasag/vajon-melyik-adatrol-nem-beszelt-varga-mihaly-egy-podcastban-256621 (Accessed: 12 December 2023).

Martela, F. (2018). Maailman onnellisin vai keskinkertaisen masentunut kansa – miten onnellisuutta politiikan päämääränä tulisi mitata Suomessa? [The World's happiest or moderately depressed Nation – How should happiness as a political goal be measured in Finland?]. Yhteiskuntapolitiikka 83(3), pp. 330–337.

Martela, F. (2021). Hyvinvointitaloudesta hyvinvointipolitiikkaan – Miten ja miksi hyvinvointia politiikan päämääränä tulisi mitata? [From Welfare Economics to Welfare Policy - How and why should welfare as a policy goal be measured?]. Hyvinvointitaloudessa eteenpäin, 1/2021. Available at: https://www.soste.fi/hyvinvointitaloudessa-eteenpain/hyvinvointitaloudesta-hyvinvointipolitiikkaan-miten-ja-miksi-hyvinvointia-politiikan-paamaarana-tulisi-mitata. (Accessed 12 December 2023).

Matson, E. W. (2020). Perspectives from Smith on Wealth and Happiness. Adam Smith Works. Available at: https://www.adamsmithworks.org/documents/perspectives-from-smith-on-wealth-and-happiness. (Accessed: 12 December 2023).

von Maydell, B., Leitner, R., & Muffels, R. J. A. (2006). Enabling Social Europe. Series on Ethics of Science and Technology Assessment of the European Academy, No. 26. Springer. Available at: https://www.researchgate.net/publication/294535292_Enabling_Social_Europe. (Accessed 12 December 2023).

MEAE (2023). Growth Ecosystems as a Tool in Industrial and Innovation Policy. Ministry of Economic Affairs and Employment in Finland. Available at: https://tem.fi/en/ecosystems. (Accessed 12 December 2023).

MSAH (2023). The Finnish Wellbeing Services Counties on the Map. Ministry of Social Affairs and Health. Available at: https://stm.fi/en/wellbeing-services-counties-on-the-map1. (Accessed 12 December 2023).

Nölke, A. & Vliegenthart, A. (2009). Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. World Politics, 61(4), pp. 670–702.

OECD (2021). Social expenditure: aggregated data. OECD Social and Welfare Statistics Database. Available at: https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/data/oecd-social-and-welfare-statistics/social-expenditure-aggregated-data-edition-2022_8c66de93-en. (Accessed: 2 January 2024).

Orenstein, M. A. & Bugarič, B. (2022). Work, Family, Fatherland: The political economy of populism in Central and Eastern Europe. Journal of European Public Policy, 29:2, 176–195. Available at: DOI: 10.1080/13501763.2020.1832557. (Accessed 12 December 2023).

Ornston, D. M & Vail, M. I. (2016). The Developmental State in Developed Societies: Power, Partnership, and Divergent Patterns of Intervention in France and Finland. Comparative Politics, vol. 49, no. 1, 2016, pp. 1–21. JSTOR, Available at:http://www.jstor.org/stable/24886225. (Accessed 12 December 2023).

Pasanen, J. (2010). Maaseutuasumisen muutos ja yhdyskuntien elinvoimaisuus. [The Change of Rural Housing and the Vitality of Communities]. In: Kotilainen, J. & Eisto, I. (eds.), Luonnonvarayhdyskunnat ja muuttuva ympäristö – resilienssitutkimuksen näkökulmia Itä-Suomeen. Reports and Studies in Social Sciences and Business Studies, No 2, pp. 112–121.

Parsons, T. (1991). The Social System. London: Routledge.

Patashnik, E. M. (2015). Paul Pierson's Dismantling the Welfare State: A Twentieth Anniversary Reassessment (Introduction). Political Science & Politics, 48(2), pp. 267–269.

Pierson, P. (1994). Dismantling the Welfare State? – Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment. Cambridge: Cambridge University Press.

Pierson, P. (editor) (2001). The New Politics of the Welfare State. Oxford: Oxford University Press.

Rose, D. (2017). A Modern History of Happiness as Economic Policy. History and Criticism of Gross National Happiness. Münich: GRIN Verlag, Available at: https://www.grin.com/document/366000 (Accessed 12 December 2023).

Saari, J. (2023a). "Hyvinvointivaltio ei romutu, mutta kolmella ryhmällä tulee olemaan vaikeaa". Professori Juho Saaren haastattelu Iltalehdessä 4.12.2023. ["The Welfare State will not collapse, but it will be difficult for three Groups". Interview with Professor Juho Saari in Iltalehti 4 December 2023]. Available at: https://www.iltalehti.fi/politiikka/a/70ed9a78-8501-4d64-92f9-1bc7fff9a884. (Accessed 12 December 2023).

Saari, J. (2023b). Welfare State in a Fair Society? Post-Industrial Finland as a Case Study- In: Haapala, P., Harjula, M. & Kokko, H. (eds.), Experiencing Society and the Lived Welfare State. Palgrave Studies in the History of Experience. Palgrave MacMillan Open Access. Springer Nature Switzerland AG., pp. 325–346. Available at: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-3-031-21663-3.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Salter, B. (1998). The Politics of Change in the Health Service. Hongkong: Macmillan.

Saurama, E. (2002). Vastoin vanhempien tahtoa. [Against Parents' will]. Tutkimuksia Nro 7. Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus.

Saxonberg, S. & Sirovátka, T. (2006). Failing family policy in post-communist Central Europe, Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice, 8(2), pp. 185–202.

Scharle, Á. & Szikra, D. (2015). Recent Changes Moving Hungary away from the European Social Model. In: Vaughan-Whitehead, D. (ed.), The European Social Model in

Crisis: Is Europe Losing its Soul? Cheltenham: Edward Elgar Publishing; Geneva: International Labour Office, pp. 289–338.

Schumpeter, J. V. (1950). Capitalism, Socialism and Democracy. New York: Harper & Row. Available at: https://periferiaactiva.files.wordpress.com/2015/08/joseph-schumpeter-capitalism-socialism-and-democracy-2006.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Short, J. F. Jr. (1984). The Social Fabrik at Risk: Toward the social transformation of risk analysis. American Sociological Review 49, pp. 711–725.

Social... (1996). Social service, vård och omsorg i Sverige. [Social service, healthcare and care in Sweden]. Stockholm: Socialstyrelse.

SWS (2023). Sustainable Welfare Systems. Tampere University. Available at: https://research.tuni.fi/sws. (Accessed 12 December 2023).

Szikra, D. (2014). Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. Journal of European Social Policy, 24(5), pp. 486–500.

Tefner, Zoltan (2013): Resumee der letzten Jahren, ein Blick nach vorne. [Summary of the last few years, a look forward]. In: Cser, E., Laurinkari, J., Sárosi, M. & Tefner, Z. (Hg.), Grundlinien der ungarischen Sozialpolitikgeschichte. Hamburg: Diserta Verlag, pp. 167–183.

Tomášek, J. (2023). The Welfare States of Hungary's Fidesz and Poland's Law and Justice: Explaining the Surprisingly Divergent Trajectories. Available at: https://www.lse.ac.uk/european-institute/Assets/Documents/LEQS-Discussion-Papers/EIQPaper181.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Urkuti, G. (2020). Unkarin suurlähettilään tri. György Urkutin "Ajankohtainen Unkari" -esitelmä 12.3.2020. [The Hungarian ambassador Dr. György Urkut's "Hungary today" -presentation on 12 March 2020]. Hyvinkään Suomi-Unkari -seura.

Urrila, P. (2023). Uudistetaan Suomea ja noustaan muiden Pohjoismaiden tasolle. [Let's reform Finland and rise to the level of the other Nordic countries]. Elinkeinoelämän keskusliiton blogi 7.11.2023. Available at: https://ek.fi/ajankohtaista/blogit/urrila-uudistetaan-suomea-ja-noustaan-muiden-pohjoismaiden-tasolle. (Accessed 12 December 2023).

Valkokari, K., Salminen, J., Rajala, A., Koskela, M., Kaunisto, K. & Apilo, T. (editors) (2014). Ekosysteemit ja verkostojen parviäly – Tulevaisuuden liiketoiminnan suuntaviivoja. [Ecosystems and swarm intelligence of networks – Agenda for future networked business]. VTT Technology 152. Kuopio: Kopijyvä Oy. Available at: https://www.vttresearch.com/sites/default/files/pdf/technology/2014/T152.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Vanhuysse, P. (2006a). Divide and Pacify: Strategic Social Policies and Political Protests in Post-Communist Democracies. Budapest: Central European University Press.

Vanhuysse, P. (2006b). Czech Exceptionalism? A Comparative Political Economy Interpretation of Post-Communist Policy Pathways, 1989–2004. Sociologický asopis [Czech Sociological Review], 42(6), pp. 1115–1136.

Vero (2023a). Suomalaisten asenteet veroista ja verojen maksamisesta 2023. [Attitudes of Finns about taxes and paying taxes in 2023]. Available at: https://www.vero.fi/contentassets/744f4f6f036f43678b4ade18d5cd2ce1/verohallinnon-asennetutkimus-2023-henkil%C3%B6asiakkaat.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Vero (2023b): Nuorten aikuisten asenteet veroista ja verojen maksamisesta 2023. [Attitudes of young adults about taxes and paying taxes in 2023]. Raportti. Verohallinto. Available at: https://www.vero.fi/contentassets/744f4f6f036f43678b4ade18d5cd2ce1/nuorten-aikuisten-asenteet-veroista-ja-verojen-maksamisesta-2023.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Vlek, C. & Stallen, P-J. (1980). Rational and Personal Aspects of Risk. Acta Psychologica 45, pp. 273–300.

Walter, B. & Salt, D. (2006). Resilience Thinking: Sustaining ecosystems and people in a changing world. Washington D.C: Island Press.

Wildavsky, A. (1988). Searching for Safety. Social Philosophy and Policy Center. New Brunswick and London: Translation Books.

Wistow, G. & Knapp, M. & Hardy, B. & Forder, J. & Kendall, J. & Manning, R. (1996), Social Care Markets. Progress and prospects. Buckingham: Open University Press.

Żukowski, M. (2009). Social Policy Regimes in the European Countries. In: Golinowska, S., Hengstenberg, P. & Żukowski, M. (eds.), Diversity and Commonality in European Social Policies: The Forging of a European Social Model. Warsaw: Friedrich-Ebert-Stiftung and Wydawnictwo Naukowe Scholar. Available at: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/warschau/06223.pdf. (Accessed 12 December 2023).

Authors / Szerzők / Autoren

NELU BRADEAN-EBINGER
Germanist, Full Professor Emeritus at Budapest Corvinus University:
"Olive branch in the hands of great people. The Fate of Poland and Some Key Politicians of the Monarchy (1914–1918) – Critical Notes on a Study" / *„Olajág a nagy emberek kezében. Lengyelország sorsa és a Monarchia néhány meghatározó politikusa (1914–1918) – Kritikai megjegyzések egy tanulmányhoz"* / „Olivenzweig in den Händen großartiger Menschen. Das Schicksal Polens und einiger wichtiger Politiker der Monarchie (1914–1918) – Kritische Anmerkungen zu einer Studie".

ÁKOS KÁRBIN
Historian, Senior Scientific Research Fellow of the VERITAS Institute for Historical Research:
"Social policy of the second Wekerle government (1906–1910)" / *„A második Wekerle-kormány szociális politikája (1906–1910)"* / „Sozialpolitik der zweiten Wekerle-Regierung (1906–1910)".

GÉZA GECSE
Historian, Assistant Professor, Journalist:
"How did the unresolved Polish Question affect international Diplomacy at the Outbreak of World War I?" / *„Hogyan érintette a nemzetközi diplomáciát a lengyelkérdés megoldatlansága az I. világháború kit-örésekor?"* / „Wie wirkte sich die ungelöste Polenfrage bei Ausbruch des Ersten Weltkriegs auf die internationale Diplomatie aus?".

GÁBOR UJVÁRY
Historian, Deputy Director of Veritas Institute for Historical Research:
"Reflections on Trianon and the need for self-reflection in relation to the thoughts of Sándor Makkai" / *„Trianonról és az önreflexió szükségességéről. Töprengések Makkai Sándor gondolatai kapcsán"* / „Reflexionen über Trianon und die Notwendigkeit der Selbstreflexion in Bezug auf die Gedanken von Sándor Makkai".

ÁGNES KOVÁCS
Sociologist, Economist, Olympic Champion, Associate Professor at the Hungarian University of Physical Education and Sports Sciences:
"Hungarian public opinion is dualistic about the role of the Monarchy in Germany" / „*A magyar közvélemény a dualista Monarchia németországi szerepvállalásáról"* / „Ungarische öffentliche Meinung zur Rolle der dualistischen Monarchie in Deutschland".

PÉTER BEDŐK
Historian, Archivar, Hungarian National Archive:
"The Abandoned City The Transformation of the Composition of the Vilnius Population During the Second World War" / „*A magára hagyatott város A vilniusi lakosság összetéte-lének átalakulása a második világháború alatt"* / „Die verlassene Stadt Der Wandel der Zusammensetzung der Bevölkerung von Vilnius während des Zweiten Weltkriegs".

KÁSA CSABA
Historian, Expert Charge d'Affaire, Institute for Research of the Hungarology:
"The story of the Hungarian distribution of the film Katyń Forest and the resulting retaliation" / „*A Katyńi erdőben című film magyarországi forgalmazásának és az emiatti megtorlásnak a története"* / „Die Geschichte des ungarischen Vertriebs des Films Katyń Forest und die daraus resultierende Vergeltung".

SÁNDOR SZAKÁLY
Historian, University Professor Dr.habil, D.Sc, Director of VERITAS Research Institute for History:
"Hungarian military attaches in Finland 1928–1945" / *„Magyar katonai attasék Finnországban 1928–1945."* / „Ungarische Militärattaches in Finnland 1928–1945".

E. LÁSZLÓ VARGA
Historian, Professor Emeritus:
"The Aggression of Communist Totalitarianism Against Europe: The Defender Role of Poland and Hungary" / „A kommunista totalitarizmus agressziója Európa ellen: Lengyelország és Magyarország védelmezői szerepe" / *„Die Aggression des kommunistischen Totalitarismus gegen Europa: Die Verteidigerrolle Polens und Ungarns"*.

MAX F. SCHMIDT
Historian, Doctorand:
"Magyarization, nation-building in dualist Hungary and foreign policy disagreements with Germany"/ „Magyarosítás, nemzetépítés a dualista Magyarországon és külpolitikai nézeteltérések Németországgal" / *„Magyarisierung, Nation-Building im Ungarn des Dualismus und außenpolitische Meinungsverschiedenheiten mit Deutschland"*.

ANDREA KOMLOSY
Historian, Professor Emeritus of the Department of Economic and Social History at the University of Vienna:
"Territoriality orders and border politics in Europe: review and outlook" / „Területi rendek és határpolitika Európában: áttekintés és kitekintés" / *„Territorialitätsordnungen und Politik der Grenze in Europa: Rückblick und Ausblick"*.

BÁLINT SIMON
Historian, Doctorant:
"Contract civilization in Europe: construction and discourse" / „Európa szerződéses civilizációja: építés és diskurzus" / *„Vertragszivilisation Europa: Konstruktion und Diskurs"*.

JUHANI LAURINKARI
Social Scientist and Economist, Full Professor, Dr.Soc.Sc., DEC (Wien), Dr.(h.c.), MTh, BA, Vice Dean, Permanent Member of the Vice Dean, Member of the European Academy of Science and Arts:
"Welfare Economics – the Finnish Model" /„Jóléti gazdaságtan – a finn modell" / *„Wohlfahrtsökonomie – das finnische Modell"*.

VIOLA KERTAI
Historian, Diplomat:
"Austria and its Central European policy in the 21st century" / „Ausztria és középeurópai politikája a 21. században" / *„Österreich und seine Mitteleuropapolitik im 21. Jahrhundert".*

IMRE RESS
Historian, Institute of History at the Research Centre for Humanities of the Hungarian Academy of Sciences in Budapest:
"Italian Unity, Hungarian Independence and Croatian Autonomy in the period of the Revolution of 1848–49" / „Az olasz egység, a magyar függetlenség és a horvát autonómia az 1848–49-es forradalom időszakában" / „Italienische Einheit, ungarische Unabhängigkeit und kroatische Autonomie in der Zeit der Revolution von 1848–49".

ATTILA PÓK
Historian, University Professor, Institute of History at the Research Centre for Humanities of the Hungarian Academy of Sciences in Budapest, Permanent Member of the European Academy of Science and Arts:
"On the Politics of Writing European History in East-Central Europe" / „Az európai történelemírás politikájáról Kelet-Közép-Európában" / „Zur Politik der europäischen Geschichtsschreibung in Ostmitteleuropa".

PETER HERRMANN
Social Philosopher and Sociologist, Professor, Dr.habil., Research Fellow at the Human Rights Centre at the Law School of Central-South University, Changsha, China. Permanent member of the European Academy of Sciences and Arts:
"Jurisprudence – Search for Relevance in the Civilising Process" / „Jogtudomány – Relevancia keresése a civilizációs folyamatban" / „Rechtswissenschaft – Suche nach Relevanz im Zivilisierungsprozess".

BÉLA BORSI-KÁLMÁN
Historian, Diplomat, Professor Emeritus at the Eötvös Loránd University, Budapest:

"Managing a Dream Team. Puskás and the Chief Trainer of the Hungarian „Golden Team" Gusztáv Sebes" / „Egy álomcsapat irányítása. Puskás és a magyar „Aranycsapat" vezetőedzője, Sebes Gusztáv / „Ein Dream-Team leiten. Puskás und der Cheftrainer des ungarischen „Goldenen Teams" Gusztáv Sebes.

PAULI NIEMELÄ
Social scientist, Professor Emeritus of Social Work and Social Policy at the University of Eastern, Kuopio, Finland. Dr.Soc.Sc., LTh, BA:

"A Systematic Conception of Human Being" / „Az emberi lény szisztematikus felfogása" / „Ein systematisches Menschenbild".

JUHA HÄMÄLÄINEN
Social Scientist, Professor Emeritus of Social Work, especially Social Pedagogy at the University of Eastern, Kuopio, Finland. PhD, Dr.(h.c.):

"On Challenges of comparative Child Protection Research: Child welfare policies in Hungary and Finland" / „Az összehasonlító gyermekvédelmi kutatás kihívásairól: Gyermekjóléti politika Magyarországon és Finnországban / „Zu Herausforderungen der vergleichenden Kinderschutzforschung: Kinderwohlfahrtspolitik in Ungarn und Finnland".

JAANA PASANEN
Social Scientist, M.Soc.Sc., Doctorant, and
JUKKA KORHONEN
Social Scientist, PhD, Lic.Soc.Sc, M.Soc.Sc.:

"Sustainable Welfare Policy and New Dynamics of Social Change" / „Fenntartható jóléti politika és a társadalmi változás új dinamikája" / „Nachhaltige Wohlfahrtspolitik und neue Dynamiken des gesellschaftlichen Wandels".

The most relevant Publications of Zoltán Tefner
Tefner Zoltán legfontosabb publikációi
Die wichtigsten Veröffentlichungen von Zoltán Tefner

- A „lengyel zsákutca". Burián István második közös külügyminiszteri időszakának ellentmomdásai: 1918. április 16. – 1918. október 24. ["The Polish Dead End". Contradictions of the second period of István Burián as joint foreign minister April 16 – October 24, 1918. / „Die polnische Sackgasse". Wiedersprüche der zweiten Periode von István Burián als gemeinsamer Außenminister 16. April – 24. Oktober 1918]. In: Tibor János Karlovitz (szerk.) What will our Future be Like? 2 essays in German, 7 in English, 30 in Hungarian language (Német, angol és magyar nyelvű esszék). Sozial- und Wirtschaftsforschungsgruppe. Grosspetersdorf, 2023.
- Lábjegyzetek a dombtetőről. Versek, mesék, műfordítások. ["Footnotes from the Hilltop." Poems, fairy tales, translations. / „Fußnoten vom Hilltop." Gedichte, Märchen, Übersetzungen]. Napkút Kiadó, Budapest, 2023. 144 oldal. ISBN: 9786156555388.
- „Orosz kártya" – magyar történelem. A privát szféra, amely meghatározhatja a nagyhatalmi politikát. ["Russian Map" – Hungarian history. The privacy that can determine great power politics. / „Russische Karte" – ungarische Geschichte. Die Privatspähre, die die Großmachtpolitik bestimmen kann]. In: Valóság, 2023/3. 2–29. old.
- Ukránok, lengyelek, oroszok: ki kit árult el a forradalmi időkben? [Ukrainians, Poles, Russians: who betrayed whom during the revolutionary times? / Ukrainer, Polen, Russen. Wer wen in den revolutionären Zeiten verraten hatte?]. 2023. Magyar Nemzet online.
- Korszakos államférfi és a nemzet bonvivánja: 200 éve, 1823. március 3-án született gróf Andrássy Gyula, magyar miniszterelnök, osztrák–magyar közös külügyminiszter. [Contemporary statesman and bon vivant of the nation: Count Gyula Andrássy, Hungarian Prime Minister, joint Austrian-Hungarian foreign minister, was born 200 years ago, on March 3, 1823. / Epochenbestimmender Politiker oder Bonvivan der Nation. Vor 200 Jahren ist der ungarische Ministerpräsindent und der gemeinsame Außenminister Graf Gyula Andrássy geboren]. In: Aspektus http://www.aspektus.eu/ .2023.
- Hosszú hullám. Globalizáció és az angol nyelv. [Long wave. Globalization and the English language. / Lange Welle. Die Globalisierung und die englische Sprache]. In: Magyar Nemzet, 2023. január 21.
- Spielräume der ungarischen Wirtschaftspolitik 1867–1918. Die Flamme wird weiterhin am Brennen gehalten. [Margin for manoeuvre in Hungarian economic policy 1867–1918. The flame is still kept burning. / Mozgástér a magyar

gazdaságpolitikában 1867–1918. A láng továbbra is ég]. Saarbrücken, AV Akademikerverlag, 2023. 224 oldal. ISBN: 9783639489422.

- Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918. [The Polish policy of the Austro-Hungarian Monarchy 1914–1918. / Die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1914-1918]. L'Harmattan Kiadó Budapest, 2022. 696 oldal. ISBN 978-963-414-831-9.
- Német–osztrák–magyar tárgyalások Lengyelországról. Berlin, 1916. április 14–15. [German-Austrian-Hungarian negotiations on Poland. Berlin, April 14–15, 1916. / Deusch-österreichisch-ungarische Verhandlungen über Polen 14.–15. April 1816]. In: Századok, 154. évfolyam, 2022. 357–390. old.
- Ragaszkodás az utópiához. 100 éve született Hanák Péter történész. [Insistence on utopia. Historian Péter Hanák was born 100 years ago. / Anhänglichkeit an die Utopie. Vor 100 Jahren ist der Historiker Péter Hanák geboren]. 4 p. In: Aspektus, 2021.
- A lengyel társadalom- és pártstruktúra 1914 és 1918 között. Az osztrák-magyar katonai hírszerzés ismeretei a lengyelekről. [The Polish social and party structure between 1914 and 1918. Austro-Hungarian military intelligence's knowledge of the Poles. / Die polnische Gesellschafts- und Parteistruktur zwischen 1914 und 1918. Die Kenntnisse des österreichisch–ungarischen Geheimdienstes über die Polen 1914–1918]. In: Valóság, 64. évfolyam, 2021.
- Miért nem ratifikálta Lengyelország a trianoni békeszerződést? [Why did Poland not ratify the Trianon Peace Treaty? / Warum hat Polen den Friedensvertrag von Trianon nicht ratifiziert?] In: Illik, Péter; Vizi, László Tamás (szerk.) A trianoni békediktátum ratifikációja külföldön. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2021. 137–168. old.
- Konfliktus és elfogadás. A Magyar Királyság németsége és a Monarchia felbomlása. [Conflict and Acceptance. The Germanization of the Kingdom of Hungary and the dissolution of the Monarchy. / Konflikt und Annahme. Das Deutschtum des Ungarischen Königreiches und die Auflösung der Monarchie]. In: Ress, Boglárka; Bali, János; Kulcsár, László; Garaczi, Imre; Duray, Miklós (szerk.) Ibolyától krizantémig 1867–1920. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 2021. 194–209. old.
- Az 1867-es kiegyezés és a lengyelek. [The agreement of 1867 and the Poles. / Der Ausgleich von 1867 und die Polen]. In: Ress, Boglárka; Bali, János; Kulcsár, László; Garaczi, Imre; Duray, Miklós (szerk.) Ibolyától krizantémig 1867–1920. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 2021. 133–141. old.
- Wie es angefangen hat. Heroische Jahre der Kolonisation von Kötsching/Kötcse (1700–1730) Teil 3. [How it started. Heroic years of the colonization of Kötsching/Kötcse (1700–1730) Part 3. / Hogyan kezdődött. Kötsching/Kötcse gyarmatosításának hősi évei (1700–1730) 3. rész]. Sonntagsblatt, 2021.
- A lengyel állam újjászületése. Varsó 1918. november 11. [Rebirth of the Polish state. Warsaw November 11, 1918. / Die Wiedergeburt des polnischen Staates 11. November 1918]. In: Gulyás, László (szerk.) Fejezetek a versailles-i Közép-Európa történetéből: Az utódállamok születése 1918–1919. In: Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK), Szeged, 2021) 123–131. old.

- Wie es angefangen hat. Heroische Jahre der Kolonisation von Kötsching/Kötcse (1700–1730). Teil 1–2. [How it started. Heroic years of the colonization of Kötsching/Kötcse (1700-1730). Part 1–-2. / Hogyan kezdődött. Kötsching/Kötcse gyarmatosításának hősi évei (1700–1730). rész 1–2]. Sonntagsblatt, 2021. 2021/01/15/wie-es-angefangen-hat-heroische-jahre-der-kolonisation-von-koetschingkoetcse-1700-1730/
- A kenyér nélküli „kenyérbéke". A központi hatalmak gazdasági tárgyalásai az Ukrán Népköztársasággal Breszt-Litovszkban (1918. január–február). [The "Peace of bread" without bread. Economic negotiations of the central powers with the Ukrainian People's Republic in Brest-Litovsk (January–February 1918). / „Brotfrieden" ohne Brot. Verhandlungen der Zentralmächte mit der Ukrainischen Volksrepublik in Brest-Litowsk im Januar–Februar 1918]. In: Koponicsné, Györke Diána; Kürthy, Gábor; Parádi-Dolgos, Anett; Varga, József (szerk.) A pénzügyi szektor aktuális kérdései Magyarországon a XXI. század elején. Kaposvár, Magyarország: Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Kaposvár, 2020. 403–430. old.
- „Réva muzsiká'nak, mint a fősőféri zenészek." [„To Reva's music, like the musicians of the headmaster." / „Sie musizieren weinend, wie die Musikanten vom Nordufer des Balatons."]. In: http://sonntagsblatt.hu/2020/12/04/reva-muzsikanak-mint-a-fosoferi-zeneszek/
- Az új Lengyelország és Trianon. [The new Poland and Trianon. / Das neue Polen und Trianon]. Valóság, 63.évfolyam. 2020. 27–46. old.
- A galíciai autonómia kiszélesítése 1867 után. [The expansion of Galician autonomy after 1867. / Die Ausdehnung der galizischen Autonomie nach 1867]. In: Seres, Attila (szerk.) A híd, ami összeköt: ünnepi tanulmányok Kovács István 75. születésnapjára: 1848–1849 és a magyar-lengyel kapcsolatok története a XIX–XX. században. Magyar Napló, Budapest, 2020. 245–270. old.
- Német–osztrák–magyar szakértői bizottsági konferencia a lengyel vámpolitika kérdéséről (1916. augusztus 29 – szeptember 1.). [German-Austrian-Hungarian expert commission conference on the issue of Polish customs policy (August 29 – September 1, 1916). / Deutsch-österreichisch-ungarische Expertenkonferenz über die Frage der polnischen Zollpolitik (29. August – 1. September 1916)]. In: Közép-Európai Közlemények 13. 2020. No. 1–2. 59–70. old.
- Laurinkari, Juhani (szerk.); Unger, Felix (szerk.); Tefner, Zoltan (szerk.): Revisiting values and rights in a digitalising world: International Symposium 18.09.2018 in Helsinki, European Academy of Science and Arts. [Werte und Rechte in einer sich digitalisierenden Welt neu betrachten: Internationales Symposium 18.09.2018 in Helsinki, Europäische Akademie der Wissenschaften und Künste. / Értékek és jogok újralátogatása a digitalizálódó világban: Nemzetközi Szimpózium 2018.09.18. Helsinkiben, az Európai Tudományos és Művészeti Akadémián]. Vienna Academic Press, Bad Vöslau, 2019. 154 old. ISBN: 9783990610176.
- A két főkormányzóság. A katonai igazgatás megszervezése a visszafoglalt Lengyelországban 1914–1915. [The two governorates. The organization of the military administration in recaptured Poland 1914–1915. / Die zwei Gene-

ralgouvernements. Organisierung der Militärverwaltung in dem wiedereroberten Polen 1914–1915]. In: Valóság, 62. évfolyam. 2019. 60–83. old.

- Lengyelország születése. [The Birth of Poland. / Die Geburt Polens]. In: Gulyás, László (szerk.) Trianon nagy háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása 1914–1918. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2019. 526–528. old.
- Az ukránok. [The Ukrainians. / Die Ukrainer]. In: Gulyás, László (szerk.) Trianon nagy háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása 1914–1918. Szeged, Magyarország: Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2019. 420–432. old.
- A lengyelek. [The Poles. / Die Polen]. In: Gulyás, László (szerk.) Trianon nagy háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása 1914-1918. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2019. 403–419. old.
- A lengyel emigráció. [The Polish emigration. / Die polnische Emigration]. In: Gulyás, László (szerk.) Trianon nagy háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása 1914–1918. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2019. 221–231. old.
- Az Osztrák-Magyar Monarchia lengyelpolitikájának alapvonalai az I. világháború kezdetén: Tervek és prognózisok. [Basic lines of the Polish policy of the Austro-Hungarian Monarchy at the beginning of World War I: Plans and prognoses. / Grundrisse der Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen am Beginn des Ersten Weltkrieges. Pläne und Prognosen]. In: Valóság, 62. évfolyam, 2019. 41–55. old.
- Mein (Ungarn-) Deutschtum: Die Leiden des jungen Assimilierten – Gedanken des Corvinus-Professors Dr. Zoltán Tefner über eigenen Lebensweg und Identität. [My (Hungarian) Germanness: The sufferings of the young assimilated – Thoughts of the Corvinus Professor Dr. Zoltán Tefner about his own life and identity. / (Magyar)németségem: Az asszimilált fiatalok szenvedései – A Corvinus professzor gondolatai Dr. Tefner Zoltán saját életéről és identitásáról]. In: Sonntagsblatt, 2018.
- Háborús szövetség és vetélkedés. Ahogy a lengyelkérdést az Osztrák-Magyar Monarchia néhány jelentős politikusa látta (1914–1918). [War alliance and rivalry. How some important politicians of the Austro-Hungarian Monarchy saw the Polish question (1914–1918). / Kriegsbündnis und Rivalität. Wie die Polenfrage einige maßgebende Politiker der Österreichisch-Ungarischen Monarchie gesehen hatten (1914–1918)]. In: Közép-Európai Közlemények, 11. 2018. 75–95. old.
- A lengyel államiság visszaszerzésének napja: Varsó 1918. november 11. [The day of regaining Polish statehood: Warsaw, November 11, 1918. / Wiedergewinn der polnischen Staatlichkeit: Warschau, 11. November 1918]. In: Acta Scientiarum Socialium, 2018. 43–51. old.
- Nyelvtanítás a bécsi Keleti Akadémián 1754–1918. [Language teaching at the Vienna Oriental Academy 1754–1918. / Sprachunterricht an der Wiener Orientalischen Akademie 1754–1918]. GlobeEdit, Riga, 2018. 69 oldal. ISBN: 6138242874.

- Solidarität und politische Abhängigkeit: Der polnische Aufstand von 1863 und die Haltung der ungarischen Gesellschaft. [Solidarity and political dependence: The Polish uprising of 1863 and the attitude of Hungarian society. / Szolidaritás és politikai függés: Az 1863-as lengyel felkelés és a magyar társadalom hozzáállása]. In: Sebastian, Paul (szerk.) Von der revolutionären Erhebung bis zur Sicherheitspolitik: Studien über die Vergangenheit und die Zukunft Ostmitteleuropas. International Research Institute, Komárno, 2018. 69 p. 5–18. old.
- Visszafelé pörgő labda. Kallódó futballisták. [Backspinning ball. Stupid football players. / Der Ball mit einem Drall. Abhanden gekommene Fußballer]. Magyar Nemzet, 2017.
- Kálnoky orosz politikájának első évei. Lengyelország és a Balkán 1881–1885. [The first years of Kálnoky's Russian politics. Poland and the Balkans 1881–1885. / Die ersten Jahre der russischen Politik von Kálnoky. Polen und der Balkan 1881–1885]. In: Kelemen, Zoltán (szerk.) Nemzetközi kapcsolatok, európai integráció, emberi jogok: Tanulmánykötet Kaponyi Erzsébet tiszteletére. Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok Intézet, 2017. 161–170. old.
- Vergleich des finnischen und des ungarischen Modells der Sozialpolitik mit historischen Bezügen ab 1867. [Comparison of the Finnish and Hungarian models of social policy with historical references from 1867. / A finn és a magyar társadalompolitikai modell összehasonlítása 1867-ből származó történelmi hivatkozásokkal]. In: Nelu, Bradean-Ebinger (szerk.); Juhani, Laurinkari (szerk.) Kleine Völker im grossen Nest: Fallstudien über Finnland, Ungarn und die Europäische Union. disserta Verlag, Hamburg, 2017. 83–102. old.
- Polen und die Politik der ungarischen Regierungen in den Jahren 1918 und 1944/45. [Poland and the policies of the Hungarian governments in 1918 and 1944/45. / Lengyelország és a magyar kormányok politikája 1918-ban és 1944/45-ben]. In: Karlovitz, János Tibor (szerk.) Társadalom, kulturális háttér, gazdaság: IV. IRI Társadalomtudományi Konferencia. International Research Institute, Komárno, 2016. 463–476. old.
- Die Slawen im Budaer Bergland und der Ausbruch des Ersten Weltkrieges. [The Slavs in the Buda Mountains and the outbreak of the First World War. / A szlávok a Budai-hegységben és az első világháború kitörése]. In: Karlovitz, János Tibor (szerk.) Társadalom, kulturális háttér, gazdaság: IV. IRI Társadalomtudományi Konferencia. International Research Institute, Komárno, 2016. 452–462. old.
- Menekültválság: Robbanás előtt a német társadalom? Lágy hatalmak. [Refugee crisis: German society on the verge of an explosion? Soft powers. / Migrationskrise: befindet sich die deutsche Gesellschaft vor Explosion. Weiche Mächte]. Magyar Idők, Lugas. 2016. március 6.
- Régi célokkal az elvesztett vártán. Burián István és a lengyel ügy az első világháborúban. [With old goals in the lost castle. István Burián and the Polish case in the First World War. / Mit alten Zielen auf der verlorenen Warte. Ist-

ván Burián und die polnische Sache im Ersten Weltkrieg]. Valóság, 59. évfolyam, 61–78. old.

- István Burián and the Settling of the Polish Issue during the First World War. [István Burián und die Lösung der polnischen Frage während des Ersten Weltkriegs. / Burián István és a lengyel kérdés rendezése az első világháború idején]. Prague Papers on the History of International Relations, 2016. 82–103. old.
- Realization of justice in the European Union: Does EU promote justice? [Verwirklichung von Gerechtigkeit in der Europäischen Union: Fördert die EU Gerechtigkeit? / Az igazságszolgáltatás megvalósítása az Európai Unióban: Támogatja-e az EU az igazságszolgáltatást?]. In: Juhani, Laurinkari (szerk.); Felix, Unger (szerk.) Justice and Solidarity: The European Utopia in a Globalising Era. Grano Oy, Kuopio, 2015. 251–275. old.
- A labdarúgás dunai iskolája: miért volt a labdarúgás forradalma osztrák-magyar (és-cseh) forradalom? [The Danube school of football: why was the football revolution an Austro-Russian-Hungarian (and Czech) revolution? / Die Donau-Schule des Fussballs. Warum war die Revolution des Fussballs eine österreichisch-ungarische (und tschechische) Revolution?]. Valóság, 57. évfolyam, 2014. 92–112. old.
- Juhani, Laurinkari; Zoltán, Tefner (szerk.): Grundlinien der ungarischen Sozialpolitikgeschichte: Ein internationaler Ausblick. [Basic principles of Hungarian social policy history: An international outlook. / A magyar társadalompolitika történetének alapvonalai: Nemzetközi kitekintés]. disserta Verlag, Hamburg, 2013. 231 oldal. ISBN: 9783954251827.
- Német hegemónia egykor és most: A közép-európai uralom változó formái és módszerei. [German Hegemony Then and Now: The Changing Forms and Methods of Central European Rule. / Deutsche Hegemonie einst und jetzt. Die unterschiedlichen Formen und Methoden der mitteleuropäischen Gewalt]. In: Valóság, 56. évfolyam. 2013. 55–78. old.
- A szövetségi rendszerek megerősítése és bomlása: A Kálnoky-korszak külpolitikájának néhány elméleti kérdéséhez (1881–1895). [Strengthening and disintegration of federal systems: To some theoretical issues of the foreign policy of the Kálnoky era (1881–1895). / Die Verstärkung und Auflösung der Bündnissysteme. Zu einigen theoretischen Fragen der Außenpolitik der Kálnoky-Epoche (1881–1885)]. In: Grotius, 2013.
- Resumee der letzten Jahre, ein Blick nach vorne. [Summary of the last few years, a view ahead. / Az elmúlt évek összefoglalója, kitekintés előre]. In: Juhani, Laurinkari; Zoltán, Tefner (szerk.) Grundlinien der ungarischen Sozialpolitikgeschichte: Ein internationaler Ausblick. In: disserta Verlag, Hamburg, 2013. 167–183. old.
- Das Zeitalter des Dualismus 1867–1914. [The Age of Dualism 1867–1914. / A dualizmus kora 1867–1914,]. In: Juhani, Laurinkari (szerk.); Zoltán, Tefner (szerk.) Grundlinien der ungarischen Sozialpolitikgeschichte: Ein internationaler Ausblick. In: disserta Verlag, 2013. 49–102. old.

- Die Entwicklung des paneuropäischen Gedankens. Grundrisse einer Synthese. [The development of the pan-European idea. Outlines of a synthesis. / A páneurópai eszme kibontakozása. Egy szintézis körvonalai]. In: Grotius, 2012.
- Ugron István és a német külpolitika 1918 áprilisában–májusában. [István Ugron and German foreign policy in April–May 1918. / István Ugron und due deutsche Außenpolitik im April und Mai 1918]. In: Századok, 145. évfolyam, 2011. 1417–1454. old.
- Lírai gondolattöredékek Kötcse régi temetőiről. [Fragments of lyrical thoughts about the old cemeteries of Kötcse. / Lyrische Gedankenbröckeln über die alten Friedhöfe Kötschings]. In: Francz, Vilmos (szerk.) Kötcse sarjai, polgárai ők is. Czupi Kiadó, Debrecen, 2011. 397–406. old.
- A császári és királyi diplomaták nyelvi képzése a bécsi Keleti Akadémián. [Language training for imperial and royal diplomats at the Eastern Academy in Vienna. / Die sprachliche Ausbildung der k. u. k.-Diplomaten an der Orientalischen Akademie]. In: Dávid, Gábor Csaba; Zelényi, Annamária (szerk.) Kreativitás és nyelv: Corvinus Nyelvi Napok. Budapest, 2010. 141–151. old.
- Hogyan tanítottak nyelvet a bécsi Keleti Akadémián? [How was language taught at the Eastern Academy in Vienna? / Wie wurde an der Orientalischen Akademie Sprache unterrichtet?] In: Háda, Béla; Ligeti, Dávid; Majoros, István; Maruzsa, Zoltán; Merényi, Krisztina (szerk.) Nemzetek és birodalmak: Diószegi István 80 éves. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010. 631–643. old.
- A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt. I–III. rész. [Alternatives to solving the Polish question in the foreign policy of the Austro-Hungarian Monarchy during the First World War. I–III part. / Die Alternativen der Lösung der polnischen Frage während des Ersten Weltkrieges Teil I–III]. In: Trianoni Szemle, 2. 2010.
- A rongylabda virtuózai. Gondolatok a közép-európai futballról a VB-döntő előtt. [„The rag ball virtuosos." Thoughts on Central European football before the World Cup final. / Die Virtuosen des Lumpballes. Gedanken über den mitteleuropäischen Fußball vor dem WM-Finalspiel]. In: Magyar Nemzet 73. évfolyam. 2010. július 10.
- Bomlás és újjászületés: A berni Magyar Királyi Követség alapításának előzményei (1918–1921). [Decay and rebirth: The antecedents of the founding of the Royal Hungarian Embassy in Bern (1918–1921). / Auflösung und Wiedergeburt. Vorgeschehnisse der Gründung der Ungarischen Königlichen Gesandschaft in Bern (1918–1921)]. In: Valóság, 52. évfolyam, 2009. 24–50. old.
- Az emlékezet vége. [The end of memory. / Wo die Erinnerung zu Ende geht?]. In: Magyar Nemzet, 72. évfolyam. 2009.
- Juden und Schwaben in der Nord-Schomodei (Somogy). [Jews and Swabians in Northern Shomodei (Somogy). / Zsidók és svábok Észak-Sómodejben (Somogy)]. In: Bradean-Ebinger, Nelu (szerk.) Akten der Historikertagung zum Verhältnis von Ungarndeutschen und Juden in Ungarn. Budapest, am 6. Dezember 2008. Jakob-Bleyer-Gemeinschaft e.V. Budapest, 2009. 86–98. old.

- A termékenységi mágia elemei az észak-somogyi protestáns németek ünnepi szokásaiban. [Elements of fertility magic in the festive customs of the Protestant Germans of Northern Somogy. / Elemente der Fruchtbarkeitsmagie in den Festgebräuchen der protestantischen Deutschen in der Nordschomodei]. In: Dávid, Gábor Csaba; Zelényi, Annamária (szerk.) Corvinus nyelvi napok: "Nyelvek párbeszéde – a párbeszéd nyelve", 2008. április 10–11. Aula Kiadó, Budapest, 2008. 51–74. old.
- Tefner, Zoltán; Bíró, A. Zoltán (szerk.). Az észak-somogyi protestáns németség ünnepi szokásai. [Festive customs of the Protestant German community in North Somogy. / Festgebräuche der protestantischen Deutschen in der Norschomodei]. Konferenciaanyag. Csíkszereda, Sapientia Egyetem, 2007.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914. [The Polish policy of the Austro-Hungarian Monarchy 1867–1914. / Die Polenpolitik der Österreichischen-Ungarischen Monarchie 1867–1914]. Szent Maurícius Monostor, L'Harmattan Kiadó, 2007. 606 oldal. ISBN: 9789632360201 ISBN: 9789632360027.
- Az ausztropolonizmus utolsó békeévei: Galícia a Balkán-politika árnyékában 1906 és 1914 között. [The last peaceful years of Austro-Polonism: Galicia in the shadow of Balkan politics between 1906 and 1914. / Die letzten Friedensjahre des Austropolonismus: Galizien im Schatten der Balkanpolitik zwischen 1906 und 1914]. In: Valóság, 49. évfolyam, 2006. 16–47. old.
- Die ersten Jahre der Königlich-Ungarischen Gesandtschaft in Bern (1918–1921): Beiträge zur Vorgeschichte. [The first years of the Royal Hungarian Embassy in Bern (1918–1921): Contributions to prehistory. / A berni Magyar Királyi Nagykövetség első évei (1918–1921): Hozzájárulások az őstörténethez]. In: Zelényi, Annamária; Dávid, Gábor Csaba (szerk.) Interkulturelle Studien: Festschrift für Lászó Ódor zum 60. Geburtstag. Corvinus-Universität Budapest, Lehrstuhl für deutsche Sprache, 2005. 171–215. old.
- Beust, Hohenwart, Andrássy és a lengyelkérdés. [Beust, Hohenwart, Andrássy and the Polish question. / Beust, Hohenwart Andrássy und die Polenfrage]. In: Valóság, 47. évfolyam, 2004. 37–63. old.
- Ausztria-Magyarország lengyelpolitikája II. [Austria-Hungary's Polish policy II. / Österreich-Ungarns Polenpolitik II]. In: Valóság, 46. évfolyam, 2003. 36–58. old.
- Ausztria-Magyarország lengyelpolitikája I. [Austria-Hungary's Polish policy I. / Österreich-Ungarns Polenpolitik I]. In: Valóság, 46. évfolyam, 2003. 47–63. old.
- Változásigény és mozdulatlanság Ausztria–Magyarország lengyel külpolitikájában (1900–1914) II. [Demand for change and immobility in the Polish foreign policy of Austria-Hungary (1900–1914) II. / Der Anspruch auf die Unbeweglichkeit in der Außenpolitik Österreich-Ungarns (1900-1914) II]. In: Valóság, 46. évfolyam, 2003. 36–58. old.
- Változásigény és mozdulatlanság Ausztria–Magyarország lengyel külpolitikájában (1900–1914) I. [Demand for change and immobility in the Polish foreign policy of Austria-Hungary (1900–1914) I. / Der Anspruch auf die Un-

beweglichkeit in der Außenpolitik Österreich-Ungarns (1900–1914) I]. In: Valóság, 46. évfolyam, 2003. 47–63. old

- Külpolitika, népcsoport, tömegtájékoztatás: Az osztrák–magyar liberális sajtó és a második búr háború. [Foreign policy, ethnic group, mass media: The Austro-Hungarian liberal press and the Second Boer War. / Außenpolitik, Volksgruppe, Massenkommunikation: Die ungarische liberale Presse und der zweite Burenkrieg]. In: Valóság, 45. évfolyam, 2002. 33–60. old.
- A Lengyel Klub helye az osztrák–magyar politikában és a mürzstegi reformprogram. [The place of the Polish Club in Austro-Hungarian politics and the Mürzsteg reform program. / Die Lage des Polenklubs in der österreichisch-ungarischen und das Mürzsteger Reformprogramm]. In: Erdődy, Gábor; Pók, Attila (szerk.) Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára. Korona Kiadó, Budapest, 2000. 193–227. old.
- A többségben élő kisebbségi nemzet: Az ukránok és a lengyelek megítélése a bécsi politikában a keleti válság idején és az 1880-as években. [The minority nation living in the majority: The perception of Ukrainians and Poles in Viennese politics during the Eastern Crisis and in the 1880s. / Die Minderheitennation, die in der Mehrheit ist: Beurteilung der Ukrainer und der Polen in der Wiener Politik zur Zeit der Orientkrise und in in den 1880er Jahren]. In: Valóság, 43. évfolyam, 2000. 46–62. old.
- Lengyel forradalmak a 19. században és a lengyel közvélemény. [Polish revolutions in the 19th century and Polish public opinion. / Polnische Revolutionen im 19. Jahrhundert und die polnische öffentliche Meinung]. In: Rubicon, 10. évfolyam. XI–XIII. 1999.
- Az országismeret-oktatás kelet-európai szemlélete és az osztrák–magyar politika. [The Eastern European approach to country education and the Austro-Hungarian policy. / Die osteuropäische Sicht des Landeskundeunterrichts und die österreichisch-ungarische Politik]. In: Magyar, Miklós; Dávid, Gábor Csaba (szerk.) Lingua: Jubileumi szám. Budapesti Corvinus Egyetem IOK Alkalmazott Nyelvészeti Kutató- és Továbbképző Központ, 1999). 227–254. old.
- Az 1863. évi európai válság csúcsa. [The peak of the European crisis of 1863. / Der Gipfel der 1863er Krise]. In: Világtörténet, 19. évfolyam, 1997. tavasz–nyár. 14–40. old.
- Kolonisationsgeschichte der hessischen Sekundärgemeinde Kötsching/ Kötcse 1720–1800. [Colonization history of the Hessian secondary community of Kötsching/Kötcse 1720–1800. / A kötschingi hesseni másodlagos közösség gyarmatosítási története 1720–1800]. In: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen 23, 1997. 7–86. old.
- Az „Elmagyarosítók”. Schleining Vilmos evangélikus lelkész és Bernhardt (Benyhárt) Henrik kántortanító pályaképe. [The “Explainers”. Career profile of Evangelical pastor Vilmos Schleining and cantor teacher Henrik Bernhardt (Benyhárt). / Die „Erklärer“. Berufsbild des lutherischen Pfarrers Vilmos Schleining und des Kantorlehrers Henrik Bernhardt (Benyhárt)]. In: Stirling, János (szerk.) Kötcse monográfiája. Kötcse Község Önkormányzata,1996. 853–858. old.

- A Kötcsei Gazdakör az egyleti élet középpontjában. [The Kötcsei Gazdakör is at the center of community life. / Der Kötschinger Landwirtenkreis im Mittelpunkt der Vereinsaktivität]. In: Stirling, János (szerk.) Kötcse monográfiája. Kötcse Község Önkormányzata, 1996. 612–668. old.
- Kötcse telepítéstörténete (1720–1800). [Settlement history of Kötsching (1720–1800). / Siedlungsgeschicht Kötschings (1720–1800)]. In: Stirling, János (szerk.) Kötcse monográfiája. Kötcse Község Önkormányzata, 1996. 74–24. old.
- A kötcsei zsidóság története (1730–1945). [A kötcsei zsidóság története (1730-1945). / Die Geschichte der Kötcseer Juden (1730–1945)]. In: Stirling, János (szerk.) Kötcse monográfiája. Kötcse Község Önkormányzata, 1996. 125–173. old.
- Az 1863-as lengyel felkelés és az európai politika. [The Polish uprising of 1863 and European politics. / Der polnische Aufstand von 1863 und die europäische Politik]. Lénia 2. Kft., Érd, 1996. 199 oldal. ISBN: 9630469308
- Identität und Sprachgebrauch der Deutschen Nationalität in St. Andrä/Szentendre. [Identity and language use of the German nationality in St. Andrä/Szentendre. / A német nemzetiség identitása és nyelvhasználata St. Andrä/Szentendrén]. In: Karl, Manherz (szerk.) Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 147–173. old.